

84(2p=122p2)

A 769.

24
АППАЛАНЫ Х. А.

КР. ✓

Проверено 1963 г.

КЪДА КЮБЮР

РОМАН

Биринчи эмда экинчи
китабы

К.-Б.А.С.С.Р
Республиканская библиотечная
им. Н. К. Крупской
гор. Мальчик

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАП ИЗДАТЕЛЬСТВО

1958

БИРИНЧИ КИТАБ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ.

Биринчи башы.

Зыкгыл кѣнчеги энишге тѹше да аны тарта, бир кѹлу бла да бурунчугѹн дженгине сюрте, Ибрахим дерсен юйѹне джортуб кирди. Къыйырлары кѹбузча бюгюлген, бир канаты да сынган бир аптиегин букѹ тапхачыкѹга сала, анасына:

— Атам кѹачан келликди?—деб сорду.

Анга джуаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да кѹой терилерин джалгѹ алыб, ирагѹач бла илей тура эди. Бир кѣсек замандан белин ѳрге солутуб, бир кѹлу бла да билек агѹачха таяна, Мѣ-лехан джуаб этди:

— Таш айтхан, гугурук кѹычыргѹан керти эсе, бюгюн ~~бюгече~~ келеди деб турама. Бюгюн Шабайды кѹызы келиб таш салгѹан эди да ол: „Бу сагѹатда атагѹыз келмесе, экинчи мен ташха кѹарамам“ деб кетгенди.

— Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен Темуркѹа дегенликге не боллукѹду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим аѹруйдула. Тур, сен джаман, кесинги кѹарт-гуна этиб гырылдай турма да, баш таб-хада аякѹ тѹбюнде кѹурмач барды, аны ал да аша.

Атанг келгинчи кѣурмач, джырна бла кеѣинмесек, мюрзеуѣюгюбюз таусулады, тирменнге элтириги кѣалмагъанды.

Кѣабарыкъны атын эшитгенлей, Ибрахим секириб турду сора табхада кир агъач аякъчыкъда эрлай кѣурмачны алыб, кѣумда чартлагъан нартюхледен аузун толтуруб, амма-джукга эте келиб, биягъынлай анасыны кѣатына чѣкдю. Джашчыкъны кѣолунда нартюх бюртиюклени эслеб, уллу сары гугурукулары, дагъыда юч кѣозлагъан таукълары да аны ызындан, джашчыкъгъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тѣгерегине басындыла. Сары гугурукгу кесин ёхтем этиб, кѣалгъан таукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба кѣолу бла силкгенлей, ёхтемлигин унутуб, артына кѣачыб, „сиз да барыгъыз алгъа“—дегенча таукъланы бирем-бирем бурну бла уруб кѣычырта эди. Дерсден ач болуб келген Ибрагимни, кѣурмачны кесини аузуна кѣуйгъан болмаса, таукълагъа берир акъылы джокъ эди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни аузуна дженгил-дженгил баргъанын кѣрюб, не болса да кѣреик дегенча, дагъыда биягъы таукъла джерде бюртиюк излегенча этиб, джерге узала да бирбирине кѣарай, биягъынлай Ибрахимни агъач аягъына джуукъ кирдиле, алай болгъаны ючюн аякъны ичинде кѣалгъан эки-юч бюртиюк Ибрахимни аузуна тюшгенин эслеб кѣллери кѣалгъанча, бурунлары бла кѣолтукъ тюблерин кѣашый, бир джанына джаллаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурукгу Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, эшик аллында нарат томруаугъа миниб, юйге айланыб, юч кере кѣычырды.

Шабайды кѣызыны айтханы эсине тюшюб, Мѣлехан керти кѣлю бла кѣуаныб, ишин да кѣойуб: „Хайыр хапар айт!“ деб джолгъа кѣараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа кѣолу бла кѣзлерине не кѣадар кѣлекге этиб кѣарады эсе да, Темуркѣаны келиб кѣрмедиди. Гугурукгуну кѣычыргъанындан джюрегине себеблик таныб, энди да бир кере бир кѣычырырмы'эди деб, эшик артындан акъ улакъ кѣабчыкъдан ууучу бла бир нартюх алыб гугурукгугъа теджеерек, таукълагъа атды.

Мёлехан босагъада ёре сюелиб сакълагъанлыкъгъа нартюхден тойгъан гугурукгу, бир да кычырыр кёллю болмай, таукъ бёлегин да ызындан тизиб, бюсреу-сюз багуш къазаргъа кетди.

Мёлеханни къуанч этгени да соругъуб, къараб юйде Ибрахимни кёрмегенинде, ол сагъатда джашчыкъ дерсин къююб, ойнаргъа къачыб кетгенин эсledi. Бу затха джюреги разы болмаса да къалгъан замандача Ибрахимни излерге бармады, алай болса да ачыулу болгъанын таныта: „Тохда, атанг бир келсин, мен сени къабынга джыйдырма ансы сен энди калак итча айланыб тебрегенсе“—деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек суйген Мёлехан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бююн'а тапда да чыгыб, таукъда кычырыб, Темуркъаны келмегени Мёлеханнга ачыу тийиб, мыдах этген эди. Ол себебден ачыууун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркъа Кыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли Мёлехан аны джалындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди. Джыл бла эки айны джашын да, кесин да бай юледен иш алыб, кимге джамчы этерге, кимге урчукъ ийирирге, кимге уа тери ийлерге кюрешиб, башларын алай тутадыла. Ол заманны ичинде Мёлехан таоханчыгъын Ибрагимге къабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб кёзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кёб заманны кёб кёз сууларын тёкгенди. Бу затланы сынаб, эрини аллына къарагъаны бир да сеир тюлдю.

Мёлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан таушу, узакъда къозу макъыргъан тауш келгенча, къулагъына кетди. Алай болганлыкъгъа барыб къараргъа тургъанлай, джангур тубан чегет дубурну басханча, башын сагъыш басды да барыргъа унутду да къойду. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, биягъынлай джашчыкъны джылагъан таушу ачыкъ келгенин эшитгенлей, огъаргъы джел уруб тубанны чачханча, сагъышлары чачылыб, Мёлехан ишин къююб эшикге чабды. Арбазны артында джылагъан таушланы эшитиб, келиб къарагъанында, Ибрахим ар-

кѣау агъачны тышына чыкыган кѣйирына кѣабла-
ныб, джылай тура эди.

— Нек джылайса, Ибрахим, не болгъанды?—деб
анасы кѣйинуна алды. Алай болгъанлыкыга анасы не
кѣадар бек эркелетсе, Ибрахим ол кѣадар да бек
джылай эди. Юйге келиб джюрегин бир кесек басха-
нында, Ибрахим хапарын айтды.

Алай болгъанды: юйден кетгенлей Ибрахим сохда
нѣгерлерине кѣошулуб ойнарга баргъанды. Ашыкъ
ойнай тебрегенлеринде, пайга салырга Ибрахимни
ашыкълары болмагъанды, тилегенинде хыликге этиб
кюлюб кѣойган болмаса, киши ашыкъ берирге уна-
магъанды. Ашыкъ ойнаб бошагъандан сора сабийле
джыйылыб, хунага миниб, кимни кѣб малы болгъа-
нындан хапар айтыб тебрегендиле. Былайга джыйыл-
ган сабийледен Къыямытны уланындан туугъандан
онглу болмагъанды. Ол себебден алчылык ол этиб
тургъанды. Ол сабийлеге алай айтханды: „Энди хар ким
айтышайыкъ да кимни аз малы бар эсе, ол кѣб малы
болгъанны сыртына миндириб гардош бачханы ол бир
джанына дери элтирге керекди.“ Кимни кѣб малы болгъа-
ны белгили болгъандан сора, кѣб маллары болгъанла аз
маллары не да маллары болмаган сабийлени сыртла-
рына мингендиле. Къыямытны уланындан туугъан: „Иб-
рахимни атасы да бизде джалдады, мен аны сырты-
на минерикме“ деб тебрегенди. Алай болгъанлыкыга
Ибрахим миндирирге унамагъанды. Ол миндирирге
уинмагъанында, джылы да, бою да уллу болгъаныны се-
бебинден Ибрахимни тюбюне салыб, аяусуз этиб анхы
туйгенди. Ол аны алай тые турганлай, озуб бара,
Ибрахимланы хоншулары, ёмюрю джалдан уыкъмагъан
Къанамат кѣргенди. Чабыб джетгенди да Ибрахимни
ариу айтыб юйге ашыргъанды, тегерегине кѣараб ки-
ши кѣрмегенинде, Къыямытны уланындан туугъанны
хайда алганды да ахшы кѣундуз илеуон бергенди.

Бу хапарга тынгылады да, Мѣлехан бир бѣлек за-
манны ахсыныб, джашчыкны башындан сылагъан бол-
маса, Ибрахимге этилген артыкылыкны ызына кѣайта-
рыр зат айтмады.

— Тур, иги джаш кибик, кѣлегинги теш, бир джа-
майым, ансы юсюнгден тюшюб кѣалады.

— Анам, мени тѣйгени ючюн сен Далхатны анасына
нек барыб урушмайса?

— Къой, балам, къой, алагъа ким къатылады, аны анасы джер джалаган, эл алдагъан бир къатынды. „Аман адам этегинги тутса, этегинги кес да къач“— деб сёз барды. Сен аланы сабийлери бла ойнай турма.

Анасыны айтханына асыры разы да болмады, алай болса да Къанамат Далхатны тюйгени кёзюне кёрюнүб, анасына джуаб этмей, дженгини джылтыргъаны бла кёзлерин сюртюб, дженгил-дженгил бурнун тарта тохдады.

Экинчи башы.

Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, къулакъла сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргъан тауш эте, энишге къуюлуб тюшүб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирлерине къошулуб, къар кетмеген суукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъыбурун къулагъынга келген таушла—Къобан сууу, аны кирик джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан таушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы таушларын бири-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Миигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, аузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Байыракъ адам ёлген болур, муадзин, джанын-къанын аямай, минараны алты тешигинден да башын чыгъарыб, бек кёб салах тартады. Салахны эшитгенлей джолда кетиб баргъан бир къатын, джашчыгъын бек сюйгенин билдире, тегерегине къараб, бир ат налны орамдан алыб, аузуна сугъуб сабийине тишлери бла къабдырды. Аны кёрюб бир къаум къатын да, ёлюмден сакълар ючюн темир къабдыргъа къадалыб сабийлерин арбазла сайын кычырыб излей эдиле.

Тау элдеде салах тартылгъан неда ол адам, бу адам ёлдю деб эшитселе, алгъы бурун бютеу санларыны юсю бла шыбыла чыракъ баргъанча къалтырайдыла. Ол кёзюу кетгенлей, „такъыр дуня“, „джалгъан дуня“, „барыбыз боллукъда алайды“ деб тарыгъыб тебрейдиле; андан ары ол ёлгенни этген ишлерин санаб тебрейди-

ле; къатларында ёлгенни джуукъларындан адам бол-
миса, сёзюю арты „къолай адам тюл эди, алай кеси эт-
генни ахыратда кёрюр“ деб бошалады. Къатынланы бир
къауму сёзюю арты бошалгъынчы да кимни табанын
къаблагъан чарыгъы тюше, кимни асыры ашыкъгъан
дан чоху чачыла, хапар джетдирирге элге джайыла-
дыла, алай болгъанлыкъгъа джолда чохларын тюзете,
гъабаш чарыкъларын къабларгъа кюреше не да, дже-
нгил-дженгил тюшерге къалсала, аланы да къолгъа
ала айланадыла. Къалай алай болса да элде ким ёлге-
нини бу тукъум тиширыулары кючюнден къуру бу эл-
ден сора да къалгъан хоншу элдеде да биледиле. Аны
ючюн хапар окъ атылгъанча атылады деб сёз барды.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюш-
генча болады, ёзен уллу ёзен болмагъанлай, тёрт джа-
ны уллу тауладыла. Ичинде туууб джашагъанла мын-
дан чыгъыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир
узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа ёзенибизге тюш-
ге эдик деб, джюреклери кюркзуулу болгъанлай ту-
рады. Бир къаум адамы бу ёзенден чыкъмай къарт
болгъанлары аны ючюн болур. Кёзюю намаз бошал-
гъан болур, халкъ межгитни арбазындан чыгъыб ке-
леди. Къойланы эркечлери алда баргъанча, эм алла-
рында афенди, аны сол джанында элни старшинасы
чайкъалыб келедиле. Афейди кём-кёк кёк абасы бла
къолунда сары мынчакълары, кеси да кёзлерин толусу
бла да ачмай, энишге къараб келеди. Алай болгъан-
лыкъгъа кёзлерин не кенг ачхандан эсе да бек кёре-
ди: къаты бла узакъ болмай сабийчикни къолундан
тутуб бир сыйдам тиширыу озгъанында, ызына буру-
луб, муадзинни чакъыргъан сылтау бла сыйдам
къатынны артындан кёб джити къарады. Афенди
энишге къарагъанлай, хар затны иги кёргени
андан белгили болады. Старшина не зат эсе да бир
сеир хапар айта болур эди, ол айтыб сёз арасында
къолун силкени сайын, афенди башын къалтырата эди.

Бу хапарчы гымыхсакъал къартны старшина не да
бир уллу оноучу болгъанын сормагъанлай да ким да
танырыкъды. Къаб-къара бухар бёркю, уллу алтын
бычагъы, алтын къамасы, аны кибики аллай белибауу,
гёроху, алтын хазырлары, имбашысында джим-джим
джылтырай погонлары, кёкюрегинде да бир белек
медаллары—ол атлагъаны сайын ала да, сагъатны маят-

нигича, чайкъалыб зынғырлай эдиле. Къарагъан адамны—бу арыкъ къарт кишичик бу къадар хазнаны къалай кёлтюрюб джюрюйди—деб кёлюне келлик эди. Таб адамланы ол муратларына джуаб этгенча, уллу бычагъын тешиб, ызындан келген къуллукъчусуна берди. Ол да, алтын бычакъны эки къолу бла тутханлай, мняла саут тюшюб уалады дегенча къоркъуб, ит несини ызындан баргъанча, ызындан тагъылыб, мюйюшден ташайыб кетдиле.

Элде адамла, къалган замандача болмай, энишге правлен таба кёб саркъдыла. Мюйюшледе къатынла къолларын силкиб, бир-бирлерине хапар айта эдиле; ала айтхандан озгъан адам къыйырын, учун ангыларгъа бола эди: „Келгенди...“, „прустоп“, „кёб нёгерлери бла...“, „Къыямыт джуаб этерик болур...“, „къайнайды эл багъасы киши...“ Уллу правлен арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама толугу, араларында стол, аны юсюнде будай ётмек бла туз. Мыртазакъла ёрге-энишге дженгил чабадыла. Уллу бычакълары бла бир атлыла да кишиге да турсунуб бурулмай, картузларыны тюбюнден эриниб тёрт джанларына къарайдыла.

Бир заманда эки мыртазакъ келиб, басыныб тургъан хаджаны эки джарыб джол ачыб, уллу бычакъларын чыгъарыб, экиси джолну эки джанында ёрге сюелдиле. Узаймай бир кесек тургъанлай, юйден, бёчке тёнгереб чыкыгъанча, картузу бла бир мыйыкълы семиз адам чыкъды, кёкюреги медалдан, крестден толуб, аны ызындан да элни старшинасы Биймурза, тамада афенди Мухаммат-Амин, дагъыда таякыгъа таяна элни эм байы Къыямыт келди. Эл джыйылгъанда кёб турмагъанлай, прустоп нёгерлери бла файтонуна миниб, старшина да бир-гесине Къыямытлагъа къонакыгъа кетдиле. Эртде замандан бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол Къыямытлагъа бармай, башха адамгъа бармайды. Эл джыйылгъандан чачылыб бара, адамла хар бири кёрген, эшитген затларын бири-бирлерине айта эдиле: „Алгъыннгыдан кючден къутулгъан эдик, энди да келгенди бир“, „къарнына бешли уаныкны салсанг да сыйынныкъды...“, „тейри, джасакъланы юсюнден бек къаты сёлешди...“, „хаджиретлиле бюгече келмеселе, юйдегилерин джоярыкъма дейди“, „къой-къой аны кибики бир кёнчексизден туугъанны кёрмегенбизми,

тохдамаса биз аны...". Бу сёзю эшитиб, бир алтын къама, бухар бёркю, айтылган затха разы болмагъанын кёзлерин эриши-бурушу этгени бла танытды, алай боъанлыкъга жеси джанындан сёз къошханы болмады.

Бир заманда „таркъ-таркъ“ деб Къыямитны ююу табадан бир харс чыкъды. Мында тойгъа къараргъа уакъ уллу да бек суюе эди, ол себебден харс тауш чыкъган джанына кёб адам барады, аланы ичинде джюз джыл болган къартла, сабийлени къолларына кёлтюрюб этеклерин джыя къатынла, къошдан жангы тюшген темир бетли чебгенлери бла, акъ къапдаллы, джелке-лери джюлюнген джашла бардыла. Белибауларын тюзетгенлерине, бёрклерин къагъыб сылагъанларына кёре, ала да бир ишексиз тойгъа барадыла.

Къартла тойгъа кеслери хазна къошулмасала да, юй башында олтуруб къарасала, алгъын джаш заман-ларын эсге туюрюрге болады, андан сора да бир бёлек къарт бирге джыйылыб олтурсала хар ким кёрген, эшитген затын айтыб джюрегин къандырады, эрикгени кетеди. Не десенг да къарт адамла бир джерге джый-ылыб лахор этерге бек суюедиле.

Тойгъа джашла къартлача уа бармайдыла. Аланы асламысы (таймай элде айланган хауелелени бир джанына чыгъарсам) къошда бир-эки джыл туруб келгенди, тойда къараб къыз сайларыкъды. Къыз сай-ларыкъды деген затны терс ангыларгъа керек тюлдю, ол джашланы бири къыз кёрюб аны суюгенликге, къыз аны атасына, анасына иги кёрюмесе, джаш ол къызны алган огъай эсенг, кесини джелкесин къалай кёрмей эсе, аны алай кёрмей къаллыкъды. Джашауда ата, ана бла джаш къызгъа бир кёзден къарамайдыла. Асламысында джаш чырайлыны, ариу сюеклини, халиси иги болгъанны джаратады. Ана, ата алгъы бурун „къуй-ругъу, джалы“ къайданды, къызны харекети кёбмюдю, тынч адаммыды деб, бу джанындан къулакъ тигедиле.

Къалай-алай болса да джашла тойгъа, бал чибинле гокга хансха басынганча, басынадыла. Бююн да тойгъа хар ким кесин тюзете барады. Ол адамланы кёзлерине не бек къарасанг да, не сагъыш этгенлерин, кимни не къайгъысы болгъанын окъуяллыкъ тюлсе.

Ючюнчю башы.

Къыямыт бай киши болса да, юйю алай бек кир-сиз тюлдю, алай болгъанлыкъгъа къабыргъада къата-па кюйюзле, бёрю, тыйын тонла, табха узгъну кёб сыйлы мияла саут—юйню не керектисин да эслетмей-диле.

Къыямытны эртдеден бери адетиндеди: къонакъ юй-ге, ол кеси анга отоу дейди, къонакъ келген кёзюуде болмаса, бир джанны джибермейди; кирит салыб, ач-гъычын мынчакъ баугъа тагъыб джюрютеди. Ол алай таймай адам джашамагъандан болур, къонакъ юйде джангы кирген адамны бурнуна мылы—мукут нис урады, ол себебден юйге киргенлей огъунакъ, Апанас дух бюркюлген акъ къолджаулугъун бурнундан джал-латмайды.

Орус оноучу къонакъла бир къабыргъадан кёзлерин алмай къарайдыла. Кертиси да не зат джокъду анда: тюрлю-тюрлю ишлениб алтын къамала, кюмюш, от алтын салынган уллу бычакъла, алтын бла джасалыб эсги тау шоккла, пил сюекге алтын салыныб шокк, от къуйгъан мюйюзле, бёрю, тыйын тонла. Бир къабыргъада да лаудан чебгенле, алтын туюме, кямар, окъа джасалыб лаудан къапдалла. Орундукъ башында да бир тизгин болуб, джангы эсги да бар, ич киймле, аланы башларында тегерегине дарий джаулукъ джибе-рилиб Николай патчахны сураты. Тюз столну аллында юйдегиси бла тюрк патчахны сураты.

Къарт Къыямыт юйюрюне кёб мал, характер джый-гъанды. Нечик джыймаз, къуру старшина болуб он-онбеш джылны тургъанды, доверна болуб элни къозу-суз-къойсуз этиб тогъуз-он джылны тургъанды. Аны юсюне аны къой къошларында ёмюрлери тюгениб нел-лей бир джарлы хакъсыз къысдалгъанды. Былай бол-сун деб Къыямыт таягъын джерге къакъса, анга къай-тарыб киши джуаб эталмагъанды. Энди да къарт бол-гъан эсе да, кесине хайыр тюшер ишге сибиртгича айланады.

Орус оноучула Къыямыт юйде заманда кёллерине келген затларын тартыныб бир-бирине айталмай тур-дула. Къыямыт эшикке чыкъгъанлай, бир джукъа, къы-нгыр, тюксюз башы къар тауча агъара, гйда балтача уллу бурнунда кёксюл кёзлюклени ёрге-энишге тар-

та, Апанасха джетмей эсе да, андан гитчерек оноучу болур эди, — ол сѣгюб башлады:

— Сен, Федор Иванович, кѡалай тѣзюб тураса, бу азиат ийисден мени кѡусарым келеди. Мен бу эшекле бла бир ыйыкъдан кѣб туралмаз эдим, быланы бараш-калары болмаса, ѳзенлерине кирмез эдим.

Нѳгери „барашка“ деген сѣзню сагѣыннганлай, Апанас кѣзчюклерин джумуб, джаякѡларын дженгил-дженгил кѡымылдатды. Бир ишексиз ол сагѣатда аны бурунуна бишген эт ийс уруб, кѣзюне бишген кѡозуну эти аплаѡда кѣрюнуб, ауз суѡлары келгени аны ючюн болгѡнды.

— Кѡозу этни кѡобусда бла бишириб, татран туз-лукѡ джагѣыб ашасанг, аллында да рюмкачыкѣны тартсанг, кѡалай алапат болады. Дагѣыда былада ариян деб бир зат барды...

Ол ашарыкъдан хапар айтханы сайын, Апанасны джаякѡлары дженгил кѡымылдаб, аягѣы джер тутмай тебреди. Чабыб барыб терезеден да кѡарай эди, алай болгѡнлыкѣгѡ хантны ийисин эшитген болмаса, тебси келиб кѣрмегенинде кѡолун силкиб, кѡабыргѡада саутлагѡ кѡараргѡ бурулду.

Апанас былай кел деб нѳгерин чакѣырыб:

— Кѣремесе, бу эшекле православный патчахны суратын эсги ич кѣнчеклерини кѡатына тагѣыб, кеслерини азиат патчахларын столну кѡатына такѣгѡндыла.

Апанасны нѳгери кенгден огѡуна бурунунда кѣзлюклерин тюзете келиб, Апанас айтханны кѣргенинде, кѡойнуна от тюшгенча, дыгалас этиб тебреди. Алтын джюзюклери болгѡн бармакѡларын кѣзюѡ-кѣзюѡ кѣысыб чыкѣырдата, ѳрге-энишге дженгил джюрюб, алай айтды:

— Кетерге керекди бу юйден, православный патчах самаркѡаѡ болгѡн джерде мен тураллыкѡ тюлме, Федор Иванович, тур былайдан кѡорайыкѡ, бу кѡарт эшеки да Акѡкѡалагѡ джол салырча этерге керекди.

Апанасны богѡурдагѣы, киик тюкден толгѡан атджери кѣбчекча чыгѣыб, кюлгенден гитче хымил кѣк кѣзчюклери ичине ташайыб, орун этген заманда кѡатынла кѡуѡ джасдыкѣны силкенча, быдыры кѡалтырай, келиб нѳгерини сыртындан кѡакѣды.

— Сен, хайѡан адам кѣреме, мен накѣырда этеме

къарт Къыямыт кесини правослаинный патчахын чынты ол огъай эсенг элтиб къыбылагъа да такъгъанды, кёремисе, сурагны тегереги бла дарий джабыу джайгъанды, тюрк патчахгъа уа ол сыйны да этмегенди. Сен къоркъма, мен кёрген Къыямыт православный патчах ючюн джанын берликди.

— Федор Иванович, алай эсе, ич кенчеклени патчахны къатына нек такъгъандыла?

— Да алада адет алайды, кенчек, келек айырмай, табханларын къабыргъагъа тагъадыла.

Была бу хапаргъа болуб тургъанлай, эшик джарты ачылыб тютюн-тютюн эте, саханны къыйыры къарады, аны эсегенлей, экиси да къолларын уууб, юде ёрге бла энишге дженгил джюриоб тебретиле.

Къараб-къарагъынчы Къыямытны джумушчулары уллу столну ашарыкъдан, ичерикден толтурдула. Столгъа, тоб окъла сюелгенча аракъы, чагъыр шышала тизилдиле. Аланы эслеб, Апапъсны негери кёзюню къыйыры бла столгъа да къараб, не эсе да бир джырны да мурулдаб тебрети, хычынла бла арт сахаң келгенлей, Къыямыт, аны ызындан Биймурза мыртазакъ негерлери бла кирдиле.

Апанас бла негерини шышала бла къозу этге джюреклерин алай тартхан эди, киши олтур дегинчи чёгюб къолларына керекли саутну, кезлини алыб хазырландыла.

Патчахны, аны ызындан къонакъланы саулакъларына тамакъдан бир-эки румка тигелегенинде къаумуну да тиллери ачылды.

Апанас эрнине бурнуна да джау джагъыб, шорпа башы джалагъан кишдикча, тиши ауроб кёбгенча, локъумдан бир ууртун толтургъанлай айтды:

— Мен кёб джерде айланиганма, алай болса да Къыямытны барашкасындан иги хант бир да кёрмегенме. Тартайыкъ барашканы саулугъун, — деб бир чиллеаякъ румканы белинден бууду.

Румкаланы тюрлери кёкге айланыб столгъа салынганларында, Къыямытны кёзю эшик артында тургъан мыртазакъланы бирине джетди. Ол къыйынлы, ичгичи адам болур, киши эслеб анга румка тигим да этмей, кеси тилерге да юяалыб, олтургъанланы аузларына румка барса, ол да чыдаямай, кенгке байталча, тебчилдеб турады.

Аны алай кёрюб, Къыямыт сакъалына ышарыб чакъырды:

— Ал, джаш, не зат эсенг да, ол простойчукъдан къуй да тарт,—деб тигимге да бёрек джартыны узатды.

— Эй! амандан туугъан, тамада тигим этсе, эки къолунг бла ала тур,—деб Биймурза мыртазакъгъа бармагъын силкиб джанды.

Къыямыт къарангыракъ адам болса да, элде эм хыйла, дуркъучу адамлары эм башларыны бириди. Ол ёмюрюнде кесине хайыр келмезлик бир ишге къатышмагъанды, орамда тюбесе да, джукъ юзмезлик адамыны салам бергенине да хазна джуаб этмейди. Къызгъанчлыгъы да, аны кибиб бир адамы болургъа къолундан келмезча, алай бек къол адамы. Эки-юч минг къойдан мал харам болса, аны сюрюучю джалчыларына ашатыб, халад ёлген малы къошдан къоратдырыб, базарда сатдырыб турады. Гырджыннга кёбун къорайды деб, къошда ол болгъан кече, биламукъ болмаса, гырджын этдирирге унамайды. Джюн берирге деб кесамат этиб джарашдыргъан джалчыларына, джалларын берир заманда, джюн джоббуланы ичинден мамукъларын джыртыб ичлерине къой чакъмакъланы къуюб толтуруб, алай бериб тургъанды.

Эртдерек Къыямытда джалда тургъан джалчылары бир ауздан алай айтадыла: кесини маллары стауатхасыйынмай тугъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатыб къабхын къазан этиб тургъанды.

Прустоп келгенинде, башына хайыр алыргъа эсине тюшдю.

Кёбден бери узакъ болмай анга хоншу джашагъан Къанамат деб бир джалчы джашны кёрюб болмайды. Аны алай эрши кёргенини да магъанасы алайды: Къанамат анга тюбеген джерде келиб, къалгъанлача, эки къолу бла къолун тутуб тынчлыкъ, эсенлик сормайды; бир джолда Къыямытны кичи джашы кюз джалындан бир тюменни тыйгъанында, анга сенек бла чабыб, стауатдан бир къунаджинин сюрюб кегенди. Арт кёзюдуде да Темуркъаны джашы ючюн уланындан туугъанны туйген этгенди. Бу затла барысы да Къыямытны кёкюрегин таш басханча басыб тургъандыла. Энди дерт къайтарыргъа таб кёзюу келгенинде, аны ычхындырыб къояргъа сюймеди. Кефли да болгъанды, алай болсада ол прустопха тил этиб, Къанамат туту-

луб, аны кьолуна, аягына темир бугьоу салыныб, джуукълары да кычырыкъ-хахай эте тургъанлай, стражникле бычакъларын чыгъарыб сюрлюклери кёзюне кёрюнуб, анга джюреги къуаныб, юч кере сакъалын сылаб, тамагын ариулаб, узалыб Апанасны билегин бай этиб, айтды:

— Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы кьонагъым. Атам хариб да орус датчахха кёб заманы тюз ишлегенди, мен да ёлгюнчю аны чуругъу басхан джерге къурман-садагъа болгъанлай кетерикме, — деб къучакълар муратда прустопну нёгери таба бурулду, алай болгъанлыкъгъа аны асыры онглугъа санамай, табакъда джауоруннга узалды.

Къыямыт, тамбла дерт джетдирлигине да къуаныб, къарт адамны тартханчыгъы да иги джылытхан болур эди, секириб кьобуб, орундукъгъа миниб, суратлада патчахны эки аягын бай этиб джыламсырады.

Апанас къатында олтуруб тургъан нёгерини къабыргъасындан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа аны башы энишге салыныб, силегейлери келе тургъан болмаса, хазна сёз ангылар къарыуу кълмай, бурну бла бир таушланы чыгъарды: «мы...мы...агъакъ...огъакъ...» Апанас бармакъларын бюгюб къабыргъасындан иги адамыча тюртгенинде, тёбен эринин да ёрге джыялмай, башын кёлтюрдю.

— Къарачы сен, Къыямыт патчахны кълалай сюеди, ол иги джюреги болгъан кишиди, мунуча патчахын алай бек суйген кёб оруслуну табмазса.

— ...азиат, иис этеди... тюрк солтан... ..барашка хорош... колсон, колсон фисит... — деген болмаса, Апанасны нёгерини башха къарыуу кълмады.

Къыямыт джол ачханын таныгъанында, Биймурзаны да кёзю, башы бла чакъырыб, Апанасны къулагъына джуукъ барыб, кёлюне келген затны тёгюб тебреди:

— Биз элде Къанамат деб бир тыгъырыкъсыз хашкен барды, ол не къартны, не афендини сыйын кёрмейди. Бир джолда патчахха аманла сёмешгенин кесим къулагъым бла эшитгенме. Кеси да Ташчыда ишлеген бир босяклагъа тагъылыб, ала бла къуш-муш джюрютеди. Алтын этегингъа башым кьонакъды, аны мындан кьорат, ол мында болуб башын тутхан таулулгъа джашау джокъду. Ма-

ига инанмагъанлыкъ эте эсенг, ма Биймурзагъа да сор, ол аны санга джезин ачар.

Мыртазакъла эшитмесинле деб Биймурза аузуну тегерегин эки къолу бла джабыб, Апанасны къулагъына: — Бизни кѣрюб болмайды, къораргъа тыйыншлы адамды, — деб шыбырдады.

Апанас, кишдик этни кѣрюб мыйыкъларын чюйюргенча, джабагъы бетли мыйыкъларын чюйюрюб, не зат эсе да Биймурзаны къулагъына бир затны шыбырдады. Ол анга Къыямытха джараулу зат айта болур эди, Къыямыт бери джумушчула таба айланыб, юч кере да тамагъын ариулаб, сакъалын да сылай, бусагъатдан закускагъа тузлукъ баш-аякъ келтирирге джумуш этген джашха буйрукъ берди.

«Таркъ-таркъ» деген харс тауш, алымчыны къычырыгъы: «Ой! Махмут, тутмагъынгды»... къулакъгъа келирге къалгъанында, къонакъла туруб, ары-бери ауа, бишген чюгюндюрча къызара, тойгъа чыкъдыла.

Уллу арбаз адамдан толуду, арбазгъа сыйынмагъан къаум да юйню эмда аны бир джанында эсти бауну башына миниб къарайдыла.

Арбазны ортасында той къызыу барады. Къойла юрюб чалманига къысылгъанча, кызла да къабыргъагъа къысылыб турадыла.

Джангызгъа баргъан заманда тебсеген джерлери, къой атылгъан юзгереча, тар болгъанды, адам кѣб басынган джерде ким да къараб тебсегенни аякъ бюкгенни кѣрюрге сюеди, хар кимге да таб болуб къараргъа орун табылмай, бир-бирин тюрте да алгъа атлай, тебсен джер аз болуб къалгъанды.

Алымчы бир уллу таякъны алыб, аны бла адамланы аякъларын сызыб да кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа таякъ аягъын ачитхан амма-джукга эте бир джанына джаллайды, къалгъанла бир кесек артха ыхдырыла да, дагъыда бир-бирин ышыра, тегерекни биягъынлай тар этедиле. Джангызгъа барыу бошалыб, андан асхакъгъа барыугъа кѣчгенлеринде, тебсер джер эркин болду.

Эрикмей тау адам тойда кѣб турады. Бу къуру бир тартыу бла ёрге-энишге баргъанны не сеирлиги барды деб тышындан къараб кетген адамны кѣлюне келликди, алай болгъанлыкъгъа башха оюн болмагъан джерде той да иги кѣрюнеди.

Тойну тюз башындан къараб, джоббучукъ болуб, оджакъ джанында аслам къатын олтурадыла, чёгелеб турадыла деген болмаса, алагъа олтурадыла дерге да джарарыкъ тюлдю. Адам танымасын деб эте болурла, бетлерин джабыб, кёзлери болмаса джукълары кёрюнмейди.

Бурунгу къартла агъач къаланиганлада олтурадыла, тебсерге къатышмагъанлыкъгъа, аланы кими келин сайларгъа, кими да тюз къараб кёзюн ачаргъа келгенди. Ала тебсегенлеге бирер чурум табадыла, ала барысы да бир ауздан джаратхан аз адам тебсейди.

Тойда тебсемей, таймай харс уруб тургъан бир къаум барды, алагъа киши хакъ бермейди, алымчы кюнню арасында кир саханчыкъда хычын сынганладан къабдырса да, башха табхан затлары джокъду.

Аланы бирин хазна тебсеб кёрмезсе, къайсы болса да харс ургъандан эригиб тебсерге чыкъса, алтын туюме, лаудан чебген кызла бурунларын чюйюрген болмаса, ала бла тебсерге унамайдыла. Салам, ~~жюйте~~ кибики, зык-гыллары салына, кыыз чыкъгъынчы кыызара-агъара, тойну арасында турады. Не алакытай чебгенли кызланы бири чыгъыб аны бла тебсеб кетеди, неда тебсерге кыыз дженгил чыкъмаса, арты бла джаллаб, ахсыныб, кыызаргъан тобукъларын джаба, биягъы харс уруугъа джарашыб, чёгюб къалады.

Темир бетли чебгенли, алтын къамалы, бухар бёрклю джаш чыкъса, тебсерге не къобузчу не да окъабаш кызланы бири чыгъады. Ол тебсеб тебрегенлей, аны башына тутуб къагъыт бла джерленген гёрохланы атадыла, «чаркъ—чаркъ» деб харсчыла да ёрге къобуб, харсны кызыу келтиредиле.

Алымчы да, чычханны маргъан кишдикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады.

Ол тебсеб бошаб бир джанына чыгъаргъа, кызны тыйыб, алымчы кычырады: «О! ха-хай, Азамат, тутмагъынгды, тутмагъынгды!» Алтын къамалы, тегерекден да чыкъмагъанлай, джасдыкъ кибики бир бочхадан патчах къатынны сураты бла бир уллу къарауз къагъытны алымчыгъа тутдурады.

Къарауз къагъытын башына тутханлай, алымчы саулай тойну тегерегине айланады: «О! ха-хай, джамагъат, бу он тюменлик къагъытны Азамат берди!»

Не кёб берсе да алтын къамалы алымчыгъа не эки

шай, андан озса, бир апас береди. Къарауз къагъыт тойну башына тегерек айланнгандан сора биягъы базыкъ ача оруннга киреди.

«Келедиле, келедиле» деб бир заманда адамла бири-бирин тюртюб тебретиле. Керти алларында ары-бери ауа Апанас Биймурза да аны уллу алтын бычагъын къолуна алыб, Къыямыт да къамиш гулоч таягъын джерге къагъа, келиб, тойну къыйырында джумушакъ шиндиклеге олтурдула.

Къанамат Бийнѳгерни къулагъына шыбырдады:

— Ой алан, иги сагъан Апанасча семиз болуб къачда бир ирк кесер эди. Аяусуз кзуру къарын джауу бир джылгъа боллукъ эди.

— Къайнайды, джетген джерингде аныча сыйланыб айлансанг, сен да болур эдинг семиз. Ол мени бла джыйында джангыз бир ыйыкны чалкы тутхай эди, аны къарнында не къалса да кѳрюр эдинг.

— Эй, Бийнѳгер, ала бизге чалкы тутдурлукъдула ансы, кеслери къолларын суукъ суугъа да тийирип акъыллары джокъду.

Къартчыгъа терекни юсюне къонуб, къайсы чыпчыкны бууайым деб марагъанча, Апанас да эки кѳжюн айырмай къызлагъа къарай эди. Алымчы Апанасны тегерегине бир-эки айланыб, тебсеб барыб, къызладан юсю алай къолай да тюл эди, алай болса да эм ариу бир джаш къызчыкны буунундан тутуб: «О! багъалы, сыйлы къонагъыбыз, Апанас, тутмагъынгды, тутмагъынгды, джюй-юсхан!»—деб къычырады.

Къызчыкны эслегенлей, Апанас Биймурзаны къулагъына не зат эсе да бир затны шыбырдаб, ол да башын «ашхы—ашхы» деген маталда силкди.

Тѳртюнчю башы.

— Тур. иги джаш, Ибрахим, от кърмалыб къалгъынчы бир-эки джаркъа сал, Бадимат башын джуаргъа отха суу асарыкъды.

— Башын джуарыкъ эсе, турсун да кеси салсын.

— Тели джаш, киши эгечине алаймы этеди, ол тамбла тойгъа барлыкъды, бюгече башын тараб джатаргъа керекди.

Къобаргъа суймеди, алай болса да къобуб арбаздан

къучагъы бла бир нарат джаркъаны джыйырыла-джыйырыла отджагъагъа къуйду.

Мёлехан джашчыкыны джыйырылганын эслеб, джюреги къайгылы болуб сорду:

— Не болгъанды, балам, нек джыйырыласа?

Айтыргъа суймей Ибрахим баш тёбенине къарады, алай болса да ол джукъ айтмаса да, от джарыкъ бла Мёлехан джаркъалада къан бармакъ ызланы эслеб къарагъанында, джашчыкыны бир къолу къара кюлтюм болуб, бир къолуну аязында эки узун джарадан къан чыгъа тура эди.

Анасы къолуна къараб башлагъанлай джашчыкыны кёзлеринде джыламукъла тегерек-тегерек бурулуб тебретиле. Бадимат къарнашчыгъын не заманда да бек сую эди, бусагъатда къолунда джараларын кёренинде джылаб, къычырыкъ этиб эшикке къачды. Анасы Ибрахимни къолларын ким алай этгенин сормагъанлай да биле эди, алай болса да джашчыкъ бла не затдан башлаб сёлеширге билмей:

— Ким этгенди сени былай? — деб сорду.

Ибрахимни окъутхан афенди, Мухаммат-Амин бир-эки-юч кере да анасына: «Джашыгъыз аптиекни таусуб къураннга кёчгенди, сый элтиб келтирирге керексиз, алай болмаса сабий фахмусуз болады», — деб сездир тургъан эди.

Мёлехан дыгалас эте эди, алай болгъанлыкъгъа Мухаммат - Аминге сахан хычын, къозу элтирге къолундан келмей эди. Кюнден-кюннге болджал эте эди, атасы келиб джукъ келтиргенлей, кесибиш ашамай турлукъ эсек да, сый этиб борчубуздан къутулур эдик деб тура эди, алай болгъанлыкъгъа Темуркъаны аллына къарай Мёлехан кёзлери тот болгъан эдиле, ол'а бир да келиб кёрюнмей эди.

Мёлехан, таш салдыра, кеси таш джаяргъа да кюреше бир да болмай таш алдаргъа къалгъанында ташланы эшикке къуюб, эрини аллына къарай джарлы джанындан тойгъан эди.

Сый келтирмегенлери ачыу болуб, Мухаммат-Амин Ибрахимге эртдеден бери тиш билей эди. Бир кюн межит аллында сабийле, бал чибинле джызылдагъанча, окъуй тургъанлай, Мухаммат-Амин афенди келиб, ким къалай окъугъанына къараб тебрети. Ибрахимни къаты-

на джетгенлей, кьолунда да сипи балакъя бла ойнай, багъанагъа таяныб къарады.

Ибрахим, ол къатына келгенлей артыкъсыз да къара тизгинлени онг джанындан сол джанына тиек бла тийб, къадалыб окъургъа кюреше эди.

— Мен санга къуранны белингден ёрге тутуб окъу деб ненча айтханма, — деб Ибрахимни къулагъындан тартыб, ёрге кьобарды.

— Тут бери кьолунгу балакъягъа. — деб керилиб джашчыкъны кьолуна урама деб, ол кьолун артына къачырыб, Мухаммат-Амин кесини тобугъун адамыча кыыздырды.

Къутургъан туарча, кёзлери кыызарыб, асыры ачыудан секириб кьобуб, джашчыкъны абадан сабийлегетутдуруб, кьолундан къанын къуйгъунчу балакъя уруб, акъ къабдалына да уакъ чирчик-чирчик сабий къанны чачды.

Ибрахим бир кьолундан къаны келе, бир кьолу да от кирик джана, джылагъан да эталмай, мюйюшге бурулду, Мухаммат-Амин афенди да джума намаз кылдырыргъа межгитге кирди. Джума намазны аягъында михрабда кьолуна къуранны алыб, ауаз бериб башлады: «уллу аллахны къарыуу кёб болгъанын андан билирге керекди, Даут фыйгъамбар тенгизден ёталмай къалгъанында, уллу аллахны къудрети бла тенгизге таягъын атыб, ол заманда тенгиз эки джарылыб, джол болуб, фыйгъамбар аскери бла ётюб кетгенди.

Къуран биреуню мюлкюне заран этме, урлама деб алай юретеди. Биреуню малы кёбдю деб анга зарлыкъ этерге джарамайды, аллах адамланы джаратхан заманда хар кимге не рысхы берлигин мангылайына джазгъанды, андан кёб аз да табарынг джокъду. Джарлыла кеслерини мискинликлерине тарыгъыу этиб аллахха асы боладыла.

Байны аллах кеси билиб бай этеди, джарлыла байлагъа кьуллукъ этген заманда хыянатсыз ишлерге керекдиле. Биреуню мюлкюне хыянат этеме десенг, ол дуньяда кечиллик тюлдю.

Муадзин афендини къаты бла озуб, кёкюрегинде акъ къабдалда къан тамгъаланы эслеб: «Афенди, абдесиз намаз кылдыраса, кёкюрегинде къан тамгъаларынг не затлалыла?», — деб къулагъына шыбырдады.

— Къой, сен бир къайгъылы адамса, бюгюн бурнум

къанагъан эди да андан чачылгъан болур, — деб тырнагъы бла къырыб кетерирге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа аны къан ичгенлигин халкъгъа билдирирге тургъанча, не къырса да, къан тамгъала бекден-бек джагъыла баргъан болмаса, кетерге унамадыла.

Бешинчи башы.

Кюн бедте къойчу къойланы ызындан сызгъыра барады. Къойла бла бир бѣлек эчги болса, эчгиле хаман джюрюрге тартыб, къаягъа-ташха миниб, къалгъан малланы отларгъа къоймайдыла. Эчгиле хаман алгъа барыб къойла да аланы ызларындан тохдамазгъа кюрешиб джоббу боладыла, бир-бирин тюрте да бар, узакъ джолгъа барыб, къойчуну джанындан этедиле. Эчгилени къойлагъа кшошарыкъ тюл эдиле, алай болгъанлыкъгъа кѣпюрден, суудан ѳтген заманда къой сюрюуде эчги болмаса, къойла кеслери алылыкъ этиб барыргъа унамайдыла, ол себебден хар бир къой сюрюуде бир бѣлек ачылыкъ этген эчги болады.

Сюрюучю, уакъ сызгъыра, асыры алгъа чабхан малны таш ата да ызына тыя, одал чапракълы бир чунгургъа джетгенинде, кюн тауладан иги чыгъыб, малны адамны да аркъасын къыздырды.

Таулада эртденнгиси суукъ болуб экинчи кюн тийиб къыздырса, малны адамны да джукъусу келиб, джерге баур бериб къалкъыргъа бек сюеди.

Къойладжити хансдан асыу алыб, джер-джерде къара джоббучукъла болуб джатдыла.

Къойлада бир боз кюзучукъ къалгъан маллача джатмай, сюрюуню кыйырына бара да, кырдык джыртхан кирик эте да къойла таба бурулуб, джатыб тургъан анасын теблей—алайгъа къалды. Анасыны тѣгерегинде секире, айлана турду да дагъыда эмчек излеб кърнын-дан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа къарт къой тоуб, кюннге тынгылаб джатхан эди да, баласы не къадар секириб къабыргъасындан тюртсе да къобаргъа унамады.

Боз кюзучукъ анасындан ѳбгелегенча секире, таш джанына бурулгъанында, къойчу бетин кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. Уллу мыллыкчы кшуш къойла ѳзенден тебрегенлей, бир джукъ табармы эдим деб, таш башына кюнуб, кѣзлерин къойладан айырмай тура эди.

Бир заманда кьойчу джел таушха уяниганында, кьойла юркуюб, узайыб кетиб бара тура эдиле. Джукьудан джангы уяниган адам не болгъанын билмей бир кесек заманы сирелиб турду. Кёзлерин ууа келиб огъары джанында бир уллу кёлекгени эследи, ол кёлекге да бир джерде тохтаб турмай, кетиб бара эди. «Мен джатханымда кёкде булут джокъ эди, кёлекге булут къайдан чыкъды» деб кёлюне келе ёрге къарагъанында, бир мазаллы сары къуш кьозучукъну тырнакълары бла кёлтюрюб миикден-миикге чыгъыб бара эди.

Кьойчу кычырыкъ этиб таягъы бла силкёрге кюрешиди, алай болгъанлыкъгъа къуш кёз къарамдан ташайды.

Юргенлери да тохтаб, кьойла джарашыб отлагъан заманда, боз кьозучукъну анасы баласын излеб макъырыб, тёрт джанына чаба эди. Ары бара эди да бир кьозуну иисгей эди, бери келе эди да тегерекге макъырыб къарай эди, алай болгъанлыкъгъа ол алай излеб, дыгалас этиб айланган заманда, мыллыкчы къуш къая тешикте боз кьозучукъну тюбге салыб эртден азыкъ ашай тура эди.

Алтынчы башы.

Апанас кёзлерини эки джанында эки уллу сары химиллери бла, джабагъы бетли мыйыкълары да энишгенишге айланыб, маймулну тешюча, къалын тюк кёкюрегин да къашый, орундан кьобмагъанлай, келиб аны босагъасын сакълаб тургъан Биймурзаны эслеб чакъырды.

— Тюнене ол манга алымчы тутмакъ этген кызны манга джолукъдура эсенг, ызыма къайтханлай санга бир медаль иймей кьоймам, сен былай къадалыб кьулулукъ этгенинги келиб къарагъанлай таныгъанма. Не мадар этерик эсенг да, бу мен айтхан зат толмай мадары джокъду.

Биймурза:

— Мен аны къалай толтурайым, мени элде ёлтюрюрле, — дей да тебреди, алай болса да медаль кёкюрегинде чайкългъаны кёзюне кёрюнуб:

— Сен айтханны толтурурма, джюйюсхан! — деб Апанасны аллында чес бериб, къазыкъ ургъанча сюелиб тохдады.

— Хы, мен кѣргенлей да сени иги старшина болгъа-нынгы биле эдим, энди ўа ол затха артыкъ бек да инандым. Сен бу затны деменгили толтурсанг, мен сени уллу къуандырырма, бар энди ишинги къайгъысында бол, — деб ары-бери тѣншой, орундукъну чыкъырдата, лаудан джуургъанны юсуне тартыб, Биймурза чыкъгъанлай кеси аллына кюлюб тебреди.

Биймурза онгсүзлагъа огъурсуз адам болса да, бек къызбай адам эди. «Апанасха берген сѣзюмю толтурама да, элде аны билгенлей, артыкъсыз да ол Къанамат къаны келлик тишлик этиб ашарыкъды, кеси да ол къызны алама деб айланды; этмей, толтурмай къояргъа джарарыкъ тюлдю, аны этмей къойсам, медаль берген огъай эсенг орнумдан къысдаб джиберликди» деб кеси аллына сагъыш эте, бети къуту да кетиб бара тургъанлай, аллына Къыямыт чыгъыб сорду:

— Не эте турадыла къонакъла, иги тынчайдыламы, Апанас манга не айтады, мени къонакъбайлыгъымы джаратдымы?

— Кайнай эдинг сен, ол сени джаратхандан да озады, бюгюн ол мени башыма бек уллу къайгъы салгъанды, толтурсам медаль берирге да айтханды, алай'а къалай толтурургъа билмейме.

Анга зарланыб Къыямытны бети алай тюрленди, таб Биймурзаны къартны кѣлюне чабыб джыгъылмагъа эди деб къоркъары да келди.

— Сен не заманда да кесинге деген болмаса, адамгъа себебни излемейсе. Къонакъбай мен болуб, сен медаль алыргъа ўа джарамаз. Кесинги айгъакъ этиб айланмай къартны бир эсгерсенг'а, къуллукъ этгенлерибизни сана-сакъ, патчахха сенден эсе мен кѣб къуллукъ этгенме, алай болса да ол этиллик ишни бир айтчы, эшитеим.

— Да мен да аны айтыргъа тебреген эдим. Ол — кел былай—деди да чакъырды. Кѣзюме къараб былай кесине къысханында...

— Тохда, тохда! Сени ол кесине нек къыса эди, сенми эдинг аны къонакъбайы? Билсенг саңга мен кѣб игилик этгенме, энди андан озмай къабынгда турурму эдинг.

— Да, ай юйюнге, Къыямыт, сени бу дженгиллигинг тохдамайды, хапарымы артына дери бир айтма къой, ансы манга кеч болады.

— Сен кими болгъан эдинг аны, ол сени кесине кысарча. Сен игиликни билген адам болсанг, сени старшинагъа салыр ючюн мен бир сюрюу мал джойгъанма, аны унутуб сен былайда мени бетиме къараб «мени кесине кысды» деб аны махданыб айтмаз эдинг. «Ма бу Къыямыт быллай-быллай адамды, патчахха кёб джылны кьулдукъ этди, анга бир саугъа керек эди, джюйюсхан», десенг, санга не боллукъ эди?

— Хапарымы артына джетме къой, андан сора кесинг кёрюрге, — деб Биймурза бир кесек къыркъдырмай болмазлыгъын ангылаб башлады:

— Да, алай чакъырды да: «Мени сени бла Къыямытдан бек ышанган адамым джокъду. Не этерик эсегиз да ол тюнеге алымчы тутхан къызны манга бир джолукъ дурмай мадарыгъыз джокъду. Сиз аны толтурсагъыз, мен сизни экигизни да кёкюреклеригизни медалладан джылтыратырма» деб алай айтды. Андан ол сёзю эшитгенлей, Къыямытха тюбеб аны къуандырайым деб келе тургъанлайыма, аллах бергенча, кесинг тюбеб кьалдынг. Ма хапарым олду.

Не затха эсе да бек сагъыш эте болур эди, Биймурза хапарыны артын айтхан заманда, Къыямытны мангылайы бла къаш орталары, къаладжюк сызлача сызылыб, къамиш глочун джерге дженгил-дженгил къагъа эди.

Ёзеннге тубан басыб туруб, кюн тийиб ачылгъанча, мангылайындан да къаладжюк ызлары чибин ауча уакъгъа айланыб, башын силкиб, чырпа бёркюн джелкесине атыб, мыйыкъларына ышара, Биймурзаны сыртындан къагъыб:

— Аллах айтса, иш да толтурурбуз, медаль да алырбыз, мен энди да ишге джетген заманда къарт сюеклерими уатырма, сен хомух болмай, тутхан ишинги къаты тут, кюн орта намазда тюбеширбиз да рахат сёлеширбиз,—деб Биймурзаны кьолун тутуб, дженгил атлам бла юйюне айланыб кетди.

Къыямыт юйюне джетгинчи аягъыны тюбюнде чёб сынмай барды.

Аны кёлюне алай келди: «Аллах берирге тебресе эки кьолу бла толтуруб береди. Энди ол аман силегейли Биймурза кьошулмай кьалса, медалны да кесим алыб кьаллыкъ эдим, джашны да Апанас кесини къатында бир оноугъа салыргъа боллукъ эди. Тюнене кете туруб

«не кереклинг барды?» деб Апанасха кесим сормагъаным къалай аман болду. Алай сорсам, бир ишексиз, ол манга айтмай къоймаз эди.

Ариу тутулмай къалса да, бу ишин билсе, ол хашген Къанаматны джюреги джарылыб ёллюкдю, билмесе уа болур болгъандан сора къарт оруслудан къалгъан къызыны алса бедиш этдирте, мен аны кюнюн къарангы этдирме.

Къалай алыб къарасанг да, манга таб болады. «Насыблыны рысхысы арба бла келеди, къыйышлыны рысхысы аллына келсе, бурнундан къан келеди» деб аны ючюн айта болурла. Мени рысхым арба бла келеди, зык-гыл къабдал Къанаматны узаймай мен бурун къанын келтирирме» деб башында аманлыкъ джорала къайнаб тебредице.

«Джашха (Къыямыт кесини джашыны атын айтмайды) ол къызыны атасын бусагъатда болджалы джетген эсе да, башына бош этме деб бир деменгили адамдан къаты айтдырыгъа керекди. Апанасны къуанчына тойну этилгени бек таб болгъанды, бюгече къатынлагъа той этигиз деб этдириб, аны сылтауу бла Темуркъаны къызы Бадиматны бери джыйыб, Апанасны къолуна тюшюрюрге керекди. Кишини да къоймай «ма санга сауъгъа» деб кесим къолум бла элтирикме. Къарт бёрю къозу къуйрукъну бек сюйюб ашайды. Ха-ха-ха, аз бек къуанмаз Апанас джуугъум. Медаль мени кёкрегимде джылтыраса мен андан да бек къуанныкъма. Темир суугъунчу джаргъа керекди. Энди, Къыямыт, олтуруб турма, хантын аллынга келген заманда бурнундан къанынг келмесин деб кеси-кесине акъыл сёзле юрете, таягъын къолтукъгъа тыгъыб, мынчакъ тарта, уллу юйге кириб кетди.

Джетинчи башы.

Къанамат джарлы юйден чыгъыб, атасы, анасы эрте ёлюб, кеси башына къалыб, гитчеликден къуру джалгъа джюрюгенден сора башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасанг, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. Ол иги абадан болгъунчу аны къарыусузгъа, джакъсызгъа кёрюб, къуллукъ этген байлары анга бир капек джал бермей, къуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Иги аягыны юсюне мине келгенинде, джалгъа деб бирер хуртдак ала тебреген эди. Аны да иги кызарыш-маса, байла джукъ берирге унамай тургъандыла. Аны башын кьоруулаб тебрегенин кёрюб, джалгъа алмай да тебрегендиле, алай болгъанлыкъгъа ишге кылышча де-менгили адам болгъанын билиб, бир бай алмаса да, бир бай джалгъа элтиб тургъанды. Бир бёлек джылны ал-гъа Къыямыт да кьой джал чыгъарыб чыкъгъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъдан бир тюменни бермей тыйгъанды да, аны юсюнден гырмыр болуб, Къанамат джашны агъач сенек бла уруб, кьой бауу джанына джатдырыб кетгенди.

Къыямыт бу затны хапар этерге ийлыгъыб кьойма-са, Къанамат бююн Къобанны сууун ичмез джерге джо-уллукъ эди. Байладан таякъ кёлтюре, хакъы ашала, ар-тыкълыкъ кёре кёб инджилгенди да Къанамат бай адам-гъа джерде джыланнга къарагъанча алай къарайды.

Ол, анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгъы болмаса, той, оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохдамайды. Чыммакъ-акъ мангылайы, къалам тартылгъанча узун иничге къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тум-къара кёзлери, са-къалы, къаты кылыгъы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тукленнген къаргъа балача, сакъалына, мыйыгъына къара джушума къ тук уруб, ал-лай джашды.

Ёсюб келген джаш тёлюден андан кючлюме деб къара кючге киши чыкъмагъанды. Бир-эки джерде тутуш бол-гъанында, джашланы, кьойланы кыргъанча кырыб кетгенди.

Аллай кыйынлыкъда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, кылыгъы ариу бир адам болмаз дегенчады.

Бир онгсузгъа кыйынлыкъ джетгенин кёрсе, анга бо-лушлукъ этмей не кыйналлыкъ болса да, джаллаб ке-терге амалы джокъду. Къошда тургъан заманда аны кьо-лу джетмей бир иш толмайды, аны кыйыны, джумушу бла хайырланмай киши кълмайды, артыкъсыз да онг-суз къарт, къарыусуз джаш.

Қыанамат Темурқалағға қабырға хоншу джашаб, атасы, анасы болмай кире-чығға, Мёлахан бла Темур-қаны, атасын, анасын сыйлағанча, алай сыйларын кёруб турады. Ала да хариб, джарлы кёлю джарык дегенлей, Қыанаматны кеслерини эки сабийлерини биринден башха кёрмейдиле, артыксыз да Мёлахан юйюнде бир маджал гыржын этилсе да Қыанаматны чакырыб анга қабдырмай тынчлык табмайды.

Қюн, кече, джыл оза, Бадимат да Қыанамат да ёсюб абадан болғанларында, бир-бирине джити қараб, бар-бирин кёрмеген джерде эригиб тебретиле. Ала хар ким кесини юйюнде бир-бирини юсюнден сағыш этгенлей, кёз қысмай танг атдырыб кетедиле.

Қыанамат Бадиматны атасына, анасына джук сағынырға тартынған эте эди, Бадимат'а башына башха тюрю акыл келгенлей, кеси-кесинден уялыб қулаклары от кирик қыза эдиле. Алай болғанлыкыға сёлешмегенлей бир-бирлерин кемсиз ала кирик джетген джаш адамла қалай сюе эселе, алай сюйгенлерин экиси да билдиле.

Мёлахан қызы бла джашны бир-бирлерине термилгенлерин эслеб, кеси-кесине алай айта эди: «Атабыз келгенлей алағға неках этиб қоярға керекди. Бадимат аны қоюб не ханга-бийге да барлык тюлдю». Алай болғанлыкыға бусағатда эри қатында болғанлыкыға ол затны ол анга базыб айталлык тюлдю. «Эки қотур ат да бири-бирин қашыйдыла, кесим кирик джарлыға берсем игиди, джаш иги джашды, урусу-бёрюсю джокъду, кеси қыйыны бла башын тутарыкды». Мёлахан джюреги бла блай бичсе да, қызы бла джашны арасында болған сюймекликни алағға бир да эслетмейди. Қыз дегенинг мияла табак кирикди, биреу «оу» десе, шау болады да қалады, андан эсе быланы ишлерин соймай дженгил этерге керек эди, деб бир-бирде алай сағыш этеди, алай болса да баш иеси юйде болмағанлай туруб кеси башына иш этерге болалмайды.

Темурқа джалдан болджалына келмей юйдегиси инжиллигин билиб, Қыанамат қолундан келген зат бла кереклилерине болушуб турады.

Мёлахан бла Бадимат бирге қалған заманда, анасы қызын осмаклаб алай айтады:

— Аллах бирди, Къанамат болмаса, биз быйыл эл бедиллиги боллукъ эдик, саў къалсын ол кесини атасына, анасына къарагъанча, бизге алай къарайды, бизден къайтмаса да аллахдан къайтсын, — деб кёзюню кыйыры бла кызына джити къарайды. Алай болгъанлыкъгъа Бадимат анасыны муратына ишек болуб, тишлерин кысыб бир-бирде ачитхынчы кеси бутундан чимдесе да бир зат бла да кесин тюрлендириб билдирмей турады.

Къанаматны арбазгъа киргенин кёрюб, балата джугъу къоллары бла Мёлехан Къанаматны аллына барыб чакъырды:

— Кел юйге, аўрууунгу алайым, Бадимат да, Ибрахим да юйдедиле.

— Экиджашарны суўгъа элтиб келе эдим да не эте турасыз деб къайтханма, Темуркъа да къалды да кетди, муну Къыямытны къошуна тагъыб къоймагъан эселе билмейме.

— Алайды, балам, ариў аны аллына къарай сокъур болгъанма. Ары тёрге ёт да олтур, Бадимат да отоучугъунда башын тарайды, бусагъатдан келликди.

Къанамат Ибрахимни къойнуна ала:

— Кечегиде баш тарагъан къайгъыны къолгъа нек алгъанды? — деди.

— Да, аўрууунгу алайым, Къыямыт деген бийибиз орус оноучу къонакъларыма той этеме да кызычыкыны бир джибер деб ийгенди да эки келечисин къайтаргъанма, ючюнчюге къатыны келиб тилеб кетгенди. Къарт башы бла ол келгенден сора джибермесек, блайда экинчи бизни джашаргъа къоямыды.

Бир кесекден Бадимат кесин тюзетиб келиб, къаты кысыб Къанаматны къолун тутду.

Бадиматны кечегиде тойгъа баргъанын суймей джюреги чанчды, алай болгъанлыкъгъа аны юсюнден джукъ айтыргъа уялыб, мыдах болуб, баш энишге къарагъанын кызы эсгериб, бир-эки-юч кере ахсынды.

Мёлехан, балата къолларын джуўа:

— Тур, Ибрахим, олтуруб турма да Бадиматны Къыямытлагъа ашыр, ары-бери джалламай сакълаб туруб, той бошалгъанлай ызыгъызгъа къайтыб келигиз. Кесин тойда джангыз къоюб, ойнаргъа кетсенг, эшитмедим деме, — деди.

Кеч болгъанны себебинден джашчыкъгъа ышанмай, Къанамат туруб кеси ашырыргъа да тебреди, алай бол-

са да Мёлаханны кёлюне ары-бери келмесин деб, Бадимат Ибрахимни кёолундан тутуб чыктыганында, Къанамат от джагъада олтуруб, башын сагъыш басыб къалды.

Мёлахан сёз нёгер болургъа кюеше эди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны башын къара тубан басыб тургъан болмаса, бир сёз кёошаргъа да джюреги ачыкъ болмады.

Сынджырда ушхууур этилирге тагтылгъан чоюнну сууу аз болуб джылау тауш этерге къалды да Къанаматны джюрегин андан да бек къайгылы этди.

Беш-алты джылны мындан алгъа Къанамат Къыямыха кёой джалгъа кирген кюнюнден бери аны кёрюб болмагъанды, аны аты айтылгъан джерде, безгек тутарыны аллы бла суукъсуратханча, бютеу санларына суукъ уруб, безгекдеча къалтыраб тургъанды. Къанамат андан кёоркёуб къалтырамагъанды. Ехидна деб бир гитче джаныуар болады, ол адам къатына келе тебрегенлей, адам тёзмез бир нийис чыгъарыб, аман ийиси бла кишини къатына кёоймайды. Тамам анга къарагъанча, Къанамат Къыяматны кесин да, бютеу аны юйюрюн да алай кёргенди.

Алай болуб тургъанлай, таза джюреги бла суюген кызы туруб, кечегиде ол суюмеген юйге кетгенинде, джюреги уллу кыйналды. Джюрегини кыйналгъанын Мёлаханнга билдирмей, кысхач бла отну ышыра турургъа кюешди, алай болгъанлыкъгъа олтургъан джеринде тынчлыгъы, сары чыгъанагъа олтуруб тургъан адамны тынчлыгъыча эди.

Бир да олтуруб чыдаямалгъанында, Мёлаханнга асыраргъа берген къара къамасын алыб, аны да белибаууна кийдире, — ашхы кечели бол, — деб ат кютерге баргъан сылтау бла юйден чыгыб кетди.

Темуркъаны арбазындан ары озгъанлай, Ахмат, Батал, Токъал, Къасым, Бийнёгер — бешиси да Къанаматны суюген нёгерлери — аллына чыкъдыла. Къанамат эслемеген кирик этиб, озуб кетерге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа Бийнёгер нёгерлеринден бери муну таба бурулуб, джолун кесиб аллына чыкыгъанында джаллаямалды.

— Ой алан, къайры джаллаб бараса, джюр бизни

бла тойгъа къараргъа барайык! — деб Къанаматны тенг адет бла белниден тутду.

— Огъай, мен бараллыкъ тюлме, отунда бир бек арыгъанма да барыб бир таянмасам, аягъымы юсюнде туралмайма.

Къалгъанла да къошулуб, Къасым айтды:

— Тейри, не эсе да башха къайгъынъ болур ансы, мен сени таныгъанлы сени арыб кърмегенме.

— Тейри, барыб таяннгандан сора бир къайгъым да джокъду.

— Да не этеик, келсенг аллах бла разыбыз, арыгъан эсенг бар да таян, эртденблагъа сау чыкъсанг, тюбешир-биз, — деб Къанаматдан айырылыб кетдиле.

Ары иги узайгъандан сора Ахмат:

— Къанаматны ауазын къолай кърмедим, аурумагъа эди хайырсыз, — деб нѣгерлерине къарады.

Къыямытланы арбазларына туура болгъанларында, Токъал айтды:

— Къанаматны юдегиси болуб да къарар адамы джокъду, тойдан чачылгъанлай, барыб кърюрге керекди, ким билсин бир джукъ кереклиси болса уа, бирибиз аны бла бюгече къалмай боллукъ тюлду.

Ол айтханига кишини огъай дегени болмай, Къыямытланы уллу юге джетиб, той къызыу бара тургъанлай кириб, къошулуб босагъадан огъунакъ харс ура тебретдиле.

Тойда адамланы аллындан джаллата келиб, къатынын эслегенинде:

— Джантемир къызы бери кел, — деб Къыямыт къатынын бир джанына алыб, ташатын айтды: «Турма ол силегейли Биймурза келиб къалгъынчы къонакълагъа ашарыкъ элтген сылтау бла Бадиматны отоугъа джибер, мен анда боллукъма, — деб бир джанына джаллаб тебрегенлей, тюз аллындан Биймурза чыкъды.

Къыямытны аллындан сарыубек чыкъса да, аллай бир тартынныкъ болмаз эди, Биймурзагъа тюбег андан артына туракълагъанча, алай болса да къысха тюбегенден сора джаллаб кетерге къарыуу болмай тохдады.

— Стражниклеге бютеу тартдыргъанма да ала къырылгъандыла, мыртазакъладан да эшик юсюнде биринден къалгъанын юйлерине бошлагъанма, энди, Къыямыт, ушата эсенг, башлар заман болгъанды.

«Тартылсын сен силегейлини эшигинг, адамны ызын-

дан, кьойгъа мант башы джабышханча, тагъылыб айлана эсенг» — деб ичинден дуняны аманын кьуя:

— Келе-кел, хазыр болгъан эсенг, — деб экиси да бир-бири ызындан отоугъа кетдиле.

Джантемир кызы Ибрахимни эгечинден айырылмагъанын эслеб:

— Бар юйюгюзге, Бадиматны мен кесим ашырырма, — деб бир-эки джолда локъум джарты бериб, ариу айтыб да кюрешди, алай болгъанлыкъгъа джашчыкъ локъумну алгъан заманда «кетеим» дей эди, кетген'а этмей эди, билек-агъачны артына джашыныб туруб, локъумну бошагъанлай дагъыда чыгъыб, келиб сюеле эди.

«Бу буала тийерик ары кьорамайды» деб Джантемир кызы кьаргъай эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахимни, бёрю балачыкъча, къараб тургъан болмаса бир да кетер акъылы джокъ эди.

Джашчыкъны юйлерине ашыралмай не мадарын да таусуб тохдагъанында, «тур, ёмюрюнг кысха боллукъ» деди да, джашчыкъгъа бир-эки эрши къарады да, сан этмеген кирик этди да кьойду. Джантемир кызы, семиз бегедженча, эки джанына аўнай, башында да, таб кьаланмагъан копнача, къара чоху бла, тюлкюча узун сары ат тишлерин ышарта, кызыланы аллары бла келиб Бадиматны билегинден тартыб, чакъырыб айтды:

— Кызым, хар ким, джумуш этгенле, бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле, кесими хар затха кьолум джетмейди, къарт болгъанма, айхай алгъын заманым болгъа эди, мени кьонакъладан беишлик этме да аланы ашларына-суўларына къараргъа манга бир болуш. Къалгъан кызыла да бардыла, алай болгъанлыкъгъа сени кеси адамыма кёрюб чакъыргъанма. Мен, басда тюбюне кетмесин, къарай турайым, сен иги баламча ол уллу юйде тебсини отоугъа кьонакълагъа элт да кесибизни юйлю адамыбызча, аланы кереклилерине да бир къара.

Бадимат анасындан эркинлик болмай джумушха къатышыргъа да тартынды, алай болса да къарт къатынны хнтерсиз этмеим деб, билеклерин ёрге этиб, хант тебсини отоугъа кёлтюрюб кетди. Ибрахим аны эслеб, масгечикча ызындан чабыб кетди.

Бадимат отоуда кьалды, Ибрахимни Къыямыт:

— Бар, тойгъа къара, сен уллуланы ичине кириб не 3 Чёрный сундук

этесе, — деб отоудан тюртюб чыгъарыб, эшик юсюнде тургъан мыртазакъны къулагъына:

— Бери адам джиберме, сен адамыча иги сакъласанг, мен тамбла сени къуандырырма, — деб шыбырдаб, эшикни къаты этди.

Къанамат юйюне келиб, элден чыгъыб ат кютерге атына джер салыб, баудан чыгъарды, алай болгъанлыкъгъа бир зат этегинден тартханча джюреги Бадиматха хош болмай, атны джерин алыб, юйге атыб, дженгил-дженгил атлаб, тойгъа келиб джашыртын эшик юсюне къараб, къызланы ичинде Бадиматны кёрмеди. Джюреги асыры ургъандан къычырыб, кесими билдиреме деб къоркъуб, артына туруб, ызына къарагъанында, Ибрахим джыламсыралы келиб, этегинден тартыб айлана эди.

Джашчыкъны алай кёргенлей джюреги, ат чабарыны аллында къалтырагъанча, алай къалтырады, алай болса да тишлерин ауругъунчу къысыб, джашчыкъны къойнуна алыб, бир джанына джаллаб сорду:

— Къайдады Бадимат, нек джылайса?

— Бадимат отоугъа кетгенди, мени андан Къыямыт къоймай къысдаб ийгенди, — деб Ибрахим джыламсырай, хапар айтды.

— Ким барды отоуда?

— Уллу мыйыкъ базыкъ оруслу, Биймурза дагъыда Къыямыт.

Джашчыкъ алай айтханлай, Къыямыт деген къарт итни не уллу зор этерге тебрегенин билди.

Джюреги асыры къыйналыб сагъыш этгенден джашчыкъны къолундан ычхындырыб, тоб деб джерге тулукъча тюшюрдю.

Къанаматны эки кёзю отоугъа аралыб, эки атлагъанлай эшикге джетди.

Бир заманда кесин эсгериб къарагъанында, босагъагъа ёрге сюелиб, мыртазакъ эшикге шкогун кёндеден салыб тура эди.

Мыртазакъ адам келгенин эслеб:

— Бери кирирге мадар джокъду, — деб бир къолу бла Къанаматны кёкюрегинден тюртдю.

Къанамат анга джуаб этгинчи, отоудан бир дыгъырдагъан, богъурдакъ хырылдагъан таушла къулагъына келиб, бир ургъанлай мыртазакъны юй джанына къырыб, уруб эшикни чюйюн къобарыб, ичине кирди.

Кириб төгерегине къарагъанлай, Бадиматны джаулу-гъу имбашларына тюшюб, чачы тозураб, джылаб эки кёзю да тулукъ кибиб кёбюб мюйюшге къысылыб тургъанын кёрдю. Аны аллында да Биймурза бла Къыямыт сюслиб, бирини кьолунда чагъыр стаканы, бирини уучунда алтын ачхалары бла Апанас да орундуку кьулагъына таяныб тура эди.

Къанамат алай киргенлей, киши тургъан джеринден кымылдамай, не сёз айтханы болмай, бир кесек тургъанлай, кычырыкъ этиб Бадимат кесин. Къанаматны юсюне атды.

Бадиматны юсунден ары атыб, къамасына узалгъанын эскерди, андан сора не зат болгъанын, Бадиматны кьолундан тутуб эшик хауагъа чыкыгъынчы, бир зат билмегенди. Бадиматны кёкюрегине къаты къысыб:

— Мен таулагъа къонакыгъа барайым, — деб аны да юйлерине джестдириб, къарамдан ташайыб кетди.

Сегизинчи башы.

Эртден бла кюн тийгинчи мийик таулары бирине миниб къарасанг, кюн чыкыгъан джаны алгъы бурун саргъала, аны ызындан къызгъан темир кибиб къызарыб, багъыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынга къарасанг чегет джабхан джерле кёзюнге аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Къулакъладан, ёзенледен келген тау суула, бююлген кюмюш чыбыкча агъарадыла. Не ачык кюнде да мийикден къарасанг, ёзенледе, кёк джюн чагылгъанча, чарс чабханлай турады. Огъары джанында бир къуш башында бутакълары урулгъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз, эртден азыкны башлагъанды. Тырнакъларыны тюбюнде бир къаралдыдан тартханы сайын, бутакъдан джыгъылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебрегенлей, къанатларын ачыб, дагъыда алгынча терекге тюз къонады. Къуш буруну бла ашарыгъына узалгъанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, уакъ къанатлыла төгерегинде бутакълагъа миниб, аны эртден азыгъына джууукъланыргъа кюрешедиле, алай болгъанлыкыгъа къуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб, учуб, башха джерге къонадыла.

Къушдан тигим табмазлыкъларын билиб, алай болса

да кетиб да кьалалмай, бойунларын бир джанына джибериб, аны бушдукълагъанына кьарайдыла.

Бир да джалларгъа унамай, бир кьаргъа джюрюйдю, ол терекге минерге да базмай, терекни тегерегинде сан этмей, джерге узалгъан кибиб этсе да, кёзлери кьушну аягъыны тьобюнде эдиле.

Ашай тургъанын кьоюб, кьуш тёбен джанында табха кьаячыкъгъа джити-джити кьарады. Кёзлери ары айланыб тургъанлай, хантына да бир-эки узалыб шуулдаб джетиб кюнде джукъларгъа чыкъгъан бир мазаллы талгъыр джыланн тырнагъы бла бойнундан басады.

Бойнуна кьуш тырнакъла кириб тургъанлай, джылан узалыб кесине артыкълык этгенни аягъын уругъа кьурешеди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. Кьурешиб бойнун кьымылдаталмагъанында, чырмалыб кьуйругъу бла кьаяны тьойюб тебреди. Алай бла кьуйругъу уакъ-уакъ сын да бар, сыныб белине джуукъгъа дери джетиб джыланн кьайырылыр кьарыуу кьалмай тохдады.

Кьуш джыланда кьарыуу кьалмагъанын таныб, алай болса да тырнакъны бойнундан джибермегенлей, биягъы орнуна келди.

Келсе, аллайгъа келсин, ашарыгъына элни тюрлю-тюрлю кьанатлы кьонагъы басыныб, муну келгенин да эслемеген кибиб этиб тура эдиле. Алагъа ачыуланыб абадан тауш этиб кьанаты бла силкгенинде, бир кьауму джерге кьуюлду, кьалгъан бёлеги да башы кьалгъан джерге учуб джалладыла.

Чакъырылмагъан кьонакъланы адебсизликлерине сеирсиниб, бир бёлек заманны аллында хантын ашаймай турду...

Темуркьаны эртден сайын кьойла бла мийик сыртха чыкъгъандан сюйгени джокъду. Сыртны башына чыкъса, ол таныгъан джерле барысы да кьол аяздача кёрюнедиле. Кьойла да джити тау кырдыкны джырта, ол да тягъына таяныб ёзенледен салктын аяз ура, хар бир кьайгъысы да кетиб, кёзлери узакъгъа аралыб, бир джерге кьарагъанындан башха джерге кьарамазгъа кьурешиб бир кесекни турады.

Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан кьайгъысы сагъышы да кетиб, эсирген адамча болуб, кьарагъан джерчигинден

башха джерге къараялмай бир кесек заманны турады. Ол кёзюде адамгъа джукъ сёлешгенинги да эшитмейди. былай бир кесек тургъай эдим деб, тургъан халын буз-май турургъа кюрешди.

Темуркъа къойла бла миик сыртха чыгыб, бюгюн эртден бла тамам бу халда тура эди. Ал кюнде юйге кетерини юсюнден Къыямытны джашы Къандаур бла сёлешиб, джюреги бек къыйналыб тура эди: ол юйюню къарыусуз тургъанын билиб, джалчыгъын алыб кетерге алланыб эди. Къандаур'а, аллында бошларгъа сёз бериб тургъанлай, болджалы джетген кюн унамай Темуркъаны къашына салыб къойгъанды да Темуркъа ангъа сёлешген кюнюню кечесинде къара сагъышла басыб, кёз къысмагъанлай чыкыгъанды.

Кюн иги чыгыб къыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа башын сууукъ ташгъа салыб къалктыргъа кюрешгени аны ючюн болур эди. Алай болгъанлыкъгъа джукъусу не бек бёлюннген эсе да джукълаялмайды. Гитчелигинден бюгюн адам ортасы болгъунчу белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыкъгъа джарлыдан-джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир жарыкъ кюню болмай, бюгюннге джетгенди. Бюгюн да джашауу къарангыдан-къарангысы чыгыб келген болмаса, бир жарыкъ ургъан джери кёрюнмейди.

Джаш, къарыулу джыллары, батмакъгъа бата, сууукъда къала, ачлыкъны, джаланнгачлыкъны кёлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди, алгъынча къыйынлыкъны, джунчууу, артыкъ сёзню да кёлтюралмайды. «Джаш заманымда оу-шау эте, къаллай болду эсе да башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгъымда къалай этерикме» — деб джашагъан дуниясы кёзюне кёрюнуб, башын сагъыш кючледди.

Ташха таяныб сагъыш эте аслам тургъан болур эди. кютген къойлары чаулдан ётюб, сыртны миик дуббурна чыгыб тура эдиле. Темуркъаны бу дуббургъа миниб къарагъандан сюйгени джокъду. Былайда бузланы узакъ болмагъаныны себебинден къойла да иссилмей иги турадыла.

Темуркъа, эсги чырпа бёркюн таягъына чанчыб, анга таяныб, тёрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дуниясындан башына бош болуб бир джанына чыкыгъанча булуб, кесини эсги джюрек

джараларын унутуб, ызына кьайтмай ёмюрю блай кьалдыкча кёрюб, иги кесек заманны сагъышланыб турады. Алай тургъанлай белибауу бош болуб кьойнундан туар кьаиш тюшюб, Темуркьаны башындан татлы сагъышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды, керти тургъан, джашагъан халына кьайтыб, узалыб кьаишни алыб, билеклерин ёрге этиб, кызыу уууб башлады.

Къандаур кесине алтын ат керек этдиргенди да аны кьаиш керегине бир ючлю уаныкны союб, сюрюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге ийлерге бирер-экишер кьаиш тутдургъанды.

Ингир кьурумуна, Темурукъаны эки этеги чакъмакъ болуб, чабырындан баш бармагъы кьараб, атлагъаны сайын сыртында джаракъ саламчыгъы кьалтырай, кьойла бла стауатха келди.

Къошну аллында, аузунда чыгаркасы бла Къандаур бир кьолун сыртына салыб, кьамчиси бла ойнай, ёргезниште бара тура эди.

Хамит кьош артындан чыгъыб, Темуркъаны кьулагына шыбырдады:

— Мени Къандаур ёлтюрлюк болур, бюгюн таш тииб бир кьой ёлгенди да келтириб кьош артына салыб турама, кьалай этенм, бусагъатда айтайыммы, огъесе джашырыбмы кьояйым?

— Биреуню ырысхысына фитна этерге джарамаз, кьошха джыйылгъанлай болгъан болушлусуча айт да кьой, сен джашырама десенг да кеч-эртде болса да аны джюз кёзю барды, аланы бири кёрюб айтса, экинчи сени джашаргъа кьоймазла.

— Огъай, мен алдаргъа излемейме, кьалай этерге билмей, санга кьоркьуб сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими эки-юч кьойчугъуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъа, манга урушханы болса, сен да бир ауз джетдир, мен Къыямтда ишлегенли Къандаурдан кьоркьгъанымча бир джануардан кьоркьмайма. Ол манга ачыуланыб кьараса, санларым кьалтырайдыла.

— Кьоркьма, хомух, нек кьоркьаса аллай бир, не этерикди ол санга, аллах кеси берген джанын кеси алгъынчы бир зат болмайды.

— Къошну артында сойланнган не затды? — деб Къандаур тири-тири атлай келе эди.

— Джаш, кимни сюрюуюнденди ёлген кьой? — деб Хамитни кьабыргъасындан кьамчи бла хыны тюртдю.

Макъа джыландан джыйырылгъанча джыйырылыб артына-артына барыб, Темуркъагъа кысыла:

— Меникиди, бюгюн чаулда таш тийгенди, — деб Хамит мугур джуаб этерге кюренди.

— Къойгъа тиймей, таш санга тийсе ўа, арыгъан къазанлы, — деб керилиб башына къамчи бла урду.

Темуркъа:

— Ай юйюнге! Туарны ургъанча джашны алай къалай ураса.

— Тохда, къарт эшек, сен да аны джанындамы бола-са, — деб чуругъуну бурну бла къабыргъасына уруб, къойланы да юркюте, багушха джыкъды.

— Мен сизни кёрюрге, арыгъан итле, бери басыныб сиз мени малсыз этерге тебрегенсиз, — деб табхан аманын айта, къошха кириб кетди.

Ол кече къошха кириб аны бетине къарамаз бючюн, экиси да къалгъан сюрюучюлеге айтыб, эски джамчыларын чыгъарыб, къабыргъаларына мешхут суў ёте, бир-биринден узакъ болмай, къойланы кыйырларында джатдыла.

Бир кесек тургъанлай Хамит келиб джыламсырай Темуркъаны къатында чёкдю.

— Мен сизни кёрюрге, арыгъын итле, бери басыныб, таусулуб озгъан айда беш джылгъа киргенди. Ол заманын ичинде итни, битни къуллугъун этиб айланганлайыма да, мен таякъ келтюрмей бир ыйыкъ арадан кетмейди; къачыб кетерми эдим, джалымы да былагъа къоюб, ансы былай бла кечиналмайма.

— Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе, мен да турама, сен да туургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетмесе да, бир кюн джетдирлик болур.

— Быладан эсе ит да иги болур, башха байгъа джалгъа кирирми эдим?

— Къой, иги джаш, къой, тонгузну аласы, къарасы болмайды, ала бары да бир итни богъудула. Байлада бу игиди да бу аманды деб айырлыгъынг джокъду. Мен сени кирик джаш заманымда биринде бир джыл тургъанлайыма, бу иги болур эди дей да бирин къоя да бирине бара, бир да алада иги кёрмегенимде, хоншу бетден бу иги

болурму эди деб эм артда ма бу Къыямытха туар джалгъа кирдим. Джалчылыкъ этген айымда огъуна бузоуланан эмизгенсе деб Къыямыт къалгъан джалчыларына тутдуруб, кеси къаты агъач кюлю ачыб, къолуму отха уруб джырмыландырды. Ма, иги джаш, тут да кёр, мен андан бери чалкъы туталмайма, — деб чебген дженгинден чыгъарыб тюкгюч кибик къолун Хамитге узатды.

— Менден ёзге адам аны, къарт бабасны, джуртуна да басмаз эди, алай болгъанлыкъгъа не кычырыкъ этгин, къалай джашагъын, къайры баргъын. Юйдегинг ач болуб кёзюнге къараса, кёзюнг къарангы этеди да этмезлик затынгы да этесе, «сырты кичиген бай эшигине» дегенлей, кесине артыкълыкъ этген къанлы джауларынга бойнунгу узатаса да келесе, ала да сени къарыусузлугъунгу билиб, суйгенлерича артыкълыкъ эте турадыла.

Темуркъа хапарын айтыб бошаргъа, Хамитни джылагъаны да тохдаб, кеси кыйынлыгъын унутуб, Темуркъаны бек джазыкъсыныб, айтханына улуу сеир болуб, тынгылаб туруб айтды:

— Менден кёб кыйынлыкъ ким кёрген болур, деб тура эдим, алай болгъанлыкъгъа сени хапарынгы эшитгенлей кесимикин унутдум.

— Сени да болур кыйынлыгъынг, Къыямытха заукъдан келиб турмагъанынгы мен да билеме. «Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез» деб бизде сёз барды. Не этеим, бу дуняда кыйналсакъ да, афендиле айтханча, ахыратыбыз иги боллукъ болур деб кёлюмю басаргъа кюшериб турама.

— Темуркъа! Бир-бирде аллах чамланыр деб да къоркъама, алай болса да кёлюме бир зат келеди. Биз барыбыз да аллахны къуллары эсек, сёз ючюн, экибиз биткюрт кесиб, бир байгъа къуллукъ этиб айланганлай, дагъыда ол бизге таякъ кёлтюреди, кеси ўа суукъ суугъа къолун тийирмей, иги ашаб, иги кийиб, ат белинде айланады, бу былай нек болады, мен аны иги айыралмайма? Аллах онгсузну, джарлыны джанында болургъа керек тюлмюдү? Бюгюн Қяндаур мени да, сени да ургъанлай, аллах аны къолларын кѳрушдуруб кѳйса ўа, къолундан келмейми къаллыкъ эди, бизге зор, артыкълыкъ этдире нек турады?

— Иги джаш, аллахгъа ассы болмазгъа керекди, бир «адам кѳрюрюн кѳрмей кѳрюне кирмез» деб сёз барды.

тур ёрге, арыгъанбыз бюгюнлю, тангига да кёб калмагъанды, бир къалкъыргъа кюрешейик.

Хамит джамчысын сюйрей Темуркъадан айырылгъанында, Ексюзле джанында джулдузла дженгил-дженгил кёз къыса тебреб, кёкню ол джаны саргъала тебреген эди.

Тёбен джанында къулакъдан «гуу-гуу» деб танг аласына уяниган тюлюкю къычырды. Анасын алжашдыргъан къозу къойланы арасына кирирге кюрешиб макъырады. Шапа эртдерек къобуб, от этген болур эди, къош оджакъдан джилтинле чартлаб чыгыб, уца барыб, хауада джукъланадыла. Бир кесек тургъанлай, къойланы солугъан таушларына Темуркъаны хурулдагъаны, Хамитни бурун сызгыргъаны къошулду. Эртден бла Темуркъа ёрге къобханында, ичиги чанчаргъа къалды, «арабий чабхыныммы тутханды» деб от джагъада чабырларын, ышымларын тешиб къарагъанында, ашыгъыны тёбен джаны азчыкъ къаралыб тура эди.

Темуркъаны аягъын эслеб, Хамит:

— Былайы чаулгъа джуукъду да бир джыланлы стауатды, тюнене да сары инекни эмчегин джылан ургъанды, сени джылан урмагъа эди.

Бир кесек тургъанлай, аягъыны кёбгени керти джылан ургъанын билдирди.

— Маллагъа къарамай къошха нек басынгансыз?— деб Қяндаур къошха кирмегенлей, арбаздан къычырды.

Эртдеден бери Қыямытлада джалда тургъан къарт Таулан илииб, башын къошну эшигинден къаратыб, джуаб этди:

— Темуркъаны аягъын джылан ургъанды да анга бир мадар этерми эдик деб мурукгу этгенбиз.

— Ёлсе басдырырла, дженгил огъуна къошдан чыгыб, маллагъа къарагъыз, — деб ачыуланыб буйрукъ этди.

— Барыгъыз-барыгъыз, джаным, мени ючюн деб айыб алмагъыз. Хамит, сен аякъчыкъ бла къатыма айран сал, аны джагъаргъа кюреше турурма, сора кесинг да иги джаш кирик мени сюрюююмю да ала бар да уллу къабыргъагъа таяндырыб, туураларындан къарай турсанг, узакъ кетмезле, мени да аягъым бир-эки кюнден ачыллыкъ болур деб мурат этеме. Кюмюш бла тюкюрюлсе бек иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа тегерекде тюкюре билген адам джокъду.

Къандаур эшикден кире:

— Сен кьойланы оноун этме да юйюнге кьора, сен мында сыртынгдан тюшюб, сени асыраб турлукъ адам джокъду.

— Да, не этеим, аллахдан санга кьайтсын, мен да ит тюл эдим, итни кьысдагъанча кьысдайса, хакъчыгъымы бер, кетерме, ёлсем да джолда ёлюрме, неди мадарым.

— Сен менде кьарнынгы асыраб тургъанлыкъгъа мен не хакъ берликме, бар тюнене ёлген кьойну мыллыгын эшегинге джюкле да кет.

— Мен санга джыл бла юч айны кьой мыллыкга деб турмагъанма, бере эсенг, атанг бла кесамат этгенибизча, манга бериллик хакъымы бер да кетме кьой, бермей эсенг, мен да дуняны башында төре бар эсе, мангылай кыйынымы излерге кюреширикме.

— Ха-ха-ха, кьара бу кьарт хайуаннга, бу да мени төре бла кьоркьутургъа кюрешеди.

— Къандаур! Төре, джол болмаса да, мен сизге уруна кьарт болдум, энди былай джазыкъ болуб атылыб кьалгъанымда, сен мени кьанымы ичгенча, хакъымы ашаргъа кюрешесе, менден кьоркьмай эсенг да аллах чамланыр деб кьоркьсангъа, мени джылатыб толү стауатынгдан нек чыгъараса?

— Бар аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай аллах болса да, сени кибиक्леге мал бере тебресе, эки джылны ичинде кьуру стауатха кьараб тохдар. Былайда кёб юре турма да, мен ызыма ингирге кьайтырыма, кьошдан кьораб тур.

Бу сёзле, артыкълукъ Темуркьагъа алай бек ачыу болгъан эди да, аягъы тулукъ кибики кёбюб тургъанлай секириб кьобуб, бутун сюйрей, кёк эшегине эсги джаурлукъну кьаблаб, юйюне, кьулакъны энишге айланыб тебреди.

Кьош туурасындан ташая тебрегенлей, ызына бурулуб:

— Эй, сизге, кьан ичген кьанлыла, мени бир кёлюм кенгсин, — деб зыкгыл чебгенини дженги бла кёзлерин сюрте, эшегини ызындан, таякъгъа таяна, кетди.

Аягъы от кибики кьыза эди, алай болгъанлыкъгъа джюреги ауругъаны саны ауругъанындан эсе аур болуб, аягъы ауругъанын эслемей, не затха эсе да бир затха ашыкъгъанча, эшегин да сюрюб, кьаты келирге кюреше эди.

Къара чибин ачыкъ джарагъа къоннганча, таймай башындан кетмей эки зат инджите эдиле. Бири Къандаурну ачыкъ залимлиги экинчиси да джыл бла юч айгъа деричи къулланыб джарлы юйюне къуру къоллары бла баргъанына сабийлери, къатыны кенгден кёрюб алына чабарыкълары кёзюне кёрюнсе, джюреги кыйналгъандан джарыкъ кюн къарангы бола эди.

Бара-бара эсине «мен бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе дунягъа туумай къалгъа эдим» деб алай келе эди. Аўругъан буту саркъа тебрегенинде, аўругъаны татыб, эшекден артха къала тебреди. Буту аўругъандан-аўруб, тохдай да бутун солута, сууукъну башына себебге кёре да къулакъ суулагъа сала, кёлюне джетерге джетиб, къара терлеб уллу джолгъа чыгъыб, джолдан бир джанына джаллаб тохдады.

Темуркъаны къаты бла аджирлеге миниб, кими къой, туар сюрюб, кими аргъыш арбала бла элге оза эдиле.

Кёк эшек неси ызындан келмегенин кёрюб, тёрт джанына айланыб, окъуб Темуркъаны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанагъа туруб тохдады.

«Менден джазыкъ ким болур, хар ким юйюне мал, аргъыш элтген заманда мен къуру къолум бла бечел болуб барама» деб элге баргъан уллу джолгъа къарагъанлай, зыкгыл къабдалыны кир кёкюрегин джыламукъдан джибитди.

Буту да терек кибиб кёбюб, уллу болуб, джюрюрге къарыуу болмай тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, кёкге къараб алай айтды:

— Аллах, кесинг къараб тургъанлай, мен джарлыны нек сояса, манга бир оноу эт, — деб аўругъан аягъын чёгелеб аллына тутханлай, билген дуаларын окъуб, кюн таулагъа къысылгъынчы, кёб намаз этди. Намаз этиб бошагъанлай, «башымы тутарча манга бир рысхы бер» деб дуа этиб кёб тиледи.

Аягъын сюррей, джол джаны сары чыгъанакъдан чыгъыб, уллу джолну ёрге эшегин сюрюб тебреди.

«Аллах мени дуамы эшитиб, джарлы юйдегими къуандырыгъа джолда бочха бла бир алтын ачха табдырлыкъ болур» деб аллына къарагъанлай, ашхам бола элни къыйырына кирди. Бочха тюшген да табмай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди. Къылыкъсыз

хайуан юйге кёб кьалмагъанын кёргенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмеин артха туракълагъанында, джортууу салыб, Темуркъаны кьоюб, юйге къачыб кетди.

Тогъузунчу башы.

Мёлехан, тутулуб баугъа атылыб тургъан къыз сабише джылай, эки кёзю тулукъ кибиб кёбюб, арт эшикин босагъасына олтуруб, правлен таба къараб тургъанлай:

— Анам, анам, Акъбурун келиб арбазда турады! — деб чабыб джашы анасына хапар айтды.

— Темуркъа келмей эшек нек келгенди, мен джарлы, башыма къара къан джаугъан болурму? — деб эшекге да къараб чабыб къабхакъ башына чыкыгъанында, Темуркъа бир аягъындан аур асхаб келе тура эди. Аны алай кёргенлей, чабыб барыб, кьолтургъандан тутуб:

— Не болгъанды, мен джарлы, джашчыкъны атасы? — деб сорду, алай болгъанлыкъгъа Темуркъаны сёлешир къарыуу болмай, джолда джыгъылыб кьалмай ары юйюме джетиб ёлге эдим, ёллюк эсем да деген мурат бла арбазына джанын атыб келе эди.

«Аузунг къандан толса да къанлынга билдирме» дегенча, Темуркъа да джолда джыгъылыб тургъанлай, Къыямытладан адам кёрююн суймеди.

Тегаран джаны кючден джетиб юйге киргенлей, юсюне эски кииз атылгъан болджар салам мурджаргъа аўнады.

Эрине не болгъанын билмей, джарлы къатын дыгалас этиб, тегерегине айлана эди.

Ибрахим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары келгени боюнчугъун буууб, мыдах болуб, эшик артындан атасына къарай эди.

Эри бла къатыны бир-бирине джукъ сорургъа кьоркьуб, бир-бири кёзлерине къараялмай, хар кимге да баям болгъан къыйынлыкъларын джашыыргъа кюрешиб, бир кесек турдула.

Темуркъа къараб юйде кызын кёрмегенинде, джерге къарагъанлай:

— Бадимат къайдады? — деб сорду.

Ирин бишиб бузулургъа хазырланыб тургъанча, эри алай соргъанлай, Мёлехан тёзалмай кычырыкъ этиб джылаб, эшикге къачды, дагъыда анда да чыдаалмай, келиб аллындан башлаб, эрине хапарны айтды.

— Эшигим джабылгъанды, отум кёмюлгенди. Къызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да ол джарлы Къанамат да таўгъа къачыб айланады, бюгюн эртденбла биз къобхунчу келиб, юйню да дардагъан этиб, къызчыкъны тутуб, тюрге алыб кетгендиле.

Къызчыкъны сыйырама деб кюрешгенниде, джарлы Къанамат ургъанды да Апанасны да, Биймурза къаны келликни да, айтханларындан, аур джаралы этгенди да къызчыкъны къутхаргъанды, кесини ўа ёксюз башын тас этиб айланады. — Къатыны джылаб бетин союб аллындан артына деричи хапар айтхан заманда, Тетмуркъа кесини аўругъаны кетиб, тели адамча ангарылб къалды.

Орунундан къоба келиб:

— Ай гяур къан ичгенле, мен сизге кёлюм кенгмей, мен кёрюме кирмеим, — деб бутун кёлтюре секириб къобду.

— Джашчыкъны атасы, не этеик, аллах берген къыйынлыкъны кёлтюрмей амалыбыз джокъду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды не къыйынлыкъны да биз джарлылагъа теджеб турмай, ары Къыямытны юйюне да бир кесегин айландырса!

— Оў! мен джарлы, отму ашагъанса, алай дуруссуз сёзлени айтма, аллах чамланыр.

мен кёрюме кирмеим, — деб бутун кёлтюре секириб

— Атасыны аман кёзюне учурама тохдаса; бир да аямай ол манга эталлыгъын этиб бошагъанды, — деб туруб эшикке чыгыб кетди.

Ибрахим атасыны ызындан чабыб:

— Атам, атам, Къанаматны тургъан джерин мен билеме, — деб атасына къысылыб шыбырдады.

— Гугукча къычыра турма да, бар да Ахматны дагъыда Бийнёгерни чакъыр да кел, — деб джашын ашырыб, кеси арбазда нарат томураўлагъа олтуруб сагъыш этиб тургъанлай, Токъал бла Къасым келдиле да къалдыла.

— Саў кел, хариб Темуркъа! — деб къол тутуб эки-си эки джанында олтурдула.

Къасым Темурукъаны къулагъына къысылыб айтды:

— Бу къан ичген къара къуртлагъа сени алай тюблерине салыб'а къоярыкъ тюлбюз, алай кесинг келиб,

Къанамат да къайда эсе да, аны да табыб, бир-бетге къарармы эдик деб турабыз ансы, джаныбыз саудан алай къараб турлукъ тюбюз.

Алай селеше тургъанлай, шыбыртсыз Ахмат бла Бийнёгер келиб, Темуркъагъа къол бериб олтурдула.

— Кечегн сёз кенгнге барады, туругъуз, джашла, юйге барайык, — деб Темуркъа асхай-асхай алларында, къалгъанла да аны ызындан юйге кириб, хар ким къолуна тюшген затны тюбуне тартыб, отха къараб олтурдула.

Алгъы бурун Бийнёгер сорду:

— Аягъынга не болгъанды?

— Аягъым оу, башым шау болгъанды, сизни барыгъызыны да бетигизге къараб, джетген къыйынлыгъымы айтыб, сиз бир оноу этермисиз деб чакъыргъанма. Кёресиз къызымы алгъын хиликге этиб, энди тюрге са-лыб турадыла, кесими джыл бла юч айны джегиб, Къыямыт улу бечел этиб къысады, ол ёксюз джаш да аланы питналары амалтын таулада къачхынчы болуб айланады. Ишим, къайгъым, къол аяздача, ачыкъды, кесим кибик сиз да джарлы хоншуларым, сиз болушмагъанны манга киши болушуругъу джокъду, — деб джашлагъа къараб тохдады.

Бийнёгер, от джарыкъгъа тутуб таягъыны башын джона, къалгъанлагъа къарай айтды:

— Къалай бола эсе да дженгил огъуна Къанаматны тургъан джерин табыб, андан сора Бадиматны тюрмеден бошлар джанындан болургъа керекди.

— Тейри, джаным сау болуб, мен Бадиматны орус къолунда къойсам, мен башыма бёрк киймей, бир эсги къатын хотаны къысарма, — деб Къасым къошулду.

— Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямытды, биз аны чабыб башына бош этебиз деб кюрешсек, Къыямыт экинчи бизге Къобанны сууун ичирмез, — деб Токъал сёз къошханлай, ары дерн тынгылаб тургъан Ахмат къобуб:

— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгъады, къоркъа эсенг, бар да гардош уругъа кир да башынг джабдыр, биз былайда тургъанлай, онгсузубузну тишлетиб ашатмазбыз. Кесибизни къолубуздан келмесе, бютеу элни джарлысын къобарырбыз, — деб алай къаты

сёлешгенине да уяларакъ болуб, бёркюн мангылайына баса, эшик артына джаллады.

Махорка чыгаркасын отха ата, шиндигин бери от джарыкъгъа тарта Батал:

— Токъал онгуна-солуна да урдурур, кеси былайда турады, кёлюне джукъ келмесин, мен къаумугъуздан да джашма, алай болса да мени къалгъанладан акъыллыма деб айтханым тюлдю, мен ала джиберген джерге отха, къаягъа кир деселе да барырма, бу ишни башлагъынчы, Қъанаматны тургъан джерин билирге керекди...

— Мен билеме, Қъазгъан башы къая дорбундады, — деб Ибрахим билек агъач артындан къычырды.

— Ма, аферим, бек керекли затны джаш болса да Ибрахим биледи. Қъалай болса да, Бадиматны аллах Қъанаматха джазгъан болур, алай болмаса, ала бу тукум шилеге да къаллыкъ болмаз эдиле, ахыры мен айтхан болса, Бадиматны бери келтирмей тюремеден башына бош этгенлей, юсюн, башын бегитиб, Қъанаматха элтирге керекди. Қъанамат тири джашды, аны агъач башына миндирсе да тутарыкъды. Тюремеден чыгъарыб, элде къоябыз десек, Қъыямытны джюз кёзю барды, къоймай табар, ол заманда ишибиз хиликгелик болур, — деб Батал сёзюн тохдатды.

— Джашла, сау болугъуз, мени къыйынлыкъда атымы къоймагъаныгъызгъа. Джаш болса да, Батдал джашаулу болсун, мен да ол айтхан оноуну таб кёреме, — деб бети джыйырыла Темуркъа ауругъан бутун мурджаргъа джыйыб тохдады.

Онунчу башы.

Қъыйынлыкъ, билмей тургъанлай оджакъдан къурум тюшгенча, юслерин басхандан беричи, Мёлехан къалайгъа къараса да, темир саутланы джити болуб кёре турду, алай болгъанлыкъгъа башха къайгъыла башын басыб, саутланы ким билегенини тюбюн табаргъа кюрешмеди. Орунда джатыб тургъан Темуркъа туруб бычакъланы, тишлени билемезлигин сормагъанлай да биле эди.

Бир кюн Мёлехан тазны тегерге арт эшикге чыкыгъанында Ибрахим, къара тер басыб, эртдеден тот кесиб, атылыб къалгъан къаманы хыршы ташха билей тургъанын кёрдю.

— Ёе этесе, джашчыкъ? — деб соргъанында, Ибрахим билегенин тохдатмай, бурулуб имбашысы бла къараб:

— Къыямыт бла Мухаммат-Аминни къарынларын тартарыкъма, — деб джуаб этди.

— Сен джашса алкъын, аллай затланы къой да мен иленген терилени Джуммакълагъа элтиб къайтгъынчы, бар да атангы къатында тур, — деб ызына бурулуб кетди.

Ибрахимни бютеу элин ичинде Мухаммат-Амин бла Къыямытдан суймегени джокъду. Къолундан келсе, тиши бла боюнларындан къысыб, къанларын ичерикди.

Алгъынча дерсге барады, алай болгъанлыкъгъа дерс окъугъанындан эсе, афендиге къалай дерт джетдиреим деб бек сагъышы олду. Джаш акъылы бла сагъыш этиб, кёб зат эсине келгенди, алай болгъанлыкъгъа аланы таша эталмазлыгъын билиб джаратмайын къоюб, не зат табар эдим деб бек сагъышлы болду. Дерсден къайтыб келе, эки сабий бирн юй башында оджакъ джанында, бири да чалманга къысылыб, бир-бирине таш ата тургъанларын кёрдю. Ол сагъатдан огъуна чабыб келиб, къуранын юйге салыб, эки хурджунун ташдан толтуруб, афенди намазгъа озгъан джолну джанында, бир эсги юйню оджагъыны джанына бугъуб сакълады.

Къарамагъанлай да тамагъын арытханындан Ибрахим Мухаммат-Аминни келгенин биле эди.

Иги кёб ташны да оджакъ джанына къалау этиб тургъанлай, бир заманда, керти да тамагъын ариулай, гулоч таягъыны къынгырын имбашысына илиндириб, джашыл абасы джел эте келе эди.

Ибрахим, тегерегине къараб, айырыб алыб, эм уллу ташларыны бирин джиберди, аууракъ болуб таш энишгеми дженгди да, Ибрахим тутханча башына тиймей, билек къошуна тииб, гулочу дыгъырдаб бир джанына тюшдю.

Ол эсгериб тегерегине къарагъынчы, бир бёлек таш башына, сыртына тииб, къалайгъа къараргъа билмей, афенди чыгъана салынган хунаны башы бла тюшюб, этегини да джартысын чыгъанада къоюб, баш энишге айланыб, мукъут болуб къачыб кетди.

Ол сагъатда къуаниганын Ибрагим атасы сау болуб, эгечи тюремден чыкъса да, андан бек къуаналлыкъ болмаз эди. Асыры къуанигандан адам эслейди деб да къоркъмайын, афендини къачханына къарнын тутуб кюлюб, оджакъ джанына джыгъылыб аунады. Энди да керек болурла деб атылмай къалгъан ташларын оджакъ джанына къалау этиб кетди.

Ибрагим экинчи кюнюнде медирсеге окъургъа келгенинде, Мухаммат-Амин къадалыб межгит аллында олтургъан хаджилега халар айтда эди:

— Чыракъ джандырмай гёзеннге киреме дегенме да, эслемей гардош уругъа джыгъылыб болгъанымы тешгенме,—деб бир къолу бла кёзюне узалыб тайгъан байлауну тюзетди.

Хаджиле башларын силкиб, бир ауздан аны алай ачыгъанына бушуу этгенлерин билдирди.

Алагъа селеше тургъанлай, эслетмеген кибиб этиб, узакъ болмай олтуруб дерс окъуй тургъан Ибрагимге къарады, алай болгъанлыкъгъа ол да тийекни онгдан солгъа тартыб дерсге кюрешгенча этиб тургъан болмаса, бир да кесин билдирмеди. Ол огъай эсенг афендини кёлюне джукъ келмесин деб, окъургъа биле тургъанлай, тийек бла къуранны бир джерин тутуб келиб:

— Афенди, былайын бир айтдыр, кесим теджиуут бла окъуялмайма,—деб къатына чёкдю.

Мухаммат-Амин не бек сымарлаб къарагъанында да Ибрагимни бети тюрленди деб танымай, кёргюзген джерин айтдырыб:

— Бар медрсеге кир,—деб къатындан къыстаб джиберди.

Афендини джюреги „бу итлик Ибрагимден чыкъгъан болур“ деб ишекли болса да, алай болгъанлыкъгъа ызындан къараб джунчумагъанча кёргенинде, „джангыла болурмамамы“ деб бираз кёлюне ишеклик келгени тохдады; алай болса да джюреги хош болмагъанлай къалды.

Мухаммат-Амин бла олтургъан къартланы бири, таякъгъа таяна, ёрге къобуб, тауланы бюгюн кёргенча, тегерегине кёб къараб туруб, гулочу бла узалыб сыртын къашый:

— Кёкден тамчы таммагъанлы толу бир ай болады, къарайма да таулагъа бир булут къонуб кёрмейме,

былай бола эсе, бир ишексиз, биченсиз калтыб кетебиз, афенди, бир мадар джокъмуду?—деб сорду,

— Къайдан болады джангур, элни джартысы намазгъа джюрмейди, садакъаны, битирни унутхандыла, джангур берген огай эсенг, аллах бу тар ёзеннге бир къан джаўдурмагъанына да шукур этерге керекди. Мени кёлюме алай келиб турады: бир кюн бютеў джаматны уллусун гитчесин да джыйыб, мийик дуббурланы бирине таяныб, зикир этиб, къурманлыкъ этиб, аллахдан тилесек, бизни тилегибизни эшитиб, джангур джиберирге боллукъду.

— Да, афенди, сабан ызчыкъларыбыз кюйюб къалгъынчы джаўгъа эди джангур,—деб бир къынгыр-бел къарт сёз къошду.

Таўлада кёб къар эриген болур, Къобан къаралыб, таш, агъач табханын келтириб, кёпюрню ара бедженине къалайды. Келиб джангы агъач уруб тохдагъанлай, аркъаўлары чыкъырдайдыла, алай болса да кёпюр кесин къатдырыгъа кюрешеди. Огъартын суўда бир къаралгъан келеди, энди ол ара бедженде тохдай эсе, бир ишексиз, кёпюр кетерикди.

Кёпюрден ёталмай къараб, эки къулагъында кёпюр бла суўну кюрешгенлерине сеирсиниб кёб адам сакълайды, алай тургъанлай бир атлы келиб, кёпюрге киреди.

Суў таушун хорларгъа кюрешиб, „кирме—кирме!“ деб эки джанындан да къычыра тургъанлай, атлы кириб ортасына джетгенлей, хар кимни кёзю атлыгъа къараб тургъан заманда, мазаллы ёгюз агъач келиб орта бедженин урду. Кёпюр къалтыраб тёзерге да кюрешди, алай болгъанлыкъгъа суў, аны бла эришиб кюрешгенча, таш, агъач табханын да келтириб уруб, къараб-къарагъынчы кёпюрню орнундан къобарыб тебреди.

Басыныб къараб тургъан халкъ тиллениб ахсынганча ахсыныб, суўну ызын энишге чабды.

Атлы кёпюрню юсюнде бара-барыб шоркъагъа джетгенлей, кёпюр чачылыб эки кере атны къаралдысы кёрюнюб, кёзден ташайды.

Арада кёпюр болмай, суўну бир джанында анасы бир джанында да гылыу къалыб, экисида суў джагъада ёрге—энишге барыб, башларын ёрге тутуб окъуй эдиле,

Къууѓъуннга басынган халкъ, суу да барѓъан ёлюкден артха къалмай, суу шоркъалаѓа джетгенлей ёлюкню ёрге-ёрге ата, суу бойнунда келгенледен узайта тебреди.

Ёлген атлыны анасы болур эди, адам оргасындан озѓъан бир къатын, чачы тозураб, джаўлугъун аякълары бла баса да ёрге джыя, бет дуббушларындан къан келе кёзлери сууѓа аралѓъанлай, къалѓъанладан эсе алѓа бара эди. Чаба барыб ёлюкню туўрасына джетсе, къолларын алѓа узатыб, сууѓа кирирге чаба эди, алай болѓъанлыкъѓа ызындан келген акъсакъл киши этегинден тутуб джибермей эди.

Ёлюк шоркъалаѓа тюшюб, суу ну башында кёрюнмей тохдады. Анасы не къадар чабыб дыгалас этди эсе да, тамырла, агъач кесекле барѓъан болмаса, сууѓа кетген баласыны ёлюкню кёрмеді.

Бутларын туюб, бетин союб джылагъанлыкъѓа, суу шуўулдаб турѓъан болмаса, биреўню сабийин кѳайры сукъѓъанын кёргюзмеді.

Ёлюкге кѳарарѓа келген халкъдан бири:

— Суу анасы сыбызѓы таушсуз берлик тюлдо. сыбызѓычыны чакъырыѓыз, — деб кычырыб бёркюн да кѳолуна алѓъанлай алѓа чыкъды.

Мукгур акъсакъл сокъур сыбызѓычы, сыбызѓыны тартыб, бир кызычкъда этегинден тутуб, халкъны да ызындан тизиб, суу джаѓаны ёрге-энишге бара эди, алай болѓъанлыкъѓа суу джашыргъан джерин айтыргъа унамай эди. Бир заманда „мындады“, „мындады“ деб тер басыб, кёчек ауу джибиб бутларына тийе да абына, Ибрагим джетди. Сыбызѓычыны кесин джаѓада кѳюб, Ибрагимни ызындан чабыб келселе, айрымканда ёлюкню бир аяѓын суу ура да къалтырата, къалѓаны шындыкъѓа ташайыб тура эди.

Джашыны кёзюнден кёрюб кѳарт къатын кёзлерин айрымканнга аралтханлай, Ибрагимни кѳюнуна кысыб, джетген тюкло башын джыламулдан джибитиб:

—Амма санга кѳурман болсун эсли балачыкъѓа — деб айрымканда джатхан джашына джетелмей, ана сюймеклигин Ибрагимге бере эди.

Джыджым бла белинден байлаб ёлюкню сууѓа салѓанларында, кѳолумдан ычѓыныб кетеди деб кюрешгенча, кѳутургъан суу нарат чегетде джел ургъанча, эрши шуўулдаб, демлешгенча, шоркъалары

ёрге-ёрге чынгата, джыджымны бир кыйырын тут-
ханланы тартыб кьолларындан сыйырырга кюрешди,
алай „мен этерими этгенме энди сизни болсун“ де-
генча, ёлюкню джагъасына ташлады.

Джаралы болгъан айю къатында окъ тийген бала-
сына мыллыкъ атханча, замансыз суу азыгъы болгъан
сабийине къапланыб, къарт анасы кёз сууларын текдю.

Энди уа ким тюшеди кьолума дегенча, джай бокъ-
ланнган суу ташланы бири-бирине уруб, къурлай
айланнган тирменча, дыгъырдагъанын тохдатмай аллына
тюбеб джалаялгъанын къоратыб барады.

Онбиринчи башы.

Къанамат къара тер басыб элден айырылыб дуббур
башына чыктыгъанында, джюреги, джау чайкългъан
гыбытча, ура эди. Бютеу санлары отда кыызгъанча
кызыб, кьолу бла джюрегин басыб аллын элге ай-
ландырыб, ташгъа олтуруб айджарыгъы бла юйлени
келекшелерине къараб тохдады.

„Тюш керемн турама, огъесе кертн бола тургъан
затмыды“ деб, базыкъ бутундан ачыгъынчы чимдеди.

Солугъан да этиб, кече аяз эсин орнуна салгъанын-
да, джайгъы бла кьол аязына таяныб, ашхамдан бери
болгъан затны акъылына келтириб къарады. Хар бол-
гъан зат эсине тюшюб, ол Къыямытлагъа джангы кир-
ген заманда Бадиматны джыламсырай, чачы тозураб
тургъаны эсине тюшюб, безгек тутханча кълтыраб,
тишлерин бири-бирине уруб, бир кесекни турду.

Къамабла экеуленни сермеб, бири орунду къюю-
не къачыб киргени эсине тюшюб, „суугъа кирсенг,
чыкълдан ырыслама“ дегенча, „ахырда да бу хылымылы
ишге къатышгъандан ары бир да къуруса да уллу
гыбыт прустоп бла Къыямыт ёлюб кълюм кеннге эди“
деб алай кълюне келди. Кесине келген кыйынлыкъны
эсериб, анга кългъылы болмай джаралы айюле чабхан-
ча чабыб, ол къан ичген итле Бадиматха не да аны юйюне
бир заран салмагъа эдиле деб, джюрегине уллу
къоркъуу кирди. Бу сагъышланы эте тургъанлай, не
болуб тура эселе да барыб бир къарайым, ансы киш-
дик кълйругъу бла от салгъанча, мени былай этиб
тургъаным эркишини иши тюлдю деб кълпхакълдан
энишге тюше да тебреди, алай болгъанлыкъгъа сокъу-

раныб ызына къайтыб, анда элде къалгъанлагъа мени ючюн деб бир табсыз болмасын деб ызына таяныб биягъы суукъ ташха олтурду.

Башын энишге тутуб, къолларына таяныб, сагъышха кириб тургъанлай, Ибрагимге къалайгъа барлыгъын айтханы, халал кеси киби джарлы негенлери ызында къалгъанлары эсине тюшюб, кышхы кюнде огъаргъы джел урганча, джюрегин джылытды.

Бышлакъ джыкгырны тузлукъ таш басханча, къайгъы башын басыб, кёлю сагъышха кетиб тургъанлай, бурунуна тютюн ийис келиб, эртденги аяз къагъыб сууукъсратыб, башын ёрге кёлтюрюб къарагъанында тебен джанындан кёк саргъалыб, танг атыб келе эди. Секириб къобуб, уллу бычакъны аузундача, кыйынылыкъда тургъаны эсине тюшюб, кече къарангы ауун ачыб, айгъакъ болуб къалмайым деб, къолларын дженглерине сугъуб, чегетни кыйырындан кирди.

Ахсыныб, ызына элге айланыб къарагъанында, узакъ джолдузлача, бир къаум юйде джарыкъ джылтыраб, элни тебен кыйырында итле кызыу-кызыу юрдюле,

Мийикге бир кесек ёрлей да тохдай, Къанамат чегет этегинден чыгыб, кгазгъанбашы таулагъа кирди. Былайдан къарасанг элле барысын да къол аяздача кёрюнедиле. Суу узакъ, тебен къалыб, шуулдатъаны бери чыкъмайды. Уллу джолда арба, адам баргъаны, терзени мияласында чибин джюрюгенча кёрюнеди. Тёгерекде уакъ чырпыла бла тау ышхылды болмаса, ызынга—энгишге тюшмей абадан агъач джокъду.

Тёрт джанына къарб, суукъдан, джангурдан кысылырча джер табмай, бир гитче эчги джолчукъну барыб, къаяны ортасына кириб къарагъанында, къаяны огъары джаны бир дорбундан кёб къанатлыла джел эте учдула. „Эшда къанатлыла былайда дорбун ышан болмай басынмагъандыла, не бола эсе да башына таяныргъа керекди“ деб кёлюне келиб, чарыкъларын тешиб бир джанына салыб, джалан аякъ ёрлерге кюрешиди, алай болгъанлыкъгъа аякъларын ташла кесиб, тайыб тургъан болмаса, бир да ёрлейалмады. Ызына тюшюб къараб мысхал этиб, быккысыз чыгъаллыкъ болмам деб алай кёлюне келиб, тебен джанында агъачха эниб, къамасы бла уакъ-уакъ керкиб бир наратны аударуб, кёб кюрешиб, аны къаягъа чыгъарыб тюбюн бегитди.

Къанамат энишге тюшгенли къайтхан болурла, къайдан чыкыгъанды бу чакътырылмагъан къонакъ дегенча, къанатлыла къая ранны джер-джерине чёгенб, анга къараб тохдадыла.

Уакъ-уакъ быкъыны бир бутагъындан бир бутагъына мине, атлагъаны сайын быкъы да эки джанына чайкъалгъанлай, башына чыгыб къаргъанында, тюз къаяны ортасында бири-биринден уллу болуб юч тешик. Ортада дорбунну ичине кириб кёб айланганында, алай кёлюне келди: „бери башына чыкыгъандан сора аскерни джыйсанг да сыйынныкъ кёреме“. Алай болгъанлыкъга отун, суу чыгъарыргъа быкъыдан сора джолу болмай ол табсызлыкъы белгили болду. Дорбунну ичине кириб къарасанг элле кёрюнгенден сора да сени тышындан адам кёрмегенлей, тегерекде не болгъанын сен къараб, кёрюб тураса.

Дорбунну дагъыда Къанаматха башха таблыкъы андан сора да былайын киши билмегениди. Эртделеде биреуню эчгилерин кюте таяныб былайгъа келсе, къаяны мийиклигине сеирсинген болмаса, былайда дорбун барды деб бюгюннге деричи бир эсине келгени болмагъанды. Къыйынлыкъ джетиб келиб, асыры бек къыйналмагъанлай, бу хазыр къаланы табханына къуаныб, энди муну ичинде къалай джашар мадарын этиб тебреди.

Эрлай от чакъдырыб, къая къыйырларында битген саламны гырмык этиб джандырыб, аны джарыгъы бла дорбуннга терен кириб къарагъанында, дорбунну бир джаныны арты таусулгъан джерде суу тамчы эте тургъанын кёрдю.

Энди суу къайгылы да болай, биягъы быкъы бла ызына тюшуб бир-эки кере да къайтыб чымырта отунланы белибауу бла кысыб, дорбунну аллына-аллына къалаб, киши кёзю эслемесин деб къаяны къыйырына келиб, тартыб быкъыны башына чыгъарыб, дорбунну ташасына салыб, чымырталагъа таяныб олтурду. Саны, джюреги къыйналгъаны бири-бирине къошулуб деу санларын хорлагъан болур эди, кёб турмагъанлай анда-мында къанатлыланы джырлагъанларына Къанаматны хурулдагъаны къошулду.

Бир заманда кечени аурлугъу кетиб, таудан ургъан суукъ аяз уятды. Къаягъа тийген онг джаны суукъсураб джыйырылыб джатханына болур эди, тобукъла-

ры да кѣурушуб джукѣудан джангы кѣайтханына, кѣайда тургѣанын унутуб, кѣзлерин уѣа, кѣобуб кѣая, эриннге келиб тохдады. Элемей бир-эки атлагѣанлай чынгылны тюбуне айран гыбытча тюшуб бузулдукъ эди, алай болгѣанлыкѣгѣа кѣарангыда тюртюле келиб, кѣанатлыланы уяларына кириб, ала тауш этгенлеринде ол заманда кѣанатлылагѣа хоншу болгѣанын билиб, аллына кѣб бармай аны бла тохдады.

Артыкѣсыз да дорбундан ачыкѣгѣа чыкѣгѣанында аяз уруб, суукѣ болгѣанын кетерир ючюн, кѣая эринден дорбунну ичи таба джаллаб кѣымылдасам бир кесек кѣызар эдим деб джангызгѣа тебседи, алай, болгѣанлыкѣгѣа ол тебсеген заманда кѣызгѣанлыкѣгѣа, дагѣада биягѣынлай суукѣ болуб тебреди.

Мен не хайуан адамма, кѣатымда кѣурмач киби к чымыртала тургѣанлай, мен текеча ѳрге-энишге секире турама деб, кеси-кесине айыб этиб, эрлай отлукѣ ташын чакѣдырыб, дорбунда шынкѣарт от этиб, баурун джылытыб олтурду.

Бу тынчлыкѣсыз кѣонакѣны келгенине разы болмагѣанларын кѣычырыкѣлары бла билдире, отха, тю-тюнге юренмеген уллу гитче да кѣанатлыла, кѣанаталары бла джел тауш эте, бир-бир дорбундан кѣорадыла. Быланы бири Кѣанаматха джуукѣму учду, кѣанаты абадан болубму джетди да, тур былай кесинг отха чѣк да дегенча, бѳркюн уруб аллына тюшюрюб кетди.

Отну кѣызыѣу тѳгюлгенинде, санлары да джылыныб, ай энди бу кѣызыѣу отха не семиз кѣабыргѣа керек эди деб кѣабыргѣаны чырылдаб джаѣу агѣа отда кѣызгѣаны эсине тюшуб, ауз суѣлары келди.

Кѣайгѣы этмей унутхан киби к этиб кѣойса да, эки сутканы ашамай тургѣаны кесин билдире тебреди, алай болса да эртденблагѣа деричи азыкѣлы болмазлыгѣын билиб, аякѣларын отну джаны бла узатыб чымырталарына таяныб тургѣанлай, дорбунну кѣабыргѣасында саламда бир агѣаргѣанла кѳрдю. Не затладыла деб сеирсиниб, ѳрге кѣобуб кѣарагѣанында, юч-тѳрт уяда кѣб кѣуш гакгыла. „Саѣ болугѣуз, муну манга кѣоюб кетген кѣонакѣбайла“ деб кѳлюне келиб гакгыланы сыйыннганы чакѣлы бирин бѳркюне кѣуюб от джагѣагѣа чѳгюб, гитче заманында анасы этгенча,

атылыб сынмасынла деб хар бирине бирер тюркюрюб кѣмюр джагъыб, джангы тюршген кюлге кѣмдю.

Ашаргъа туз керекли болгъанын да къулагъына асыры алмай, бек джаратыб гакгыладан бошады. Аш джанындан джел элтмезлей болуб, нарат отдан иги джылыннганында, баш къагъа келиб, кѣсѣуле да кюйе тебреб, кѣсѣу болсала къурмач чартлагъанча чартлай, бир къолу бла отну ышыра тургъанлай, къуш тѣшекге аўанагъанча, от аллына аўанаб татлы джукъугъа кирди.

Эртденбла кюн аягъына тийиб тургъанлай къобуб тегерекге къарагъанында, дорбунну аллына, моллала бай ёлюкге басынганча, тюрлю-тюрмю къанатлыла басыныб боюнлары мугур болуб дорбуннга кирирге къоркъуб тура эдиле. Аланы алай юйсюз-кюнсюз болуб тургъанларын кѣргенинде кеси эсине тюршюб, джюреги аўруб, ариў айтыб дорбуннга чакъырыргъа умут этди. Алай болгъанлыкъгъа ала аны, таукъланы чакъыргъанча, къолун узатыб чакъыргъанындан къоркъуб не эсе да бир палах этерге тебрегенди деб кѣлдерине келиб, гурушха болгъанларын тюрлю-тюрлю къычырыкъла бла билдире, бѣлек-бѣлек учуб кетдиле.

Джангы межамында ашын-суўун къалай джарашдырыргъа билмей, къая къыйырына олтуруб тургъанлай, басыныб бир сюрюў кийик эчигле секире-секиредорбунну тюрбюне кделе эдиле.

Джангы согъулгъан кюйюзча, ала къайгъысыз джити таў кырдыкны отлагъанларына къараб, къымылдамай бир кесекни турду.

Кийик эт бек татлы болады деб эшите турса да тюрбюб ашагъаны болмагъанды, алай болса да акъыртын къобуб, къаядан къобхан бир уллу ташны кѣлтюрюб къалынлары былайыды деген джерге джиберди.

Къанамат быкъысын алыб чыкъгъынчы, эчкилени къалгъанлары къачыб, бири сыртындан тюршюб къалтырай тура эди.

Эрлай быкъыны тюрбюне орнатыб, тюршюб къарагъанында, бир джаш эчгини бели сыныб, кѣзлери агъарыб джан тарта тура эди.

Къамасын чыгъарыб кесерге тебрегенинде башын кѣлтюрюб, „нек этдинг былай, не хатамы кѣрген эдинг“ дегенча, тюз Къанаматны бетине, тер чабхан миялача, мутхуз кѣзлерин ачыб къарады. Къамасын чыгъарыб

тургъанлай бир кесек мурукгу болса да, эчкини бойнун тартыб, имбашына атханлай биягъы быкъы бла ёрлеб дорбуннга чыкъды.

Къуру къаяны ышыгъындан сора да, энди дорбунда ашаргъа эти, ичерге сууу, кюйдюрюрге отуну болгъанлыкъгъа, къарнына аш-суу бармай, къар джуммакъ ёсгенча, къайгъысы ёсгенден-ёсюб теберди.

Къанамат къачханлыкъгъа, элде Бадимат къалгъанды. Къыямыт джаны чыкыгъынчы, Къанаматны табмаса да, элде тургъан Темуркъаны джарлы юйюне артыкыкъ джетдирмей къоймазлыгъын ангылай эди. Къалай болса да элге кириб бир хапар билиб, анга жёре этерге тынгысыз болуб тебреди, алай болса да элге кюндюзгю кюн барса, ким болса да бир кёрюб, андан чыкыгъынчы, чыпчыкны ау бла тутханча, тутуб къанлы джаулары табаларыкъларын билиб мурукгу этди.

Бусагъатда чыпчык болуб, барыб элге къараб къайтыб келирге табса, Къанамат дуняны рысхысындан сюйерик эди. Аны муратын ангылаб къозугъанча, бир акъ бойун къанатлычыкъ къая джитиге къонуб бир кесек джырлагъанлай, дагъыда учуб барыб къаяны бир мюйюшюне къонуб, биягъы джырын Къанаматха айланыб джырлады.

Чыбчыкны халисине кёб къараб туруб, эки этегин джанына къайырыб, кюн къаматхандан кёзлерин сакълар ючюн, бёркюн мангылайына тартыб, акъыртын-акъыртын быкыны бутакъларындан атлай, тюбюне тюшюб, тири-тири атлаб эл таба айланыб тебреди.

Арлакъдан къарасанг, Темуркъаны юйю бели чанчхан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына мукгур болгъанлай турады. Джамала да тургъанды, алай болгъанлыкъгъа топракъ баш юйню джер-джери оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкъ урады, кече уа эсги, джау сюртюлмеген арбача джырылдай, агъач орундукъгъа сыртынъдан тюшюб къарасанг, юй башына тешикледен къараб, бир бёлек джулдузну санаргъа болады.

Къар, жангур джаугъан кече агъач орундукъда джатхан адам (анда таймай элде болгъан кёзююнде Темуркъа джатады) жангур къуртлача, шынтахылары чыгъыб тургъан эсги ичирги джуургъанны юсюне джа-

быб, юй башы тешиктен кѣуюлган джангур джибит-месин деб, намазлыкѣлыкѣ этген эски теке терини юсине кѣаблайды да алай джатады.]

Орундукѣну тюбюнде да гардош кѣуйаргѣа деб этилген уллу уру барды. Темуркѣа джатарны аллы бла туар баш териден этилген эки чабырына джарак салам салыб джарашдырыб, орундукѣ аллына салыб алай джатады. Бююн эртденбла кѣобханында, кѣараб чабырларын тамбай кѣб тентиреб, ойнайма деб кишдик тюшюрген болур, Темуркѣа атлагѣаны сайын асхакѣ бутундан джыйырыла, гардош уругѣа кириб, чабырларын алай табханды.

Уругѣа кѣалай алай тюшдю эсе да, экинчи ызына чыгаргѣа мурат этиб кѣб дыгаласланыб кюрешди, алай болгѣанлыкѣгѣа бир аягѣы бла тырнакѣларгѣа кюрешгени бир да хайыр бермегеинде:

— А кѣатын, кѣайдаса, хайырсыз, бери бир кел!—деб кѣычырыгѣа да кюрешди, алай болгѣанлыкѣгѣа Мѣлехан эртден бла Джуммакѣлагѣа суѣ алыргѣа кетгенли кѣайтмагѣанды.

Кѣарангы, мукут ийис этген уруда кѣычыра-кѣычыра эригиб олтуруб, джаны саѣлай кѣабыргѣа кирген адамча, уруну бир джанына таяныб кѣалкѣыргѣа кюрешди, алай болса да кѣзю кѣалкѣыѣгѣа бара тебреб, тюбюне басхан аягѣы аѣруй тебресе, секириб кѣобады. Дагѣыда аѣругѣан аягѣы саркѣыб быягѣынлай кѣычырыкѣ этиб, кѣатынын чакѣыра тургѣанлай, кѣолунда бир табакѣы бла, кѣолтугѣуна уакѣ кир бусхулладан тѣююмчеклени кѣысыб Мѣлехан босагѣадан кирди.

— Джаратылгѣанлы мени кѣол кѣыйымдан тоймагѣан бегедженле, мени хакѣымы бермей, кѣызгѣана эсегиз, толу мюлкюгюзден кѣуру чыкѣгѣа эдигиз,—деб кимден эсе да джюреги кѣыйналгѣан болур эди, юйге киргенден сора да тюб табхада чоюнланы зынгырдата, Темуркѣа аны тауушун эшитиб кѣычыргѣынчы кеси-кесине сѣлеше турду.

— Кѣайдан кѣычыраса, джашчыкѣны атасы,—деб орун таба тебрегенлей дагѣыда тюз аллындан бир кѣычырыб Темиуркѣа кѣайда тургѣанын билдирди.

— Оѣ! мен джарлы, мен хариб, не болгѣанды, бери нек тюшгенсе?—деб орундукѣ тюбюне ийилиб, уруда тургѣан эрине кѣарады.

— Сен судебна тюлсе, менден соруу ала турма да, орундукну артха тебер да кюлунгу бери узат да мени ары чыкмагъа кюй, — деб кыатыныны кюлундан тутханлай баурлана, уруну башына болгъаны топрак джугу болуб чыкды.

— Насыбынг алай болсун, ол кеб гардошунг уру керекли юшюмей кыалгъа эди, чабырларымы излейме деб кетгенме да, алай келмесенг, ёлюб сюймегенлерибизге бир беишлик бола эдим, — деб мылы уруда тургъаны татыгъан болур эди, чыкырдата агъач орундугуна таянды.

— Мен да бусагъатда Джуммакълары джелим аузлагъа барыб, ийирген урчукъларымы элтиб келеме. Ким да болсун байгъа ышаниган адамгъа налат болсун. Дуняны санга хазнасын-ходжасын, этербиз деб былтырдан кыалгъан джюнлерин ийиртиб, сокъургъа сохда тутдургъанча, манга эки уууч тарылы туючук куюуб, эки гыртдам кегерген джыкгыр бышлакъ бериб кюйгъандыла. Бизден хариб ким болур, ишлейсе да кыйынынгы табмайса, ишлемейсе да ачдан ёлюб кыаллыкъса, кыалай этерге биллигинг джокъду.

— Эй! кыатын, сен бусагъатда айтхан тарыгъуланы мен кегренли эки джыйырма джыл болады. Аллай бир заман бир адамы ёмюрюдю, ол заманны ичинде мени джюрегим бир байдан джылылмагъанды. Алагъа урунган тонгузну кыабыргъасына куюйрукъ джау сюртген кибики. Дуркучула бу таш ёзеннге кириб элни джарлысыны юсюне мингенлей турадыла. Башыбызны атар бир джер болса, мындан кече-кюн демей кыачыб кетерге керекди.

— Оу! мен джарлы джашчыкыны атасы, алай нечик айтаса! Атамы, анамы кыабыр топрагъын атыб кыайры кетерикме? Таш джалаб турсам да, джуртумда туругъа сюйеме. Сен ауругъанлы кереклини-крексизни да айтаса. Джуртундан чыкыгъанны берю ашайды, алай айтма.

— Бир да аяма да атангы топрагъын сакъла да тур, Кыямытла, Джуммакъла сау болсала, ала сени атангы джанына бек дженгил салырла. Ала бизни кибики кеблени этлерин ашаб, терилерин кийиб эм артында битге кесдириб ёлтюргендиле.

Мёлехан, андан ары сезню теренине кирирге сюймей, юй кюллугъуна кыараб тебреди.

Мёлаханны бурунуну джанына да къазан къара джатылыб, какчык булгъай тургъанлай, Темуркъланы хоншулары Тауджан эшикден башын къаратыб, Темуркъланы отджагъада кёргенинде кирирге уялыб, Мёлаханны чакъырды.

— Бир табсыз заманымда келдинг, Тауджан, какчык кёмюрсеб къаллыкъды, сен уялыр адам джокъду, мен джашчыкъланы атасына хант салгъынчы бери кир да олтура тур,—деб бармагъын къынгыр этиб бишгенин кёрюрге какдан джалаб, чоюнну сынджырдан тюшюрюб, аякъ, къашыкъ къайгъылы болду.

Чоюнчукъ отдан тюшгенлей, Темуркъланы бутлары къызгъан болур эди, тюбуне салгъан эсги эшек джаурлукълну артына тарта, Тауджан таба айланыб сорду:

— Сен да, баш битинлей, тас болуб кетесе, къайдаса кёрюнмейсе да? Эки кьотур ат бири-бирин къашыйды да сен былай бизни киби кыйынлыкъ джетген джарлы хоншулагъа кире турсанг не боллукъду. Мен былай джунчугъанлы эшикке чыкмайма, джамагъатда, элде не хапар барды?

— Тоба, мени уллу кёллюлюгом да джокъду, кишибиз бла (алгъын эри Джантемирни атын джашырыб айтханлыкъыды) гъыр-мыр болгъанлы тийреге да кёлум тартмай тургъанма.

— Эки джарлы бир-бирине боюн бериб турургъа керекди, тогъуз-он джылны бирге туруб, сизни айырылыб кетгенигизге бек уллу сеир болгъанма, алай болгъанлыкъгъа ат басханны джер биледи, кимни джюрегинде не болгъанын къайдан билгин. Энтда джарашыргъа керексиз, ол сенден сен андан иги табыб джашарыгъыз джокъду. Алай болса да джамагъатда бизни башыбызгъа бу Къыямыт салгъан кыйынлыкъгъа не айтадыла?

— Байла къан кекирге эдиле, ала мыйыкъ тюбюнде кюлген болмаса, бизни киби джарлылагъа турсунуб да къарамайдыла. Сизни ишигизни эшитген джарлыла ачыкъ айтыргъа кёл табмайдыла, ансы ичлери къара да кюйеди. Керти эсе айтханлары, къатынла алай къуш-муш этедиле, Къыямытны джаны сау болуб Къанамат тутулмай Бадиматны тюремеден ийдирлик тюлдю деб ол хапарла джюрюйдюле. Къыямытлагъа джумушха джюрюген къатынла манга кесиликлери бла алай айтадыла: „тышырыу сабийни тюрге уруб

турсакъ, элде къайгы чыгъар деб къайгылы да болгъандыла, алай болса да Бадиматны тутсакъ, Къанамат къачыб айланыргъа ыйлыгыр да къайытыр деген мурат бла турадыла“. Джангы оноучуду дейдиле, мен ишибизге ауз сютге правленнге баргъанымда кёрдюм, бир батыкъ бурун джийиргеншли. Бусагъатха дери Къанамат нек тутулмагъанды деб аякъларын къагыб, Биймурзаны орнуна олтургъан мыртазакъны джаягына бир аман-аман урду. Къурусунла бизни эркишилерибиз, хомухдан ёледиле, кеслерин къаяры итден туугъаннга туюдюре тургъан болмаса, аны таягъын ызына къайтаралмайдыла. Аны алай кёрюб тёзалмай, къадын ёлтюргеннге къан джокъду дейди, ол тонгуз хамхотну ташны атыб башын джарыргъа тебредим, алай болгъанлыкъгъа, гютду юсюне къалач деб, энди да бу джарлы элге бир къан джаумасын деб къойгъанма. Элни джарлысындан джасакъ джыйгъан заманда бичимсиз мыртаз тутатута къатынланы къазансыз этгенлигине, манкъабурун сары джаякъларын къыздыргъанында, бутлары кълтыраб тургъан болмаса, башын бир джанына да туталмады.

Бусагъатха дери сеир болуб тынгылаб тургъан Темуркъа къашыкъны алыб, кесин ашаргъа джарашдыра айтды:

— Бизни залимле, бизни теблерге джигит болгъанлыкъларына кеслеринден залимге тюбеселе, джуаш болуб къаладыла. Сени сёзюнг болуб келген болурса, мен бир аузланайым, манга къармагъыз да сиз ишигизни этигиз,—деб Темуркъа суу кёшулгъан айран бла какга джарашды.

Тауджан уялгъандан шынтахы джаулугъуну чачакълары бла джубана джерге къарагъанлай айтды:

— Сиз бу сагъатда мени къайгылы да тюлсюз, алай болса да тогуз-он джылны бир юйню ичиндеча бир-бирибизге ауруу-талау демегенлей джашадыкъ, сен айтханнга къарар эди деб мурат эте эдим, бизни кишиге сен бир ауз джетдирсенг эди. Хапарлагъа къарайма да, ол да харам талах салгъанына сокъураннганча кёреме, алай болгъанлыкъгъа кеси башлаб джукъ айтханы джокъду. Ашюгюле джете эселе, биз былай чачылыб юйсюз-кюнсюз болуб айланнганлы толу бир джыл болады. Джашаулу бол, биягъында кесинг джарашыргъа керексиз деб айтдынг, андан игиси анга да

манга да джокъду. Сиз, эркишиле, кьаты кёллю адам-ласыз, мен ёле кьала эсем да аны кьулагъына кире болмаз, ол ары-бери озуб аны джагъысы кир болуб, не да чёбгенинде джамауу кьобханын кёрсем, джюрегим кыйналгъандан тохдатыб джамаб ийеим дегенча болама. Алай болгъынлыкъгъа ол мени таба кьарамай, ктырым таукъча кесин кёбдюрюб баш энишге кьараб озуб тебресе, башымдан суукъ суу кьуйулгъанча бо-ла ма да кьалама.

Тауджан хапарын айтхан заманда, Мёлехан кёб джылланы эри бла татлы джашагъанлары эсине тюшюб, башха кыйынлыкълары болса да эри бла иги джашагъанына джюреги кьуаныб—энди да бир кесек кьабармы эдинг—деб джумушакъ кьараб Темуркьаны тегерегинде айланды.

— Да, эгечим,—деб кьолуну сырты бла мыйыкъларын сюрте, аллында ёрге тутруб тургъан Мёлеханага джаланнган агъач аякъны узата, айтды:

— Мен джаратылгъанлы кишиге келечи да болмагъанма, алай болса да мени ауз джелим санга джарарыкъ эсе, Джантемирге тюбегенден озмагъанлай, былай нек этиб айланаса деб, джагъасындан алыб айтырма.

Мёлехан кыйырларында гугурукгу суратлары бла джан джаулукугъа агъач аякыгъа теблеб какдан салыб чырмаб, кыйырына да эмилген кир шекер гыртчыкъны туююб хазырлаб, Тауджандан тиледи:

— Ол кьан ичгенлени кьолуна тюшген джарлы сабий аузуна суу салмагъанлы эки кюн болады. Мен барсам, экибиз да джыларгъа болабыз да, ол джукъ ашамайды да кьалады, мени мытразакъла сюнгюню кёзюме тудайды да кьысдайдыла да джибередиле. Мен кёрюнмей сен барсанг, бир джукъ аузланырмы эди деб кёлюме келе эди, дагъыда не десенг да, мен анасыма, ары-бери айтырыгъы бар эсе да менден уялады да айтмайды, джюрегине туююлген заты бар эсе санга айтыр эди, андан кыйынлык кёрмегин, бу туюмчекни анга бир элт,—деб Таужжаннга гугурукгу суратлы джан джаулуку чырмалгъанны узатды.

Ала эшик юсюнде ол сёзге болуб тургъанлай, Ибрагим юйге чабыб кириб, гёзеннге сылджырады.

Не затны эса да джерге тюшюрген болур эди, гёзенде дыгъар-дугур этдириб бир кесек тургъанлай,

Болджар саламны кьолтугъуна кысыб гёзенден чыгъыб, эшиклерин да къайтармай, анасы бла Туджанны ортасы бла сылджыраб арбазгъа чыгъыб кетди.

Тауджанны ашырыб юйге киргенинде, Мёлехан:

— Бадимат кыйынлыгъа бу къара кюн келгенли бу аман джашчыкъ бери кёрюнюб тас болуб кетген болмаса, юйде тохдамайды. Мухамнат-Амин афенди да мен суудан келе аллыма тюбеб, эл бла бир тарыкъды, джашыгъыз хаталы джашды, дерсте джюрюгенин да тохдатханды, кесинден тамада бир джукъ айтханлай къайырылыб тохдагъан болмаса, бетн джибимейди, джашны кьолугъузгъа алмасагъыз, джоюлургъа тебрегенди деб артыкъсыз да бек сени бойунунга салгъанды. Мен айтханлыкъгъа кьоркмайды, сен урушмасаңг боллукъ тюлдю, аманнга юрениб, къуранын-келамаын билмей кьаллыкъды,—деб Темуркъагъа къарады.

Темуркъа аягъыны байлауун ит тил чапракъ бла джангъырта тургъанлай, башын ёрге тутуб айтды:

— Мени да гитче заманымда, мен мезиртеден, балакъадан балагъым кызгъаны сайын къачыб, атам хариб да туююб ызыма къайтарыб, джалгъа келтирген бузоулу инегин бериб къуран чыгъартды. Мен аны окъугъанлыгъыма аягъыма чабыр бау кысхандан адам ортасындан озгъунчу бир тынычлыкъ кёрмей, агъачны насыбсызы тирменнге къкъгъыч болур дегенча, байланы сдауатларында сыртым тийген кьоба, башым тийген оба болуб айланганма. Аны окъугъанындан эсе, бир джерге джарашдырыб, аз-кёб болса да джал чыгъарыргъа кьойаргъа керекди.

— Оу! мен андан эсе ёлеим. Тартыб бойунуму кесенг да, окъууун бошатмай, эшикге чыгъарлыкъ да тюлме. Окъуб адам болса, ол да бир межгитге джарашыр да бизни да кесин да тутар, ансы джалгъа джюрюген къайнаса, биз да бёркер эдик.

— Бизни тукъумубузда ёмюрюнде афенди чыкъмагъанды, бизни джашыбыз боллугъу да ётюрюкдю, андан эсе, керексиз затланы джаншай турма да бар да Джуммакъ бла сёлеш да бир да къуруса да джашчыкъны мал кыйырына джарашдыр. Не десенг да, Джуммакъ бай эсе да, кеси алгъын джарлылыкъ бла келген адамны, Къыямытларыча джылан боллукъ болмаз. Ал кеёзюуде кёб хайыр этмесе да, джашлыкъдан

ниште чыныгыр, мал халисин билир, бузоу тыяргъа джараса, бизге уллу хайыр болмаса да, чалдышлагъа кишимлерин джытдыра айланыгандан эсе, болгъан къош-да бир да болмаса да къарынын асырар.

— Къой-къой, бир-эки да айтма, Джуммакълагъа урунамен тюнкеми таусханма, гыбыр, халисиз адам-ланы къолларына мен сабийни ияллык тюлме,—деб Мёлехан челеклени дынгырдата суу алыргъа кетди.

Онэкинчи башы.

Къарангы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, „сакъ болугъуз кеч болгъанды“ деб бири-бирилерине халар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тышырыу кёсеуню къолуна тутханлай, темирчи акъ кызгъан темирни уруб джилтинлерин къуйгъанча, алтындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, аяз уруб кёсеуню джанган джерчиклери джолну джарыта, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешике фонарла джаныб джылтырагъанча, джер-джерге джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла. Стауатха къайытмай кечирек къалгъан инеклени джелинлери кызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгыб келедиле.

Элни къыйырында, къазакъ юйню аллында, къатында адам болмай, эшике бир сабий, къойнуна от тюшгенча, кычырыб джылайды.

Бийнёгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей, алай атды.

— Ол аман бизни бла чыгыб къайсы тыгырыкъгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугуб къалды. Бизни ишибизден барыб адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмыкъ этерме. Ол джапысы бла ол адам боламыды, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Ышым баууну бошланнганын тартыб, нёгерлерини ызларындан джете, Ахмат айтды:

— Къой, къой, Токъалны адамгъа санаб да сёлешме, ол хада-хыйда да джокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныкъды. Ол бугече къоркъгъандан эшике чыгъар деб, мен бир да умут этмейме, алай болса да бош бойун адамды да къарнына къараб, бо-

за аякѣны тутдуруб джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб кѣюргѣа да огѣай демез.

Ахматны Токѣалны юсюнден айтханы нѣгерлерине джаннгѣн отха суу бюркген кибик этгенни эслеб, Бийнѣгер джолдан бир джаякѣлаб тохдаб, Кѣасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоуѣу боллукѣ болурбуз, агѣач этген заманда балта джетген джарангдан сынчыкѣлагѣанча кѣрюнесе, кѣалгѣан джашла разы эселе, сен кѣайт да былай келгенлейиге ол аман Токѣалгѣа да бютыу бизни атыбыз бла налат бер, сора Кѣыямытлагѣа затха тыгѣылыб кетмесин, ариу аны ючию гѣзет этерик эсенг да, эртденблагѣа деречи кѣатынгдан ары-бери джибермегенлей тур.

Кѣасым кѣыйналса да, нѣгерлеринден айырылгѣанын асыры ушатмады, алай болса да кѣауму да бир ауз болуб айтханларында, аланы разы этер ючию элге кѣайтды.

Кѣасым кѣайтханында бир кесек туруб Бийнѣгер айтды:

— Кѣремисиз, „аман арба—джол сызар, аман киши эл бузар“ дегенча, аман Тоѣкалны тилине гѣзет этерге керек болуб, кѣаллай иги нѣгерибиз ишден джалларгѣа керек болду. Не этейик, кѣайда да болады аман, элде биргебизге тагѣылгѣанына адамлыгѣы болур деб тура эдим.

— Кѣой кѣой, Бийнѣгер, аман Токѣалны аты ушууур артында айтылсын,—деб Ахмат алгѣаракѣ чыгѣыб ийилиб аллына кѣараб—Ибрагим айтхан джерге чыгѣаргѣа былайдан джол ышан тебрей болурму деб кѣарайма, джолну билмей кечегиде аджашыб терсеймезге керекбиз.

Ибрагим, аты сагѣынылгѣанлай, эшекге таякѣны джетдириб аллына кѣууа алгѣа ѣтюб айтды:

— Тюз ма бу агѣач тартылгѣан сызгѣаны ѣрге барыб кѣая секиртмеге джетгенлей, сол кѣолгѣа бурулуб, кѣой джолну ѣрге таянсакѣ, уллу кѣаяланы юсюне барлыкѣбыз. Кѣанаматны манга айтханы бла, ол тѣгерекде болмай амалы джокѣду,—деб алларына ѣтюб, джолгѣа кесин салыб, эшегин гузабалатыб таяныб тебреди.

Батал таяныб, солууун алыргѣа тохдаб, нѣгерлерине айтды:

— Джашасын хариб бу джашчыкъ, ансы бу бек улуу онглу адам болмаса, бурунуму джырдырма Кёремисиз, сабий башы бла къаумубуздан да ол тири-джюрюйдю,

Чегет къулакъгъа киргенден сора таушуму адам эшитеди деб да тартырмай, Ахмат Баталны сыртындан къагыб кюлдю:

— Бурунунгу джырдырсанг, ыйлыкъмай мен сени бла тойгъа бармам, суйген къызынг да санга къараса, суйген огъай, кече тюшюмде кёreme деб къоркъар, андан эсе саў бурун тешиклеринг бла къалсанг, бурун киринги тыяргъа да ол игиди,—дегенинде Бийнёгер да анга къошулуб кюлдю.

Кёлю бла айтхан затына нёгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине аур тийиб, Батал бир кесекни сё-лешмей барыб, джел уруб булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны кетиб, тохдаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура болур, биз былай къайгъысын этиб айланнганы-бызны джюреги биле эсе, къуана болур,—деб нёгерлери да анга джуаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъа узайыб баргъан Ибрагим ызына чабыб къайтыб ичин ургъандан солууун алламай къолун къаяла таба тутуб айтды:

— Ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгъыб джукъланды, бир ишексиз, Къанамат алайдады,—деб хапарын айтыр-айтмаз нёгерле барысы да Ибрагим кёргюзтген къая таба тебретиле.

Онююнчу башы.

Къанамат, джашагъан джерини тёгерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдырыргъа от этиб чабырларын тизе тургъанлай: „Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб келиб тутуб къоймасынла, эртден благъа саў чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей къоймам“ деб кёлюне келди.

Адам къатындан айырылыб бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай джаныуар болса да улуу къуана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ бир бёлек кере от джагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла

бардыла деб кѣлюне келиб кѣуаныб кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ѳлтюрюрге кюреширик эди, бусагъатда ѳа чычханчыкѣла элгениб кѣачадыла деб кѣоркѣуб, чык этерге кѣолун кѣымылдатмай бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкѣсыз да бюгюн эртденбладан бери, сагѣыш этиб табханы ол болду: не тукѣум болса да кеч болгѣанлай элге барыб тенглерини кѣайсы болса да бирин табыб, тюз хапар билиб ишин анга кѣре этерге деб ол акѣылда тохдады.

Эрлай отну джукѣлатыб, быкѣыны сюерге алыб кѣая кѣыйырына келгенлей, кѣаяны тѣбюнде бир кѣаралдыланы кѣымылдагѣанларын кѣрюб, тѣгерегими алдыла деб кѣлюне келиб, ызына тохдады. Шкогѣум болса, мен сизге этерни билир эдим, кѣан ичген гыбыла, деб ачыѳдан тишлерин кѣысыб, кѣаяны кѣучакѣлады. Кѣкге кѣараб, бармакѣлары ачыгѣынчы кѣолларын кѣысыб, тартыб кѣкюрек тѣймелерин юзюб, окѣ тийген аюча не затдан кѣан алыргѣа билмей дыгалас этиб тургѣанлай, отджагѣада юйюб бир джанына салыныб тургѣан эчки башха абыныб, эчкини ѳлтюргени эсине тѣшюб, энди сизни мен кѣрюрме деб джюреги кѣуанды. Болдукѣ бирди, мен сизге кѣанымы алай бош, эркин тѣкдюрмем деб аѳнай-аѳнай дорбундан чыгѣыб тѣгерегин чучхуб, кѣаядан кѣобхан ташны кѣлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч кѣаумуна тийге эди деб кѣаяны кѣыйырына барыб каралдыланы орталары былайыды деген джерге ышан этиб кѣараб, алгѣан ташын атаргѣа кесини башыны мийиклиги бир чыгѣаргѣанлай, „Кѣанамат, Кѣанамат!“ деген джаш адам тауш эшитди.

Алыныб эте тура болурма, ансы мен Ибрагимни таушун нек эшитеме деб кѣлтюрген ташын кѣая кѣыйырына салыб тынгылады.

Бир кесек тургѣанлай дагѣыда „Кѣанамат, мен Ибрагимме, Бийнѣгер затда санга келгенбиз, бери чыкѣ“ деб эшитгенинде, эки бутуна да кѣара кѣолтѣум салгѣынчы чимдеб, Ибрагим келгенин таза билди.

Барысы да ѳрлеб чыкѣгѣандан сора кѣауму да Кѣанаматны кѣзюѳ-кѣзюѳ кѣучакѣлаб бир бѣлек заманны турдула, артыкѣсыз да Ибрагим кѣоюнуна киргенлейбойнундан кѣучакѣлаб отну ачыб, джарыкѣ этиб хапар башлангычы турду.

Кѣанамат нѣгерлерин кѣрюб кѣуаннганы сорукугѣа-

нында, джаралы адам сусаб болуб сууга термилгенча, элден хапар айтырыктарына термилди.

Бийнегер аны излегенин билгенча, башлады:

— Сен ол кызы сабийни намысын сактар ючюн башыңгы отха салган эсенг да, адамлыгы болган эркини этген ишини этгенсе. Хапарыңгы эшитиб, тенгле бир джерге джыйылганыкта, сени этген ишини сёккен адам болмай барыбызда бир ауздан игиге таныганбыз, алай болса да кыйының алкын аллыгдады.

Бийнегер алай айтханлай, Кыанаматны джюреги ишек болуб, бети агарыб, негерлерине не айтадыла деб джити-джити кырады.

— ...не этеик, санга джетген кыйынлык барыбызга да джетгенди, бу иште сени тенглеринг сени атыб кыорык тюдюле...

Кыанаматны кёлери тегерек-тегерек айланыб сорду:

— Тилеб айтама, Бийнегер, тезалмайма не зат болган эсе да, дженгил айт, — деб Бийнегерни кёлерине джити кырады.

Бийнегер сезюню тохдаган джеринден башлаб тебретди:

— ...Апанас бла Биймурза джаралы болганлай, бютеу оноучу, мыртазак болган аягы юсюне миниб, бекишай джыгырча Кыямыт да алларында, сени излеб тинтиул этиб, джетмеген джерлери калмай айлангандыла. Эртденбласында биягы Кыямыт мыртазакланы алыб келиб, ююню ичин суу бла джууганча этиб кетгендиле. Андан Темуркалаага кириб...

Темурканы аты сагынылганлай, Кыанамат исси кюлге олтурганча, дженгил-дженгил кымылдады.

— ...Болганларын башын тюбуне айландырганча этиб, алларында Кыямыт кырай келиб орундукну джанында сени ат джеринги кёргенинде, амаллыкчыны сиз басдырыб турасыз деб, Мёлаханны да тышыруу башы бла бир-эки кере гулочу бла тюртуб, анда ол этмеген артыклык калмаганды.

— Кызыбызны беребиз деб сиз аны джашырган этесиз деб, Бадматны мыртазалаага тутдуруб тюрге алыб кетгенди.

Кыл кобузну кылы бек тартылыб юзюрге хазыр болуб турганча, Кыанамат аны эшитгенлей кёлери чартларга джетиб секириб кобуб кычырды:

— Тау суула энишге бармай, ёрге барсала да бу

тар ёзеннге кѡан джауб толтурса да, мен бугече аны тюрмеде кѡоймам,—деб сермеб быкѡыны алыб тебреди.

— Кѡанамат, дженгиллик этме, биз да санга аны ючюн келгенбиз,—деб Бийнѡгер сермеб этегинден тутуб тѡйды.

— Итден туугѡан кѡарг бѡрю, этген артыкѡлыгѡым азды деб, энди кѡутургѡанында тышыруулары тюрмеге салдырыб тебрегенди,—деб кѡамасына джабышыб дорбундан чыгѡарыргѡа тебреди, алай болгѡанлыкѡгѡа юч тенги да аллына чырмау болуб джибермедиле.

Олтургѡан адам болмай, барысы да дорбунну аллында ѡрге тургѡанлай, Бийнѡгер джолда нѡгерлери бла бичим этиб келген оноуун айтды:

— Энди кѡызыб тели Джанибек Чегемге баргѡанча баргѡандан хайыр джокѡду, алай баргѡанлай—ма элт—деб бериб ийерик тюлдюле, кече-кюн саутлары бла кѡараулла сакѡлаб турадыла. Андан эсе, хар бирибиз не зат этеригибизни билиб барыргѡа керекбиз. Мени кѡлюме келгени, анга кѡалгѡан джашланы да огѡай дегенлери джокѡду. Биз ючюбюз акѡыртын кѡысыла барыб тауш этдирмей, кѡараул болгѡанны тюбге басыб, саутларын сыйырыргѡа керекбиз, сен'а, Кѡанамат, темир таякѡ не башѡа зат болса да, бир кѡаты затны алыб, киритни кѡобарыб, Бадиматны алыб, бизге кѡарамай кѡачаргѡа керексе. Биз, ким болгѡаныбызны билмез ючюн, сѡлешмей башыбызгѡа башлыкѡланы гыла-мыла байларгѡа керекбиз Бюгече келлигибизни Бадиматѡа Джантемирни алгѡын кѡатыны Тауджандан айтдыргѡанбыз, ол бизни сакѡлаб турады. Энди кеч этмей, ай чыгыб кѡалгѡынчы, барыргѡа керекбиз.

— Ай! бир атылгѡан саугубуз болса, не иги болдукѡ эди,—деб Кѡанамат тѡгерегин кѡармагѡанлай, Ибрагим шыбырдата-шыбырдата бир салам гырмыкѡны кѡолтугѡуна кѡысыб, ортасындан бели кѡысылгѡан бир машокну алыб кирди.

Кишиге джукѡ айтмагѡанлай, кѡалгѡанла да джаш адам не зат этерге тебрегнди деб кѡараб тургѡанлай:

— Кѡанамат, бу машокда сохда айлана барыб афендиге джыйгѡанымы санга алыб келтиргенме, керек болса, ичине кѡарарса,—деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагѡыда киши джукѡ айтмагѡанлай, тешиб салам гырмыкѡдан чыгѡарыб, сюнгюсю джанына кѡысылыб шоккну Кѡанаматѡа узатды.

Асыры кѳуаннгандан барысы да бютеу бир-бирине джетдирмей джашчыкѳны кѳлтюрюб, кѳзлерин убба этдиле.

Алгѳы бурун джашчыкѳны джерге джибериб:

— Кѳайда табханса шкокну?—деб Кѳанамат сорду.

Ибрагим, керекли заманда джарагѳанын эслеб:—Сен босагѳада сюелген мыртазакѳны уруб кѳыргѳанынгда шкогу бир джанына чортлагѳанында, мен да сермеб алгѳан эдим,—деб ышара-ышара айтды.

Не зат эсе да бир уллу зат болуб, мурадына джетген адам кѳуаннганча кѳуаныб, Батдал Кѳанамат таба айланыб айтды:

— Бери келе, мен бу джашчыкѳ аламат адам боллукѳду дегенимде, была мени хыликге этиб кюлдюле. Мени тюз болгѳаным былайда бугече ачыкѳ болду,—деб Кѳанаматха „кертиди, Батал тюз айтады“ дер дегенча кѳарады, алай болгѳанлыкѳгѳа анга ауз бла джуаб этер орнуна кѳатына кѳысылыб тургѳан Ибрагимни кѳлтюрюб кѳойнуна кѳысды. Аны алай кѳргенинде, Батдал „джюрюгюз аланла“ деб эки кѳолун джан сюеклерине салгѳанлай, Бийнѳегер бла Ахматха хыликге этгенча этиб кѳынгыр кѳарагѳанлай дорбундан чыкѳды.

Оитѳртюнчю башы.

Кѳасым ызына элге кѳайтханын ушатмаса да, элге кѳайтыб киргенлей Токѳалны юйюне чабды. Арбазгѳа киргенлей, башын босагѳа юсюне салыб джатыб тургѳан бир мазаллы итни кѳрюб туракѳласа да, таягѳы болмагѳаны ючюн белибауун кѳолуна алыб, ит да аны эслеб, башын кѳлтюрмегенлей хырылдай тургѳанлай, арбазны арасына дери барыб, Токѳалны атын атийыб кѳычырды.

Эринчек болгѳанын билдире, ким билсин кѳартлыкѳдан эте эсе да, алай Кѳасымны аны тишине кѳараргѳа заманы болмады, акѳыртын башын кѳлтюрюб ѳрге кѳобаргѳа да турсунмай, борчун тѳлегенча юрюрге кюрешди.

Бир кесек тургѳанлай таушха, Токѳалны анасы болур эди, бир тышырыу башын эшикге кѳаратыб сорду:

— Кимсе, не излейсе?

Итни кѳарыуун да билиб кѳатын эшикден башын кѳаратгѳанындан кѳл табыб, джууугѳуракѳ барыб сорду:

— Мен Къасымма, Токъал юйдемиди? Манга ол бек керек болуб сорама.

Къасым атын айтыб кесин танытханында да джумушмай:

— Токъал юйде джокъду, къайры кетгенин да билмейме. Кечегиде, дуня межамына джыйылгъан заманында Токъалны излеб айланма да, сен да юйюнде тура бил, сизге тагъылгъанлы хаўле болуб айлангъан болмаса, юйюне бир жаркъа отун келтирмейди,—деб къатын ызына айланыб ташайды.

Къара ит да, иеси Къасымны арбазгъа келгенин суймегенин ангыалагъанча, ёрге къобуб юрюрге кюреши.

Башха заман болса, Къасым къатынга джуаб этерик болур эди, бусагъатда ўа Токъалны къайда табам деб анга сагъыш этген болмаса, къатынны гырылдагъанын къулагъына алмай, белибаўун кыса, арбаздан чыгъыб, орамны ёрге айланды.

Токъалны хаўле тойчу болгъанын билиб, бусагъатда ким къатын келтиргенди, кимни къатыны джаш табханды деген сагъыш бла аманланы ныгъышына чыкъды, алайда да Токъалдан хапар билмей, ол къарт алмасды алдаб ийген болур, юйюнде бугъунуб тура болур деб, ызына къайтыб келгенлей, аллында кетиб баргъан эки адамны къаралдыларын кёрдю. Кече къарангы эди да ачыкъ танырча да болмады, алай болса да тейри жарыкъ бла ийилиб къарагъанында, аўнаб атлагънын Токъалгъа ушатыб, акъырын ызларындан кысха кирди.

Бир кесек баргъанлай, таякны ташлагъа тийген таушундан, тамакъ арытханындан Къыямыт болгъанын эслеб, иги ызларындан джуукъ кириб, шыбыртсыз атларгъа кёрешиб тынгылады. Мюйюшден бурула тебренлей къулагъына келди: „... сен бир жарлыса, элни аманлыкъчысына тагъылмай, башынгы сакъларгъа керексе...“ „атам хариб ёлгенинде Къыямытны этек тюбюне кысыла тур, ол санга...“

Къасым ызындан аякъ таушла келгенин эшитиб, аллында баргъанлагъа ийилиб тынгылаб баргъанын тохматыб, къолларын сыртына чалышдырыб, сан этмей баргъанча этди.

Кимле эселе да экеўлен, чурукъ тауш эте, анга да къарамай гузабаланыб оздула. Сёзлерини къыйырын

эшитгенлей, аягына чыгыанакъ киргенча, Къыямыт бир ишексиз, Токъалгъа ичириб тахса билирге элтгенин аныглаб, дыгалас этиб, тири атлаб, джетиб ызларындан къысха кирди, алай болгъанлыкыгъа Къыямытланы арбазларына джетгенлери ючюн юйге кирирни аллында ызларына айланыб къараб эслемесинле деб, ала юйге киргинчи чалдыш джанына къысылды.

Ичги ичиндегин айтдырады дейди, боза чайкъамды уртлатыб аман Токъалны билгенин айтдырыб, башлагъан ишлерин терсейтеди деб джюрегине уллу къоркъуу кирди. Мен киреим да барайым Къыямытлагъа, мени кёрсе къоркъар да джукъ айтмаз деб кёлюне да келди, алай болгъанлыкыгъа кечегиде не зат айтыб барыргъа билмеди, алай тюз „кече ахшы болсун“ деб кириб барса, Къыямытны ишек боллугъун билиб, не этерге билмей, сагыш этиб тохдады. Кёб затла кёлюне келиб, биринде да тохдамай, келиб, ачылыб тургъан эшикден къарады.

Къыямыт тёрге олтуруб гулочу бла джерни сыза, Токъал да аны къатында алаша шиндикге чёгюб, къысхач къызгъынчы бозаны нчерге сакълаб тура эди. Бир кесек тургъанлай, боза аякны башында, къайнагъан чоюнну башын ачханлай тютюню чыкыгъанча, къызгъан къысхач киргенлей шыбырдагъан тауш этиб бозаны тютюню чыкъды.

Къыямыт, тазгекни къатында олтургъанча джийиргениб, Токъал таба къынгырына къараб айтды:

— Сен эркиши тюлмюсе, аны кёмюгюн неге юре тураса, кёзлеринги къыс да тарт да къой.

Таягъын одджагъагъа дженгил къагъыб, бурунуна дженгил узалыб, тамагъын ариулагъандан Къыямытны не затха эсе да ашыкъгъаны белгили эди.

Токъалдан не зат эсе да бир бек керекли затны излеб, итге ариу айтыб аш бергенча, аны ючюн чёкдюргенди, ансы башха заманда болса, ол Токъалны арбазына да къоярыкъ тюл эди.

Бир кесек заман кетиб боза сингнгенди дегенден сора, Токъалгъа айланыб, тюлкую-кибик ышара:

— Сиз, джаш тёлю, джетгенли билмейсиз ансы, мен сени атанг харибге да кёб джарагъанма. Тышырыулагъа да, кеси джашды, анасы къартды, алагъа иги къарай тур—деб бир-эки джолда айтханма, алай болгъанлыкыгъа сен кесинг сууукъ адамса да джаллаб

айланган болмаса, хайыр болур джерге кысыла билмейсе. Бююнден ары уялмай мени юйюмю кесинги юйюнгча кёр,—деб итни башындан сылагъанча этди.

Къасым эшик юсюнде сюелиб: энди бир кесек тура эсе, бозадан джылыныб аман Токъал Къыямытха бетсиннген кирик этиб, башланган ишни тюбюн айтады деген кёлюне келиб кьоркъуб, Токъалны бош аузун не бла тыяргъа билмей тегерегине къарады.

Токъалны кёзлери тылын къушнукуылача болуб шыбырдаргъа мурат этиб, Къыямытны къулакъ джанына кысылгъанлай, Къасым тамагъын аямай:

— О хахай! Токъалны юйю кюйдю, —деб кычырыб артына къачыб,—мюйюшге джаллаб тохдады.

Кёб турмагъанлай джары бёркюн да кьоюб джанланбашлай, Токъал чыгыб Къасымны кытыбла джортуб озаргъа мурат этди, алай болгъанлыкыгъа туура сына чыкыгъанлай сермеб джагъасындан тутуб, Къасым, эмиллик уаныкны тартыб тюшюргенча, суу джагъагъа сюйреб тюшюрдю. Бир-бири бетлерине къараб бир кесек тургъанлай, Къасым сорду:

— Манкъуш! Сени башха аманлыгъынгдан сора да тил этиб нёгерлеринги сатхан кылыгъынг болур дейме?

Эртденнгиде сууку суудан ётген атны бутлары кьалтырагъанча, джуаб эталмай кьалтырады.

— Мен санга сорама, чий быдыр, аякъ билямукъгъа кимни сата тура эдинг?

Токъал эсин джыялмай, сытдчы-мытдчы болуб:

— Мен... мен... джарлылыгъымдан сёлеше эдим... сизден джукъ айтмагъан...

— Джарлылыкъ сёлеширге не иги адамны табхан эдин!

Нартюх тулукъну токмакъ бла ургъанча, Токъалны джелкесине къагыб, джюр деб аллына сюргенлей элден тышына чыгъарды.

Онбешинчи башы.

Къанамат алларында, бешиси да тизилиб акъ бурун эшекни да алларына къуууб элге тюшгенлеринде, кюн батхан тау ну ай тийиб, кьобхан суу аз болуб энишге таркъайгъанча, джарытыб белине джетген эди. Эшек элге кириб юйге джетерге джуукъ болгъанын эсгергенлей окъургъа бурун тешиклерин кериб тебреди,

алай болгъанлыкъгъа Ибрагим чымырта бла башына къагыб джылы бурундан къысханында, амаллыкъ этерге тебрегенин эсгергенча, окъур къайгъысын кьоюб къуйругъунда бир-эки силкиб, башын энишге тутханлай джолуна джарашды.

— Аланла! ай тийиб келеди,—деб Бийнѳгер силкиниб Къанамтны аллына чыкъды. Элге джетген заманда, ары дери къаумунуда аллында келген Къанамат, кеси эслемегенлей джюреги сагъышха кетиб артха къалды. Бийнегерни ашыкъдыргъан сѳзюн эшитгенинде, къаты джуклагъан адамны уятханча, башын силкиб тѳгерегине къарады, сора гузаба болуб нѳгерлерини аллында правлен арбазгъа кириб Ибрагимни тохдатыб айтды:

— Сен гитджечиксе, энди сени былайда этеринг джокъду,—деб кесине къысыб башындан сылады, алай болгъанлыкъгъа Ибрагим аны гитджеге санаб алай айтханы джюрегине кюч тийиб, бир джанына ѳбгелеб хыны бурулуб, чабыб къалгъан нѳгерлерин джетиб алагъа кьошулду.

Джапчыкъны джанына тийгенин эслеб, джетиб ариу айтыб къайтарыгъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны кьолю тийген ймбашысын силкиб бир джанына къараб тохдагъан болмаса, айтханын къулагъына алыргъа унамады.

Кенгтин тюрмени тѳгерегине къараб Бийнѳгер нѳгерлерин къатына джыйыб айтды:

— Былайда биз мурат этгенча тюлдю, тюрмени тѳрт мюйюшюнде тѳрт джасауай сюелиб турадыла, правленде эки терезе къанганы ортасында джарыкъ да чыгъады, джукълай болмазла, мени кѳлюме келгени: бу ишни башлагъынчы бирибиз ѳлген джерде бирибиз да ѳлюрча, ким билсин, бирибиз бу къан ичген итлени кѳолларына тюшген заманда, аузу къандан толса да джукъ айтмасча, таякъ тюбюнден тизилирге керекбиз.

Былай айтыб узун джабышмакъ таякъны Ибрагимни кьолюна тутдурду.

Былагъа къараргъа ашыкъгъанча, ай да чыгъыб, джарыгъы элни кюн батхан джанында къабыргагъа джетди.

Нѳгерлени, къайгъы сѳзге келген адамлача, бирини аузундан сѳз чыкъгъаны болмагъанлай, Ибрагим таякъны кѳнделен тутуб, къалгъанла къазла тизилгенча, баш энишге ийилиб таякъ тюбюнден ѳтдюле.

Дженгли болугъуз деб ашыкъдыргъанча къобан суу шууулдаб, бир-бирде ташланы бири-бирине уруб, гёзенде атылгъан шокоча, тауш этеди. Нёгерле джашчыкыны арбазда къоюб, эки къаум болуб чалдышдан ташайгъанларында, Ибрагим кеси джангыз къалыб, „мени адамгъа санамай къоюб барадыла“ деб кёлюне келиб, къырым таукъча кесин кёбдюрюб, бир кесек да сирелди, алай болгъанлыкъгъа эгечи эсине тюшгенинде, къолун силкиб, правленден от джарыкъ ургъаны кёзюне кёрюнюб, тауш этмеим деб, аякъ буруну бла тиритири атлаб правленни босагъасына джетди.

Таш басхычланы ортасына джетерге „къы-къы-къы“ деген таукъланы эшитиб ызына бурулуб къарагъанында, арбазны тёбен джанында бир къаралды къазланы къуа айлана эди. Къазланы таушларын эшитибми, огъесе башха затха къайгъылы болунду эсе да правленни ичинден шиндикле къымылдагъан таушла келдиле. Сермеб эшикни къадауун салыб, чабыб къазлагъа баргъанында, Батал тылпыуун чыгъаралмай къазланы къуууб айлана эди.

— Бош къаллыкъла орунларыны къаты бла озуб баргъанлайыма аллыма джасауай чыгъыб кёргюнчю къаз орунга киреме деб эшиклерин ачханлайыма, юрюлюб тышына чыкъгъандыла да, энди ызларына джыялмай айланам.

— Къазла къайгъылы болма да сен ишинги эт, мен аланы орунларын табдырма,—деб Ибрагим буруну джерге джетгинчи ийилиб акъыртын таягъы бла узала да бир джанына чыкъгъан къазны бери тая башлады. Аланы да ачыкъ къычырыкълары тохдаб, андан-мындан бири бир тауш эте, къой сюрюу гёзенекге киргенча орунларына кирдиле.

Ибрагим аякъ таушдан элгениб бир джанына къарагъанында, тюз юсюне бир джоббу къаралды келе тура эди. Къумгъа суу къуйгъанлай ташайыб кетгенча, тёббесинден ийне чанчылгъанча джызылдаб табанына дери джетди, алай болгъанлыкъгъа къачыб къутулалмазлыгъын билиб, къаз орунну эшигине къысылыб тохдады.

Нёгерлери да келе-келиб, Ибрагимча къаз орунга къысылдыла.

„Ой“ деб къойнуна от тюшгенча, Батал къабыргъадан аллына секириб, нёгерлерин сесгеклендириб

ызына къарагъанында, Ибрагим къарнындан тутуб кюле тура эди.

— Къайдан чыкъдың, хайырсыз, сен да былайда-мыса?—деб алгъы бурун Бийнёгер сорду.

— Да мен да, кёргенигизча, къазланы алларын сакълаб турама, мени былайда тургъанымда хата джокъду, алай‘а сиз былай „джигит“ болсагъыз, Бадимат былайда кёб заманны турлукъду.

Батал, алай керексиз элгеннгенинден уялыб, башын ариўларгъа кюрешиб айтды:

— Былай келиб къабыргъагъа таяннганлай онг аягъымы тюрю къымылдады да не болгъанын...

— Да, Батал, келиб къагхан чабырла бла аягъымы бассанг, онг аягъынгы тюрю къымылдагъан огъай эсе, эки аягъынг да къымылдарла. Мен сизни ким болгъаныгъызыны билмей джаллаб къабыргъагъа къысылыб тургъанлай, Батал къабыргъагъа къысылама деб аягъымы басды, къой бир элгенмесин деб аягъым ачыб, мен да тёзюб турдум, алай болгъанлыкъгъа, Батал аюча бир джерден къымылдамазлыгъындан тюнгюлгенимде, акъыртын аягъымы ычхындырама дегенлейиме, алыныб кете эди. Мен...

Бийнёгер Баталны джунчугъанын эслеб, сёзню башха джанына бурдура айтды:

— Энди турмазгъа керекди, айны джарыгъы салыныб къабырладан озгъанды. Мындан ары мурукгу этсек, ай чыгъыб бир зат да эталмай къаллыкъбыз.

Къанамат нёгерлерини ортларындан бери чыгъа айтды:

— Аны мурукгусу джокъду, мен алгъын айтханча, экишер болуб тюрмени эки мюйюшюнден чыгъыб аллыбызгъа тюбеген джасауайланы таушсуз уруб джыгъыб, тюрмени эшигин чачыб, Бадиматны башына алай бош этерикбиз.

— Къанамат! Сени айтханынгы барыбыз да эшитген-биз, алай болгъанлыкъгъа сен айтхан бла иш болмайды. Биз джетиб эки мюйюште джасауайны ургъанлай эшик юсюн сакълагъан джасауай аны кёрюб, башха эталмаса да, кычырмай кюярыкъ тюлдю, ол себебден не зат болса да, эшик юсюндегине бир таб мадар этерге керекди,—деб Бийнёгер сыртын къабыргъагъа ышыды.

Ашыгыб, ишни дженгил болмагъаны ачыу тийиб эте болур эди, Къанамат къоллары артына салгъанлай, эки бутуна кёзюу тайаныб айтды:

— Къаз орунну аллына келиб эл берген джомакъ айта турсакъ, тюрмени эшиклерни кенгиге ачыб, ма келигиз да элтигиз деб бизге киши да берлик тюлдю, андан эсе болгъан болушлусуча этерге керекди. Болалмагъан тойдан чыкъ деб сёз барды, башына къоркъгъан мени ызымдан келмесин.

Былай айтыб аллына уруб тебреди.

Анга алай сёлешгени ачыу тийиб, къалгъанла да аны ызындан, келин къачырыргъа тийреге баргъанча, джоббу болуб тебрегенлеринде, Ибрагим, Къанаматны аллына чабыб, белибауундан тута айтты:

— Мени кёлюме бир зат келеди, джарамса къоярсыз, аны бир эшите барыгъыз. Сиз тёртюгюз эки мюйюшле джасауайгъа боллукъсуз, мен да эшик юсюнде сюелгенни сиз эшик ачхан заманда тауш этдирмей туругъа бойнума алама. Манга Бийнёгерни къара чебгенинден сора башха зат керек тюлдю.

Къауму да джашчыкъны айтханына къулакъ тигиб тохдадыла.

— Мен чебкеними берсем, не этериксе?—деб Бийнёгер сорду.

— Башха зат этерим джокъду. Чалдыш бла тюрмени башына миниб эшик юсюнде сюелген джасауайны туурасына келиб, алгъын чебгенини атыб башына къапларыкъма сора кесим да юсюне секирликме. Андан сора да сен чебгенинги манга берсенг, бутларынга чырмала айланмаз да, эркин джюрюрсе.

Бийнёгерни чебгенини джагъасындан тутуб, Батал:

— Мен бу джашчыкъ барыбызны багъабыз барды деб алгъын да айтханма.

Бийнёгер Ибрагимни этген оноуу табмыды деб сагъышха кетиб тургъанлай, Батал юсюнден чебгенин сыдырыб алыб, Ибрагимни къолуна тутдурду.

Нёгерлери тюбюнде къараб тургъанлай, узун чебгенин имбашына атыб, кишдик къабыргъагъа тырнакълаб ёрлегенча, Ибрагим юй чалдышха ёрлеб башына чыкъды.

Джашчыкъны тирилизин кёрюб бир-бирлерине сёз айтмасала да, хар ким кеси-кесине айыб эте, тюрмени эки мюйюшюне айланыб, тири атлаб тебредиле.

Правленде кѣонакъ юйде адам алай кѣб тюлдю, юйню тюз арасына тагъылыб, кѣбген сапын кѣмюкча, базыкъ лампа джанады. Акъ гетен джабыу джайылгъан стол, юйню арасында кѣуралыб, аны тѣтерегинде чибинле балгъа басынганча, бир бѣлек адам олтурады.

Кѣуллукъ этген бир джаш тышырыучукъ, акъ кѣзле тюшген кѣк хотасына кѣзюу-кѣзюуде кѣолларын сюрте, тютюн этдире, табакъланы келтириб столгъа салыб, бошалгъан-бошалгъанын ызына кѣайтарады. Олаш юйню эшигин ачханы сайын, андан бери сохан кюйген ийис уруб, Муртазны ауз сууларын келтиреди.

Асыры джарыкъ бериб хайырлары да джокъду, алай болса да терезе тюбюнде столда тѣрт джаучыракъ джанадыла, ала джана келиб, кѣзюне сохан чабхан адамча, эриген джаулары джыламукълача тѣгерек болуб толсала, кѣуюлуб чырахтанны тюбюне тюшюб, чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб тохдайдыла. Кѣошула да бузлай, джаучыракъны тѣбен джаны ахуюл келтириб кѣалагъан бузгъа ушаш болгъанды.

Столку бир джанында бойну кѣкюрегине дери ачылыб, дуббурда этилген кашпача, чачы тюз тѣббесине таралыб, аузуну эки кѣыйырында эки алтын тиши джылтырай, бир кѣатын олтуруб, кюмюш тиш бла, таукъ багушда бюртюк излегенча, табакъны чучхуйду.

Кѣаза кетиб, гардош бла эт тууралгъандан бир эт кесекни тишни бурнуна чанчыб, хамхотуна тутуб ийисгеб айтды:

— Дашагъа, не зат туурарыкъ эсенг да этни кѣой ийисин кетер деб ненча кере айтханма, алай болгъанлыкъгъа бир айтханынгы этерге унамайды. Кѣарачы, мен бу этни кѣалай ашайлайым, Костя! Аузума элте тебрегенлей, кѣой ийис урады да тебрейди.

Ириннге кѣарагъан адам джыйырылгъанча, эки эрнин кѣыйыгъына джибериб, кѣатында олтургъан кѣаббашны бурнуна тишге чанчылгъан этни тутду.

Кеси кѣозу этни тилкем-тилкем джибере тургъанлай, гебен баш кѣатынны кѣлюне джетеде деб, Костя:

— Керти да аман ийис эте кѣрмеме, сени бу ийисли таулулада ашдан инджиллигенги билиб, чемо-

даннга ашарыкъ салдыргъан эдим, ашарыкъ эсенг келтиртеимми?—деб эки хымил гитче кѣзчюгюн джан-дырыб къарады.

— Къой, къой, узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны джыланны да ашайдыла деб китаблада да джазадыла бу къая тешике кѣб турлукъ болмазбыз, не инджиллик эсем да, сени джюрегинг къыйналмаз ючюн ашаргъа кюрешеим.

Сѣзню арты болгъунчу, къозу этни ийисинден джий-иргеннген гебен баш, ашамаздан тана башы къурутду дегенлей, табакъны ариулаб бир джанына тюртдю.

Бир кесек туруб сакъланган чагъыр, къан кибик къызара, аллына келгенинде, эки къолу бла башында капнасына узала:

— Даша! Даша! Мен къыйналсам да Костягъа ашарма деб сѣз бергенме, энтда манга къозу этден келтир,—деб къычырды, сора капна къаларгъа хазыр болгъан чалкъчыча, тишни къолуна алыб хазырланыб, табакъ келлик эшикке къараб тохдады.

Апанас джаралы болгъанында, бу столну джанында хаджи къабча башы агъара олтургъан адам тауланы башларын тюблерине айландырма деб келгенди. Ол солдатлары бла элге тюшюб, Къанаматны манга табдыргъыз деб элни джарлысыны болгъанын къурутуб тургъанлы толу ыйыкъ болады. Тау къойланы этлери ийис этеди десе да, хар кюннге эки-юч мал кесилмесе, даурбаз къакъгъанча, эки аягъын джерге уруб, айтмагъаны къалмайды. Тѣгерегинне айланган адамладан бири къатында болса, уругъа аны хамхотун излеб тебрейди. Эшик артына сюелиб тургъан Муртаз, Биймурза джаралы болгъанлы аны орнуна къалыб каббашны айтханы дженгил толмаса, аны алтын джюзюкю джумоурукъларындан хамхоту кѣб кере къызгъанды. Алай болгъанлыкъгъа кесини хамхоту къызыб элни онгсузуна тюбесе, ол да аладан къайтарады. Къуллукъ этиб тебрегенли Муртазны джасакъгъа таз, къазан тутуб, сора аланы ызларындан ингирде къазанланы ийелерине къолтукъ бла не да тыбынагъа къой тагъыб арбазына киргенден сюгени джокъду.

Аны ючюн болур, тийрелеге айланыб, къазанланы, чоюнланы тутуб, аланы да мыртазакълагъа кѣлтюртюб сыртларында зынгырдата, алларында правлен таба аиланса, мелте чырмалгъан уллу бычагъына бир къолу

бла таяныб, бурнуну туюнде джабагыгъа ушагъан эки устукгуну да ёрге къайырыгъа кюрешиб, асгер тамада аскерни аллында баргъанча, барады.

Къатынла кёб къаргъайдыла, алай болгъанлыкъгъа Муртазны къарны бекден-бек ёсюб баргъан болмаса, бир да къатын къаргышны къулагъына алмайды. Тюкюрюк баш джармаз, налат кёз чыгъармаз деб муну кибик адамгъа айта болурла, ансы аман сёз эшитгенден бу да бир джунчурукъ болур эди.

Бир кюнню ичинде Муртаз бир белек тюрлю сыфатха киреди: бир сыфаты—кесинден тамада оноучу, артыкъсыз да тебентин келген оноучу, айтханым дженгил болмайды деб джумдурукъ бла хамхотун къыздырса. Итни ура тургъанлайынга арлакъгъа джаллаб къайтыб къатыннга келиб, къуйругъун булгаб кесин эркелетгенча, Муртазны къулакълары къыб къызыл къызарыб, хамхоту ачый тургъанлай, кесин ышартыргъа кюрешиб, честь бере турады. Экинчи сыфаты не тазир тутаргъа чыкъса не да джарлы адамгъа сёлешсе келеди; ол заманда джанында мелте чырмалгъан бычагы юсюнде бичимлерине сахтнин тигилген темир бетли чебгени болмаса, бу Муртазды деб адам-танымаз, чалдында джагъалашхан кишидикча, мыйыкъ атлы эки джабагы устукгусун ёрге чойюрюб, джамчыдан юркген аджирча, бойнун къынгыр этиб, кёкюрегин юрюлген гыбытча аллына чыгъарыргъа кюрешиб къазаннга таш атыб тенгерэтгенча, алай сёлешеди. Арыбери озуб, кюн турушда анга ёрге турмагъан къатынны эслесе, ызына къайтыб, аны керегин бермей къоймайды.

Аны алай башлайды:

—Эгечим, джерге чойленибми къалгъанса, арбазынг бла оноучу озгъан заманда, ёрге къобаргъа билмеймисе? Хы, сен Ашыкъулну къатыны кёреме,—деб эрлай къолтугъундан къагъытланы чыгъарыб окъуйду: „Туякъ ахчагъа тюмен, джасакъгъа юч тюмен, инегигиз джерге киргенликге да...” деб тизиб тебрейди.

Муртазны озгъанын эслемей, башына къан джаудургъан къатын, ичинден кеси-кесини эссизлигине уруша, Муртазны аллына чыгыб айтды:

—Оу! аўрууунгу алайым, джюйюсхан, мен къуруюм, сени озгъанынгы эслемегенме, джашчыкъланы атасы бюгюн къошдан келгенди да, сизге барыб бир кёрюб келеим деб хазырлана тура эдим.

„Сизге барыргъа хазырлана турама“ деген сёзю эштгенлей анга да „джашчыкъланы атасы къошдан келгенди“ деген сёз къошулуб мыртазны кёзюне къозу болмаса да джау, бышлакъ кёрюнюб, тегерегине къолларын кёкюреклеринден чалдыш этиб басынган къатынлагъа:

— Сизни адамгъа къошалмай джанымдан тойдум,—деб, кюеу томурау джаргъан адамча, кир къызыл къол джаулуку бла мангылайыны да терин сюрте, эки мыртазакъда ызындан, бычагъы бутуна тие, кетеди.

Каббаш оноуучуну да къатына келиб олтуралмай, эшик артына ханс сибиртгича сюелиб тургъан ма бу Мыртазды.

Бир белек чагъыр шыша да бошалыб, тюрлю-тюрлю табакъланы келгени да тохдагъанында къаббаш, къабыргъа джарылгъанча, кёзчюклери ташайыб, олтургъан шиндигин чыкъырдата, ёрге къобуб, Мыртазны тюз аллына барыб айтды:

— Мени ким болгъанымы билмейсе? Мен сизни элден уллу элени да буруб къочхар мюйюзча бюкгенме,—деб бармакъларында алтын джюзюкле джылтырай, къолун къынгыр элиб кёргюздю.

— Бачха гинджича, былайгъа неге сюелиб тураса! Къыямытха болушуб, къачыб айланган къачхынчы кимге ич сёзю айтханын билиб, къайда джашыннганын табыб, солдатланы ийиб тутдуруб, эки къолун артына байлаб, аякъларында бугъоуланы зынгырдатыб келтирирге керекди. Апанасны джаралы этдириб, алай къутулургъа мурат этмегиз, къачхынчы джаш тамбла былайгъа табылмаса, мен сени сьртынгдан къайыш алдырма,—деб дух бла чагъыр къатышхан ийис этген джумдуругъун Мыртазны хамхотуна тиреди.

— Сен манга тюлкюча ышарма, мен сени кибикузун къулакъ эшеклени къылыкъгъа юретгенме, сени да юретирме. Бусагъатдан не хапар билген эсе да Къыямытны манга чакъырыб кел! Тамбла мен къачхынчыны энишге элтмей амалым джекъду, бар энди!—деб орунга олтуруб, къатыны къыл къобуз сокъгъаннга къошулуб, хырха тамакъ бла джырлаб тебреди.

Бир кесек тургъанлай, уллу бычагъыны башына джабышханлай Мыртаз бети саз топракъ кибику болуб джетди.

— Ким эсе да эшиклени къадауун салгъанды да

кетгенди, тартыб ачалмайма, арбазда да бир таушла чыгъадыла, джюйюсхан, не этеим деб келгенме,—деб къолун къулагъыны аллына салыб къаббашны аллына сюелиб тохдады.

Къаббаш тюзмю эшитеме даб Мыртазгъа къараб, къатыныны къолундан джерге тюшген къыл къобузгъа къараб, ёрге къобуб атлагъаны сайын, ууртлары къалтырай, эки джумдуругъун аллына тутханлай, Мыртазны да аллына къуууб, солдатла джатхан юйге барды. Аякъларын къагъыб, кир челек суу тёгюлгенча, ауузуна келген аман сёзню къуюб:

— Бизни тегерегибиз кирит бла бегиб тургъанлай, сиз былайгъа кириб, тонгузлача джатыб турасыз. Бусагъатдан чыгъыб арбазгъа къараб, тюрмеде не болгъаныны хапарын манга айт!—деб солдатланы арасындан аллына сюелген бир окъа чалыулу бёрклиге буйрукъ этди, сора чурукъларында къурч тогъайлары зынгырдай, тири-тири атлаб, къонакъ юйге кириб кетди.

Къойла тузакъгъа басынганча, солдатла эшик юсюне басындыла. Эшикни ачалмай, терезеден тюшюб келиб къарагъанларында тюрмени эки мюйюшинде эки джасауайны аузларына салам бушдукъла тыгъылыб тёнгереб, тюрмени эшиги да кенгиге ачылыб, ичи къуру, эшикни джанында да бир джасауайны башына къара чебген чырмалыб тургъанын кёрдюле.

Туарла къызыл къумачча къарагъанча бир кесекни къараб туруб, джаллыгъа атханча, керексизге шкок атыб ёрге-энишге чабаргъа кюрешди. Алай болгъанлыкъгъа излегенлерин табмазлыкъларын билиб:

„Мен джукъу арамда бир таушла эшитген эдим“, „мен киритни сыннганына ушаш бир зат эшитген эдим, алай болгъанлыкъгъа сан этмей къойгъан эдим,“ деб бири-бирине хапар айта къайтдыла.

Къалгъанлача болмай, Мыртаз кеси джангыз къаббашха кёрюнюрге къоркъуб, къуйругъу сынган итча, Къыямыха атылыб кетди.

Онджетинчи башы.

Солдатла элде шкок ата айланган заманда, Къанаматны нгерлери тенглик борчларын битдириб, Къанамат бла Бадиматны элни къыйырына деричи ашырыб, мекамларына джыйылдыла.

Кечени кетгенин билдире, ёзенден суукъ аяз ура, узаыъдан келген суу таушча, джаш наратла чайкъа-лыб тауш этедиле. Кимни эсе да бир кёрюмеген кё-лу тауну артындан тазны узатгъанча, тауладан бери, айрылыб ай чыкъгъанында, Къанамат бла Бадимат бир-бири кёолун тутуб, уучула сюрген буу бла марал кийикча, къысха-къысха солуб элни башы уллу дуббур-гъа чыкъдыла.

Солуу алгъандан сора да кыйынлыкъ джетиб кё-уб баргъан эллереине бир иги къараб къалыргъа бир-бири къатларында сыйпалакъ ташха олтурдула.

Адам аягъы тынган заман болуб, бир-бирде джел келтириб суу тауш келген болмаса, къабыр кешенеча тёрт джаны тынч эди. Кечеден тургъан юй болур, чир-рик нарат кюйген иисни аяз келтиреди. Суукъсураб къобаргъа тебрегенлей, айны джарыгъы булутха кир-генча мутхуз болуб, элге шоккла атылыб, тазла зынгыр-даб, къабыргъа тешикден ургъан огъаргъы джелча итле улуб тебретиле. Алгъы бурун Бадимат аны ызы бла Къанамат ызларына айланыб кёкге къарагъанларында, кыйыры кюйгенча, айны бир кыйыры къаралыб тура эди.

Джюреги, джюджек гурт таукъну тюбюнде кы-мылдагъанча, уруб Бадимат:

— Оу, мен джарлы, айны джелимауз тутханды, къарачы, айны тегерегин сакълагъан эгерле джукъла-гъандыла да бир кыйырын ашатдыла да кёойдула. Бизни да тазыбыз болса, бу мийик джерде къагъыб эгерлени уятыргъа таб боллукъ эди, — деб кесини тюр-меде олтургъаны эсине тюшюб, керти да джелимауз таусады деб къоркъуб, Къанаматха бек кысылды.

Къанамат кёюн айдан айырмагъанлай айтды:

— Айны тутхан керти да джелимауз эсе ол Къыямыт-ха аз бек ушамайды. Мин бусагъатда айны сакълагъан эгерлени къатында болсам, ала джукълаб айгъа дже-лим аузну джибергенлери ючюн, алагъа ахшы—ахшы чум таякъны джетдирмей кёймаз эдим.

Таз къагъылагъан да тохдаб, анда—мында бир ит улугъан болмаса, айны бир кесегине деричи, джалын урагъанча, къарангы болуб, джез таз къум бла сюр-тюлгенча, джарыб башлаб, алгъынча ачылыб толу джа-рыгъы орнуна келди.

Суукъсураб, кетерге тебреб, Къанамат:

— Джелимуаз айны ашайды дегенлери керти болмаз, ансы кыаралагъаны кетгенинде, кыорагъаны болмай биягъындай орнуна келди да кыалды. Бёрю джетиб кыойну ашаса, анда—мында джары кесеклери кыалгъан болмаса, джугъу кыалмайды. Не зат бола эсе да ай бла да бир тюрлю зат болады,—деб чебгенини бир этеги бла Бадиматны чырмаргъа кюрешиб, олтургъан ташларындан айырылдыла. Суукъ иги татыгъан болур эди, Бадимат асыры кыалтырагъандан айтхан сёзлерин да бёле айтды:

— Кыайдам, биз не билеик, афендиле орузламагъа кыарасала, джелимуаз тутханды дейдиле, не эсе да кюн, ай тутулсала, кыаранагъы болуб кыалады деб мен бир да бек кыоркыама.

Экиси да бир-бирине кыысылыб таугъа айланыб тебрегенлеринде, аланы ашыкыгъанларын билгенча, кёлектелери аладан алгъын суу ашагъан кыулакчыкыдан атлаб чегетни кыыйырына ташайдыла.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ.

Биринчи башы.

Туар кёз кибик, тюрмени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле. Ала Абдул - Кыадырны аллында кюзгю мияла сынганчыкыгъа тийиб, кюн джарыкчык кыабыргъада кыалтырай келиб, кыоянча ойнайды. Абдул-Кыадыр сакалын тюзетген заманда кюзгючюкню ёрге - эниште тутса, батнарда таяныб тургъан нёгерлерин кёзлерине кюн таякыла тийиб кыматадыла.

Батнарны аллында бешёулен, танг атхандан бери олтуруб, башларын кёлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда кыарасанг да, кир кыолджаулыкъну ичинде кёб джюрюген багъыр шайла кёрюнедиле. Бешиси да бир-бирине кыош - баи болуб, суукъ кече отха чёкген адамлача, бир уллу хазнаны бир - биринден джашыргъанча, бир кыоллары бла картланы тутуб, бирси кыоллары бла да джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей нёгерини картына кыараргъа кюрешеди.

Абдул - Кыадырны туурасындагъы, ёзюёю киндигине дери джылтырыб, сакъалында юч—тёрт узун сары тюгю бла, башындан эсе джелкесине джанаша, отда бишген гардош хычынча, картузу бла, карта тарты-

дыб тебреселе, къачар къоянча, тегерегине къарайды. Картларында къарамашакъ туз кѳрмегенинде, кир къод-джаулукъда багъырланы сермерге нилгенин къатында олтургъан джырыкъ эрин эслеб, сермеб бойнундан буууб, тюбуне салды. Ала бири-бирин басыныб тюй-ерге болгъанлай, Абдул-Къадыр, сакъалын джарашдыргъанын къоюб, таш юй тюбде зынгырдаб, тѳнгереб айланган багъыр шайланы джыйды.

Тюйюшгенле бир - бири хамхотун бузуб, кимни бурну къанай, кимни кѳз тюбю кѳгериб, кир сары чачлары мангылайларына тѳгюлюб, къарынары, тобукълары ачыла, тизилиб, шайланы ким алгъанды деб, бири-бири кѳзлерине къарадыла, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадыр, багъыр шайланы джан хурджунуна джыйыб, кесин джукъ да кѳрмегенча этиб, кюзгю сынганчыкъ бла къадалыб сакъалын тюзете эди.

Джырыкъ эрин ышарама деб, сары къаралдым мухут тишлерин кѳргюзте, кѳгермеген сау кѳзюн, нѳгерлерине айланыб, Абдул-Къадырны сыртын кѳргюзте, къысды. Аны эслеб, сакъалында юч-тѳрт сары тюгю болгъан къысыла келиб, Абдул-Къадырны къабыргъасындан тюртюб:

— Эй, басурман, ахчаны бер!—деб, къоркъмай аны къатына баргъанына кеси-кесине сеирсиниб, Абдул-Къадыр ызына айдангынчы, ызына атлаб тебреди.

Ашыкъмай, тюрмеде ѳсдюрген къара сакъалын сылай, арба тохунча, кѳкюрегин аллына чыгъарыб, сорду:

— Менден ахча излеген кимди?

Ингичге табы мангылайын джыйырыб, джамчыла кибики эниште салынган къашларын тюйюб, къутургъан туарча, кѳзлерин джандырыб къарагъанында, ахча излегенлерин да унутуб, беписи да барыб биягъы батнары аллына джарашыб, коннга да тюрмеден чыкъсала урларыкъ ахчаларын салыб тюйюшген заманда чачылгъан, къыйырлары кемирилген картланы джыйыб, биягъы оюнну башладыла.

Абдул-Къадыр кесин джарашдырыб, эски ич кѳлегин сарыхча башына байлаб, сакъалын сылай, кюзгюге кѳб къараб туруб, эшек тамырдан тоюб окъугъанча, кеси аллына кюлюб, нѳгерлерин элгендирди. Сарыхын тешмегенлей кѳзлерин сюзюлтюб, карт ойнагъанла-

рын кѣюб, сеир болуб анга кѣараб тургъанланы алларына келиб сорду:

— Кѣарачыгъыз, мен шыйыхха ушаймамы?

Кѣалгъанла сеирсиниб аузларын ачыб, джырыкъ эрин:

— Эки имбашында кѣанатларынг болса, сапынлагъа салынган шыйых суратлагъа бек ушайса, — деб кюлюрге кюрешиб, джырыкъ эрнин кѣыйыгъына джиберди.

Кѣлек башындан ычхыныб, джарашдырыб кѣысылгъан сарыхы бузулмасын деб, бир кѣолу бла джелкесине джабышханлай, бир кѣолу бла да сакъалын сылай:

— Тутхан ишим терсейе тебрегенди, бир кере шыйых болуб кѣрмесем да боллукъ тюлдю, — деб гитче заманында окъугъан кѣуран аятланы, башын эки джанына кѣзюу атыб, кѣычырыб окъуб тебреди. Окъууну кѣызыууна кириб тургъанлай, джасауай тюрме эшикни тешигинден джангыз кѣзюн кѣаратыб:

— Мында туарча кѣычырма, межгитде турмайса! — деб кѣычырды. Айтханын иги белгили этер ючюн, кѣарагъан тешигинден сюнгюню кѣыйырын кѣргюзюб кетди:

— Кѣремисиз, аланла, мени кибик аманлыкъ сюеклерине сингнген бир адам шыйых болургъа тебресе да кѣоймайдыла, ха-ха-ха, — деб кѣарнын тутуб кюлюб, батнаргъа аунады.

Абдул-Кѣадыр аманлыкъ этиб, тюрмеге тюшюб тургъанлы юч джыл таусулуб, тѣртюнчю джылы толуб, башына бош болургъа бир ай джарымы кѣалгъанды. Акъыл-балыкъ болуб, джыйырма бла онбеш джылгъа киргинчи, хар бир тюрлю аманлыкъны этиб кѣргенди, хоншусуну бузоуун урлаб кесгенден башлаб, адам ѳлтюрген аманлыкъгъа деричи, ол этмеген кѣалмагъанды.

Башына бош болурну аллы бла кѣб сагъыш этиб, урлагъанны табсыз болгъанын таныгъанды. Урларгъа кесинги кѣыйнаб, кече-кюн джукъунг бѣлюнюб айланьргъа керекди. Малны иесини кѣолуна тюшсенг, аямай „кѣундуз ийлеуонгю“ береди.

Танымагъан сенден хайыр кѣрмеген бир оноучуну кѣолуна тюшсенг, кесилир кѣойну гѣзеннге атханча, тюрмеге тыгъыб кѣояды. Бу затланы барысын да сюзюб, урлагъандан эсе шыйых болгъан тынч болгъанын билиб, тюрмеден чыгъарыны аллы бла кесин шыйых бетден джарашдыргъаны аны ючюн болгъанды.

Тюрмеден чыгъыб шыйых болуб тебресе, кѣалай этерин, кесин кѣалай джюрютюрюгюне сагъыш этиб,

эски кёлекден чырмалгъан сарыхын да башындан те-
шерге унутуб, шийых болуб джашил абасы бла чым-
макъ акъ дарийден сарыхы бла эл тегерегине басыныб,
алтын ахча къалай къуууллугъу кёзюне кёрюнуб,
ышаргъанлай джукълаб къалды.

„Локъум тузну картланы тюбюнден кесинге тарт-
ханынгы кёргенме“ деб джырыкъ эринин къычыры-
гъына уянганында, сакъалында юч-тёрт сары туюю
болгъанны сырты айланыб олтуруб, къолунда крест
патчахы Абдул-Къадыргъа къараб тура эди.

Суратны салыннганын джаратыб эсине келди:
кёб къалмай мени бетим, сакъалым мынга ушайды,
аны юсюне акъ сархым бла джашил абам болса, бир
да къоркъмай къалайда да шийых болургоа боллукъ-
ма деб къуаннгандан эки къолун бири-бирине ышыб
къычырды.

— Эй, сиз аман, битли гудула, карт ойнагъанны
къоюгъуз да мен сизден айрылыргъа кёб къалмагъан-
ды, туругъуз, хар ким этген аманлыкъларыгъыздан
бирер хапар айтыгъыз,—деб къобуб аягъы бла уруб
къолларындан картларын чартлатды.

Джырыкъ эрин къайырлыргъа да бир тебреди,
аллай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны эки къашыны
ортасы дукъур туююле тебрегенин эслеб, ышарама
деб биягъы эринин къыйыкъ этиб, джауорнунларын
ура, къалгъанладан алгъын къатына олтурду.

Батнарда олтурургъа орун табылмай, аллына таш
юй тюбюне олтургъан, сакъалында юч—тёрт узун сары
туюю болгъанны аягъыны бурну бла кёлеги джырты-
лыб ачылыб тургъан къарнына тюртюб:

— Сен башла—деб буйрукъ этди.

Къалгъанладан болушлукъ излегенча, нёгерлерине
мангылайы бла къараб киши аны джанындан сёз къош-
магъанында, джелкесин къашый амалсыздан башлады:

— Мени аманлыкъларымда алай сизни сеирсиндирир-
ча зат джокъду, алай болса да бу кёзюуде тюрге
тюшгенимден айтайым:

Хабджюкле урлаб тюрге тюшдюм да, азабымы
чегиб чыкыгъанлай, кеси-кесиме ураламазгъа сёз бе-
риб, элимде бир бай тюкенчиге джалгъа джарашдым.
Джалгъа кирген заманда сёзюбюз алай болду: мен
хабджюк ташыргъа, атларына къараргъа, ол да, айына
къарныма къарагъанындан сора, эки сом берирге деб

аны тюкеннин ичинде бегим этдик. Айм джетгенлей эки сомну да къарт анамы къолуна бериб, ач, джаланигач болсам да, тѣзерге кюрешиб турдум.

Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле. Тюкенни иеси артыкъ капегим къорайды деб манга болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре туруб, дженгил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бири-бири юсюне салыб кѣлтюрюб басхычдан чыгъыб баргъанлайыма, этегими джылтыргъанына абыныб джыгъылдым да къабыргъа иегилерими сындырдым. Мени машокла юсюмю басыб къобалмай тургъанлай, тюкенни иеси дженгил къобмайса деб чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, джарым ай джалымы да бермей къысдады. Къарт анам чапракъла сала къабыргъама сау этгенинде, дагъыда джалгъа джарашыр мурат бла тѣгерегиме къарадым, алай болгъанлыкъгъа тюкенчи мени юсюмден осал ханарла джайгъан эди да, ол тѣгерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Къобуб аякъ юсюне мингенимде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкъгъа атым аманнга айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. Эртден бла къобуб кетсем, ызыма къайтыб ачдан ёле тургъан анамы кѣреме деб къоркъуб юйге къайтмагъанларым бола эди, къайда болса да чалдын джанында кече къала, бир бѣлек кюнню айландым.

Бир ингирде мени къысдагъан тюкенчини тюкенине кѣб адам басыныб тургъанлай, къысыла-къысыла бардым да адамланы ичине къатышыб, кѣз байлаб мамукъ чырмалгъан джегенлени артына къысылдым да къалдым.

Адам эслемесин деб тылпыууму чыгъармазгъа кюрешиб, сатыугъа келген адамла чачылыб тюкен этилгинчи турдум.

Тюкенни ичинде къалайда не зат болгъанын билгеними себебинден, уакъ-уакъ тюртюле барыб, ахча джыйылгъан кюбюрчекни ичинде ачханы къойнума къотардым. Энди ол кѣбден бери кѣзюм къараб тургъан халуадан бир аяусуз ашаб тояйым деб табхадан тутуб ары атлайма дегенлей, табханы къыйыры ычхыныб, бир къауму да манга тийе, мияла саутла зынгырдаб джерге, къуйулдула. Джунчуб къалай этерге билмей сюелиб тургъанлайыма эшик ачылыб, колунда

лампасы бла, кёкюрегинде базыкъ алтын сынджыры джылтырай, полицейский нёгерлери бла тюкенчи юсюме кирди да къалды.

Тюкенни иесини алтын джюзюклери бла семиз джумдуругъу бюгюнча кёзюме кёрюнеди. Андан сора не болгъан эсем да билмейме. Аз кёб заман кетген эсе да уяныб къарагъанымда, болгъаным къан болуб ма ол мюйюшде эшикге чыкъгъан джыкгырны джанында баурланыб тура эдим,—деб хапарын бошаб, бойнун бир джанына салыб джыкгыр тургъан мюйюшге кёзлерин чыракъ ийди.

Абдул-Къадыр, хапарны аллындан артына дери аузача, эсней туруб башы кесини сагъышына кетиб хапарны тохдатгъанын эслемей, сакъалында юч-тёрт узун сары тюгю болгъанга айланыб:

— Сени хапарынг да джапынга кёре болгъанын къарагъанлай да таныгъан эдим,—деб къобаргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа джырыкъ эрин бу хыны къара сакъаллы не тукъум адам болгъанын кёбден бери билирге излеб, бюгюн таб тюшгенинде, этегинден тартыб, къоймай тилеб олтуртуб:

— Сен башынга бош болургъа да кёб къалмагъанды, бир ай джарымдан бизден айырылыб кетериксе, сени къаллай адам болгъанынгы билирге сюе эдик. Сен аманлыкъ этгенлерингден бизге бир хапар айтсанг,—деб аузуна къараб тохдады.

Не заманда да Абдул-Къадыр аманлыкъ этгенлеринден кишиге хапар айтыргъа ёч тюл эди, алай болса да бир бёлек джылны биргесине джашагъан адамла тилегенлеринде, айтмай болмады. Аягъына чыгъанакъ киргенча джыйырылыб, хапарын башлады:

— Унутмагъан эсем, он беш адамны тоноуун алгъанма, юй тонагъанымы санын эсеме тюшюраллыкъ тюлме. Аманлыкъ эте тургъанлай тутулуб бир бёлек джолда къыркъылгъанма, аны манга сормасагъыз да манглайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргъа келгенли алты джыл бола эди, хар кечесине урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкъгъа шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себебинден аманлыкъ этгеними кёрген оноучу да кёрмеген кибик этиб къойгъан болмаса, къатылмай эди. Айтханымча, алты джылны табханымы урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тенг этиб, сюйген ичгими

ичиб, ашымы ашаб турдум. Бу игиликлени барысыны да юсюне шахар тамаданы къатыны менсиз джашаб болмай эди. Чагъыр бѣчге кибик, туар бюреклча, уууртлары дженге, кесин дух ийис этдириб мени табатебресе сарыубек келгенча кѣре эдим, алай болгъанлыкъгъа этни хатери бла шорпасын ич дегенлей, эрини манга джарагъаны ючюн тѣзюб турдум. Башха джерге кетерге да былайыча джылы джер табыллыкъ тюл эди.

Хуржунум къалын болгъанлай, мен тышына джайылмай болмай эдим, къатына мен эшикге чыкъгъанлай, уугъа айланган итча, къалайгъа барады деб ызымдан къарагъанлай айлана эди, алай болгъанлыкъгъа, ол таш макача джайрала тургунучу, мен къоян согъунчакъ этиб, ызымы аджашдырыб джаллай турдум.

Бир кече бир юйден кюмюш, алтын саутла урлаб келиб, фатарымда кесим суйген бир къара къашха башымы салыб тынчайыб тургъанлай, эшикни гъырт деб ачыб, шахар тамаданы къатыны юсюбюзге кирди да къалды. Бир кесекни кѣзлери тѣгерек айлана къараб туруб, туюе къусханча, бетибизге тюкюрюб чыгыб кетди. Бу бѣчкeden бир заран джетмеге эди деб джюрегим къоркъду, алай болгъанлыкъгъа не юйю къуругъанды бир талай джылны мени „къол кыйынымы“ кѣрюб джуъ этерик болмаз деб къайгысызыракъ болуб джукъладым.

Эртденбла хамхотума бир суукъ зат тийиб уяныб къарагъанымда, бир джез тюймели юсюме ѳрге сюелиб, гѳрохну бурунун хамхотума тиреб тура эди. Этиучюмча секириб къобуб хамхотуна бериб джыгъайым деб къарагъанымда, джез тюймелиле тѳртѳулен да болуб экиси тинтиуул эте, экиси да къара къашны кийинирге да къомай ортагъа алыб, тюнене мен саугъагъа берген алтын бууунлукъну къолундан сыдыра тура эдиле,

Кючде марда джокъду, мени орунумда ким да не эталлыкъ эди, полицейскийлени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан тобукъ джете келиб, ма бу тюрге кирдим. Ол кюнден бери бир бѳлек джылны сизни бла турама, ма алайды иш,—деб хапарын бошаб, джырыкъ эринни сыртындан къагъыб къобду.

— Хапарымы туура алапат джерин унутуб барама. Манга сют этилген заманда, бир къарт прокурор тѳбен

джаягъыны салынган тишлери тюше да ызына джыя-къадалыб, тюкрюклери чачыб манга дау айтхан заманда, шахар тамада бла къатыны эм алда олтуруб бир-бирлерине не затны эсе да ышыбырдай эдиле. Къатын мен урлаб берген алтын кёзюлдюреуюкню кёзюне тар-тыб, манга-манга къарай эди.

Сермеб башына сарых этген эски кёлегин джерге уруб, Абдул-Къадыр кёзлери джана кымчырды:

— Алада уят джокъду! Энди мен да кесими шый-ых этиб акъыллы уятсыз болургъа тебрегенме, — деб джерге ургъан кёлегин ёрге алыб ызына къарагъанында джасауай эшикни ачыб къолу бла эшикге джюрюген джыкгырны кёргюзыб, ёрге сюнелиб тура эди.

Экинчи башы.

Кёбден бери джангур болмай, кюн бетле юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кёк, тау кёллеча кёгериб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбюне кирген эшекни чибинле юсюне басыныб дыгалас этдиредиле. Тохдамай къуйругъу джетген джерден силкиб къысдаргъа кю-решеди, алай болгъанлыкъгъа сыртындан учуб келиб къарын тюбюне къонуб басынсала, чибинлени тохда-магъанларына сейирсингенча башын силке амалсыз бол-са, эки аягъы бла джерни кёзюу къагъады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа тёгюб Мёлехан, сен не заманда да алайса деб, кеси-кеси бла сёлеше, дженгил огъуна ызына юй-ге кирди.

Отджагъада Темуркъа бир мырышгъы агъачны аякъ этеме деб ичин къаза, Таулан да аны онг джанында олтуруб бычагъын къара билеуге билей, Темуркъа башын ёрге кёлтюрюб, Тауланнга айланыб айтды:

— Сен да, бизни кирик, бир джарлыса, кесинг да узакъ адаммыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сют эт. Бу къатын юйюбюзде гырджынлыгъыбыз бол-магъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен'а сен аны афенди, къады эталлыгъынг джокъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдыра-йыкъ да малгъа барсын деб алай айтама.

Эски джюн ышымланы кѣурургъа джая, Мѣлеханны бети кызыарыб айтды:

Мени юйюмде бир джангыз балам кѣалгоанды да ѣлсем да кесим кюреширикме, аны биреуню кѣолуна атыб джашлай чыныкѣдырлыкѣ тюлме, сиз джалгъа айлана ѣмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырны мен кѣрмегенме, окѣуса, ол да кѣалгъанлача, суукѣгъа, ачха кѣалмай башын...

— Кѣбдю эшитгенме, сени акѣылынга кѣалгъанында кѣыз сабийинги кѣачхынчы этиб тураса,—деб Темуркѣа керти кѣлю бла кѣызара тебрегенинде, Мѣлахан киши адам тургъанлай юйде даур этмейк деб, кесин джарашдыргъа кюрешиб тохдады.

Темуркѣа, кѣатынын кѣоркѣутханын таныгъанында, Тауланнга айланыб айтды:

— Ма сен да бизге насыбха келгенча келгенсе, адам табмасанг, бѣрк агъач бла да кенгеш деб сѣз барды, аны айтханым, сен да джюрюген, кѣрген адамса, оноу бла болушурса деб кѣлюме келеди, кесим бир бѣлек кюнден бери сагыыш этиб табханым олду: Ибрагимни тамбладан оздурмай, сени кѣатыш Джуммакѣлагъа джалгъа джибериб, кесим да кѣартлыгъымда ташчыгъа джарашыргъа мурат этеме. Кѣалай кѣресе, сен да кѣлюнге келгенини айт,—деб Тауландан оноу излеб тохдады.

— Игилик айтайым, санауу тохдагъан мен бир кѣарт, сизден игиними айтырыкѣма, алай болса да, Мѣлехан, юйню тамадасы айтхан болса, иги болур, джашны элде тутуб хауле этгенден не файда барды, кѣалай алай болса да мал кѣыйырында болса, башын кечиндирир,—деб кѣзлерин сюртерге джюрютген бир эски бусхулчукъну кѣаза кетиб джан хурджунундан чыгъарыб, кеси аллына кѣзюнден бурнуну сырты бла тѣнгереб келген джыламукъну сюртдю.—Элни кѣутургъанына джылкѣы гѣзет эте, боран кюйдюрюб эки кѣзюм ауруулу болгъандыла да джыламукъ кѣуюлады да турады,—деб эски бусхулну джарашдырыб, чырмаб биягъы хурджунуна салды.

—Да, Таулан! джашчыкѣны санга аманат этеме, тургъан джерингде кѣз-кѣулакѣ бола тур, мен бююн Ташчыгъа барыб ишге джарашыргъа тебрегенме. Адам ортасы болгъунчу бусурман байлада кѣулландым, энди джашагъанымдан кѣбмю джашарыкѣма, гяурланы бай-

ларын да бир сынаим,—деб, не айтырыкды энди уа деб Мөлеханга кынгыр кырай, эшек джаурлукну суйрей, юйден чыкды.

Ол эшикте чыгыб Таулан бла Мөлехан кеси кыалганында, гилеб джыламсырай айтды:

— Ёлгенинг, кыалганынг бла, сени кыартлыгынг бла тилейме, ол джангыз сабийге, кесинги баланга кыарагъанча кыара. Джашчыкны атасы эришгенди да тохдамайды, ансы Джуммакъланы мен билмеймеми, аланы кыолларына сабийин берген, джыланы аллына макъланы атхан кибикди. Ма аурууунгу алайым, кеси Ташчыда ишлейме деб орус кыолуна кетеди, бир сабийим кыалгъан эди да аны да кыолумдан думи этиб барады, сагыш эт кесинг, мен джарлы кыатын кыалай джашайым, кыайры обагъа кетейим,—деб Тауланны аллын тыйыб джыларгъа болуб тургъанлай, Темуркыа Тауланны кыатында кыатынына сау тур дей кетерге уялыб, эшикни туурасына келиб кыычырды:

— Таулан эртденбла эргде кыошха чыгъарыкды, алай эте турма да джашчыкны кереклисине кыара, мен да кёб турмай келликме,—деб чымырта бла эшекни уруб арбаздан чыкды.

Эртденбла ертде, таукъла арбазгъа джангы джайылгъан заманда, Таулан келгенинде, Мөлехан от тамызыб какчык булгъай, Ибрагим тюгел кийиниб бошамай, сол чабырыны бауун кыса тура эди. Темуркыаланы эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди, алай болгъанлыкгъа Тауланны кыаудан кыойла, джылкы гёзетле ийилтиб бошагъан эдиле да, келгенича юйге кириб,—юйюгюзге игилик—деб, как чоюнга да кёз джетдире, олтурду.

— Джигит улан (кыайсы джашха да Таулан алай атады), кыарт кыобуб келгенинде да, сен чабыр бау кыса тура кёреме. Эй заман! Мен сени кибик заманымда, „Багъатыр талагъа“ эки кере таяныб келгенлигиме арымай дагъыда юйде не джумуш болса, аны эте эним,—деб кыарт болгъанын бюгюн кёргенча, кюрек кибик акъ сакъалындан сылады.

Ибрагим чабыр тизген кыолларын оджагъланы кыыйрына джууа айтды:

— Айыб этме бу джол кечге кыалгъланым, джата туруб чабырларымы тизмей джатхан эдим да танг атханлы алагъа кюреше мычыгъланма. Кыоркыма, Таулан,

сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе ўа,—деб шиндигин Таўланни къатына тартыб, суў къошулгъан айран бла какга джарашды.

Ала ашагъан заманда, Мёлехан, этеги бла кёзлерин сюрте, Ибрагимни кийимлерин бир-бир джаягъына къысыб, машок артмакълагъа джыя эди. Анасы къалгъан джангыз баласын къойнуна къысыб, джыламукъдан башын джибитиб дыгалас этгенин кёргенинде, кагы къалгъанына кёзю къараса да, Таўлан туруб таягъын алыб эшикге чыгъа айтды:

— Сен, къайнайса, джаш адам, къараб къарагъынчы мени джетерсе,—деб таягъын белине кёндеген салыб, къош азыкъ джюкленнген эшекни табаны бла тюрте, арбаздан чыгъыб кетди (Таўланни хайўанны ачытыб ургъандан сүймегени джокъду).

Кюнню кёзю чегетден чыгъаргъа джолоўчула эшеклерини джюгюн алыб, кёк талада тохдадыла. Кырдыкгъа олтуруб чабыр джангырта тургъанлай, Таўланни кёзлерин къамата, кюн чибинлени къозгъай тийди. Чабырларыны чыкларын тизгенин да къоймай, кюн чыкыгъаннгъа айланыб айтды:

— Ассалам алейкум!

Ибрагим Таўлан кимге салам бергенин тегерегине къараб кёрмей сорду:

— Таулан! кимге салам бердинг, къарайма да адам кёрмейме?

— Джигит джаш, кюн чыкыгъаннга салам береме, бир къаум аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннге салам берген кёб да игиди, ол болмаса, бизни не джашаўубуз боллукъ эди. Кюнню игилигин кюн аман джунчутуб сюрюў бла къалмасанг, билмезсе.

Таўлан чабыр тизгенин да тохдадыб, джаш нёгерини сеирсиниб тынглагъанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгъанын билмейме, бир джай мен сени атанг тургъан Къыямытда къойчу эдим. Бюгюн кирик эсимдеди, кече къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юркеге къалдыла, джамчы тюбюнден чыгъыб къарагъанымда, кёк алай кючлю джашнай эди, бир кесек заманны тегерегим кюндюзгю кюнча болуб къала эди. Алай эте бир кесек тургъанлай, Минги-Таўну башындан айырылб бир къара булут тебреди, кеси тюгел джетгинчи, бугоўдан ычхынган итча, алай бир джер къобду, къошда бол-

гъанны хапа-сапа этиб, не къадар дыгалас этдим эсем да къойланы тыялмай, башымдан да челек бла къуйгъанча джангур къуя, бир ёзеннге къуууддукъ.

— Санга болушдукъ этерге сени биргенге адам джокъму эди?—деб Ибрагим сорду.

— Не адам боллукъ эди, Къыямыт келтириб атыб кетген эди да сенден гитчерек бир джашчыкъ тура эди. Джел алай къобханында аузундан сютю тёгюле бир сабий, ол манга не къарыу эталлыкъ эди. Хы, аны айтхаим... Сер болгъанма да къалгъанма, къалайда тохдагъан эдим?—деб сорду.

— „Джел къатыш джангур сюрюб къойла бла ёзеннге къуюлдукъ“ деб алайда тохдагъанса,—деб Ибрагим сагъыш этиб болушду.

— Керти аитаса, джашаулу бол. Алай ёзеннге къуюлгъанлай, тюбю тюшюб къалгъанча, джангур алай уллу къуюлду, къойланы тыяргъа бир мадар болмай, ала да бар, мен да джаллыдан къорк да туайла да бар, ёзен таусулуб, танг атаргъа бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Юсюмде бир халы къалмай джибиген эди, танг аласына кесим да суукъдан къалтыраб, от этерге мадарым болмагъанлай, мамукъча джерге джагъылыб бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, суукъ да болгъан эдим, биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарынг бар эди, алай бла юч кюнню талада къойланы тегерегине айлана турдум. Онгсуз болуб танг аласына башымы таякъгъа салыб къалкъыдым. Бир заманда къой мангырагъаннга уяныб къарагъанымда, къойланы джарытысы да сыртлары тютюнлей джайылыб, тубан да чачылыб, кюн тийиб тура эди. Кёремисе, джигит джаш, кюнню неллай бир хайыры барды, кюн алай тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим,—деб Ибрагимден джуаб излегенча къарады, алай болгъанлыкъгъа ол сыртындан тюшюб, бёркюн кёлеке этиб, кёкге къараб тура эди.

Эшек бир джанына джаллаб, сыртындан аур джюгю кетиб, солуб, къуйругъу бла юсюнден чибинлени къысдай, ашыгъыб джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртден азыкъгъа, джолдан соругъуб, эски джамалу кабчыкъдан къыйыры кюйген къатхан нартох гырджынны ала тургъанлай, Ибрагим кёкге къолун узатыб айтды:

— Таулан! Ол мазаллы кѣушну кѣремисе? Биз блайгъа келгенли узакъ кетмей тѣгерекге айланады. Барыб кѣая башына кѣонуб, андан учуб нарат терекге кѣонуб, энди ашыкъмай джамчы кибиб, кѣанатларын силкиб тѣгерек айлана турады. Мен бусагъатда аны кибиб болсам, дунияны мюлкюнден бек сюер эдим.

— Кѣайдады кѣуш дегенинг, мени кѣзюм джетмейди,—деб кѣолун мангылайына кѣлекге этиб кѣарады.

— Нечик кѣрмейсе, ма былайгъа кѣара,—деб Ибрагим кѣолун садырла таба тутуб кѣргюздю, алай болгъанлыкъгъа Таулан кѣолтукъ тѣюнден эсги бысдырны чыгъарыб кѣзлерин сюртюб кѣарагъынчы, кѣуш тауну башындан ауб ташайды.

— Кѣрмейме, джигит джаш, кѣзлерим азгъандыла, абадан кѣуш эсе, кѣайда болса да мыллыкъ болуб аны ыстымлай болур,—деб кѣз сюртген эсги бысдырын кѣюнуна сала айтды:

— Кѣайнайды кѣуш, кѣарай кетсе, бир мыллыкъ табыб да ашар, сени бла мени мыллыкъ табарыбыз да джокъду, ма джолда ѳз тутаргъа игиди, мени тишлеримден хайыр джокъду,—деб кѣатхан нартюх гырджынны Ибрагимге узатды.

Ибрагим кѣуш учхан джанына кѣзюм джибериб, гырджын джартыны таш юсюне салгъанын эслегенинде, Таулан айтды:

— Джигит джаш, кѣурудан кѣуйрукъ да игиди, энтда иги кесек джолоучу боллукъбуз, кѣуш да кесини кереклисине айланады, анга кѣараб турма да, гырджындан кѣаб, кесинги джел элтмезча эт,—деб ташны юсюнден гырджынны алыб Ибрагимге тутдурду.

Таулан гырджын умурланы сакъалына агъызыб, тѣшмей аллында кѣалгъан эки тиши бла гырджынны кемире тургъанлай, эшек отлагъанын кѣюб, шыкъыртха тынгалагъан кѣойча, кѣулакъларын аллына узатыб, тѣбен джанында кѣулакъдан чыкъгган джолгъа кѣарады.

Кѣб турмагъанлай тору аджирни кѣамчи тауш этдириб, алтын хазырлары кюнде джылтырай, онг кѣолун да джан сюегине сылыб, кѣулакъдан Джуммакъны джашы чыкъды.

Атдан тѣшген огъай эсенг салам да бермегенлей, кѣашын-башын тѣюб сорду:

— Къошха бармай былайда сыртыгъыздан тюшюб нек турасыз?!

Бёркюн асыры ашыкъгъандан киялмай, тохдагъан джерлеринде къоюб, къынгыр бел къарт, сыртха джангы тюшген къарча, башы агъара, атлыны аллына келиб айтды:

— Не этеик, хан балам! Тикден аур джюгю бла чыкъгъан эшекни былайда бир кесек солутурму эдик деб тохдагъанбыз. Бир кесек аузлана эсек, бусагъатдан тебрейбиз, тюш сен да атынгы бир ауз кирин алдыр, — деб ёзенгисинден тутду.

Джуммакъ улу турсунуб аны таба да къарамай, аджирни къабыргъасындан аягъы бла тюртюб, атны ёшюню бла Тауланни урдура, ташайыб бериб кетди.

Ибрагим атлы узайыб кетгинчи джумдуругъун кысыб, ызындан къараб турду, сора дженгил-дженгил солуй, къартны къатына келиб сорду.

— Ол санга алай нек этди?

— Да не биленим, джигит джаш, къайнайды ол, къалай этсе да джилиги джауду, — деб эшекни джюгюн салыб акъыртын-акъыртын, бир-бирде эшекге тауш эте, сыртдан аудула.

Кеч болуб кёз байлана экиси да къошха джуукъ джетгенлеринде бир бёлек чырпа тюклю ит бир-бирин озаргъа кюреше, ёзенни ит юрген таушдан алдырыб джетдиле.

Таулан: „Ай гияур парийле, не этесиз?“ деб къолун узатханлай, итле юргенлерин къоюб, къуйрукъларын ары-бери силкиб, Тауланни юсюне секирирге кюрешиб, бек тансыкъладыла.

— Кёремисе бу итлени, бла къауму да кючюкле болуб, мен асыраб ёсдюргенме, аналары къарт болуб, сер болгъан эди да, кече стауатдан джаллаб кесин бёрюлеге чачдырыб къойду. Мен быланы кёрмегенли кёб болмайды, — деб тегерине басынган итлени кёзю башларын сылаб айтды:

— Аман адамгъа игилик этсенг, бурнунгу къан этер, арыкъ токълуну асырасанг, эринги, бурнунгу май этер деб аны ючюн айтадыла. Бюгюн манга Джуммакъ улуну этгенин кёрдюнгмю, бу ит кючюклепи этгенлерин да кёресе. Аны айтханым, джигит джаш, аллай урунмаган адамла итден эсе амандыла.

Къоркъма, итле мени къатымда санга чабарыкъ тюл-

дюле, эшекни бери тый,—деб итле да эркететиб юсюне секире, экиси да кьошха ташайыб кетдиле.

Кюн орта болуб, кюн кыыздыргъандан джаллаб, тау кырдыккладан тоюб, кьойла эримей кьалгъан кюртлени тегереги джити джашил кырдыкда джер-джерде джоббу-джоббу болуб, кысха солуб, кюнню таякъларындан башларын джашырыгъа кюрешиб джатадыла. Иссиден тэзалмагъан кьой, секириб кьобуб, кьуш джасдыкъча кьуйругъу кьалтырай, чабыб барыб, кюртеге миниб, ёрге сюйелиб туруб, дагъыда ызына айланыб, негерлерине кьошулуб джатады. Бютеу сыртны узуну кьарамдан аууб кетгинчи тюрлю-тюрлю ханс чыкъгъан джерге омакъ согъулгъан кюйюз джайылгъанчады.

Баурунгдан джатыб, таудан аяз ургъан заманда кьарасанг, кюртню тюбюнден ычхыннган кырдык, кыыз сабийни башын джел тарагъанча, чайкълалыб джашнайды.

Кюн иги боллукъ болур, Мингитауу башы ачылыб, ёмюрлюк бузлагъа кюн таякъла тийиб, биленнген кьама джылтырагъанча, джылтырайды.

Мингитауу аягъында таулагъа чыгъыб тынгыласанг, бугойладан таймай кёк кюкюреген тауш келеди. Малла бла бугойлагъа джуукъ келсенг, асыры гюреюлдегенден кьойла юркюб отларгъа унамайдыла. Кюз арасында Мингитауу тегерегинде таула джити кырдыкны джашинаб тургъаны аны ючюн болур.

Ибрагим кьойларын джая чыгъыб, дуббурдан кьараб, Тауланни олтуруб тургъанын кёрюб:

— Мал кёб болсун!—деб кьатына келиб чёкдю:

— Сау бол, джашаулу бол, кел, джигит джаш, джуукъ бол, мени „малларым“ асыры кёб болуб сыртымы ашаргъа кьалгъандыла да, кьойла джатханларында алыб бир кырайым деб тешиниб чёкгенме,—деб баш бармакъларына тюкюрюб, джерге сюртюб, имбашысын кьашый сорду:

— Кьалайды кьойчулугъунг, не эте айланаса? Джетгенлей кьойчу болуб кьалгъан кыйынды, мен да сени кирик заманымда, алгъын таякъ атыб юркюте, халилерине кючден тюзелген эдим.

Ибрагим таягъы бла ташны кьобарыб, сары кьумурсхаланы тебелери бла ойнай айтды:

— Алкын мени таякъ атханым да джокъду, кенг-

ден сени кьойланы алларында баргъанынгы кёрюб, мен да алай этерге кюрешеме.

— Ой, сиз джашла бютюн хаталысыз! Къумурсха тебени кьозгъама, джаудураса.

Батыу джерде олтургъанбыз деб кьобуб экиси да сыртлыкъны джитисине келдиле.

— Кёремисе, кьойчу болургъа тебреген эсенг, ма Хамитча кютчу кьойланы,—деб кьабыргъада кьойланы джайыб келген сюрюучюню кёргюздю.

— Тауш этеле эсенг бир кёр, бери чакъырсанг, кьаура сыбызгъы бла бир-эки согъар эди,—деб Таулан эсги чебгенин джайыб олтурду. Ибрагим, Таулан-ны чебгенини кыйырына олтурургъа да намыс этиб, алай бир джанында ташха чёге сорду:

— Хамит сыбызгъыны алай игими согъады?

— Кимге къалай эсе да мен билмейме, ол къатыма чёгюб кесине этген кюулени кьаура сыбызгъы бла согъуб тебресе, кёзлеримден къуюлгъан джыламукъла акъ сакъалымы джибитедиле.

Хамит, быланы эслеб, Ибрагим къычыргъынчы да кенгден ышара келиб, салам бериб, сакъалаын таягъы-на тиреб, къатларында ёрге сюелди.

Алгъы бурун Таулан—бир тартыу сокъ—деб тиледи.

Хамитни кёлю иги болур эди, мыдах кюулени орну-на, тебсеу тартыу согъуб кеси тебсегенинде, аны алай джарыкъ болгъанына сеирсиниб, Таулан:

— Хамит, бюгече малмы къанатхансыз да, кёлюнг игиди!—деб ышарды.

— Къандаур болгъан джерде мал къанатырыгъынг джокъду. Мени къуанчым ол тюлдю, башхады. Мен Къыямытда тургъанлы беш джыл таусулуб, кетер болджалым джетгенди, бу бёлек кюнден джалыма аллыкъ малланы да сатыб, къарт анамны къуандырыргъа кетерикме,—деб кёзлерин тебен джанына аралтыб, киши тилемегенлей, биягъы кьаура сыбызгъысын тартыб, кеси аллына тебсеб тебреди.

Не Таулан, не Ибрагим ангыламагъан бир сёзлени да айтыб, къычырыб тебсеб эрикгенинде, сыбызгъысын джерге атыб, ойнаргъа сююб, Ибрагимни тегерек айландырыб: „къарыулумама джолдаш?“ деб соруб, кёб кымылдагъанындан бети агъарыб, ичин тарта, Тауланны къатына олтурду.

— Сен быллай бир къуанырча Къыямыт уллу санга

недлай бир мал берликди? — деб Таулан сорду. — Мингитауу тубан басханча, Къандаур къашын-башын туюуб, энишге къараб, селешмей тургъанлы юч кюн болады. Андан бусагъатда не къадар кюреши-сенг да сёз эшиталлыкъ тюлсе, мен къой джалгъа джарашхан заманда этген кесаматыбыз бла тергесем, манга бир джыйырма къой, эки ийнек джетерикди.

Таулан Хамит селешген заманында, аны джашлыгъына къарыулулугъуна, джумукъ кёзлерине, чымакъ акъ тишлерине, бетини джез бетли терисинде, джангы тюкленген джюджек кирик, джумушакъ къара тюк уруб келгенине къараб кесини джаш заманы эсине тюшюб, юч кере терен ахсынды.

Бу къарыуу, къууанчы тышына тегюле тургъан Хамитни тау башына атыб къойсанг да, башын тутарыкъды деб келюне келди.

— Ахырда да бизни къоюб кетеринги аллында биягъы кюулеринген бир сокъсанг, джигит джаш, сени Ибрагим да, мен да эсибизге тюшюре да сагъына турур эдик, — деб Ибрагимге сыбызгъысын келтиртиб кюлуна берди.

Хамит согъуб тебрегилей, Тауланни бети, чибин ау кирик, терси сызладан толуб, башын энишге тутуб тебреди. Ол сагъатда къарт Таулан джаш болуб чабыр бау къыса тебрегенден улайгъынчыныга дери не къы-йынлыкъны, не тукъум мыдахлыкъны келтиргени эси-не келиб, кёзлеринден, мынчакъла кирик, джыламукъ-ла джаягъын джуууб, бурнуу сырты бла тенгереб-акъ сакъалына къуюлуб джибидиле.

Джаш болса да Ибрагим, Хамитни тартхан кюле-ринден джюрегин къум басханча, мыдахлыкъ басыб, аны Хамит эслемесин деб джаллаб дуббурну бир джа-нына аууб, аллында кёрюнген таулагъа къараб тох-дады.

Ибрагим, таякыгъа таяныб, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, къая ортасында тютюн ышан чыкыгъанын эслеб, къабыргъасындан ийне чанчылгъанча, элгенди. Джангыла болурмамы деб, иги башха таулары да ышан этиб къарагъанында, тютюн этген Бадимат бла Къа-набат тургъан дорбун болгъанына бир ишеги болмай инаныб тохдады.

Хамитни сыбызгъы сокыгъанын аяз къулагъына кел-

тире, кёзлери тютюн чыккыган кыаягъа аралыб, иги жесек заманны кёзлерин айыралмай турду.

Бир заманда Таулан келиб имбашысындан тутуб:

— Джигит джаш, не захта кыарайса?—деб сорду. Кёргенин кыартха билдирирге суймей башын алыр джу. Аб этди:

— Бош алай кесим, таулагъа кыараб турама.

— Сени таулагъа кыарагъанынг кёреме, кыойларынг узайыб, кетиб барадыла, алагъа кыарамасанг Джуммакъ улу сыртынгдан кыайны алыр,—деб таягъын сыртына кенделен салыб, сырты энишге айланыб кетди.

Ибрагим, тютюн чыккыган кыаягъа карагъаны джюрегине джара салыб, ёзеннге тюшюб баргъан кыойланы ызындан кыаягъа туурадан ташайгъынчы ызына кыарагъанлай чабыб кетди.

Ючюнчю башы.

Кёкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалтыб кюйдюрюб барады. Маллары кёбле кыайнайдыла, башха джерге ётюб кетселе да, малларын джазгъа чыгъарыргъа кыолларындан келликди. Кыара кюн туугъан аз маллары болгъанладыла: джер иесинден джазны бурну кыарагъанлы, болгъанларын бериб, кеслери да джумушуна чабыучу болуб, арендге алгъан джерчиклери кюйюб, чалкы айланмазча болуб барады. Кыургъакъ тутханлы тар тийрелеге тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкню басдырадыла. Ёлген кёб болгъанлы моллала бла байла болмаса тиши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элге джетген кыйынлыкъ джетмейди. Афенди эки—юч джаназыгъа ётсе, кююшден хурджунун толтуруб кыабырладан кючден кыайтады. Байлагъа уа джарлыла кыырылгъанлыкъгъа буу ну кыулагъына джел ургъан чакълы бир кёрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кыйынлыкъ басхандан, ораза болгъанлыкъгъа, межгитге хазна адам келмейди. Байрым ингирде ёлгенлери болгъанла артха асырагъан бышлакчыкъларын салыб, нартюх кышхырдан кыабыргъалары джылтырай джибериучю хычынларын да иймей тохдагъандыла.

Алгъаракъ афенди, саханны ачмагъанлай гугурук суратлы кир джанджаулукудан хычынла кимден келгенин билиб, эринлерин кыымылдатыб, дуа этген кирик

етиб, „ары элтигиз“ деб межгитни аллын сакълагъан джамау къабдаллылагъа къолу бла кѣргюзюб къоя эди. Энди хычын келген тохдагъанлы, киши сахан келтирмеймиди деб межгитни коридоруна къабланыб, тегеренине къараб, абдез алыргъа да унутуб, межгитге тыгъылыб кетеди.

Къыямыт адам кѣб джыйылгъан заманда болмаса, межгитге алай хазна джюрюмейди, бюгюн ингирде аны намазгъа келгенин кѣрюб, артыкъсыз да джити-джити къарагъанында, Мухаммат-Амин не зат эсе да бир бек керекли затны айтырыкъды деб кѣлюне келиб, намазын да джарты-къурту этдириб, Къыямыт бла михрабны джанына бурулду. Адам эшитмесин деб тамагъын дженгине арыта, Къыямыт башлады:

— Да, сау къаллыкъ, былай тургъандан хайыр джокъду: джатхан инекни башына къобхан бузоу... дегенлей, биз былай тынгылаб тургъанлай, бир къаум тыгъырыкъсызны айтханы болса, сакъалым агъаргъынчы кюрешиб джыйгъан ырысхымы къолумдан алыб кетеркидиле.

Бизни хашгенлени да къозгъаб айланган, Семѣн дейдиле, Ташчыда иштей тургъан бир оруслуду. Ол аланы орталарына киргенли ёмюрден бери стауатындан чыкмагъан адамла бурунларын тургъузуб тебреген диле.

— Мен аланы къабларына джыярма,—деб Къыямыт джумдуругъун чалдыш таба силкгенлей, „мияу-мияу, гъырр-рр“ деб эки кишдик джагъалашыб, сѣлеше тургъанланы элгендире, юй башына таяндыла.

Мухаммат-Аминни билегине къолун сала, Къыямыт тохдагъан джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркъа деген хыбырт тонну джанбаш юйюне джыйылыб, оруслу Сѣмен да орталарында, сѣлеше тургъанларын бизни тышырыу озуб бара, ала таба буруллуб тынгылаб эшитгенди.

Михрабха таяныб мынчакъларын кызыу-кызыу тарта, къурмач чыктырдагъанча чыктырдата, афенди сорду:

— Семен дегенингден сора анда кимле болгъандыла?

— Ким боллукъ эди, ичлеринде бир чыры болгъан джокъду. Ма алайда сени хоншунг Бийнегер, андан бери келиб Къасым, Батдал, Ахмат, Темуркъаны джаны, сен къуран окъута айланган, Ибрагим дейдиле,

замансыз къарт болгъан бир суу джылан, Темуркъа кеси, Токъал деб да манга хоншу болгъан бир чакъмакъ тон.

Мухаммат-Амин Къыямыха джукъ сагъыннганы болмады, алай болса да Ибрагимни аты сагъынылгъанлай, ташланы тийгени эсине тюшюб, энди бир ишексиз ол этгенди деб келюне келиб, тарта тургъан мынчакъларын бууунуна атыб, балакъа ургъанын эсине тюшпюрюб, джумдуругъун къысды.

Кечеги сёз кери барады,—деб аякъ бюгюб, афендини къулагъына къысыла айтды:

— Бизни аман къатын бютеу не айтханларын да эшиталмагъанды, алай болса да джыйылгъан къаум экибизден башлаб, бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адамланы сёгюб, айтмагъанлары къалмагъанды.

Мухаммат-Амин, кесини аты сагъынылгъанында, мынчакъланы къызыу-къызыу тартыб сорду:

— Манга уа не айтыргъа къолларындан келликди, мен аллахны юйюн сакълагъан бир адам,—деб ийлиб Къыямыха кёзлерине къараргъа кюрешди.

Къыямыха, гулочун михрабха таяндырыб, афендини эки къолу бла билеклеринден тутуб къулагъына шыбырдай айтды:

— Байла джарлыланы терилерин алгъан заманда, сен да къуранынг бла келиб анга болушаса дейдиле.

— Манга алай айтыргъа къолундан келген кимди?

— Семёнду!

— Аллай гияурла айтырыкъдыла ансы, манга ол затны мени ызымдан намаз къылгъан бир адамны айтыргъа мадары джокъду,—деб сёзю узакъгъа кетерин таныб, джолда ары-бери озгъан адам джукъ эшитмесин деб къоръкуб, Къыямыха билегинден тута михрабха кириб, бир-бирлерине алларын айландырыб олтурдула.

Афендини къыркъдыргъаны Къыямыха ачыу болуб, михрабда адам эшитмекликден къоркъуусуз болуб:

— Мухаммат-Амит! Экибиз бир-бирибизни билмеген адамла тюлбюз, сен манга джумада ауаз айтханча сёлешме да, ишни болушлусун ангылаб, санга манга да келлик заранны ызына бир оноу бла къайтарыргъа керекбиз. Экибизден сора былайда киши джокъду, сен, суу айланмача, кёзлеринги сюзюб айланганлыкъгъа, чакъмакъ тондула сени билмейдиле дебми тураса, ала

билмей эселе да, алагъа юретирикле табыладыла, ма, сёз ючюн, ол Семён деген Ташчыдан бери келиб, не маннга не санга, бармай, кесине ушаш Темуркъаны чириген ючюн кириб, элни хашгенин тегерегине джыйыб, ол алагъа дерс бериб турады. Сен джаш сёзлени кьой да, мени хапарыма тынгыла, сиз афендиле ыргажик этерге уса болуучансыз, къалай этеригибзге бир таб оноу эт,—деб сёзюн дагыда эсине тюшген затланы кьонаргъа башлады:

— Семён деген дагыда айтханды: „Сиз джарлыланы къанлы джауларыгъыз байла бла афендиле, джер иелеридиле, джарлы кьаум биригиб, аўруудан, ачдан кьырыла турмай, ырджыланы бузуб, джер иелеринден джерлени сыйырыб, байладан малланы сыйырыб, ишни кеси кьолугъузгъа алыргъа керексиз. Сиз былай турсагъыз, сизни джауларыгъыз семириб, кесигиз тыгъырыкъладан чыгъалмай, ёюмюрюгюз боюнсханы тюбюнде кетерикди. Биз, ишчиле, фабрикалада, заводлада биригиб, бизни кыйыныбызны урлаб семирген мюлк иеле бла кюрешгенча, сиз да кесигизни байларыгъыз бла кюреширге керексиз, бу затда биз, ишчиле, сизни аллыгъызда барыб болушурукъбуз“ деб не айтырыкларына тынгылаб тохдагъанында, аман Токъалдан къалгъанла бири да къалмай: „Керти айтаса, кюрешеик, кёбдо термилгенибиз“ деб, Семёну бек уллу инакълагъандыла.

Къыямыт хапарын айтхан заманда, афенди онг джанында кьуран къалаулагъа кьараб айтды:

— Шайтан хыйлалы болады деб аллахны келямларында да барды, ол Семён дегенинг бир ишексиз...

Къыямыт, ийнеге олтургъанча, тынчлыкъсыз болуб, ары-бери бурула, афендини аузуна чабыб айтды:

— Келямладан хапар ауаз берген заманында айта турурса, бусагъатда ол керексиз затланы кьой да, ишге джуукъ сёлеш, алай тюл эсе мен кетеме деб кьобхан кибики этиб тебреди.

Керти да кетиб къалады деб къайгъылы болуб, Къыямытны этегинден тутуб, олтурта айтды:

— Айыб этме, мен афендилик этгенли джыйырма джыл болады, юреннген сёзлеримден бери бурулуб кеси адамынга кесилигинг бла дженгил сёлешиб тебраялмайса. Биз афендиле, ауаз айтыргъа юрениб къалабызда, кьуру да аўзубузгъа эл кьарайды деб тура-

быз. Ол Семён дегенинги джерни башындан тас этерча сен оноучула бла сёлешиб мадарын кёрюрсе, сатгыш этиб мени кёлюме келгени былайды: Токъялны кьолгъа алыб кесибизге джуукъ этиб, ишлерини тюбюн билиб турургъа керекди. Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды. Андан сора бизни элибизге ауруу кириб, кьургъакълыкъ кысыб, межгитге келгенлери бир кесек тохдаса да биз афендилени кёб джылны кыйыныбыз сыраф болмагъанды, энди да таулула диннге бек ийнанадыла, ол себебден аланы Семён кибикле джюрютген ишден тыяр ючюн, дин джаны бла бир къарыу этерге керекди, сен къалай кёресе?—деб Къыямытны имбашысындан туттб сорду.

— Мен не заманда да сизни ишге усда адамла болгъаныгъызыны билиб, айтхан затыгъызыны кери урмагъанма, не кёлюнге келе эсе да айт,—деб, чыкьыртхатынглагъан тонгузча, тынгылаб тохдады.

— Кёб айтырым джокъду, бизге шыйых келирге керекди. Аллай бир болушлугъубуз да болуб, биз экибиз кьолгъа алсакъ, Семён деген не алапат адам эсе да, биз аны ызындан баргъанланы тыярбыз,—деб секириб ёрге кьобду.

Керти айтханыча, Къыямыт таргъа тюшген заманында, афендилени хыйлагъа усда болгъанларын эртдеден бери билиб, аладан болушлукъ излерге ёч эди, алай'а бюгече Мухаммат-Амин шыйых келирге керекди деб незатха айтды эсе да, аны дженгил ангылаялмай, бир кесек баш энишге къараб туруб сорду:

— Ангылаялмайма, шыйых къайдан табыллыкъды?

— Ахча болса, шыйых табылыр, быягъы сен **кара кюбюрюнгю** бир ачарынг тюмюдю, бир ыйыкъны ичинде сен ёмюрюнгде кёрмеген шыйыхны келтирirme, мен къайтыргъа сен мында хар затны хазырлай тур,—деб экиси да бири-бирине кьош-баш болгъанлай межгитден чыгъыб кетдиле.

Тёртюнчю башы.

Кюнледен эсе бюгюн мутхузду. Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан кьоргъашын бетли булутла этеклкри таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле малгъа адамгъа да, гыбы кьадалгъанча,

кѣадалгъандыла. Итле, чибинле басыннгандан кеслерин кѣоруялмай, ал аякълары бла джелкелерин кѣашый, кѣош артында эшек джаурлукъну тѣбюне кирирге кѣорешедиле. Стаѣатны огъары джанында кѣаышанчыкълада, чарсха чабханча, улакълa секириб, бир-бирин мѣююзчюклери бла тюртѣб, дыбырдаб ѣрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай юйдеги кѣошладан гугурукну таушу бѣлюне-бѣлюне келеди. Кѣк кѣой териден этилген чырна бѣркча, Мингитаѣ кѣашларын тѣюѣб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагъанды.

Къандаур, бир бѣлек кюнден бери кесини кереклиси болмаса, хазна киши бла сѣлешмейди. Бир сѣз айтса да, балтаны эмен тѣюгѣючге ургъан кибики. Бѣюгю эртденли атрыкъсыз да, кѣара тонгузну джелкесича, сакълалы да джетиб, кѣысха мангылайы да, кѣатхангыбытча джѣйырылыб, гида балтагъа ушаш бурну, кѣой сохта кибики, кѣалын тѣбен эрнине салыныб джетгенди. Бир дажнына кѣынгырына адамгъа кѣараса, тѣгереги кѣызаргъан, кѣара боялыб онгнган чабыр бетли кѣзлери джашыртын кѣабаргъа тебреген самырны кѣзлерине ушайдыла.

Кѣайсы сѣрюѣчюнюкѣю эсе да аркѣаѣудан бир джангы кѣара чебгенини алыб, аны бла чурукъларын сѣрѣтѣб, эки кѣолун джансѣюегине салыб, атына джер салгъанларына тѣараб турады.

Хамид, джалчылыкъ болджалын бошаб элге тѣшеригине кѣуаныб Къандаурдан джаллаб кѣош артына барыб, буруну бла джырлай, чабырларын кийеди. Тер сингиб джагъласы саргъала, сѣрюѣню ызындан джѣрюеген заманда кеси джѣуѣган акъ кѣабдалын кийиб, эки джылны асыралгъан сѣюзюкден этилген чебгенини хазыр орунларына чѣртлеѣюк таякълчыкъланы джонуб тизиб, джолгъа чыкългъынчы кийерге кѣюзю кѣыймай быкългъа такългъанды. Сѣюген кѣаѣра сыбызгъласын джылтыргъан кѣлегини езѣюѣне чырмаб, унутуб кетмейим деб кѣош аллында уллу ташны юсене салгъанды.

Узакълда аны сакълалгъан кѣарт анасын керлѣюгѣ эсини тѣшѣб, улакълча ойнаб, кѣошда Хамид эркелетмеген джан докълду. Сѣрюѣчюле бла бирер кере кѣучакъллашыб, аланы сѣрюѣге ашыргъанды, сѣрюѣде биргесине айланнган итлени кезѣюѣлетиб кѣойнуна кѣысыб,

башларын сылайды. Аладан бошагъанында, къошха кириб, эски тонну тюбюне кириб джукълаб туръан, къабыргъасы юйюген къолан кишдикни къойнуна алыб эркелетди.

Хамитге сау къал дерге келгенча, къошну эшигинден къараб бир шауракъ улакъчыкъ мактырды. Кишдикни тонну тюбюне, джукълагъан джерине салыб, шауракъ улакъчыкъны тутуб, кёзюн, башын убба эте, къалгъан улакъла да тегерегине басыныб, юсюне секириб тургъанлай, Къандаур къара къамасы атджер къанша тийиб дыкъырдай, атха миниб къычырды:

— Сен аман къазанлы, улакъланы джалай турма да, тебрерик эсенг тебре,—деб атыны аузун бир къарын ачдырыб, сдаутдан чыгъыб кетди.

Хамит эрлай чебгенин кийиб джаяулай стаутдан чыкъгъынчы, Къандаур узайгъан эди. Джолну билмеймеми кесим, атлы джаяугъа дженгер тюлдю деб эки этегин джанына къблаб, дуббурдан аууб чегетге кирди.

Хамид аягъы юсюне мингенли чегетден сюйгени джокъду. Чегетге киргенинде, чыбчыкъла бир бутакъдан бир бутакъгъа секириб джырагъанларын эшитиб, дженгинден эски кёлекге чырмалгъан къаура сыбызгъысын алыб, согъуб тебрелди.

Чыбчыкълагъа къошулуб кюлерин соскгъан заманда, къайын бутакъны юсюне къонуб, къымылдагъаны сайын, сенкилчекдеча силкине, къартджыгъа нарат терекни къуу бутагъына къонуб тургъан чыбчыкъланы марлаб турады.

Сыбызгъыгъа тынгылаб бир-берде бурунчуклары бла къанат тюблерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте джетиб, къартджыгъа бир чыбчыкъны сермеб къоратды.

Хамит, эски нарат тюкгючге олтуруб, сыбызгъысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел таушну эшитиб ёрге къарагъанында, чыбчыкъла къонуб джырлай тургъан бутакъда эки тюк айырылыб, хауада къалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.

Тюклени тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир - эки джолда бетин сылаб, сыбызгъысыны къыйырына чанчыб согъа тургъанлай, Къандаур, бети кегериб, къутургъан бёрюню кёзлерича,

кёзлери кызара, огъары джанындан элгендириб кычырды:

— Сен тууардан туугъан туар, кесинг тюкгючге чегюб, мени сакълатыбмы турлукъса, алай барсам, хамхотунгу бузарма,—деб кёолунда камчиси бла джаныулаб, атыны аузун тарта тохдады.

Хамид, сыбызгъысын да дженгине сугъа, башын энишге тутуб, кёмюк этиб тургъан атны тер джылыуу ура къаты бла озгъанында, Къандаур къамчи бла урмай къалай кёойду деб Хамидни кёлуне келди.

Ол къаты бла озгъанында, Хамидни бойнуна да кесини къара къамасына да къараб, ышаргъаннга ушаш эринин кынгыр этиб, Хамидни ызындан къарагъан заманында, башында къара тубанла къайнай эдиле.

Бара-бара секиртмеден озуб, тегерегине къараб адам кымылдагъан кёрмегенинде, агъачны къалынына джетме кюб, Къандаур акъыртын къамасын чагъарыб, кёзлери кызарыб чыгъргъа джетиб, бети кегериб, Хамидге бериллик кёойланы энлерин бузарыгъы кёзюне кёрюнюб, эсине джукъ да келмей, къарт анамы къачан джетиб керейим деб баргъан джарлыны ызындан джетиб, бойнун къама бла сермеди.

Хамид, шыбыртсыз аргындан келгенин джюреги суюмей, кёолларын кёлтюрюб ызына айланыргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа, къара къама андан эсе дженгил кымылдаб этерин этди.

Кюн аман боллугъун билдире, Хамид бысдырылгъан тамырны тюкгючюне миниб, „къак, къ—акъ, къ—акъ, къа-а-акъ“ деб къундуз кычырды.

Ибрагим, тобукъларындан джел ургъанны эсги чебгенчигини этеги бла джабаргъа кюреше, кёойла кюн аман боллугъуна кюркюб отларгъа джабышханлай, Тауланни къатына келиб айтды:

— Мен кютгенли кёойланы джерге бюгюнден иги джарашыб билмейме,—деб таягъына таяныб, бойнун бир джанына салыб. Тауланни керкгенине къарады.

Таулан таякъ керкгенин кююб, башын кёлтюрюб, тегерегине къараб айтды:

— Таула джылайдыла, бир ишексиз, уллу кюн аман боллукъду, бюгюню бери да тобукъларым джызылдайдыла,—деб шымларын ёрге тартыб джарашдырды.

Ибрагим Тауланни таягъын кёолуна алыб:

— Бу иги джабышмакъ таякъны былай керкиб зее нек этесе?—деб сорду. Атасы берген кесини сюрюучю таягъын ариу тутханына махдана, Тауланни къолуна берди.

— Джигит джаш, мени таягъым сенден эсе тамадады; кюн санны керке турмасам, мен, къара танымагъан адам, кимде къаллай бир тургъанымы билмейме. Джалда тургъан адамларымы джылкты тамгъаларын башына салыб, аны тюбуне тургъан кюнлерими керкиб барама. Таякъ керкилиб таусулса, аны асырайма да дагъыда башха таякъны алама, аны да ма былай чанч-хакълагъынчы джюрютеме. Таякъларымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб къолунга тутдуurma, —деб къойланы ызларына бура тебреди.

— Кеч болуб джангур джетгинчи аллыбызда къалын чегетден ары чыгъайыкъ, сен да къойларынгы ызына ышыра тебре, —деб бу джанына айланынганлай, атын къара кѣмюр этиб, энишге къарагъанлай, джамчысы джел эте, Къандаур джоргуб озуб кетди.

Таулан ызындан къараб ичинден айтды:

— Ай налат болсун сизге, туар туаргъа тюбесе да окюреди да, салам бермегенлей, къой баугъа тюшюб къойлоны кесген бѣрюча, сыртдан аууб барады, —деб джанына тийиб бир кесекни мурулдаб анга урушханлай турду.

Къойланы уакъ-уакъ ышыра барыб чегетге киргенинде, тауш эшитиб тохдаб, шыкъыртха тынгылады, алай болгъанлыкъгъа ачыкъ зат эшитмей „эй къартлыкъ“ деб кеси-кесинден кѣлю чыгъыб, ингирде къошха келтирирге тыбыначыгъын ат джолгъа джайыб, къургъакъ нарат чымыртачыкъла джыйыб тебреди.

Бир заманда солууун аламай къолунда да къан джугъу болгъан сынган къаурачыкъны алгъанлай, Ибрагим чабыб джетди. Сѣзлерин да бѣлѣ-бѣле, кѣзлери манглайына чыгъаргъа джетиб:

— Хамидни сыбызгысы сыныб, къан джугъу болуб джолда табыб келеме, —деб бир къыйырына да чыбыкъ тюкле чанчылгъан сынган къаураны Тауланга узатды.

Мукгур къарт, сынган къаураны алыб, къоллары къалтырай, чымырталарын да къоюб, Ибрагимни ызындан тебреди.

Секиртмеден ётуб къара чегетге киргенлеринде кёк тоб атылгъанча кюкюреб, бир-бир тамчыла тамыб башладыла.

Ибрагим Тауландан алгъа чабыб, нарат аугъан тамырны къатында „ма былайда“ деб нёгери джетгинчи бармагъы бла кёргюзюб тохдады.

Ибрагим кёргюзген джерде ат аякъ ызланы, къан тамчыланы эслеб, джюреги чанчыб, джангы кырдык уатылгъан ызы барыб къарагъанында, тюкгючню тюрбюнден бир кюл къараб тура эди. Тюкгючлени ары-бери тюртюб къарагъанында, бутлары къалтыраб артын туракълаб, бети агъарыб Таулан джыгъыллыгъын би-либ олтурлу. Акъ къабдалыны кёкюрегин къан джуууб, бир кёзю джабылмай, бетине топракъ себилив, Хамид джатыб тура эди.

Кёк къаты-къаты джашнаб, тау суучукъну ол джанында битген бир наратны шыбла уруб бутакъларын ёзеннге къуйду. Кёкде булутлада джангур аны сакълаб тургъанча, шыбыла ургъан тауш кетер-кетмез челкден къуйгъанча, джангур къуюб тебреди.

Хамидни ёлююн Ибрагим келтирген баласлагъа салыб, экиси да ёрге сюелиб, кёзлери элге баргъан джолгъа айланганлай бир кесек турдула, сора Таулан айтды:

— Энди да бир джарлыны кюйну кесгенча, кесиб бараса. Бу уа санга не хата этген эди, къан ичген джылан?—деб Къандаур озгъан джолгъа къарады.

— Бююн бетинги адамлагъа кёргюзалмай аны ючюн бара болур эдинг. Тохдагъыз сиз, сизни артыкълыкъларыгъыз башыгъызгъа таяк болур кюн табылыр. Бизни кюлубуздан келмей эсе да, бу джашнагъан сени алай джибериб нек кюяды?—деб кюллары къалтырай, таугъа демлешгенча, джангур бла джыламукъ къатыш джибиген сакъалын джел тарай Мингитаугъа бурулду, алай болгъанлыкъгъа суукъ джел джангур къатыш бетине ургъан болмаса, ол умут этиб къарагъан джерден болушлукъ келиб кёрюнмей, башын энишге ийиб тохдады:

Таулан сагъышха болуб таугъа айланыб баш энишге къараб кёб турлукъ болур эди, алай'а Ибрагим этегинден тартыб.

— Хамит джибийди, кеч болгъунчу кошха элтеик,—деб тартаргъа хазыр болуб, баласны бир кыйырына

джабышды. Таулан бла Ибрагим баласны тартыб, чегет джолну энишге айланганларында, таудан келген джел уруб тереклени ийилтиб, джангур бекден бек кьюа эди...

Бешинци башы.

Таукъла бири-бирине ал бермей кычырадыла. Танг джарый тебregenлей джулдузла бир-бири ызындан джукъланадыла. Кече джолда къалгъан арба болур, узакъда сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Андамында эртден бла эртде эшикге чыкыгъанланы тамакъ арытхан таушлары келеди.

Мухамат-Амит Къыямытны аджирине миниб арбазындан чыкыгъанында кюн тийиб джарытыб кюн батхан джаны къабыргъаны белине джетген эди. Къабхакъдан тюшюб баргъанлай, бир къатын башына чыбыкъ къоннганча чохун тургъузууб, къуру челеклерин дынгырдата джолну кесгенинде, афенди ол джолну барыргъа ырыслаб, ызына бурулуб, башха джолну кетди.

Не заманда да афендини адети алайды, джолгъа чыкыгъан заманда, аллына урчукъ ийирген, къуру челекле бла келген къатын тюбесе, аллына тюбегеннге да дуньяны аман сёзюн къуюб, ызына къайтыб кетеди. Бюгюн да къатын къуру челеклери бла аллына чыкыгъанында, урушургъа бир-эки кере аузун ачды, алай болгъанлыкъга тохдаб аны бла уруша турургъа заманын аяб, бурулуб джукъ айтмай аны ючюн кетгенди.

Ораза болгъанлыкъга, афенди бал бла басылгъан локъумланы уакъ-уакъ къаба барыб, экинчи кюнюнде элден узакъ болмагъан бир чегетни аягында атын кишенлеб, кырдышха таянды. Бир заманда джукълаб къарагъанында аты да узайыб, кюн иги кызыб, джолну арасында бир акъ сархлы, джашил абалы адам онг бутундан аур асхай келе тура эди. Ким болгъанын билирге суюб, атын бери тыйгъан сылтау бла келгенни джолун кесе аллына тюбеб, иги ышан этиб къараб сорду:

— Къайдан ахшы джолдан келесе, сен мубарек адам! Аур асхагъанча кёрюнесе, былай тохда да солуй бар, мен атымы бери къайтарайым, ма ол алайда джамчы бла артмакъла меникиледиле. Алай бар да

олтур, мен бусагъатдан келеим,—деб аты таба кетди.

Ач болгъан болур эди, афенди атыны ызындан къулакчыкъдан ташайгъанында, джашил абалы тегеренине къараб, адам кёрмегенинде, асхагъанын да къоюб, дженгил-дженгил атлаб артмакълагъа джетиб дагъыда, къачар къоянча, тегеренине къараб, артмакълагъа узалды.

Афенди атны аллына сюре къабхакъдан бери чыкъгынчы, джашил абалы, акъ сархлы, бишген таукъну джартысы бла бир бёлек локъумну тигелетиб, джел элтмез кибиб болду. Афенди туурагъа чыкъгъанында эрни-бурунун дженги бла ышыб къургъакъсытыб, эки аягъын тюбюне салыб олтуруб, мынчакъ тартаргъа джарашды.

Афенди джашил абалыны къатына олтуруб, башындан аягъына деричи къараб, сымарлаб кёлюне келди:

„Тум къара сакъалы, таймай джаныб тургъан къара кёзлери ичкиге иги болур, буруну къызарыб турады, аны алай болгъаны артыкъ да игиди, нюр басыб турады десем, бир адам сёз табаллыкъ тюлдю. Мангылайы таблары бла къысыгъыракъды, алай болса да башын дженгилирек джюлюй турса, алай хаталы боллукъ тюлдю. Хар бир заты да, насыбха кёре, джарашыу. хазыр шыйых аллыма тюбюб къалгъанды, буту асхагъаны шыйыха асыры таб тюлдю, ансы тамам излегеними табханма“ деб ичинден къуана сорду:

— Хапар айт, оразалыкъда джаяулай къайдан келесе, кесинг да аур асхагъанча кёрюнесе, айыб этме мубарек, атынг да неди?

Афендиге бир джанындан бир джанына тешиб ётгенча джити къараб:

— Мени атым да Абдул-Къадырды. Гитче заманымда юйюбюз къадырны къойуб Абдул дей эдиле, сабийле къозургъа эслерине тюшсе, „Къадыр-Къадыр“ деучен эдиле. Мен эс билиб аякъ юсюне мингенли уллу аллахны кючю бла (алай айтханлай къолларын кенг джайыб, ёрге-кёкге къарады) атыма Абдул-Къадыр дейдиле. Аягъымы асхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта турургъа заман джокъду.

Гитчеликден бери да аллахны къуллугъун этгенден сора башха дуня ишлеге къатышмай бусагъатха деричи туруб, энди былай бузулгъан джюреклени тюзете, Меккягъа, Мединагъа тебрегенме,—деб хапарын

бошаб, кёзлерин сюзюб энишге къараб, мынчакъ тар-таргъа къадалды.

Афенди: „Шыйых къаумну алдаргъа тебреселе халлиери бирча кёреме, мен да мунуча кёзлерими сюзюлтюб мынчакъны къызыу тартама“ деб эсине келиб, анга сеирсиниб: „Ораза тутуб кыйинала да болмаз, бир аузлансын да андан сора башларма сёзню“ деб кёлюне келиб артмакъгъа узалыб локъумланы къырдышха тёкдю.

Къараб къагъыт чырмалгъанда сау таукъну орнунда джарты таукъну кёрюб, бек сеир болду, алай болса да былай-алай деб джукъ айтмай, таукъну къалгъанын да чыгъарыб чакъырды;

— Сен, узакъ джолоучу адам, сафар болурса, берлакъгъа олтур, бир кесек аузланайыкъ,—деб локъумланы аллына ышырды.

Джашил абалы къолларын силкиб, кесин итден къоруулагъанча этиб:

— Ол керахат затны манга айтыргъа сени кюлунгдан къалай келеди, мен джылдан бир айны огъай эсенг, джылны асламысын гюнахлы муслиманлыла ючюн суаб ораза тутуб турама,—деб балчыкъдан атлагъанча этеклерин джыйа, ашарыкъдан арлакъгъа джаллаб тохдады.

— Да ашамасанг да иш сеникиди, алай мен джолоучу адам ашаса, гюнах тюлдю деб кёб афендиден эшите тургъанма,—деб таукъ джартыны кюлуна алды.

Таукъну бутун кемире, джашил абалыгъа джити къараб кёлюне келди: „Таукъну аслам джартысын тигелетсем, мен да ашамазма, былай алдай билгенинге затха къарасам, шыйых болургъа излеб табмазча аллай адам кёреме, муну хайырын алмай кюлдан иймезге керекди“ деб татлы ышара сорду:

— Мубарек, къайда да сен дин джанындан джюрюй эсенг, сени кирик адам мени элиме бек керекди, мени бла ызынга къайтырмы эдинг?

Мынчакъланы чыкъырматыб кызыу тартыб, джашил абалы башын эки джанына силке айтды:

— Къайда да мен адамланы джюреклерин тюзетирге кюрешеме, сени элинге мен керекли зат бар эсе айтсанг, огъай деб артыма турмам.

— Да, алай эсе, ушатсанг бюгюн элге барайыкъ да алайда кече къалыб тынчайыкъ, эртден бла кюбар-

быз да кетербиз,—деб ёрге кьобуб тебрегенинде, джашил абалыны бети бир кесекге тюрленди, алай болса да кьайгылы болгъанын билдирмезге кюрешиб, афендинни этегинден тута, олтуртуб айтды:

— Бусагъатда сен барыргъа тебреген элден мен бююн чыкьгъанма, эртдеден бери да мени адетим алайды, эртден бла чыкьгъан элиме экинчи ол кюн кьайтыб кирмейме, сен кёргюзген элге баргъандан эсе, былай ары барыб (кьоолу бла кюн батхан джанын кёргюздю), анда джолдан бир джанына джаякьлаб эл барды, анда тохдаб алай кетсек деб мени кёлюме келеди,—деб узун къара къашларыны тюрбюнден кёзлерин джылтыратыб къарагъанында, афенди ол айтханнга огъай деб айталмай: „Сен айтхан болсун“ деген магъналы башын силкди.

Джашил абалыны окъууун-билимин билирге суюб, арабча бир-эки сёз сорду, алай болгъанлыкьгъа Абдул-Къадыр анасындан туугъанлы гитче заманында къуран окъургъа юреннген болмаса, араб тилден хапары болмагъанды, алай болса да афенди аны билимин билирге осмакьлаб соргъанын ангылаб, тауъча джуаб этди.

— Бусагъатда кереклибизге тау тил джетиширикди, ушатсанг экибиз да шагърей тил бла сёлешеик деб мени кёлюме алай келеди,—деб къара сакъалын сылай, кёзлерин ышарта, афендиге къарады.

Ол алай джуаб этгенинде, не айтыргъа билмей джунчуб, аллына баш энишге къараб: „Уллу къазанда бишген эт чий кьалмаз“ деб таулула билиб айтхан кёреме, менден эсе бу гинасуууракьды, кьайда эсе да хыйлагъа бир деменгили джерде юреннгенди, кеси джунчур орнуна мени джунчутургъа кюрешди“ деб кёлюне келиб къамчини бурну бла ёлген касканы ары-бери ауната айтды:

— Тау тил бизге сёлеширге джетмейди деб айтханым тюрдю, мен эртде заманда сохда бола айланган эдим да, бу илмулу адам бла сёлешиб бир-эки араб сёзю эсима тюрюрем деб айтханлыкьгымды.

Абдул-Къадыр хиликге этгенин ангылаб, джелкеси айлыкь турмача кьызарыб айтды:

— Тюрюнгде кёрмеген эсенг, мен санга илмулу адамма деб айтхан болмазма да, сен манга тюрбегенли сагъат кетмегенди, мени не тукъум адам болгъанымы

къалай билдинг?—деб аллын бурмагъанлай кёзюню къыйыры бла эриши къарады.

Мухаммат-Амин, сёзюню кёзюгъалыб эршиге кетериклерин суймей, кесин тюлкюча ышарта:

— Керексиз сёзюню селеше тургъанны кёюб, джолубуз узакъды, акъыртын-акъыртын барсакъ игиди, — деб этеклерин къагъа ёрге кёбду. Заман не болгъанын билирге джанында сагъатына узалгъанында, алтын сагъат бау сынджыры кёолуна тиймей, кёюйнуна оттюшген адамча тегерек бурулуб алтын сынджырны табмай айтды:

— Кертда дегеннге сен'а бирда аман оздунг да, таукъ джыртыны ашагъандан озуб энди кесиме тоноу этерге тебегенсе, бусагъатдан сынджырны бере эсенг бер, бермей эсенг, былайдан ары атлатмай къабларма сен пох затны!—деб къамасыны башындан тутта, Абдул-Къадырны аллына барыб джагъасындан тутуб тохдады.

Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юреннген эди, алай болгъанлыкъгъа башында акъ сарыхы, юсюнде джашил абасы тургъанлай туура сермеб адам джагъасындан тутарыкъды деб акъылы джокъ эди. Алгъынча не полицейский, не да прустоп тутса, алай бек ачыу боллукъ тюл эди, джолда тюбеген бир аман сюзюлме кёз сермеб джагъасындан тутханында бек ачыу болуб, къабдалыны ичи бла кысылгъан кынгыр бычакъгъа узалды, алай болгъанлыкъгъа джагъасындан буугъанны хыре кибик кёрюб, орнундан кымылдамагъанлай, тюрмеде арестантланы тюртюучюсоча, асхагъан аягъы бла киндигинден тюртгенинде афенди кёоллары бла хауадан тутаргъа узала, чортлаб кетиб, эшек аунагъанча букзулата, арба джолгъа сыртындан тюшдю.

Абдул-Къадыр афендини джолда тынчыймагъа кёюб, атына миниб кетерге да тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамланы джюреклерин джумшакъ этерге барлыгъы эсине тюшюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъанны къатына келиб, ёрге кёбарыргъа кёолун узатыб болушлукъ эте айтды:

— Бу джолдан сора тюз адамгъа керексиз затланы айтыб къадала турма.

Ийилиб кёолун узатханлай, алтын сынджыр Абдул-Къадырны джан хурджунундан сылджыраб джерге тюшдю, алай болгъанлыкъгъа афенди джан сюегин аурутуб, кёобар къайгъылы болгъан болмаса, алтын

сынджырны букъулатыб джолгъа, узакъ болмай къа-
тына тюшгенин эслемеди.

Джан суюегинден къадала, асхаб артмакъларыны
къатына келиб, Абдул-Къадыргъа къарамагъанлай, аур
тынгычхаб:

— Кесинги суну этиб айланганлай, сен дюрген адам
кѳреме, сенича болсам, абагъа кириб айланмай, къайда
болса да гѳджеб болуб турлукъ эдим. Мени бла туюю-
шюрге джетгенинде, асхагъан аягъынг да сау болуб
къалды дейме,—деб аны таба къынгырына къарады.

— Джан ауруса, сокъур кѳзден джаш чыгъар дейди.
богъурдагъымдан буууб айлансанг, асхакъ аякъ да
меникиди, ол да къарыуундан келген бла мени къоруу-
ларгъа кюрешеди,—деб эки къолун джан суюеклерине
салыб хыликге эте, ышарыб айтды.

Джан суюегини ал ачыгъаны кетгенинде, афенди
чегелерге кюрешиб, Абдул-Къадырга джити къараб
айтды:

— Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбемегенбиз,
къаллайла болса да бизни ырысхыбыз бирге келлик бол-
лур, сени къоллунг бир кесек да чибиди, алай болса
да бир-бирибизни агъарта турмай, не зат адамла бол-
гъаныбызны ачыкъ этиб билдирирге керекбиз. Сени
къаллай адам болгъанынгы мен мангылайында табла-
рынгы кѳргенлей да таныгъанма, сагъат бауну огъай
эсенг, адамны джанын алыргъа да огъай демезлигинги
билеме. Къалай-алай болса да мен сени кенгиге таш-
лар адам тюлсе, къылыгъынг, юсюнг, сыфатынг да мен
излеген адамса,—деб Абдул-Къадырны ол сѳлешген за-
манда мангылайында таблары къызарыб джаягъыны
бир кесек териси къалтырагъанына кѳю джетиб джити
къарады.

Аллына къараб тынгылаб туруб, бетине къоннган
чибинни къысдагъанча, сагъышларындан башын силке
айырылыб:

— Мени не адам болгъанымда сени къуллугъунг
джокъду, санга менден не зат керек эсе айт, аны эши-
тейм. Экинчи санга айтырым, сен асыры кѳб затны би-
лирге суюесе, бюгюнден ары биз бирге турлукъ эсек,
мени ким болгъанымдан соруу алгъанынгы къой, алай
болмаса, экибиз джарашмазбыз,—деб эртде джууул-
гъан къолджаулыкъ бла мангылайын сюртген кибики
эте, эслетмей афенди таба къарады.

Аллына сюркеле, кьолларың узатыб, эки кёзю джана, афенди кычырыб айтды:

— Сен шыйых! Шыйых болуртга керексе.

— Ха-ха-ха, андагылы бери мени да, кесинги да союб турмай аны айтсанг'а. Энди мен экибизни тирменибиз да бир джанына айланынгангын ангыладым. Кесинг билгенден, менден соруу алгъанны асыры суймейме, алай болса да, айыб этме, сен кесинг афенди болурмуса?

— Алайма, нек сордунг?

— Ушаб тураса. Башха адам болса, мени шыйыхха ушагъанымы эслемей кетер эди, сен'а хариб, таукъ тюшонде тары бюртюк дегенлей, джараулу адамны къараб кёргенлей таныдыңг. Энди джыгъылгъанынга да разы бол, бир кьол да тутдур, аны бла былайдаң кетейк, — деб узалыб афендини кьолун ачыта кысды.

Мухаммат-Аминни бутун суйреб алгъанын эслеб, „хыны тюртген кёре эдим, энди да ачылалмагъанды“ деб кёлуне келиб, аны асхагъанына джашыртын ышара айтды:

— Сен менден эсе къарыусуз кёрюнесе, атха сен мин. Джолда адам тюбесе, кёзге эршиди, мени бу чыным бла кёрген, „шыйыхны бу атлы къайры сюрюб барады“ деб кёлуне келирге боллукъду, джорюрге да бутларыма чырмалыб асыры таб тюлдю, сен быланы артмагъынга сал.

Тешиниб, ич къабдалы бла къалыб, хурджунудан чыгъарыб бетине да бир къабны къаблаб, тёббесине окъала тигилген бир боз бёркню да кийиб, афендини сеирсиндире, джыйырма джыл болгъан джаш болуб, аллында силкиниб тебреди.

Мухаммат-Аминни аты онглу ат болса да, анга кесин оздурмагъанлай, ингир бола баргъан эллерине кирдиле.

Инекле джелинлери толуб, бузоуларына ашыгъыб, башлары силкине, эл таба къарай да ёкюре, тири-тири атлаб барадыла. Къарангы бола тебрегеннге кьорккъуб, тийреледе калак итле эриниб юредиле. Кечге къалгъан бир къатын, суу агъачы челеклерине тийиб дынгырдата, ашыгъыб, эки этеги джел эте, суу алыргъа чабыб кетди. Къайда эсе да баш-аякъ юйюген ийис келиб, артыкъсыз да Мухаммат-Аминни ауз сууларын кел-

тиреди. Кечге кыалыб бугъунчакъ ойнагъан сабийлени, чалдыш-чалдышда уруша, аналары юйге джыйадыла. Ораза тутханлагъа ашаргъа эркинлик бере, кюн батханда джарыкъ сюрюучю джулдуз джанды.

— Сен мен чыкъгъынчы былай тур,—деб Абдул-Къадыр, орамда итле тегерегине басыныб, бир эски чалмандан секириб, дыран баш юйге ташайды.

Бир кесек тургъанлай, Абдул-Къадыр ызына чыгыб, атны джюгенинден тута айтды:

— Манга джангы тюбеган замандача соруу алгъанынгы кыйсанг, былайда кече кыалыргъа боллукъду.

Атны тегерегине басынган итлени ташла бла кюруй, бир тар арбазгъа джыйды.

— Сен бар да эшиги ачылыб чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келейим,—деб Мухмат-Аминни сыртындан тюрте, юйге ашырыб, кеси кыарангыда ташайды. Джангыз агъач орундукъ салынган, къбыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ терезеге кыысылыб аракъы ийис эте, юсюнде гырджын умурлары бла джабууу болмагъан кир столчукъ, аууб кетмесин деб оурндукъгъа кыысылыб бир аякъсыз шиндик. Къутургъан инек кирсе миюйюзюне уругъа джукъ табыллыкъ тюлдю деб быллай юйге айта болурла. Терезе тюбюнде джалын оджакълы лампачыкъ да сынган оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасындан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда джалын этиб мутхуз джанады. Сынган шиндикге олтуралмай афенди кир орунга таяныб тургъанлай, бир замнда Абдул-Къадыр, юч бишген таукъну табакъгъа салыб, тютюнлете келиб столгъа салды. Тегерегине кыараб джараулу шиндик кёрмегенинде, келтюрюб столну орундукъ таба кысды.

— Ачдан кырылдың, хариб, ауз ач,—деб ызына айланыб кетиб тебреб, Абдул-Къадыр юйню арасында тохдаб айтды:

— Бюгюнлю таукъ джартымы ашагъанса деб кёюме кыарай джанымдан этгенсе, юч сау таукъ бир джартыны орнун толтурлукъ болурла, манга кыарама да олтур да аша,—деб чыгыб кетди.

Бир кесек замандан афенди таукълагъа иги кыарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да кёлуна алгъанлай, быягъы Абдул-Къадыр саутланы джыяргъа келди. Сабийни кёлунда алтын сагъат бауун эслеб, кёзю

джаныб къарады, алай боргъанлыкъгъа аны амалтын джолгъа бир керексиз джыгылгъаны эсине тюшюб, джукъ айтмай къойду.

Сабийге джити къарагъанын эслеб:

— Афенди алтын сынджыргъа бош къарайды, аныкъындан сора да аллай сынджырла кёб этилгендиле,— деб бир къолу бла саутланы кёлтютюб чыгъыб кетди.

Афенди ызындан, кеси-кесине: „Аманлыкъчы болсанг муну кибики уятсыз болургъа керекди. Кёз кёргенни кетлек дженгер деб саъат бауну кёре тургъанлай, дагъыда манга фатауала джарашдыра турады. Мени тонагъаны аманды ансы, алай болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди“ деб кёзлерин кысыб сагъыш эте тургъанлай, якъ тауш этиб юйге бир джырыкъ эрин кириб, къутургъан туарча, тегерегине къараб чыкъды.

Джан хурджунуна къоркъуб, афенди джукъламай танг атдырыргъа мурад этди, алай болгъанлыкъгъа юренмеген адамны атда джюрюгени татыб, кирпичкери къоргъашын тагъылгъанча, джабылыргъа къалгъанларында, кесин тыялмай бир кесекден юйде хурулдагъан тауш чыкъды.

Ёксюзге джаны, суу кышулгъан сютча, кегере теб-регенди. Гугурукла кычыра-кычыра эригиб, таукъ сюрюулерни бла арбазгъа чыгъыб, тышына джалларгъа тебеген таукъну джетиб кыбыргъасындан бурунлары бла тюртюб нёгерлерине кышадыла. Таукъла танг атханнга кыозгъалгъан кыуртланы джайылыб чёблейдиле. Кыайда эсе да кюн чыкыгъанын белгили эте, кызыл булутла кюн чыкыгъандан кюн батхан джанына атлангандыла.

Мухмат-Амин, джангы туугъан кычюк балача, кёзлерин ачалмай, ары-бери аунай арбазгъа чкыгъанында, Абдул-Къадыр ёрге сюелиб тебен джанына къараб тура эди. Аякъ таушха ызына къараб, Мухмат-Аминни кёрюб айтды:

— Танг ашхы блсун!

Афенди кыалай тынчайды деб адамгъа сёлешгенча, бир джанына къарай кыатына келди.

Аязыргъа кюрешиб кёз химиллерин ууа, къараб арбазда атын кёмегенине кыайгылы болуб сорду:

— Арыгъан эдим да иги джукълагъанма, кюн тийиб келеди, къараб атны кёрмейме, кыайдады?

Афенди кьолун гылджа этиб, кёзю кьамагъанча, мангыла йына тутуб тегерегине кьарады.

— Керек болса, ат да табылыр, бир аузланайыкъ да тебрейк, — деб Абдул-Къадыр нёгерини чапысызлыгына кьараб, анга ышара юйге кириб, биягъы столну терезе тюбюнден орунду къгъа тартды. Абдул-Къадыр юйге киргенлей, атны кёрмегенине кьайгылы болуб, тири атлаб, чебгени бутларына чырмала, арбазда тегерекге кьарады, алай болгъанлыкъгъа джомакъда айтханларыча — учду, кюйдю — табылмады. Биягъы аманлыкъчы биреуню хаух берген атын джоймагъа эди деб кьоркъуулу болуб, этеклери сибиртги эте, юйге кириб сорду:

— Къараб атны кёрмейме, меники тюлдю, башха адамныкъды, кьайдады, нек керюнмейди?

Афендини джукъусу дженгил аязыгъанына кюле, Абдул-Къадыр джуаб этди.

— Мен санга айтханма, ат керек болса табылыр, тегерекге чабыб айланма да, кетерге, кесинг айтханлай, заман болгъанды, олтур да бир джукъ аузлан.

Абдул-Къадыр, сабий джылагъан бир башха юйге кириб бир кесек тургъанлай, сохан ийис эте, бишген семиз этлени келтириб афеноини аллына салыб, хурджунундан башына балауз бла патчах мухур салынган аракъы шышаны чыгъарыб столгъа салды.

— Мен былай эртден, ингир сайын бу кёк суучкъдан аузума къуя турмасам, джюрегим ауруйду да тебрейди, чагъыр харамды, ансы сен да мындан тарта болурса, — деб ичинде ёлген чибини болгъан бир кир стаканнга къуюб, афендини кьолуна тутдурду.

Маулутда бал сууну алыргъа юреннген кьоллары бла аракъы стаканны белинден буууб, тартарыны аллында бир-эки ауаз сёз айтыргъа эсине тюшюб тебреди:

— Файгъамбар да (суратын аракъы стаканда кёргенча, джити кьараб салауат салды) чагъырны юсюнден болмаса, керти сен айтханча, аракъыны кеннге ташламагъанды, алай болгъанлыкъгъа биз афендиле, кьарангы адлмланы кьатында ичерге тартынабыз. Бирин кьоюб бирин айтайым, файгъамбар кесини сюйген нёгерлери бла джлоучу болгъанында...

Афендини узакъгъа кетерин таныб:

— Сиз кьаум бир джаншакъ боласыз, билеме айтырыгъынгы, файгъамбар нёгерлери бла джолоучу

Болгъанында, тохдагъан джеринде николай аракъыдан тартханды. Джншаргъа башха заман табылыр, сени къолунгдагъындан сора стакан джокду, мен да аны сакълаб турама, тарт да бери къолума джетмеге къой,—деб семиз иегини къолуна алыб хазырланады.

Стаканны тюбюн ёрге айландырыб, афенди аракъыдан джибиген чал мыйыкъларын да скортмей, семиз этни джонуб тебреди.

Иги, джел элтмезча болуб, хамхотун дарий къолджаулыкъ бла скортуб, узун кекире, халал болсун деб орундукъдан къобуб:

— Танг атмай бу татлы семиз этни къайда табханса?—деб содру.

— Бери къонакъгъа тюше тебрегенлей да сенден соруу алгъанынгы тохдат деб тилеген эдим, алай болгъанлыкъгъа юреннген ауруу сени къяаргъа унамайды, озса санга озсун, ашагъанынг былай тёбен джагъада мычхы джаргъан орусла джашны чочхасыны этиди.

Сен былай келиб тюшгенден ары, урланган мал болса да, санга бир тыйыншлы къурманлыкъ этмей нялмагъанма.

Не айтыркъды деб къуру шышаны да орундукъ тюбуне ата къарады.

— Сау бол, не зат эсе да, иги джарашуу эти болгъан хайуанды,—деб тишлерин къаза, атха джюреги тынчлыкълы болмай, арбазгъа чыкъды.

Кёзлери чарс кёре, ат джыйылгъан джатманы тюбуне барыб къарагъанында, кесини аты джокъ, аны орнуна, къабыргъалары ашалгъан эшек кирик, бир осал ат тагъылыб тура эди. Кёзлерим чарс керюб эте болурмамы деб кёзлерин уууб иги къарагъанында, биягъы ат сюйелиб, ёзенгисине Абдул-Къадыр къадалыб тура эди.

— Афенди адамгъа оразада аракъыдан тоюуб тентрей айланыргъа айыбды, бу атха мин да уллу джолну ёрге бар, мен ызынгдан джетерме,—деб афенди джуаб этгинчи, ызына юйге ташайыб кетди.

Алтынчы башы.

Къатына джетгинчи узакъдан огъуна къурч тёшню ынгырдагъан таушу келеди. Эртденбадан беричи тохдамай джангур джаууб ачылганды да, чегет баургъа

джалан кыяланы кюн кыыздырыб, тютюнлетеди. Тик-ге чыгыб арыган ёгюзча, таш уатхан машина солуу-лаб, кыара тютюню кыаягъа кыазан кыара джагъа, кыарынына арба темир джолда тенгереген арбачыкъла келтирген ташны кыуйуб, кыараб-кыарагъынчы кюмюшлю ташын бир джанына кысдырыб, керексиз ташын тышына кыотарады. Тёбеге басынган кыумурсхалача, машинадан чыкыган таш кыалаууу тегерегине басыныб, адамла хар таш кесекни кыолларына алыб, ары-бери бураб, кыыйырына кюмюш джабышханын керселе, бир джанына айырыб агъач гырынлагъа саладыла.

Джез бычагъы бутларына тийе, бир кёзюлдюрзюк-лю, намазда салам берген афендича, кезюу-кезюу им-башларыны джылтырагъанына кыарай, чибин кыоругъан-ча, кыолунда сиписин ары-бери силке, ишлеген адам-лагъа бир кёзюню кыыйыры бла кыарагъанлай, ёрге-энишге барады. Бир зыкгыл сары шинли кыарт, эниш-ге ийиле, бели ауруб, бир кесекге солургъа чёгелеге-нинде, джез бычакълы эслетмей кыартны артындан келиб, табаны бла уруб, таш кыалаууу кыаблады.

— Былайгъа тынчайыргъамы келгенсе, сен кыарт итери!—деб хурджунундан кыагъытны чыгъарыб, кёзюлдюрзюклерин бурунуу кыыйырына джетдириб, не зат эсе да бир затланы джазды.

Кыартны буруну кыанай, таш тёбеден бери айыры-лыб, джез бычкылыны аллына тобукъланыб барыб тиледи:

— Он башлы юйдегим барды, джазма, джалымдан тыйсагъыз, ачдан кыырыллыкъбыз,—деб аягъына башын уургъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа хыны эте, ар-тына туруб, биягъы сипини силке, кыалгъан ишлеген-леге кыарай кетди.

Ол ары джаллагъанлай, джерни тюбюнден таш келтирген арбачыгъын машинагъа кыотарыб, бир келбетли кёк кёз джаш, сары чачы да тер бла мангылайына кыа-тыб, таш тёбеге миниб, тегерегине кыараб джез бы-чакълыны кёрмегенинде, буруну кыанагъан кыартха кыолу бла кёргюзе айтды:

— Кёремисиз, Ташчыны иесини итлери энди бизни аузлары бла кыыджырагъандан да озуб, аякълары бла уруб тебрегендиле! Айыб тюлмюдю, сен эсги ишчисе, ол ит ургъанында, аны блайдан кыоратдырыб джанын-

дан кюрешмей, сен баш уруб, аны аякъларыны туюб-не джатаса.

Сары шинли къарт къалтыраб, къобаргъа кюрешиб, бурунундан келген къанны бир къолу бла сюрте, джылай-джылай:

— Мен не этейим, къарт къатын аўруб джатханлы ай болады, мен анга ашатыргъа джукъ табмайма, — деб кёзлерин сюрте, кетиб тебреди.

Былайда ишлеген джюз джарым адамдан бир сёз айтхан болмай, ишлегенлерин къоюб, башларын энишге тутуб, хар ким да къалай этерге сагъыш этиб тохдагъанлай, машинадан бир къарт ишчи бери айырылыб, джаў къолларын бусхулгъа сюрте айтды:

— Семён керти айтады, бюгюн ол итни къартха артыкълыкъ этгенин алай кечиб къойсакъ, тамбла ол андан аман да этер. Ишчиле барыбыз да ишибизни къоюб, Ташчыны иесине барыб айтыргъа керекбиз, ол кёзлюкю итин былайдан къысдаб джалыбызны ёсдюргюнчо бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Мен айтханнга разымысыз?

Къарт алай айтханлай, былайда болгъан ишчиле бары кюреклерин, гетменлерин алыб, Ташчыны мияла кёк баш юю тургъан джерге айланыб тебредиле. Семён, таш къалаўдан тюшмегенлей, картвзун силкиб тохда-тыб айтды:

— Бир бёлек адам алай баргъандан хайыр джокъду. Бютеў ишчи болгъанны къобарыб, иш этген адам къоймай, кюмюш къазылгъан тешикледе адамланы да чыгъарыб, не зат излегибизни былай хар кимге билдириб, алай барыргъа кереди. Былайда, мени аллымда сёлешген къарт айтханча, биз къараб тургъанлай къарт ишчиге артыкълыкъ этген итни алай къоймай, Ташчыны иесини аллына тешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб алай элтирге керекди. Экинчиси биз эртденбладан ингирге деричи иштейбиз, алгъан ахчабыз къарыныбызгъа джетмейди, джалыбызгъа къошуллуб, ишлеген сагъат саныбыз аз болмай, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Бу мен айтхан затлагъа разы эсегиз, машина тохдасын, — деб тегерегине къарагъанында, таш къалаўну къаты адамдан тыкъ-тыкълама болуб, бир къауму: „Керти айтаса, кёбдю тёзгенибиз,“ — деб къолларын силке, бир бёлек джашыракъ ишчи да

джез бычакълыны тешике тутуб, аякъларын къалтыр-
рата кѣлтюрюб келе эдиле.

Къараб аны кѣргенлей, бир ауздан къычыргъанча:
„Таш ташыгъан арбагъа сыртындан салыгъыз“ деб къы-
чырыб, аны таба тебиниб, къолларын силкдиле.

Таш арытхан машина ишчилени джыяргъа, бугъа
ѣкюргенча, къаяланы зангырдата къычырыкъ этиб, къа-
рылыб тохдады. Сууу ну шууулдагъаны, джыйылгъан
адамланы даурлары болмаса, ишлеген тауш тохдады.

Джез бычакълы таш ташыгъан арбагъа иги сыйын-
май сыртындан тюшюб, кѣзюлдбрѣуюклерини бир мия-
ласы да сыныб, этеклери джерге сюйреле, ишчиле да
ызындан Ташчыны иесине тебретдиле...

Тѣбентин къонакъгъа келген инарадла бла тюнене
кече тюрлю-тюрлю чагъырланы иче кѣб олтугъанына
болур эди, бюгюн онеки сагъатда къуллукъ этген
къызы Вераны юсюне дарий чебгенин къаблата къоб-
ханында, башым ауруйду деб кесин хыны-хуну этиб
къуллукъчусуна буюрду:

— Адам келген болса, „мен бюгюн юйде джокъма“.
Ангыладынгмы?—деб соруб, башха юйде акъ масгени
кансыгын таушун эшитиб, джмушакъ башмакъларын
къаблай, гузаба этиб, башха юйге кириб кетди.

Эртдеден бери бусагдатда Ташчы тургъан джерни
таулуланныкъы болуб, къайсы эсе да тау бийлени би-
рине джукъ джалатыб алыб, Ташчыны иеси кюмюш,
къоргъашын чыгъартдырыб, энишге ташытады.

Ташчыны иеси бир-эки джылдан бир айны, ай джа-
рымны тургъан болмаса, мында кѣб турмайды.

Ташчыда беш-алты джылны ишлеген адамла аны
эки-юч джылдан бир-эки джолда кюшден кѣредиле,
аны да ат джегилген файтон бла ары-бери озгъан заманда.

Алай кѣб туруб Ташчыга бир кесек заманга келсе
да, чырпа акъ масгесини къайгъысын этген болмаса, башха
зат къулагъына асыры кирмейди. Ташчыда ишлерин
джюрютген тюлкю къылыгъы болгъан бир адам барды,
ол аны орунуна не зат керекли оноуу да этиб, бютеу
ишлерин джюрютеди. Бери келген заманында, орунда
джатыб къахаха иче не да акъ масгесин къоюнуна
алыб къозуй тургъанлай, ишлерин джюрютген адам
бѣркюн къолтугъуна къысханлай, тѣрт бюгюлюб, эшик
артына сюелиб, Ташчыны ишлери къалай баргъанын-

дан хашар айтса: „Кюмюш аз чыгъарса, кеб чыгъар“ деб бир-эки сёзю айтыб, „бошса“ деген магъаналы кёолун силкеди, сора масгени эки ал аякчыгындан тутуб кёкюрегинде секирте ойнайды. Ишии джюрютген, Ташчыны несини, кёбген сют кирик, ак кёолуну силкиннгенин кёргенлей, гудулукъ этерге келген адамча, тауш этеме деб кьоркьуб, акъыртын аякларыны буруну бла чыгъыб, эшикни къайтарыб кетеди.

Вера, масгеси бла анга къараб тургъан кёуллукъчу тышырыу джатхан юйге кириб, акъ масгени аягъын эшик кысыб, тырнагъында кесек джарасын кёргенинде, кёолларын силкгени сайын ууртлары, бал гыбытлача къалтырай, чыммакъ акъ бети, айлыкъ турмача кызыарыб, джашил кёзлери орунларындан чыгъаргъа тебренча джылтыраб, аузуна келген аман сёзю айтыб, масеге къараб тургъан кызыны бир кёолу бла чачындан тутуб, бир колу бла да алтын башлы гулоч таякъ бла туюуб тебреди.

— Мен сени Жорюикге (масгени атыды) иги къарарса деб тутамансы, сени инекни бакъгъанча мен не этеме.

Джюн машокча, аякъларын джерге кыакъгъан заманда силкиниб, туюуб кёоллары аўругъанында, сеирсиниб орундукъгъа миниб тургъан масгени кёюнуна алыб, силегейлерин чача, кыычырыб айтды:

— Бусргъатдан докторну алыб кел!

Эшикни тауш этдириб уруб, масгени кёлтюргенлей кеси джатхан джерге кирди.

Суу-агъач кирик, кыынгыр, кёуу доктор, челек кирген чоюнча, кийиз бёркюн да чюйге тагъа, мияла ящик бла бир дарманы да эшик артына сюеб, ышарыгъа кюрешиб, ат тишлерин кёргюзе, ийилиб кирди.

— Кёремисе доктор, Жорюикни аягъын кыысдыргъандыла, анга къайгъылы болгъандан къалайгъа киррге билмей турама,—деб стол туюбюнде чибинлени тутаргъа кюрешуб ойнай тургъан масгени кёюнуна алыб, аягъын докторну кёзюне тутду.

Масгени аягъын тёрт джанына буруб къараб, бир джез таякыны кёкюрегине тиреб тынгылаб айтды:

— Джюреги, ебгеси иги ишлейди, аягъыны да тырнакчыгъы кёобхан болмаса, башха хатасы джокъду.

Байлау сала тургъанлай, Ташчыны ишлерин джюрютген, бети-кёуту кетиб, эшикни кыйырын ачыб сорду:

— Бек уллу ишни юсюнден кирирге боллукъмуду?

— Не уллу ишди ол? Жоржик аўругъан этеди, мен бош тюлме, артда келирсе!—деб аягъы байланган масгени къойнуна къысханлай терезеге барыб, эслемей къая кыйырына барыб чынгылгъа къарагъан адамча, артына туракълаб, киралмай, эшикни кыйырындан къараб тургъан ишин джюрютгеннге сорду:

— Ишлемей мени арбазыма нек басыннгандыла? Къуйругъу сыннан итча, Ташчыны ишлерин джюрютген, мукгур болгъанлай юйге кириб, эшик артында тохдаб айтды:

— Ишчиле не эсе да бунт этиб басыннгандыла, ишлегенлеге къараучуну да таш ташыгъан арбагъа салыб келиб, санга селешмей кетерик тюлбюз деб басыныб турадыла.

Акъ бети чибин аў джабышханча джыйырылыб айтды:

— Мени къайры зыкгылдыла чакъыргъаннга чыгъаргъа заманым джокъду, сен билемисе, мени Жоржикни къатындан кетерге мадарым джокъду. Ызынга къайт да ишигизге барыгъыз де да былайдан ары къорат, кетерге унамасала, стражниклени тамадалары абчарны манга чакъыр.

Докторгъа айланыб:

— Бюгюнден къайгъылы кюн кёрмегенме, Жоржик аўруйду, арбазгъа бу зыкгылдыла басыннгандыла, доктор, джюрегими басар бир дарман ичир,—деди.

Доктор мияла кюбюрчегин къаза тургъанлай, зынгырдаб терезени бир кёзю уалыб, боялган полгъа таш тюшдю. Аны кёргенлей къоркъуб, Вера печ къаланнганны мюйшюне кысылыб тохдады.

Арбазгъа басынганла атхандыла деб кёлюне келиб, ачуу болгъандан бутлары кълтырай, масгени да кёлтюргенлей балконнга чыгыб къарагъанында, атлы стражникле ишчилени тегереклерин алыб, ала да ортада бир-бири юсюне тыкъ басыныб, бери чыкъсын, айтыргъыбыз барды деб даур эте тура эдиле.

Акъ масгени Ташчыны иеси къатынны кьолунда кёргенлей, бир-эки джаш ишчи бир-бирин тюртюб кюдлюе.

Семён, бир джассы сырт ишчини имбашысына миниб, кычырыб айтды:

— Сени ишге къараъан адамларынгы бизге джет-дирмегенлери кълмагъанды, энди къартланы туюб тебегенлиле. Бизни сенден излегенибиз ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб джез бычакълыгъа бармагъы бла кърдюсю), джалыбыз къарыныбызгъа джетмейди, сени акъ масъенг кърген кюнню бизни эм уллу джал алгъан ишчибиз кърмейди..

Масгени аты айтылгъанлай, сюек сакълагъан ит-леча, къараб тургъан стражниклеге Вера балкондан кычырыб айтды:

— Мен быланы гырылдагъанларын эшитирге суймейме, бу сагъатдан былайдан къысдагъыз!—деб масгени къоюнуна къысханлай ызына юйге ташайыб кетди.

Атланы аузлары ачылыб, къамчи таушла чыгъа тебегенлей... ишчилени кимни кез тюбю кёбюб, кими-ни бёркю чартлаб башы къанай, хар ким башын къысды-рыргъа кюрешиб, кёб турмагъанлай арбаз ариуланды...

Темуркъа эшегин сууну бир джанында ташга тагыб, кёпюрден Ташчыгъа ётгеннде, артында, бир бёлек атлы гаммойлары бла, акъ бет семиз тышырыу къойу-нунда акъ масгеси бла фйтонну арасына олтуруб, аны аллында да уллу бычакъларына таяна имбашлары джыл-тырагъанла олтуруб, кенгден дух ийслери келе, джор-туб Темуркъаны къаты бла оздула. Алагъа къарайма деб чабырыны буруну ташха илинибабына, къачар къо-янча тегерегине къарай, къалайгъа кирирге билмей орамны арасында ёре сюелиб тургъанлай, къаты бла бир келбетли ишчи озуб тебегенлей, тохда теб къолу бла кърдюзе сорду:

— Мер ишлерге келгенме, кимге барыргъа керекме, мында адам танымайма.

Орус сёзледен эсе кебюсюн къолу бла кърдюзе къарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи Темуркъа къолу бла джерни къа-зыб кърдюзгенинден айыргъан болур эди, къартны не ючюн келгенин ангылады, джылы ышара, къолун-дан тутуб, конторну аллына элтиб, былайгъа бар деб къолу бла кърдюсюб, бйягъынлай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб ары кирирге тебегенлей, бир джез туюмели аллын алыб, эринин чуюрюб, Те-муркъаны аякъларын кърдюзе, юйге джиберирге уна-мады. Темуркъа, келбетли ишчи тюбюб ышарыб кеси адамыча ашыргъаннына батыр болуб, ёшюн уруш этиб

кирирге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа, джез тюймели эшикден башын къаратыб сызгъыргъанында, анга ушаш экеулен джетиб, хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакларыны кыйыры бла тюрте, теш деген магъаналы кюллары бла кёргюздюле.

Темуркъа юйге кюймагъанларыны кыйгъысы чабырлада болгъанын айырыб:

— Ой къара кюн келсин сиз аманланы юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукъларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим,—деб балчыкъ джугъу болгъан чабырларын тешиб, арбазда кююб, джалан аякъ конторгъа кирди. Джерни тюбюнде кююш къазаргъа джарашыб, эшикге чыгъыб къарагъанында, чабырлары салгъан джеринде джокъ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякъ къалайгъа барайым деб юйню бир джанына къарагъанында, джез тюймелини экиси къарынларын тутуб харх эте, бири чабырланы тайакъгъа чанчыб, бурунун да кюлу бла тутханлай, алыб барыб джагъада отлай тургъан тонгузланы алларына атды. Чабырладан элгениб, тонгузла бир джанына къачханларында, джез тюймелиле ючюсю да кюлларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркъа чабырларын тонгузланы алларындан къалай алыргъа билмей, джалан аякъ орамда ёрге сюелиб тургъанлай, кюлтугъунда къара ётмекчиги бла быягъы келбетли ишчи, кёпюрден ётуб келе эди.

Къатына джетиб, Темуркъаны джалан аякъ ёрге туруб нек тургъанын ангылаялмай, Темуркъагъа да джез тюймелилеге да къараб сорду:

— Къарт джалан аякъ нек турады?

Джез тюймелиле, бир-бирин тюрютуб кюлюб, тонгузла отлагъан джагъаны кёрюзуб айтдыла:

— Азиатны чабырлары ийис этгенден тонгузла да джийиргениб къачадыла.

Айтхан сёзлерин бир алапат накъырдагъа кёрюб, чёгелеб тобукъларын уруб кюлдюле.

Темуркъа, келбетли ишчи да алагъа къошулуб кюледи деб тургъанлай, былай тут деб къара ётмегин Темуркъагъа бериб, джез тюмелилиге да къашын-башын туюб, не затла эсе да Темуркъа айырмагъан бир затланы айта, багушладан секириб джагъагъа тюшуб, чабырланы алыб чыгъыб Темуркъагъа берди. Ол чабырларын кийгинчи юсюне ёрге тургъанлай туруб, кю-

лундан тута, биргесине алыб кетди. Ала кёзден ташай-
гъандан сора да джез туюмелилени кюлген таушлары
келе эди...

Кюн джарыкъдан чыгъыб, сууукъ аяз ура, кюмюш
къазылгъан къарангы тешикке киргенлеринде, оюл-
лукъ болур деб Темуркъа артына туракълады, алай
болгъанлыкъгъа биргесине баргъан Семён къартны не-
ден элгеннгенин эслеб:

— Къоркъма, ойуллукъ туюдью,—деб аркъаулары
кёргозе, абына-сюрюне, къолундан тутханлай, кюмюш
къазылгъан джерге дери элтиб, ишлей тургъан ишчиле
бла шагърей этди. Къалай ишлеригин кёргозюб ишге
джарашдырды.

Темуркъа джерни туюбюнде ишлеген кеси киби
къартланы да, джаш адамлары да кёргенинде, оюлуб ба-
сар деген къоркъуу кетиб, ишге джарашды.

Темуркъа бери келиб ишчилеге тубегинчи, къайсы
да болсун, орус адамы кёрюб болмай эди, бери ке-
либ ишлеб тебегенли, бир затны айыралмай кёб са-
гъыш этеди: „Ишчиле, артыкъсыз да Семён, кеслерини
бирича кёрюб, анапг этмезлик джумушакълыкъны эте-
диле, конторда тургъан джез туюмелиле уа былача
болмай, итге къарагъанча къарайдыла. Была да, ала
да орусладыла, динлери, тиллери бирди, былай нек
болады“ деб айыралмай кёб дыгалас этиб сагъышлана
эди.

Семённу биргесине праздник кюнледе ишчиле джый-
ылыб сёлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юрен-
нгенинде, бир кюн кетиб бара, Семённу билегинден
тутуб тохдатыб, аузу джетишдирмегенге да къолла-
рын къошуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкъсыз да кесинг, сора ол кон-
торда тургъанла да оруслуласыз, алай болгъанлыкъгъа
сиз аладан башха адамласыз, ала тюртселе, урсала,
сиз мени кесигизге къысасыз, ол алай нек болады?

Семён, къартны айтханына ышарыб, тенгнге кёрюб,
белинден тутуб кесине къыса:

— Биз орусла болгъанлыкъгъа, биз ишчиле къол
къыйыныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала уа
бизни къаныбызны ичиб, къыйыныбыздан семириб ту-
радыла. Сени элинге Къыямыт деген бай бери малла
сатаргъа келсе, сени чабырлалынгы тонгузлары аллы-
на атханла аны тегерегине не айтады деб ит киби ай-

лаһадыла. Ташчыны ишин джюрютген, биз оруслаула болгъанлыкъга, бизге къараргъа турсунмайды, Къыямткелсе, аны къолтугъундан кириб юйюне элтеди, бир гесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын ангыладынгмы?—деб ышара, Темуркъагъа къарады.

Тынгылаб туруб, бир унутхан затын эсине тюшюргенча, бети джарыб, башын кёлтюрюб айтды:

— Къарангыбыз, кёб затны билмей къарангы баугъа киргенча турабыз.

Семёндан, кетеди деб къоркъгъанча, къаты тутхалай, барлыкъ джерлерине кетиб тебретиле...

Джетинчи башы.

Кюн къысыб туруб, бир-эки кюнню джангур джауб аязыгъанлы юйлени башлары кёгергендиле. Кимледен эселе да афендиге келген къозула аналарындан замансыз айыргъанларына тансыкъ болуб, чалмандан башларын къаратыб макъырадыла. Кёб болмай бир нёгерлери кесилген джерге барыб, къанны ийисгеб, къуйрукълары къалтырай ызларына къачдыла, дагъыда бир-бирин тюрте, чалманнга келиб, ары-бери озгъан адамлагъа къараб, бизни бошлагъыз дегенча таралыб макъыралыла.

Эшек сыртындан отун джюгю дыгъырдаб арбазгъа тюшгенлей, сырты тынчайгъанына къуаныб, къышхыр умут этиб, юйню эшигине айланыб окъуйду.

Тийреде бир эсги юйню аллында бир къарт киши, этегинде джукълаб тургъан къолан кишдикни, эшик къаты этилгенча чючгюрюб, элгендириб уятды. Хымил сокъур кёзлерин ачаргъа кюрешиб, кюннге айланыб заманны билирге мурат этиб къарайды. Уланындан туугъан джашчыкъ ойнаргъа эсине тюшюб, акъыртын таягъын алды. Къарт таягъын табмай тегерегин къармайды. Джашчыкъ, къарт таягъын излей тёрт джанын сермегенин кёрюб, кюллюгюн тыялмай, пырх-чырх эте, юй артына къачды.

Къыямыт бла Абдул-Къадыр Мухаммат-Аминни юйюнде, терезе джабыулан ийиб, къозу этден тоюб, тшплерин арыта, сыртлы шиндиктеге таяныб олтуруб

тургъанлай, тамагъын арыта, алгъы бурун Къыямыт башлады.

— Абдул-Къадыр бизни элде джангы адамды, Мухаммат-Амин биледи, бизни элибиз аман къылыкълы болуб тебрегенди, оноу этгенбиз да тот болуб тургъан джюрекдени дин иш бла бир джангырттыргъа керекди деб алайда тохдагъанбыз. Энди сен бюгече не алакат шыйыхлыгъынгы да кѣргюзюрге керексе. Бизни элибиз къарангы эл болса да, иги шыйыхны бек сюеди. Бизни къолубуздан келген зат бла санга болушурбуз, алай-а сен билгенинги бирда къалдырма. Мени сенден тилегим олду. Сен бюгече тырафы намазда джигит болсанг, Къарачайда сени атынг окъ атылгъанлай айтыллыкъды. Да мени айтырым олду,—деб Абдул-Къадырны кѣзюне къараб тохдады.

Кѣзлери кемирилген къозу башха чыракъ барыб, Абдул-Къадыр, ашыкъмай, тишлерин арыта айтды:

— Мен сизни элигиз кѣрмегенча шыйых болурма. Сиз билирге керексиз, хар бир ишни этген адамны къыйыны табылыргъа керекди, артыкъсыз да мен сизни ючюн шыйыхлыкъ этерге тебрегенден сора, манга не узатыргъызыны билирге сюеме.

Абдул-Къадыр, бир джанына полгъа тюкюре, аузуна хурджунундан чыгъарыб бир туз гыртны атды.

Мухаммат-Амин кѣзюню къыйырын Къыямытха джетдире айтды:—Ол зат ючюн сен къайгъылы болма, биз сени бек къуандырыбыз.

— Алай эсе, мен къуру сѣзге инанычу адам да тюлме, алай болса да сиз экигизни айтхан сѣзюгюзге инанайым, мени къол къыйынымы кѣбле ашаб, кеслери тышында къалыб, башымы отха кѣб джолда салгъандыла, сиз алай этерге мурад этсегиз, мен сизни элден къачыб кетерча этерме. Энди манга джумуш этерге бир адам керекди, ким бола эсе да аллай бир адамны табыб, ингирге манга джиберигиз,—деб орунундан къобду.

Къыямыт афендиге къарай айтды:

— Бизни аман джашдан ышаннгылы адам табылыкъ тюлдю, сен къалай кѣресе.

— Аллах-аллах, Къандаурну табсакъ, андан сора бир адам да керек тюлдю. Энди заман озуб барады, тегерегибизге къараб, хазыр болургъа керекбиз,—деб табхадан алыб сарыхын башына кийиб тебреди.

Абдул-Къадыр ала таба къынгыр къараб, хиликге
ёте айтды:

— Сюртюлген тазча, эринлеригиз джау джугъудан
джылтырай элге чыкъсагъыз, шыйых не къаты кюреш-
се да, сиз дин тутхан адамласыз деб кишини инанды-
ралмаз. Кёремисиз, мен аузума ачууъташ туз гыртны
атыб ары-бери айландырганымда, аузум юч кюнню аша-
май тургъан адамча къургъакъсыб къалды, сиз бирда
къуруй эсе да хамхотларыгызны ары ышыгъыз,—деб
джангы этилген сахдиян месилери джырылдай, юйню
бир мюйюшюне бурулду.

Эссизликлерине джунчуб:

— Джашаулу бол акъыл юретгенинге,—деб дженг-
лери бла хамхотларын сюрте, чыгъыб кетдиле...

Байрым кече тырафы намазда, межгитге кёб адам
басыныб, аллында эки джау чырагъы бла Мухаммат-
Амин михрабны басхычына миниб, аллына букъу бол-
гъан бир уллу китабны алыб ауаз айтады:

— Джамагъатыбыз осал болгъанды, аллахны тутма-
гъандан адамланы джюреклери тот болуб, элни ичинде
башчылыкъ этген акъыллы адамланы айтханларын эт-
мейдиле, аны ючюн аллах чамланыб, сабанларыбызны,
быченликлерибизни къурутуб барады. Элде биреуню
мюлкюне сукъланганла кёб болуб тебрегендиле. Ма
аллахны келамында алай айтады:

„Бир эл афендилери, хаджилери, аллах сайлагъан
онглу адамлары айтхандан чыгъыб, кеслери сюйгенни
этиб, намазгъа джюрюмей, ораза тутмай, аллахны уну-
туб тебрегенлеринде, аллах алагъа чамланыб эллерине
ырхы бара къан, аны ызы бла гыбы джаудургъанды“.

Ал тизгинде олтургъан бир къарт, керти джагъасын-
дан гыбы киргенча, узалыб бойнун къашыб, джауорун
къалакъларын ары-бери ышыды.

— ...Алайды мубарекле, аллахны джолун тутмагъан-
ны бу дуняда иши къолай боллукъ тюлдю. Блай къа-
раб элибизде бир къаум адам гяурла бла шох болуб,
иш джюрюютуб тебрегенин кёрюб, ала амалтын саулай
элге аллах бир чамланмасын деб мен оразаны аллында
кюнню суаб ораза тутуб, оразадан бери да кече сайын
танг атхынчы намаз къылыб, дуа этиб турама. Бу кет-
ген кече намаз къылыб таянганлай кёрген тюшлери-
ме къарасам, мени тилеген дуамы аллах эшитген бо-

мур деб мурат этеме. Байрым кече файгъамбарны джаны айланады, бир салауат салайыкъ,—деб муадзиннге джау чыракъланы джукълатдырыб, лампаланы энишге буруб къарангы этдириб, башын эки джанына атыб салауат салыб тебреди.

Къарангы межгитде джыйылгъан халкъ башларын эки джанына атыб салауат сала тургъанлай, межгитни арасындан бир джашил джаннган зат адамланы башларындан салыныб, „аллах-аллах“ деб кычырыб тебреди.

Къараб джашил джаннганны кѳргенлей, намазгъа келгенлени бир къауму къоркъуб, эшикке къачар къайгылы болуб тебреди. Бир къауму да зикир этгенлерин тохдатыб, сеирге къараб тургъанлай, афенди кычырды:

— Мухаммат файгъамбарны къабырындан шыйх келгенди, кѳзлеригизни кысыб салауат этигиз!—деб быягъы зикирни кеси алчылыкъ этиб башлады.

Адамла кычыра-кычыра онгсуз болуб тохдаб, кѳзлерин ачыб къарагъанларында, лампала жарыкъ джана, афенди да, иссилеген атча, башын эки джанына ата, къатында акъ сарыхы, джашил абасы бла бир адам къара сакълан сылай, ёрге сюелиб тура эди.

Афендини къулагъына:

— Кѳбдю силкиннгенинг, бойунджигинги сындыраса,—деб шыбырдай, джангы келген джашил абалы джаматгъа айланыб айтды:

— Мубарекле, бир дуа этейик! Уллу аллахны буйругъу бла (алай айтханлай эки къолун ёрге джайыб, кѳзлерин кѳкге аралтды) мен бюгюн ингирде Мединада ашхам намаз кылыб, сизге изин берирге келеме. Бюгече тырафы намазны оздурмагъыз да этигиз, мен былайдан чыкъланлай, ызыма къайтыб файгъамбарны (башын ёрге тутуб салауат сала) къабырына зийаратха барыб къайтырыкъма, сизни арагъызда аллах сюйген бир мубарек адам барды, ол да мени джѳнгерим боллукъду.

Джашил абасы джел эте, басхычдан тюшюб, ал сафны кыйырында кѳзлерин джумуб, башын ары-бери силке тургъан Къандаурну къолундан тутуб, бери афенди таба бурулуб, тырафы кылдыр деб мынчакъларын силке, Къандаурну сюйрегенлей межгитден чыгъыб кетди.

Эм артда сафда Ахмат Бийнѳгерни къабыргъасындан тюртюб:

— Мединагъа дери шыйхны ызындан джортарыкъ

се, джайракъ Къандаурну талагъы турлукъду,—деб кюллюгон тыялмай чебген дженгин аузуна къысды.

Абдул-Къадыр Къандаур бла межгитден чыкыгъанлай, артындан тюрте барыб мюйюшню ташасына джетгенлей, Къандаурну хамхотуна джумдуругъун тутуб айтды:

— „Аллахны суйген“ туары! Мен санга ненча джолда айтхан эдим. Мен „аллах, аллах“ деб эки кере айтханлайыма, джибни бошлагъанынгы тохдатыб мени ёрге тартыб чыгъар деб, сени эшек къулакъларынгдан тутуб джыйырма джолда айтхан эдим да. Бюгече сени амалтын бир къартны боюнджигин чыгъарыргъа аздан къалгъанма. Бу джолдан сора былай этгенинг болса, сени биргеме „файгъамбарны къабырына“ элтген огъай эсенг, табанны бериб ма бу къапхакъдан атарма,—деб суйрей барыб, межгитни аллында мийик хунаны кёргюздю.

— Бар энди, эртденбла мен хапар бергинчи юйден эшикге чыкма,—деб Мухаммат-Аминни юйю таба айланыб кетди.

Кече иги кетиб, адамла намаздан чыкыгъанларында бир бёлек къарт Къыямытны тегерегине басыныб, кёзюү-кёзюү колун тутуб айтдыла:

— Бизни балаларыбызгъа да сени баланга берген аллах берсин, не заманда да рысхы тохдагъан бир адам эдинг, джаугъан кёлге джауады дейди, тейри эшиги ачылгъанча, шыйых келгенлей, сени джашынгы кёолундан тутуб зияратха алыб кетди.

Къайсы да билгенича селеше, Къыямытны юйюне дериичи ашырыб, хар ким юйю таба бурулуб кетди.

Ахмат, Къасым, Бийнёгер, Батал Токъалны юйюню аллына джетиб, чачылыб кетерге кёллери бармай, шыйыхны юсюнден сёзню башладыла. Алгъы бурун, къалгъан замандача хыликге эте, Ахмат башлады:

— Ол шыйых дегенлери къара сакъал Къасымны къашха алашасындан джюрюк болур ансы, файгъамбарны къабыры узакъда хапары барды, бюгече эртденблагъа дери, Къандаурну да суйрей, ары барыб келаллыкъ болмаз эди.

Къасымны имбашысына таяна, Бийнёгер:

— Эки джылны мен Къыямытлада чалкы тутхан эдим да Къандаурну шыйыхха ушагъан джерин бир да кёргегенме. Аны шыйых биргесине алыб кетгенин бир да

айыралмайма. Бизни Токъалны элтсе да бир ишге ушай эди,—деб кюлюб, Токъалны кыбыргъасындан тюртдю.

Бийнегёрни хыликге этгени джанына тийиб, Токъал:

— Мени элтсе да бир да сенр болма, мен сизнича аллахымы, адамымы танымай айланмайма. Кесим тели эсем да, мен улдула айтханны этиб турама,—деб кёнчегин тарта, аладан бир джанына айырылды.

Бийнегёр бюгече Токъалны сёзлю болгъанына сеирсиниб:

— Айхай, сен'а хариб, Къыямытны аякъджолун джууаргъа табсанг, санга андан уллу игилик кыайда. Эшикге чыкъса, ызындан къумгъанын джюрюте тур. Бюгече джашы да шыйых болгъанды, санга да андан бир джукъ джетер, бар, эшикге чыгъаргъа сени сакълаб турады,—деб Къыямытны юйюн кёрюздю.

Къасым, бусагъатха деричи тынгылаб туруб, тёзалмай Токъалны ызындан кычырды:

— Ол юйюнге от тюшген кече джагъагъа элтиб бойунджигинге аз кыагъыб кёйгъанма, энди мындан кёб озсанг, мыйыкълы ананг танымазча этерме, андан эсе аузунгу тыя бар, сен, Къыямытны ит тегенесини къатында джатхан эгети.

Токъал таба джумдурукъларын кыса тебреди, алай болгъанлыкыагъа негерлерни тутуб джибермедиле. Къалгъанла, хар ким кёлюне келгенни айтыб бошагъанында, Батал ортагъа чыгъа айтды:

— Токъалны халисин биле тургъанлай, биргебизге кыошабыз да тебрейбиз, ол'а бизден эшитгенин, базар бетин алмашдырмай, чабыб, бетсиниб Къыйамытха айтыб турады.

Къасымны ачууланнганы иги кетиб бошамай:

— Ким тагъады аны биргесине? Къарт кёйгъа мант башы джабышханча, киши аны чакътырмагъанлай кыошулады да тебрейди. Атасыны аман кёзюне учурайым, бирда аямасын да табханын айтсын, алай'а экинчи кыолгъа тюшсе, мен аны битин эзерме,—деб тишлерин чыккырдата, кеси аллына джумдурукъларын къаты кыысыб тохдады.

Бийнегёр эки кыучагъы бла негерлерин джоббу эте шыбырдады:

— Шыйыхны хапары эртден чыгъар, джюрюгюз, энди

чачылайыкъ — юйю болгъан юйюне, юйю болмагъан башы тюбюне, — деб гитдже заманда айтыучуларын накъырда эте айтыб, къауму да юйлери таба бурулуб кетдиле.

Сегизинчи башы.

Чымырта отун джана келиб джилтин чартлаб Темуркъаны аууна тюшюб элгендирди. Эри келгеннге къуаныб, Мёлахен, юй тюбюнде урчукъча айланыб, саутланы дынгырдатыб, къонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. Отха чоюн асханлай, Темуркъа келтирген къара ётмекни джартысын саханда туураб, кесек-кесегин агъач табакъгъа салыб, хотасы бла башын джаба, тийреде кеси кибиб джарлы хоншуларына ётмекден хоншулукъ элтеди.

Семён, Темуркъа нёгерини къарыусуз джашагъанын кёзю бла кёрюб, къызыу - къызыу жилка тютюнден тартыб, муздак болуб, башын энишге тутханлай, къысхач бла кюлде суратла салады.

Темуркъа хоншкелдиге келген хоншуларына бурулуб, хапарны джассы келтиреди:

— Мен не кёб джерде тургъан эсем да, ма бу къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегеиме. Ол маннга Ташчыда атам, анам этмезлик джумушакълыкъны этгенди. Каны-дини бизден башха болгъанлыкъгъа, Къыямыт кибиб муслиманла аны чурукъ олтанына къурман болсунла. Сиз орус барысы да бирди деб алай умут этмегиз, мен анда конторда тургъан бир къаумну кёрдюм, бир башхалары джокъду, тамам Къыямытны бурунундан тюшген кибиб хар бир ишлери, къылыкълары шашмай ушайдыла. Ол къаумну къатындан кетиб ишлеген адамлагъа къатышсанг, бойнунгдан бир аур джюкню атыб тынчайгъан кибиб боласа. Сёзлери да, ишлери да бир-бирине таянчакъ болгъанлай, бири-бирин тутуб турадыла. Алгъын мен картузлу адам кёрсем, гяурну аласы, къарасы джокъду деб къарай эдим, энди уа кесим барыб ичлеринде тургъанымда, къалай уллу джангылыб тургъаным таныгъанма. Алайда мен бир кесек тургъанма, ол кесек заманны ичинде ма бу джаш башха адамлыгъындан сора да мени кёзюмю ачханы чакълы джашагъан ёмюрюбюзге бил-

сек, джарлы кѡаум былай аман кюннге джетиб турмраз адик. Ишчиле бизнича тюлдюле. Байла бизни бирибизни юсуне миниб тургъанлыкъгъа, кѡалгъанла джаллаб кетген болмаса, нѣгерлерни биригиб кѡыйынлыкъдан алыргъа болушмайдыла, ишчиледе алай тюлдю: бири не зор джетгенлей, барысы да биригиб чабадыла. Джанымла, биз да алай болургъа керекбиз, — деб орус тилге юреннгенин хоншуларына билдире, бери бурулуб Семѣннга не эсе да бир затланы айтды.

— Мен, кѡарт адам, кѣргеними ондан бирин да джармалаймагъанма, бу сизни бла бир-эки сѣлеширге сюйеди, — деб кесин тылмачха хазырлаб тохдады.

Семѣн, тил билмегенине бушуу эте, башлады:

— Кѣлюме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаныма джюрегим кѡыйналады, алай болса да сизни элигиз Темуркѡа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкню кѣлтюресиз: бири-кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчиси-орус патчахлыкъ юсююзге миниб, сизни кѡарангылыкъда ташны тюбуне кѡысдырыб турадыла. Мен айтырыкъ кѣб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъа сиз аны кѣб турмай айырырсыз. Биз джарлы, ишлеген халкъ, орусла, кѡарачрйлы деб айырмай, бири-бирибизге кѡабыргъабызны берирге керекбиз. Кѡарачайдыла барысы да бир болмагъанча, орусла да барысы да бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джегенча, бизникиле да бизни джегиб, кюн сайын кѡаныбызны ичиб турадыла. Орус, кѡарачай айырмай, ишчиле, кѡыйналгъанла биригиб силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джюрюген патчахлыкъны юсююзден атыб, кеси кѡолубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Былай кѡарасанг, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир бѣлек адамда болгъан джер, мал, рысхы бютеу элде джокъду. Ол барысы да сизни кѡолугъуз бла, сизни кѡыйынгъыз ашалайб джыйылгъанды.

Ишчиле, джарлыла биригиб, ъмюрден бери бойнубузну басыб солутмай тургъан боюнсханы атайыкъ, — деб асыры бек кѡызыб кетгенин эслеб ышара, Темуркѡагъа—асыры кѣб айтдым, алай болса да кѣчюр, мен да болушурма, — деб тохдады.

„Еджиги-юстюню“ бла айырмасала да, былайгъа джыйылгъанла Семѣн айтхан затны магъанасын ангы-

лаб, Темуркѡа кѣчюрюрге тебрегенинде, аны аузуна чаба, Бийнѣгер сорду:

— Мен ангылагъан бла, ол айтхан затларын барысын да бек тюз айтады, алай болса да ол айтханча, биреуню малын алгъан гюнах болмазмы? Бизде афендиле таймай ауаз айтсала, аны айтханлай турадыла.

Къасым, артда олтуруб тургъанлай, бери къобуб:

— Кѣрексиз затны соргъандан не магъана барды, сени дининги, тилинги билмеген адам гюнахны, суабны къайдан биледи? Андан эсе ма бу прустопланы, старшыналаны артларын этер мадар бар эсе, аны сорургъа керекди. Сор, марджа, Темуркѡа,—деб олтурду.

Нѣгерлери соргъанны Темуркѡа аузуна къолларын да къошуб Семѣннга кѣчюре тургъанлай, Ахмат, кесикесине сѣлешгенча, орунундан къобамагъанлай айтды:

— Бютеу аны айтханына мен къол салыб тохдайма, мени аякъ джол къазаргъа бир эли джерим джокъду, Къыямытны джер джаба малындан сора да, элни сабанларыны жартысы аныкъыды. Аузубузну ачыб къараб турмай, джер, суу тенг болгъунчу кюреширге керекди.

— Ол алай айтханлай, Токъал тѣгерегине къарай айтды:

— Онг джанынги айландыр да бир бар, санга Къыямыт джерин берсе кѣрмезмисе, джарамагъан сѣзлени айтхандан не себеб барды?

Батал Токъалгъа кыйыгъына къарай:

— Токъал хариб Къыямытны джерин сыйыргъан огъай эсенг, джаратыб алса, эсги джары тонун да берликди. „Телиге джол бош, айраннга суу къош“—деб сени кибиклеге айтадыла. Былайда гыр-гыр эте турма да бар, Къыямытны къатыны отун джардырыргъа сакълаб туррады: дженгил бармасанг, тебси тюбден къуру къалырса,—деб къолу бла эшикни кѣргюзтю. Тюнене да Къасым Токъалгъа тиш кысыб къалгъан эди да, аны юсюнден сѣз къозгъалгъанында, тѣзалмай:

— Шыйых Къандаур келе болур, бар аллына къара!—деб джаркъалагъа абындыра, къабыргъасындан тюртдю.

„Шыйых Къандаур“ деб эшитгенинде, Темуркѡа Семѣн бла сѣлешгенин бѣлюб:

— Ол къан ичген джылан къачан шыйых болганды?—деб сорду.

Бийнөгер кьалгъанладан алгъа, ышара айтды:

— Къандаур уллу аллахха джарагъан адам болгъанды, тырафы намазда изин берирге. Мединадан келгенме деб бир къара сакъаллы адам намаз эте тургъанлай, джашил джаныб, башыбыз бла бир-эки да учуб, Къандаурну файгъамбарны къабырына элтеме деб, кьолундан тутханлай межгитден чыгыб кетгенди.

Бийнөгер селеше тургъанлай, Ибрагим бойшунда гетен артмакъчыкълары бла акъыртын кирди да артларында олтуруб тынгылаб турду, сора Бийнөгер сёзюн бошагъанлай, секириб кьобуб, кьолунада эки сынган къаурачыкъларны джумуб, кёзлери джана айтды:

— Къандаур шыйых болган эсе, джылан боллукъ кимди? Джарлы Хамидни чегетде союб кетиб, мында шыйых боламы айланады?—деб аллындан башлаб къалай ёлтюрюб кетгенин айтыб:— Ма бу да Хамидни къан джугъу болгъан сыбызгъысыды,—деб сынган къаурачыкъланы атасына узатыб, джылагъанын тыялмай билек агъачны артына къачды.

Джыйылгъан адамла отха суу кьуйгъанча болуб тюрлендиле. Джашчыкъларны джылаб къачханын кёрюб, къайгъылы болуб, Семён Темуркъагъа—не болгъанды?—деб сорду.

Къарт Темуркъа, Къандаурну кесине джетдирген кыйынлыкълары да эсине тюшюб джыламукълары тёгюле, сынган къаурачыкъларда къан тамгъаланы кёргюзюб, не болгъанын айтханында, Семён, секириб ёрге кьобуб, баш энишге къараб тургъан адамлагъа айланыб айтды:

— Байла юреннгенлерича, энди да бир джарлыны джегиб туруб, кьойну кесгенча кесдиле, аны алай кьояргъа амал джокъду. Байланы бу зорлукъларын халкъ билирге керекди. Биригиб, суу кьобуб ургъанча, уруб уатырга керелди...

Семён сёзюню артына джетгинчи, Мёлехан гузаба кириб:

— Дунья зикир этиб, шыйыхны аллына барабыз деб, гитдже уллу да кьюулуб барадыла,—деб хапар бериб шынтахы джаулугъун башына къыса, эшикке чыгыб тебрегенлей, сёз сакълаб туруб, Токъал юйден джалаб кетди.

Темуркъа нөгерлери бла арбазгъа чыгыб къарагъанында, Мухаммат - Амин бла Къыямыт алларында, адам-

да тул-тубанча басыныб „аллах, аллах“ деб зикир айта, биченликле таба кетиб бара эдиле.

Алынганмы этгенди бизни элибиз, былай нек этиб айланадыла,—деб кеси кесине сёлеше Семённга айланыб:

— Сен „шыйыхха“ къарагъа сые эсенг, бу юсюнг бла барыргъа джарарыкъ тюлдю, джашланы бирини кийимин кий. Бийнегер, мынга бир юсюне къабларыкъ келтир, марджа!—деб Семённу кьолундан тута, юйге кирдиле.

Тогузунчу башы.

Отоуда Абдул-Къадыр бир джанында олтуруб, къатапа джабыу джайылгъан столгъа къабланыб, Мухаммат-Амин да бармакъларын сылай, кёзюу-кёзюу басыб чыкъырдатады. Къыямыт, къаудан сакъалын бир кьолу бла сылай, гулочуна таяна, тамагъын арыта. Абдул-Къадыргъа къараб:

— Башлагъанынга бир сёзюм джокъду, алай энди да дин джанындан бир-эки джараулу зат кёргюзюрге керексе,—деб мыйыкъларына ышарды.

Шиндикни дыкъырдата кьобуб, бир мюйюшден бир мюйюшге джюрюй, аллына къарагъанлай, Абдул-Къадыр айтды:

— Сиз манга динни бетин чыгъармай къояды деб асыры кьоркъмагъыз, алай'а сени джашынг ол бир кече тырафы намаздача, мен айтхан затланы „толтура“ турса, кесигиз билгенден, мен къанатсыз шыйыхма, кимни болса да белин аурутургъа болурма. Сен атасы-са, джашынга кесилигинг бла бир сёлеш, ансы ол бир кесек тири болмаса, мен аны „аллах суйген адамладан“ чыгъарлыкъма.

Межгитде этиучюсюча, кёзлерин сюзе, Мухаммат-Амин сёзге кьошулду.

— Керти айтаса, хар бир иште да, артыкъсыз да динни джолунда, таблыкъ керекди. Джахил адамлагъа бур чийсил затны эслетсенг, экинчи аланы инандырыргъа бек кыйынды. Абдул-Къадыр керти айтады, Къандаур бир кесек хомух болгъанды, алай болсада джашлы, юренир. Абдул-Къадыр! сен да шыйых ананг-

дан туугъанлай болуб къалмагъанса, — деб эки нёгери-не кёзюу къарай, кесин ышартыргъа кюрешди.

Афенди селешген заманда, Абдул-Къадыр ёрге-энишге бара, джануарны кёрген уучуча, терезеге къаб-бланыб къараб турду, сора бир къолу бла Мухаммат-Амини къабыргъасындан тюртюб чакъырды.

— Ол озуб баргъан „мёлек“ кимникиди, — деб суу алыргъа баргъан бир узун, акъ бет, къара къаш къыз-ны кёргюздю.

Абдул-Къадыргъа кёзлерин ышарта, не мурад бла соргъанын билиб:

— Кёб болмай атасы тели ауруудан ёрген ёксюз къызды. Шыйых джумушакъ къабынны таныгъанына мен шагъатлыкъ этме, — деб эркететиб имбашысындан къакъды.

Афендини накъырда этгенин джаратмай, къыз кёзден ташайгъанында, терезеден бери айырыла, мангылайын джыйырыб айтды:

— Афендиледен сора игини таныгъан джокъду деб-ми тураса?

Къыйамыт, гулочуна таяныб, сагъыш этиб туруб, сёзню башха джанына бурургъа суйб:

— Мени тегерегимде джашагъан ушхууурсузланы бу арт кёзюуден бери кылыкъларын къолай кёрмейме, былагъа адам аслам джыйылгъан заманда, джерни, мюлкню юсюнден къуранда болгъан джараулу сёзледен бир-эки сёзню айтыб къоркъутургъа керекди, ансы ала, къыш ач бюрлеча, кири болгъан! адамлагъа тиш-лерин чакъдыра, чабаргъа хазыр болуб айланадыла. Бир кюн Токъалгъа тюбеген эдим да, ол айтханнга тынгыласам, къулакъларым джызылдайдыла. Ала да кеслерине бир орус „шыйых“ табхандыла, ол сизни хорламагъа эди, — деб экисине да кёзюу къарады.

— Мен ауаз айтръа алай чемер тюлме, мен динни тюрлю ишлерин кёргюзюб, адамланы джюреклерин джумушакъ этеме. Мен къыздыргъан заманда, Мухаммат-Амин, иги темирчича, джарашдырыб темирни джаргъа керекди, афенди адам тюлмюдю, сёз таба-рыкъды, не табханнын да айтсын!

Сизни тышырыуларыгъыз бираз динден артха къалгъан халкъдыла, алагъа бир кесек изин берилмесе, аллахны унутуб къоярыыдыла, бюгюнден ары къо-

накѣбайла разы бола эселе, сизге ишлегеними тохдат-май, ол джаны бла да кюреширикме.

Эркинлик бергенлерин билдириб, бир-бирлерине кѣарай, башларын силкдиле. Хар кимни айтырыкъ сѣзлери таусулуб кетерге тебреб тургъанлай, арт эшикни ачыб, Къандаур юйге кирди. Бочхасы тас болгъанча, башын энишге тутханлай, тегерегине кѣарай, хурджунундан бир кѣагъыт чырмалгъанны чыгъарыб, Абдул-Къадыргъа айланыб:

— Элде мен кирмеген джер кѣалмай айландым, быладан сора тамбайма,—деб кѣагъыт чырмалгъанны узатды.

Абдул-Къадыр, хамхотун тургъузуб, нѣгерлерине айлана:

— Эртденбладан бери айланады, мындан сора кюкюрт башлы сернек тамбай келеди. Сиз мени да, кесигизни да бетигиз чыгъарын сюйе эсегиз, мен излеген кереклени табаргъа керексиз, не аламат „шыйых“ болсам да, кѣуру кѣолум бла джукъ эталмазма,—деб бир бек унутхан заты эсине тюшгенча, бети джарыб, Къандаурну билегинден тутуб айтды:

— Бусагъатда, сен мал кѣз адам, ачханы аямай бир абадан дух шышаны ал, ма бу сернеклени да хурджунунга сал, бюгюн ингирде адам аягъы тынганлай, ол кѣара кѣаш кѣзы болгъан кѣартны кѣабырына барыб, эм алгъы бурун дух шышаны таусулгъауну кѣуй, экинчи мен берген сернеклени башларын кѣолунга сыдырыб, узунуча, межгитде мени юсюме джакъгъанынгча, кѣабыргъа джакъ, унутуб кѣойма, ызынга кѣайытыргъа тебресенг, кѣолларынгы топракъ бла ышы,—деб афенди бла Къыямытха айланыб айтды:

— Ангылаб кѣалыгъыз, тамбладан башлаб кѣара кѣаш кѣзыны атасыны кѣабыры нюр джанарыкъды. Инанмагъаннга афенди эртденде джамагъат бла дуагъа барса, дух ийис этгенин джандетден келеди деб ангылатыргъа билликди. Ангыладыгъызмы? Абдул-Къадыр алай не да болсун деген бош шыйых болмагъанын кѣресиз!—деб кѣолларын уруб кюлдо. Сеирсиниб аузларын ачыб тургъан нѣгерлерин кѣоюб, джашил абасын кѣаблай эшикге чыгъа тебреб, эшик юсюнден Къандаургъа айланыб айтды:

— Аузунга чибинле кѣонадыла, ары джаб, кѣабакъча ачыб турма да! Сен тамбла файгъамбарны кѣабы-

рына барыб келликсе, акъ аба этдириб хазыр бол,--
деб эшиклени къаты этиб кетди.

Ол кетиб, аякъ таушлары келгени тохдагъанында,
Къыямыт Мухаммат-Аминнге къысыла айтды:

— Бу хазнаны къайда табхан эдинг? Кюн сайын
тюрюден-тюрюсюн чыгъара келеди.

— Мубарек! Мен табмагъанны ким табарыкъды.
Ичингде къалгъан сёз болсун, бир затында да хата
джокъду, алай‘а къатынга джуукъ олтурса хурджун-
ларынга сакъ бол,—деб кюле-кюле. бир-бирлерине
къысылгъанлай, юйден чыгъыб кетди.

Онунчу башы.

Алларында шыйых джаншил абасы джел эте, аны
онг джанында Къыямыт сууукъ болмагъанлай бёрю то-
нун кийиб, гулочун билегине илиндириб, мынчакъ
тарта, аны ызындан да Токъал къатапа кюйюзню кёл-
тюрюб, сол джанында афенди джангы сарыхы кюнде
джылтырай, андан арлакъда да Биймурза, орундан
джангы къобханына бети агъарыб келедиле. Мурта-
закъланы бири да ызындан Биймурзаны уллу быча-
гъын кёлтюргенлей аладан артха къалама деб къоркъуб
тенг барыргъа кюрешиб келеди.

Шыйых алтын башлаб, къалгъанла зикирни кёл-
тюртедиле. Токъал зикир айтханымы Къыямыт кёрсюн
деб кюйюзню кёлтюргенлей, туурасына барыб, къаннга
къычыргъан туарча, аузун кериб къычырыб, зикир ай-
тыргъа кюрешеди. Къыямыт, Токъалны алгъа озгъа-
нын онгсунмай, кёзюн, къашын туюб, ызына къыс-
дады.

Муадзин, халкъгъа ораза ачылгъанын билдире,
„Байрам намазгъа джыйылыгъыз!“деб башын эки джа-
нына атыб, тамагъын аямай, салах тартады.

Алгъа баргъанланы ызларындан къалгъан халкъ да
басыныб, уллу джолну биченликле таба барадыла.
Сабийле, шыйых ким болгъанын билирге сюйюб, уллу-
лыны аякъларына чырмала, алгъа озуб кетиб, ызларына
шыйых таба къараб артларына къачадыла. Бир бёлек
къатын, къапакъ башына басыныб, джаулуукълары
бла бетлерин джаба, шыйыхха джити-джити къарй-
дыла.

Намазгъа баргъанла туураларындан озгъанларында юсюе окъала тигилген тыйын тонлу къатын нёгерлерине бурулуб айтды:

— Игисагъан аныча болуб къалыр эди, бетине нюр тегюлгенлей турады. Ол аллах суюген адамны элге келгени бизни бир насыбыбыз болур эди.

Ёзюю джылтыргъан бир алакъытай чебгенли къатын, хамхотун бир джанына буруб айтды:

— Не зат эсе да мен аны кызлагъа джити къарагъанын асыры суймейме. Бир кюн Файруз озуб баргъанлай, аны анга къарагъанына ашаб къояды деб тура эдим.

Тыйын тонлу къатын аны алай айтханнын ушатмай:

— Кет-кет ары, насыбынг алай болсун, сени Файрузунг ючюн ёле болур! Ол дин тутхан, аллаха джуукъ адамны эсине аллай кир затла келмейдиле. Ол мени юйюмде тургъанлы неллай бир болады, тышырыугъа къараялмай, бети кызара турады. Ма аны дуасы амалтын Къандаур шыйых болуб айланады. Бюгюн Къандаур файгъамбарны къабырына барыб келликди. ол келгенлей узаймай файгъамбарны джаны да джамагъатха саламлашыргъа келликди.

Алакъытай чебгенли къатын бир джанында кесича юслери аман нёгерлерине кёз кыса:

— Къайнаса, сени эринг афендиди. Сиз билемгенни ким билликди. Къандаур да шыйых болгъан эсе, кёкге учмазлыкъ адам джъкъду, келигиз, кетейик,-деб нёгерлери бла айырылыб кетди...

Бичени эки кере чалыныб джангы алысын ургъан биченлинде джамагъат олтуруб, афендини ауазына тынгылайды. Шыйых ал сафны ортасында „аллах, аллах“ деб башын эки джанына атады. Хунаны тышында уча кирген къазанлада къурманлыкъла бишедиле. Намазгъа олтургъан джерден арлакъда, гёбелекге къонганча, бай юледен келген хычынла башлары акъ джанджаулукъла бла джабылыб агъара джатадыла.

Биймурза, къарыуун кёргюзюрге келтиргенча, уллу бычакълары бла муртазакъларын къатына джыйыб, бир къыйырда олтурады. Эм артларында къолларын арыбери къынгыр эте, Темуркъа афендини айтханын Семёнга айтыргъа кюрешеди. Айта келиб, къолу бла кёргюзгени хайыр болмай, айтханын Семён ангыламанса, ачыудан узалыб кырдыкны джулкъады. Ангылатыр-

гъа суююб, къалай этерге билмей бир джанына къарагъанында, Токъал къатындан къобуб, акъыртын адамланы къыйырлары бла Биймурза таба кетди. Токъалны ысдымлаб айлангъанын суюмеди, алай болса да къатында джашладан адам кёрмей, Семёну кесин къоюб кетерге мадары болмай, Токъалны къайгъысын кёрюрге джукъ эталмай къойду.

Афенди, къолларын джайыб, башын ёрге тута, кёзлерин энгишге къаратыб айтды:

— Ма бу ичибизге Меккадан, Мединадан келген шыйыхны къуатындан бюгюн бизге саламлашыргъа файгъамбарны джаны келликди. Ичигизде ёсген бир джаш, Къандаур мубарек, шыйыхдан анга изин джетиб, насыблы болуб, бюгюн шыйыхны буйругъу бла файгъамбарны къабырына зияратха кетиб, бусагъатда келеди деб аллына къараб турабыз. Муал болмай, къаты зикир этигиз, — деб келиб Абдул-Къадырны къатына чёгеледи.

Абдул-Къадыр кесин къалтыратыб, имбашларын силкиндириб, къычырыб зикир этиб тебреди. Джамагъат эки джанына кёзюу чайкаълыб, зикирге къызыб тургъанлай, тёбени артындан бир акъ кийген адам, ызындан да сабийле тизилиб „аллах, аллах“ деб зикир айта, джортуб келиб Абдул-Къадырны аллына джыгъылды.

Акъ кийген адам Къандаур болгъанын таныб, джамагъат сеирсиниб ол джыгъылгъан джерге басыныб тебреди, алай болгъанлыкъгъа Биймурза мыртазакълары бла тёгерекге чабыб, хар кимни алгъын олтургъан джерине джыйды.

Шыйых зикир этгенин тохдатмай, ийилиб, джыгъылыб тургъан Къандаурну къулагъына шыбырдады:

— Джюн машокча тёнгерев турма да, кёбдю энди ёрге къоб да зикирге къошул.

Джамагъат тынч болгъанында, Абдул-Къадыр секириб къобуб, къолларын джая, алгъа чыгъыб, башын эки джанына ата „ассалам алейкум“ деб юч кере хауаны къучакълады.

— Файгъамбарны джаны кетгинчи башыгъызны энишге тутуб салауат салыгъыз, — деб бери бурулуб кеси эки къолун аллына узатханлай, ат тутарга чабхан гёзетчича, тёбеге дери чабыб ызына къайтыб быягъы орунуна олтуруб, къалтыраб зикир этиб башлады.

Джыйылгъан джамагъат „файгъамбарны джанын“ кѳрмей кѳуру кѳалгъанларын ушатмады, алай болгъанлыкъгъа джукъ айтыргъа мадар табмай зикир этген муал болду.

Ал сафда олтургъанладан кѳалгъанла зикир этгенлерин тохдатыб, кѳурманлыкъла таба кетер кѳайгъылы бола тебрегенлеринде, Биймурза кѳысыла барыб, афендини кѳулагъына шыбырдады.

Тири-тири атлай алгъа чыгыб, афенди сѳлешиб башлады.

— Биз харибле сизни гюнахларыгъызы кетериб, тот басхан джюреклеригизни ачабыз деб намаз эте башыбызны тешиб айланган заманда, сизни бир кѳаумугъуз, кесине муслиман атаб, орус гяурланы бу сыйлы кюнюгюзде ичигизге келтириб турадыла. Ичигизде аллай кѳафырлыкъ болмаса, файгъамбарны джаны сизге кѳрюннюк эди деб шыйых бек уллу мыдах болуб турады. Ол артыгъызгъа келиб олтургъан гяурну да, аны бери алыб келген муслимандан гяур болгъанланы да бусагъатдан тишлик-тишлик этеригизни мен тутхан келам бла сизден тилейме,—деб кѳзлери джана, кѳолун кѳынгыр этиб, эм арт сафда Семѳн бла Темуркѳа олтургъан джерге узатды.

Бютеу джыйылгъан халкыны аллы ары айланганлай, Бийнѳгер Кѳасымны сыртына миниб, халкыгъа айланыб айтды:

— Мен бир сюрюучю джаш не билеме, алай болса да халкъ кеси оноу этсин. Тюнене чегетде джалчысын союб, бюгюн Къандаур кѳалай шыйых болгъанын афенди бир айтсын. Аны шыйых этиб айланганла да анга ушашла болурла, ансы бу былай нек болады, джамагъат?

Халкъ кѳатышыб сѳзюн эшитмей тебрегенлеринде, Кѳасымны сыртындан тюшюб, Семѳн таба айланыб кетди.

Афенди алгъа чыгыб тамагъын джарыб кѳычыра эди:

— Муслиманла, арагъызгъа шайтанла киргендиле, ѳлтюрюгюз, аягъыгъыз бла теблегиз!

Алай болгъанлыкъгъа джамагъат кѳатышыб, ындыр басхан уаныклча бир джерни теблеб, ары-бери чайкѳала тургъан болмаса, бир адамны айтханын ангыламай эди.

Семён, адамланы тюрте джол айыра барыб, бир джанына чыгыб, таш кьолау ну юсюне миниб, сёлеширге мурад этиб:

— Джолдашла! Кесигизни алдатмагъыз...—деб башлагъанлай, Къыямыт сакъалы къалтырай Токъал таба бурулуб, кьолун кынгыр эте Семёну кёргюздю.

Семён сёзге кызыб тебрегенлей, Токъал кысыла барыб, хунадан алгъан улуу акъ ташы бла урду.

Акъ мангылайындан кызара къан кьуюлуб джыгъылыргъа къалтырай тебрегенлей, Бийнёгер адамланы тюрте келиб, сермеб Семёну кьучакълаб бир джанына аллына буруу болгъанланы тюрте, Семёну чыгъарды.

Бир заманда даур да бир кесек тохдаб, халкъны бир къауму да курманлыкъ къазанла таба джаллагъанларында, кийимлери сагал-сагал болуб, муртазакъла алларына куууб Темуркъа, Бийнёгер, Семён башларындан акъгъан къан, кёрюреклерин джибите, правлен таба айландыла.

Онбиринчи башы.

Джарыкъ кюн тийиб тургъанлай, кёк булутла тау ну артындан чыгыб, бир-бири ызындан тизилиб, бир-бирде этекери кюнню джабыб мутхуз салкъынлыкъ сала, кюн батханга ташайдыла. Къыш келирге кёб къалмагъанын билдире, джайлыкъланы башы таула агъаргъандыла. Тау суу, джай бокъланиганындан кьутулуб, бютеу джарлы таулуланы кыйынлыкъ кёргенлерини джыламукълары бир илипинге джыйылыб акъгъанча, джай ёхдемлиги тохдаб, бир-бир джерде ташлагъа тюбеб къайырылса да, чокъуракъ кибиб ариу сюзюлюб барады. Терен джерлеринде кём-кёк кёгерсе да, тюбюнде болгъан тюрлю-тюрлю ташларын, кюн таягъы тийген сынган миялача джылтырагъан кьумун, адам джууукъ келиб къараганлай къаралыб, терт джанына къачхан къара сырт чабакъларын джайдача джашырмайын кёргюзеди.

Чегетни чырпы терек ёсген джерлери алтынча саргъалагъанды, бир къаум тал терек эртде огъуна ашыгыб, чапракъларын тюбюне тёгюб, джаламлаб нарат тереклени къатындан мыдах болуб къарайды. Джалан

болуб тургъанлай да, джел ургъанлай чапракълары кетген иничге бутакълары, бармакълары юзюлген къол-лача силкинедиле. Джерде къургъакъсыб, къарт къа-тынны бети джыйырылгъанча, джыйырылгъан чапракъланы юсю бла ары-бери шыбырдата джюриоб, чертлеуюк тереклени тюбуне акъгъан чертлеуюлкени чычханла кышы азыкъгъа ашыгъыб бирем-бирем уяларына та-шыйдыла.

Бир акъ боюн айю, балалары юсуне секире да бир джанына тѣнгереи, хылымылы, машокга кирген адамча аўнай, тѣгерегине къарай да терсине джалла-гъан мамурачын ал аягъы бла ура да кесине джуу-укъгъа джыя, такъюзюк терекни тюбуне келиб ѳрге къарады. Къырау тюшюб, кызыл мынчакълача кы-зарыб, салыныб тургъан такъюзюкlege узалыб джетал-мазлыгъын билиб, не этерге сагъыш эте, бир-ѳки тѣ-герек айланыб, терекни огъары джанына барыб, уза-лыб такъюзюк терекни бир бутакъын тюбуне басыб юйдегиси бла ашаб тебреди. Кеси, безгек дарман ичген адамча джыйырылса да, такъюзюклени джоббу-джоббу джибере эди. Балалары бюгюлген бутакъны кызаргъа-нына бир иги затды деб мурад этиб басындыла, алай бол-гъанлыкъгъа бир къабханлай джаратмай, хамхатларын чюйюре, бир джанына джаллаб, аналарыны эринлерин кѳмюк этдире ашагъанына къараб, сеирсиниб тохда-дыла.

Ибрахим элни кыйырына чыгъыб, чегет тюбю-тюзде кимни эсе да бир эртде салынган сынына тая-ныб тохдады. Къачан эсе да къардан, джангурдан сакъларгъа деб агъачдан этилген бурууу чириб, суу аслам тохдагъан джерлери кѳгериб, мамукъ тѳшелиб, чириб къобхан джерлеринден гитдже эшек джуала чыкыгъандыла.

Ибрахим адамгъа эслетмей тауъгъа къалайтын тая-ныргъа билмей, къачыб сынны тюбуне уясына кир-ген джубрандан элгениб къарагъанында, ол таяныб тургъан сынны сырт джанында таш джонулуб этилген къама, гѳрох суратла кѳрдю. Акъылы башха джанына кетиб сыннга таяныб тургъанын аман этгенча ангы-лады. Артына туруб, сыннга джити къараб, кѳлюне былай келди: „Ким эседа бу элни кыйырында басды-рылгъан, сынына салынган суратлагъа кѳре аз бек джигит адам болмаз эди“. Кѳзюне Апанасны узун мый-

ыкълары бла мийик табан джылтырауукъ чурукълары кёрюнуб, кеси эслемей тургъанлай, джумдурукъларын къаты къысыб, эси сагъынгъа кетиб, кеси къаллай адам болургъа керек болгъанын суратлады: къара мерекебге къамиш къаламны тийириб акъ къагъытха тартханча, къара къашлары кенг акъ мангылайында къыйылыб, башха баргъан кюмюш къаблы джити къамасы, алтын салынган тапанчасы иницге белли бюгюб, джангы тюкленген къуш балача, тюк джангы ургъан бетинде иницге эринлери къаты къысылыб. Аузун бир къарыш ачыб, ёшюню кёмюк этген тору аджирге миниб келгенлей, Апанас, Къыямыт бла Биймурза да аны ызындан келе тургъанлай, алларына чыгъады. Ат бир джерде тебсей алларын алыб тохдайды. Апанасха атны ёшюнюн джетдире сорады:

— Болду сен терибизни сойгъанынг, таб джерде тюбеб къалдыгъыз да, энди борчуму къайсыгъыздан алгъа алама, сендени, огъосе сени биргенге айлангъан бу къарт итледенми?—деб кюниге джылтырата къамасын чыгъарады. Соргъанына джуаб алгъынчы, Къыямытны боюн джигин къама бла сермеб, кюмюш баш гулочу бир джанына чортлаб, эки къолун сермерге мурад этгенча къынгыр этиб аллына узатханлай, башы кёкюрегине аууб, мырышгы нарат терек аугъанча джыгъылады. Аны алай кёрюб Апанас бла Биймурза тюрсюнлери акъ топракъ бетли болуб, асыры къоркъгъандан кёзлери мангылайларына чыгъыб, къычырыкъъ этиб, джылаб тилейдиле:

— Тутулгъанланы да бусагъат джиберейик, манга тийме,—деб кезюу-кезюу тобукъланыб, джерде сюйредиле.

Ибрахим ораза ачылгъан кюн, атасыны болгъаны джылтырыб, кёкюрегин бетинден акъгъан къан джуууб баргъаны эсине тюшюб, къама бла уруб, Биймурзаны ёлтюреди. Апанасны иги рахат ёлтюрейим деб бери айланнганында, къара боялгъан гёрохун Апанас огъары айагъына тарта тура эди.

— Ой! къан ичген быдыр, къайырылыргъамы кюрешесе!—деб къама бла сермеб, къама тылыны кесгенча, джумушакъ бара-барыб сюекге трелгенлей, гёрох атылыб тору аджирни ёшюнюне тийиб джыкъды. Ибрахими аягъы атны тюбюнде къалыб, бери алыргъа кюреше тургъанлай, огъары джанында къой мангырагъан тауш

къабыргъада джол этмейим, адамла эслерле деб келюне келиб, узакъ джанын согъанчакъ бурулуб кетди...

Тегерек айланыб, къаяны башына келиб сюелгенинде, ёзен аяз уруб, нарат отун кюйген ийис келди. Къараб дорбуннга тюшер джол кёрмей, Ибрахим терс джанын келгенине сокъуранды, алай болса да джалан аякъ болуб, чабырларын белибауна тагъыб, къотур къаяланы хыртдыларына аягъыны бурунун илиндириб тюшюб тебреди. Бир кесек баргъанлай, онг джашындан хыны джел уруб башындан бёркюн тюшюрдю. Къая джарылгъаннга аягъын бегитиб къарагъанында, бир мазаллы къуш сермерге мурад этиб, джити тырнакъларын тюбюне джыя, къынгыр этиб башында ары-бери уча, тегерек айлана тура эди. Къараб аны кёргенлей, Ибрахимни бутлары, безгеги тутхан адамча, къалтырадыла, алай'а тишлерин къысыб, кезлик бычагъын къолуна алгъанлай, бауру бла аз-аз сюркеле тюшюб, аягъы къаяда битген залыкъылдыгъа илиниб бир джанына къарагъанында, уллу къая тешик, аны ичи да тюкден, саламдан толуб, къуш балала ийис этген бир къоян мылыкка басыныб тура эдиле. Къоркъгъанын да унутуб, сейирсиниб, къуш балалагъа къараб тургъанлай, джел эте сыртындан бир зат уруб дорбуннга къаблады. Бери бурулуб, къолунда бычагъы болгъаны да эсине келе къарагъанында, къуш къараб-къарагъынчы джан сюегине миниб къычырыкъ эте, бетине узалыргъа тебреб тура эди. Къуш юсюн басхандан ёрге къобалмай, тюбюнден бычагъы болгъан къолун чыгъарыб сермегенинде, къуш тырнакълары бла бысдырла къобарыб, къанат тауш эте, къаядан кетди. Ёрге къобуб къарагъанында, дорбун къуш тюкден толуб, тегерегине къуш балала басыныб къычырыкъдан алдырыб къабаргъа темирчи-лей тура эдиле.

Сиз аманла ўа не этесиз деб алагъа сан этмеген кёз бла къарай, къуш тырнакъла кирген бутундан асхай, быягъы къаядан баурланыб тюшюб, дорбунну тюз туўрасына келиб къарагъанында, Къанамат бла Бадимат ёлген къушну тегерегине ёрге туруб селеше тура эдиле.

Къанамат къушну аягъы бла тюрте:

— Не эседа бу онглу затха уллу зараўартлыкъ джетгенди, ансы бу былай боллукъ тюл эди. Муну бойнун былай бычакъ бла сылгъанча сылырча не къанатлы

барды? Бирда бу тегерекде аллай кьанатлы болуб мен билмейме, сена кьалай айтаса, не зат келюнге келеди,—деб Бадиматха соруб кьарады.

Ийилиб кьушха узалыб, кьолуна да бир кесек кьара джурунну алыб, Бадимат:

— Бу тырнагына илиннген чебген джурунну керемиесе, бир ишексиз адам бла кюрешиб болгьанды. Оу! мен жарлы, бу джамау мен Ибрахимни чебгенине салгьан джамаугьа ушайды,—деб кьолуна эски чебген джурунну кьысханлай, дорбунда ерге бла энинге барыб, джылаб тебреди.

Аны келюн басама деб Кьанамат:

— Кьой, кьой, аллай джараусуз затланы нечик айтаса! Ибрахимден сора джун чебген кийинген джокьмуду. Кьалай-алай болса да мен тегерекге бир кьарайым,—деб дорбундан чыгыб быкьыны алыргьа бир джанына бурулгьанлай, кьая джарылгьаннга кьысылыб тургьан Ибрахим тюз аллындан чыкьды да кьалды.

Кьанамат окьдан, одан кьоркьмагьан джигит адам болса да, бир кесекни джунчуб туруб, керти сау Ибрахим болгьанын эсгергенлей, сермеб кьойунуна кьысыб, кьаяны ташасына бугьунуб кьычырды.

— Бусагьатда Ибрахимни алыб келсем, не этер эдинг?!

Ол таушну эшитгенлей, Бадимат уллу кьара кезлери джана, джаякьларына джыламукь агьыб, кир сызчыкьла этиб, чабыб чыгыб, дорбунну бир джанында Ибрахимни Кьанаматны кьойнунда аякьлары салына кюле тургьанын керюб, кесин атыб кьарнашыны бойнуна джабышды.

Экиси да бир-бирине бермей, Ибрахимни кьучакьлагьанлай, дорбуннга кириб тебредиле. Кьанамат, кьушха абыныб тохдаб, Ибрахимге кьараб сорду:

— Бу мазалды джабалакь кьушну сенми кьыргьанса.

Джуаб этмей, алай болгьанын бегите, Ибрахим алтына кьараб, кьушну керюб ышарды.

Бир кере тансыкьларын алгьанларында, экиси да джашыкьны ортагьа алыб, элден хапар излеб кезюне кьарадыла. Ибрахим тюрю-тюрю керб хапарны да айтды, артыкьсыз да элге шыйых келгенин, алай'а атасын тутханларын Бадиматны кьатында джашырыб айтмады. Селешген заманында, эслемей Семён деб ычхындыр-

танында: „Кимди ол, не адамды?“ деб экиси да кёзюү-кёзюү сюдебнача соруу тохдагъанларында, тиш арасына сингир эт кирген адамча, амалсыздан тишлерин арытыргъа кюрешиб айтды:

— Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир да бир иги адам келгенди. Къандаурну, Апанасны, ол къаум адамланы кёрюб болмайды. Бир кюн бизде джарлы хоншуларыбызны джыйыб сёлешгенинде: „Сиз, джарлы къаум, биригиб джер иелени джерлерин, байланы малларын алыргъа керексиз, биз да, Ташчыда тургъан ишчиле, сизге болушлукъ этербиз“ деб бир да аламат бир иги сёзлени сёлешди. Атам аны менден аз сыймейди, не айтады деб аузуна къарагъанлай турады.

Джашчыкъ хапар айтхан заманда, Къанаматны къаш орталары туюлюб, къатхан гыбыт джыйырылгъанча, джыйырылыб айтды:

— Ол иги адам таулу болмай орусла болгъаны къалай аман болду, мени алай бир хали билген негерим болса, мен къан ичген гыбылагъа кёргюзюр эдим, — деб джумдуругъун дорбунну тышы къарангыгъа силкиб джаныулады.

Ибрахим, Къанаматны Семённга алай айтханын ушатмай, дженгил-дженгил бурулуб айтды:

— Атам Ташчыдан келгенинде, алай айтханды: „Оруслаула барысы да бир тюлдюле, алада да Къыяматча кибикиери кеслерини орус джарлыларын туюлюб къанларын ичиб турадыла“. Бир кюн арт эшикден къараб тургъанлай, Къыяматны озуб баргъанын кёрюб, атам алай айтды: „Ма бу баргъан кибики минг таулудан эсе Семённу аузундан чыкыгъан бир джелли кёб да игиди, адам десенг буду, ансы Къыяматланы бизни кибики джарлылагъа бир джыландан башхалыкълары джокъду“.

Къанамат айтханыма къалай къарайды экен деб кёзюне къарагъанында, мангылайында быягъы джыйырылгъанлары тура эдиле.

Къанаматны Семённга алай къарагъаны джюрегин къыйнаб, Къанаматны кесине энчи айтырма деб къойгъан хапарыны къыйырын айтды.

— Семённу къаллай адам болгъанын сен бир кёрге эдинг, Апанасха аны бир джери ушамайды. Ораза байрам кюн, Биймурза атамы тутаргъа тебрегенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазгъа барыб, атамы къо-

руйма деб кесини къанын къуйдургъан адамдан багъа-
ды ким болур?—деб Къанаматдан кёлю къалыб, бир
джанына бурулуб тохдады.

Ибрагимни „атамы Биймурза тутаргъа тебрегенинде“
деб башлагъан хапары Бадиматны джюрегине буз-
гьиргча тюшюб дыгалас этиб:

— Атам бу сагъатда къайдады?—деб къарнашына
ктысылыб сорду.

Керти болгъан затны айтыб, эгечини джюрегин ке-
рексиз кыйнаргъа суймей, джаллатыб айтды:

— Турады юйде, бир зат болгъаны да джокъду.

Къанамат баш энишге отджагъагъа къараб туруб,
кеси аллына: мени орус тил билмегеним къалай аманды
деб джукълана тургъан отну узалыб ышырды.

От, нарат бутакъны чайырына джетиб джарыкъ
джанганлай, Ибрахим къараб Къанаматны мангылайын-
да джыйырылгъанларын кёрмегенине къуаныб айтды:

— Мен бусагъатда джетишдириб айталмайма, сен
аны къараб кёргенлей джанынгдан юлюш этерсе. Атам
Ташчыгъа ишлерге кетгенинде, орусча бир сёз да бил-
мей эди, андан къайытханында, Семён не зат айтха-
нын Бийнёгерге затха айтады. Мен да алай кёб сёз
билмейме, алай болсада Семённу айтханын ангылаб
къояма. Бир кюн ол: „Биз кесибиз кыйналыб аякъ-
тюбюнде ёсген эсек да, байланы уатыб ма муну кирик
(мени кёргюзюб) ёсюб келген сабийлеге джарыкъ ду-
нья ишлерге керекди“ деб бир алапат затланы айтды.
Анам орус тилден джукъ да билмейди, алай болса да
аны айтханларын ангылаб, гьирджын эте тургъанлай
алайды деб башын силке эди.

Къанамат, Ибрахимни билегинден тутуб, ёрге кё-
барыб, бир джанына джаллаб айтды:

— Ким эсе да ол адам менича унукъгъан адамла-
данды, къайдады, аны бери келтирирге бир мадар
джокъмуду?

Бадимат эшитмесин деб Ибрахимни къулагъына
шыбырдады.

Къанамат Семённга иги кёзден къарагъанына къуа-
ныб, Ибрахим аны белибаууна илиниб айтды:

— Атам да, Бийнёгер да, Семён да тутулуб тура-
дыла, сенден бир къарыу чыгъарыкъ тюл эсе, джою-

луб кетедиле. Анам: „Бар да Къанаматха айт, элде джашла кеслерин тыялмай турадыла, бир къарыу этсин“ деб ийгенди.

— Не болгъанды, нек тутулгъандыла?—деб ачыудан къалтырагъандан тишлери чыкырмай, Ибрахимни дорбундан чыгъарыб сорду.

Ибрахим, ёлтюрген къушуна аягъыны бурну джете, кёкню тёбен джанында къалын чыкыгъан джулдузлагъа кёзлери аралыб, артында аллына деричи элде атасы бла аны нёгерлерини тутулгъан хапарларын айтыб ызына къарагъанында, Бадимат къаягъа джабланыб джылай тура эди.

Была аны эслемеген кибики этиб, къаты бла озгъанларында:

— Менден атамы тутулгъанын нек джашырасыз?—даб Къанаматны бойнундан къысыб, кычырыкъ этиб джылады.

Джылагъаны бла кетерге хазырланыргъа къоймай джунчутханында, Къанамат ачыуланым:

— Эшек улоуунг, къатын нёгеринг болмасын, дегенлей, бери чырмалым турма да ары тур,—деб тютерек этиб юсюнден айырды.

Бадимат джылагъанын тохдатыб, от джарыкъда джыламукъ джугъу уллу кёзкерин джылтыратды, сора башын ёрге тутуб, къайырылым:

— Иги джаш, сен хиликге этген къатын сени нёгеринг болуб джунчутса айым эт!—деб тартым къаяджарылгъандан къара къаманы алым, беллине тагъым, этеклерин джанына къайырым, эрлай быкыны къаядан узатым тюбуне тюшдю.

Джалан таусулум, чегетге кире, Къанамат бла Ибрахим Бадиматны ызындан джетгенлеринде, аякъ тюбюнде сынган чымырталаны таушлары бла: „Бир джангылгъанны ким да кечеди дейди, бу джолдан сора аллай осал сёз айтым джанынгы къыйнамам, тилейме кеч“ деб Къанаматны шыбырдагъаны болмаса, бир джерде бир тауш джокъ эди.

— Къарт атам тюрге атылым, мен сени бла блайда кёл къалгъан сёзлени айта турлумкъ тюлме, баргъан джерибизде адамлыгъынгы кёрсем, бу сёзю ол заманда башларбыз,—деб ызына бурулмагъанлай, экисин да ызындан тизим, эл таба айланым кетди.

Онэкинчи башы.

Къышны къарыуу кетиб, кюн джарыб бир кесек тургъанлай салкъын мюйшледе къалгъан эсти къар эриб, шоркъачыкъла болуб, арбазланы кирлерин джууа, уллу суугъа къошуладыла. Уллу сууу эринлерине джабышхан бузла къораб бошагъандыла. Юйню артында гардош бачхада битген джангыз алма терекден тюшмей бшында къалгъан чириген алмачыкъны эртде келген бир чыпчыкъ бутакъгъа къонуб ашайды. Бир мюйюзсюз кёк ийнек арбазгъа чыгъыб, кесин кюннге къыздыра, кече туар орунда джибиген туякълары тютюлейдиле. Эртдерек тонун атхан бир джалан чебген джаш атын арбазгъа чыгъарыб, къадалыб сылаб сюртеди. Асыры бек суюе болур, атын кыргъыч бла кырыб, аны ызындан салам бушдукъ бла сылайды. Туурасындан къараб, кеси аллына ышарыб, аты бойнундан къучакълаб, кёзлерин убба этеди, дагъыда бир джеринде кир къалгъанча кёрсе, къадалыб алайын ышыйды.

Суугъа баргъан джолну ортасында эки къатын тохдаб, къуру челеклерин кёлтюргенлей, кёбден бери ушакъ эте болурла, не затны эсе да къоллары бла бир-бирине кёргюзюб, эки аякъларын кёзюу-кёзюу солутадыла. Къара кийген къатын, эртденбла ашыгъыб кысхан чоху тешилиб, челеклерин джерге салыб, чохун джарашдыра, нёгерини къулакъ джанына кысыла айтды:

— Файруз ичли болуб айланнганын кёргенмисе? Ичингде къалгъан сёз болсун, билген адамла, Абдул-Къадырданды дейдиле.

Эки ал тиши тюшген къатын, нёгери алай айтханлай, сёзю узакъгъа кетерин таныб, челеклерин джолну бир джанына салды. Тишсиз аузун джабхан джаулугъун да сакъал тюбюне тартды. Нёгерине къараб, бир кесек заманны ышарыб туруб, эки эринин оймакъча джоббу этиб:

— Оу! мен джазыкъ, мен къуруюм, аны эслемей тургъанма. Унутханмыса, шыйых джангы келгенинде, катынлагъа бизни отоучукъда джыйыб, изин бере эди. Тийреде къатын, кыз табылгъан джыйылыб, эшикни, терезени къаты бегитиб, Абдул-Къадыр изин бериб, биз да зикир этиб бошаб эшикге чыкъсакъ, Файрузну

чачы тозураб чыгыуҗан эли. Аллай джерде ол тукъум кир затла боллукъдула деб кимни кёлюне келлик эди, алай болгъанлыкъгъа кимни джюрегинде не зат болгъанын биз къарангы адамла къайдан билейик. Аллыбызда тургъан афендиле, онглула къалай кёргюзселе, алай этебиз,—деб бютеу дуньяны кыйыплыгъына джаны ауругъанча, бойнун бир джанына салыб, негерине къараб тохдады.

Къара чебген къатын, негери кёб селешгенин ушатмай туруб, бютеу хапарын айталмай къалама деб къркуб, ол бошагъанлай, иссилген атча, башын эки джанына кёзюу силкиб, хапарын айтыб башлады.

— Шыйых Файрузну атасыны къабырына джюрюб, къабыры нюр джанады, земзем ийис этеди деб хапар чыгъаргъанлай огъуна да, Файрузну халиси таб болмагъанын эслеген эдим. Сен нени айтаса, Мухаммат-Амин афендини юйюнден кёчюб, эки-юч айны Файрузлада тургъанды. Энди да аладан джалларыкъ болмаз эди, аны къарыны болгъанындан ырыслаб, элден къркуб, быягъы афендиде тохдагъанды. Файрузну кърнашлары кьошда къалыб билмей турадыла ансы, ала аны чачындан тартыб эл аллына чыгъарыб, къарынын тартарыкъдыла.

Эки ал тиши тюшген къатын, негеринден эшитген хапарны элге джаяргъа ашыгъыб, челеклерине узалгъанында, Файруз бир къара тышлы тонну кийиб, бети агъарыб, суугъа келе тура эди.

Къараб аны кёргенлей, хапар айта тургъан къара чебген негерини аягъындан басыб, кёзю, къашы бла келе тургъан Файрузну кёргюздю. Экиси да сёзню тохдатыб, кызгъа джити къараб туруб, ол ары озгъанлай, къара чебген къатын анга эшитдире айтды:

— Къарынын тургузуб чыкъмаса къахмени буаз болгъанын билмейдиле деб тура болур дейме. Быйыл сабанла сизни кибикле ючюн къаран къалгъандыла.

Тюкюрюклерин чача, кёб селешгенден аузуну эки кыйыры кёгере, Файрузну ызындан къараб, эки джумдуругъун бир-бирине урду.

Унутуб, эсине тюшген хапарны айтайым деб бир джанына къарагъанында, эки ал тиши тюшген негери тийреге хапар джаяргъа ашыгъыб, суугъа баргъанны да кьоюб, челеклерин дынгырдата, юйюне айланыб

кетиб бара эди. Аны алай кѣргенлей менден алгъа ол айтады деб кѣоркѣуб, кѣара чебген кѣатын да сууѣгъа баргъанын кѣоюб, нѣгерини ызындан габащларым тюшеди деб кѣоркѣуб, чырт-чырт эте ёлюм кѣара джумуду...

Кѣыйынлыгъы элге хапар болгъанын Файруз джолда тюбеген кѣатынладан эшитиб, кѣалай суу алгъанын билмей, джолда адам тюбесе да манга кѣарайды деб тонуну кѣыйыры бла кѣарынын джабаргъа кюреше, джыларыгы тамагъын бууѣганлай, юйлерине келиб кѣарт анасы чоюнланы джуаргъа кюреше тургъанлай, тешиниб ынгычхай, орунга кирди.

Кѣарт кѣатын, чоюнланы джууѣган кѣыл бушдугъун билек агъачны артына сала, орундукъну аллына келиб сорду:

— Не болгъанды санга, чапхынынг тутхан болурму? Тонну джабайым,—деб Файруз тешиб атхан тонну агъач орундукъну кѣулагъындан алыб юсюне джабды. Аякъларын кѣысдыра, тюбге салгъан кийизчикни орундукъ аллына атыб, кеси да олтурду.

Кѣара чебгенли кѣатын бла аны тишсиз нѣгери, джаз кѣургъакъ кѣауданны кѣыйырындан от салгъанча, экиси тийрепи эки джанындан кириб, Файрузну юсюнден элге кѣара хапарын джайдыла. Аланы тириликлери бла Файруз суудан келиб орундукъгъа джатхынчы, хапарны чалдыш-чалдышдан бир-бирине узатыб, элни джартысы билди.

Тауда джашагъан кѣыз тышырыуа, Файрузну кѣыйынлыгъыча, бу тукъум кѣыйынлыкъ бла бир тукъум бир кѣундуз джапылы кѣатынланы аузларына тюшгенден уллу насыбсызлыкъ джокъду. Бу тукъум тышырыула, сабийлери джылагъаннга, юйлеринде ишлери кѣалгъаннга кѣарамай, барысын атыб, аузларына хапар тюшгенлей, аны бютеу элге джетдирмей тынчлыкъ табмайдыла. Аланы былай кюрешген кѣыйынларына киши джукъ бермейди, алай болгъанлыкъгъа отджагъа бла суу ызы болмаса, джукъ кѣрмей тургъан адамла бир ачы хапар эшитиб, аны джаяргъа табсала, аналарындан жангы тууѣганча болуб кѣаладыла. Не этсинле, хариб, хапарчы кѣатынла да, джылдан, айдан бир дегенча хапарчы тиллерин татыран тузлукъгъа уругъа табмасала, аланы джашауларында сангырау болуб да кѣалыр эдиле. Алай болса да биреуню, кесле-

рини кичи эгечлерини кыйынлыгында кёз джандыр-масала иги боллукъ эди—не этериксе, аланы кызыб баргъан заманда алларын тыяма деб чабсанг, бетинги союб кетерикдиле. Ол себебден аланы бир заманга деричи джюрютген ишлеринде кююб, бизни эртдеден шагърейлерибиз Мухаммат-Амин бла Абдул-Къадыргъа кёчейик. Ачы хапар чачылгъандан сора аланы не эте тургъанларына къабыргъа тешикден бир къарайыкъ.

Кертиси бла къарасанг, Файруздан эсе, артыкъсыз да къара чебгенли къатын бла аны нёгери тишсиз къатындан эсе да элге джайылгъан хапар афенди бла аны „шыйых“ нёгерин кыйнаргъа керекди. Кесигиз билмеген зат тюлдю, Файрузну къарнында сабийни атасы тышырыуланы тегереги бегиген отоугъа джыйыб, алагъа „изин бериучю“ Абдул-Къадырды.

Кеси да, унутмагъан эсегиз, тюремеден чыкыгъанлай Мухаммат-Амин афенди бла келиб, тау элдеде Кыямытны „шыйых“ джалчысы болуб турады. „Шыйых“ къуллугъун бошаса, хакъына не аллыгъын билмейме, алай болса да бу сагъатда асыры кыйналыб турмайды. Кете тебресе, бягъы Кыямыт къара кюбюрню бир ачары тюлмюлю. аны къуру кюймаз, межгитни башындан салыннганын джаратыб, „унутмам сени кыйынынгы“ деб сыртындан сылагъанды. Кыямыт тели адам тюлдю, башха зат ючюн джукъ берлик тюл эсе да, джашы Къандаур „эртден намаздан кетиб, кюн тиерге файгъамбарны къабырына барыб келгени“ ючюн да бир джукъ узатырыкъ болур—кёрюбюз!

Кыямыт бла нёгерлери орта чотларын тюзете турурла, бу сагъатда бизни кыйнагъан Файрузду. Сизни разылыгъыгъыз бла аны кыйгысына кёчеме...

Кюн тийген заманда джылы болуб, анда-мында къалгъан къарланы эритсе да, ингир болгъанлай, эриб джоллагъа, арбазлагъа джайылгъан балчыкъ суу къабырчакъланыб, джолда джюрюсенг, артыкъсыз да къатхан чабырла бла, тыкырмагъан таушунг бир тийреден бир тийреге барады.

Намаздан кечигиб чыкыгъан къартла, бир-бирине джулдузланы кёргюзюб, кюн кыйтхандан сора, мал не заманда тоярыгъын санайдыла. Кеслери къартлыкъдан юйде тургъанлыкъгъа, эки-юч туарлары тау кышлыкълда джазгъа къалай чыгъарыкъларын бир кесек-

ни эслеринден кетермейдиле. Намазлыкъда дуа тилесе-
ле да эм алгъын: „Туарчыкъла джазгъа чарпымай
чыкъгъа эдиле“ деб аны тилейдиле. Артыкъсыз да
бийыл къургъакъ джыл болуб, аз маллары болгъанла
толу бичен джыймагъандыла да кюн аман боламыды
деб джатхан джерлеринден кече сайын эки-юч кере
туруб къараб, кёкде булут кёрселе, къайгъыдан башха
мадар табмай, къарт къатынларын къобарыб, „мал,
баш не эте турады“ деб аны билирге таш салдырады-
ла. Къарыулары болгъанлагъа къургъак джыл къу-
лакъларына кирмейди, къайсы стансе болса да биринде
атаманнга джалатыб, стансе джерни алыб, малларын
къайгъысыз этгендиле. Зекат къакъ къабыргъалагъа
тузлукъ челеклеге элде иш тамбай дыгалас эте айлан-
нган бирер джарлыны джазгъа дери джалгъа тутуб,
байла кеслери кёрпе тонлагъа кириб, бёрклерин тик
кийиб айландыла. Афендиле уа, джангы эт тагъылгъан
гёзеннге тюшген кишдиклеча, бир затха да къайгъы
этмей, мелхумгъа батыб турадыла.

Мухаммат-Амин, Къыямыт, Абдул-Къадыр афенди-
лада олтуруб тургъанлай, ашарыкъ этген юйден сохан
ийис уруб, джауну табада кюйюб чартлагъан таушу
келеди. Эт хычынны ийисин ангылаб, къара кишдик
ашыгъыб, юйде ары-бери макъырыб джорюйдю. Аша-
рыкъ этиле тургъан джерге барыб, саутланы ийисгеб
тебрегенлей, афендини къатыны уруб късдаса, кеч эрт-
де болса да хычынны келир джерин билиб, отоугъа
макъырыб кириб, биягъынлай тегерекге айлана туруб,
секириб столгъа минеди. Анда да афенди кимлеге эсе
да джазыб юч бюклеб тургъан дуаланы ийисгеб, керек-
сиз эртде ашыкъгъанын билгенча, орунга барыб, къуу
джасдыкълагъа аунаб хурулдайды.

Мухаммат-Амин мыйыкъларыны эринине салынган
тюклерин гымых къыркъгъанлы ышаргъаны бла джы-
лагъанын адам танымазча баш эринин къыйыкъ эте,
Къыйамытха кёз къыса айтды:

— Сен да мен да аллах чамланнгандан кери къа-
лайыкъ. Изин берген къызларынг буаз бола тебреген-
диле. Шыйыхны алагъа оноуу къалай болгъанын эши-
тирге сюйе эдим,— деб шиндикни чыкъырдата артына
таяныб, Абдул-Къадыргъа къараб тохдады.

Къалын джамчы чачакъла кибики салынган къаш-

ларыны тюбюнден кёзлери джылтырай, Абдул-Къадыр къамиш къалам бла ойнай:

— Мени бир тышырыўға зараным болмағаны кесинге туўрады. Сен, афенди адам, билирге керексе, зикир айтылған джерде, изин берилген джерде, артыксыз да юй къарангы болса, мёлеклени кёкден тюшюб келген адетлери барды. Аладан хыянат джетмеген эсе, мен бу затдан сохандан, сарсмакдан тазама...

Бу сағьатха деричи кеси сағьышына кетиб, тынглаб турған Къыямыт таша ышара, айтды:

— Тејри, Мухаммат-Амин, сен Абдул-Къадырны сёзге дженгерсе деб танымайма, андан эсе буаз болған кызыны ийиси чыкьгынчы къайгьысын кёрсегиз игиди. Абдул-Къадыр бюгюн мында изин береди, тамбла башха джерге кетер, сен бла мен мында къаллыкьбыз, быллай бир кесек зат кёб кюрешиб сюеген къалабызны оюб къояргьа боллукьду. Бу дуаларынгдан хайыр джокьмуду?—деб столда эсги сары тышлы китабны юсюне бюклениб, къаланыб турған дуаланы къолуна алды.

Афенди, Абдул-Къадырны хыликге этгени ачыууракь болуб, алай болсада билдирмезге кюрешиб:

— Мёлекле этгендиле деб сен мени дженгеринг джокьду. Андан эсе, Къыямыт айтханлай, заманында къайгьсын кёрюрге керекди. Элде мен эшитген хапарлагьа тынгыласам, мёлеклени сағьынган адам джокьду, алай шыйыхны аты ўа хар бир мюйюшде айтылынады. Не этерге мурад этесе?

Абдул-Къадыр афендини кесек хыликге этерге эсине тюшюб айтды:

— Мёлек хапарны да алгьы бурун афендиле чыгьаргьандыла, сен анга нек чарлагьанынгы мен бир да билаламайма. Унутмаған эсем, мен гитче заманда, сени кибик бир афенди мени элимде ауаз берсе, унутханма, къайсы эсе да бир „тыйыншлы“ къатынны мёлек межгитде „сыртын сылаб“ буаз этиб, экинчи андан бир файгьамбар туўгьанды деб эшитгенме. Къайда эсе да бирде къатынны сыртын сылагьан мёлек, бу таў хаўагьа келиб сылаялмаймыды?

Чарлаб Абдул-Къадырны тыялмазлыгьын ангылаб, афенди сёзню джумушатыр джанындан башлады:

— Керти сен айтхан къатын „мелекден сабий табханды“, алай болғанлыкьгьа анга эришиб Файруз сабий

табханнын кёрселе, биз ючюбюзге мында джашаргъа тар боллукъду. Андан эсе бир ауздан оноу этиб, мадарын кёрюрге керекбиз. Элде джюрюген хапарла, мени джукъларгъа кьоймайдыла,— деб болушлукъ излей, Къыямытха къарады.

Кюмюш баш гулочун юй тюбюне къагъа, тамагъын арыта, аны бла иш къайгъылы иш болгъанын таныта, Къыямыт айтды:

— Мёлек, шыйых сылагъан эсе да, джашыртын бугъа-гъа турса, туру кьозлар деб сёз барды, заманы джетгенлей Файруз, артыкъсыз да анасына ушагъан эсе (ол эри бла бир бёлек заманны тургъанлай, джети джаш бла бир къыз табханды), эки табмаса да, бирни табарына бир ишек джокъду. Ишге мен сизден узда тюлме, алай болса да ичин кетерир мадар этерге керекди.

Мухаммат-Амин, шиндигин Къыямыт таба тартыб, айтханымы юйню къабыргъалары эшитирле деб кьоркъгъанча, къулагъына кысылыб:

— Огъай, огъай, иш ол мадарладан озгъанды, башыбызда ай таусулса, Файрузну къарынына сегизинчи айы джетеди. Мен бюгюн къатынладан тюз хапар билгенме, андан хайыр джокъду, сабий дуняны кёргюнчю башха мадар керекди,—деб джелкесин керексиз къашый, Абдул-Къадыргъа къарады.

Абдул-Къадыр, эмен чёртлеуокден тойгъан тонгузча, баш энишге къараб туруб, кишдик чычханны марагъанча, шыбыртсыз нёгерлерини къатына кысылыб шыбырдаб айтды:

— Сизни элигизде „файгъамбар тууаргъа“ мадары болмагъаны аман болду. „Файгъамбарны анасы“ къабыры нюр джаннган атасыны джанына кетмесе боллукъ тюлдю. Дуа джазгъан сууну ичиргенча, ма бу акъ саргъылдым унну Файрузгъа ичирирге керекди,—деб бир зугул мияаланы хурджунундан Мухаммат-Аминге узатды,—кьолунга джетдирме, ун болгъанлыкъгъа, бек ачы къабады. Мен бир джолда быллай бир ундан бир кесекни атыб, бир адамгъа ичиргенимде, мен юйюме къайтхынчы, ол аякъларын узатхан эди.

Мухаммат-Амин Абдул-Къадыр берген мияла саутну джан хурджунуна сала, ёрге кьобуб аш юйге кыычарды:

— Мен джассы намазгъа деричи, аўругъанны кёре барлыкъма, хантынг хазыр болгъан эсе келтир,—деб негерлерин да столгъа чакъыра, ашха хазырланыб олтурду.

Онючюнчю башы.

Отджагада кюлге кириб, тёрт аягъын тюбюне джыйыб, къарт кишдик уяна да мурулдай джукълайды. Ингирде тамызылгъан отну кёсеўлери отну арасына джетген кыйырлары, джаныб бошаб джукъланнганларын билдире, чыкъырдайдыла. Чырахтанда нарат чыракъдан къобхан эки-юч джонгурчха оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балаузларын тегюб джанадыла. Файрузну къарт анасы, орундукъ аллына чегюб баш къагъады. Кызыны ынгычхагъаны джукъу арасында къулагъына келиб, башын келтирюб, узалыб ичирги джуургъанны ачыб, Файрузну агъарыб тургъан бетине къарайды. Уятмайым деб къоркъуб акъыртын дагъыда джуургъанны джабады. Файруз суўдан келиб джатханындан бери орундан къобмагъанды. Санлары саў болгъанлыкъгъа, замансызлай джаш башына кыйынлыкъ тюшгенине джюреги джарылыб, аузу къургъакъсыб, бютеў санлары отда кыызгъанча кызыб джатды. Инджилиб санлары муал болуб, кёзлери джукъугъа кысылыб тебрегенлей, къара сакъаллы Абдул-Къадыр кёзюне кёрюнюб, элгениб уянады. Дагъыда ёзенни джангур тубан басханча, сыйсыз, учуз болуб арбазгъа чыгъаргъа къарыуу болмай, кыйынлыгъы, тюрме джашауу башын басыб тургъанлай, джюджек анасыны тюбюнде кымылдагъанча къарынында сабийи кымылдагъанлай, къабыргъасындан ийне чанчылгъанча элгениб, кёлек аллын кёзлеринден къуюлгъан джыламукъла джибитиб, къобуб орундукъда олтурады.

Не къадар кюрешсе да, тишсиз къатын бла аны негери къара чебгенли къатын кёзюнден кетмейдиле. Экиси да ышара, кюле, чалдышлада хапар айтханлары кёзюне кёрюнюб къачаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа тишсиз къатын, къолларын узатыб сюрюб келген болмаса тохдамайды. Аладан къачама деб олтуруб тургъанлай, къолларына таяныб агъач орундукъну къу-

дагына башын ургунчу барды. Джанындан тоюб бир джанына къарагъанында, къарт анасы орундукугъа башы трелиб къалкыб тура эди.

Актыртын къара чачы тобукъларына джете, орундукудан кюобуб, къара тышлы тонну джалан келегини юсюне къаблаб, джалан аякълай, таушсуз эшикни ачыб, арбазгъа чыккъды. Ай джарыкъ кече бир чалдышдан къара сакъллы, бир чалдышдан да тишсиз къатын бла нѳери аллына чыккъанча кѳзюне кѳрюнюб: „Ой анам!“ деб кычырыкъ этиб, къара тышлы тонуну этеклерин джел сюзе, ызына къарай джагъагъа къачды.

Кѳб джылланы барыб тургъаныча, эсги кѳпюрню тюбю бла уллу суу, ташлагъа тюбей да ызына къайырыла, шуулдаб бара эди. Кѳпюрню къулагъы келекге этген айланмада ары-бери чайкълалыб аны сураты чайкълала эди. Джюреги къаты ургъандан тылпыуун алалмай, Файруз кѳпюрню ортасында тохдаб, тонун юсюнден атыб суугъа къарагъанлай, тишсиз къатынны ышаргъаны суудан кѳзюне кѳрюнюб, кычырыкъ этиб ызына къарай юйге къачды. Суукъсурагъаны бла джюреги къорккъгъаны бир-бирине кюшулуб, безгекден кълалтырагъанча кълалтыраб, юйге киргенинде, биягъы чырахтанда чыракъла джаныб, аны аякъ таушуна кишдик уяныб, кѳзлерин ачмагъанлай хурулдаб, кюлю илеб башлады.

Джюрегим чартлаб кетеди дегенча брлуб кюлу бла джюрегинден кысыб: „Не этейим, алаңы кѳрмез джер къайдан табайым“ деб къабыргъада атасыны атасындан кълалгъан эсги уллу къара бычакъгъа кѳзлери аралыб тургъанлай, эшик дыгырдагъан тауш келиб, къарт анасын уятды.

— Кел аурруунгу алайым, кел, афенди!—деб анасыны сѳлешген таушу къулагъына келиб, къабыргъадан кѳзлерин айырыб къарагъанында, афенди мынчакъ тарта, орундукуну аллында, ай джарыкъ кече сынташны келекгесича, ѳрге туруб тура эди.

— Ауругъанынгы эшитген эдим да джассы намаздан чыккъанлай юйге буруллуб, ичерге дуа джазыб келтиргенме. Бир ишексиз, джаш адам, санга джин зараны джатгенди, ма бир дуа суу ич, тамбла да бир келирме,—деб Файрузну къарт анасыны кюлундан стаканны бели бла суу алыб, аллын къарангыгъа буруб

зугул мияланы ичинде унну кьуйду. Къолунда стаканы ары-бери силкиб:

— Ма, хариб, санга аллахны келамындан джазылгъан дуаланы суулары джарасын,—деб стаканны Файрузгъа узатды.

Къарт кишдик тыш адам келгенине кьайгылы болуб макъырыб, юнню тюбюнде ары-бери бара эди. Чырахтанда бир чыракъ кюйюб бошаб, къара кёмюрлери отджагъагъа тауш этиб тюшдюле. Огъаргъы джел келиб, ит улугъанча, оджакъда улуй эди.

Файрузну эрши джыйырылгъанын кёрюб, афенди:

— Дуа суугъа алай джыйырылгъан аллахха эрши кёрюнеди. Кесинги кьатдыр, ол сени эртденблагъа джинлеринги чачар,—деб орундукъну къатындан кетерге тебреб, айырылыб, юй тюбюнде стаканны анасына узата, кьулагъына шыбырдады:

— Къызынга мен бек кьоркъама, къара джинни зараны уллу джетгенди, алай болсада аллахха аманат болсун,—деб кёлекгеча ташайыб кетди.

Ол кетиб бир кесек тургъанлай, Файруз эки джанына башын атыб: „Анам, ёлемел!“ деб дыгалас этиб, башы джасдыкъгъа джарашмай тебреди.

Суукъ джиламукъ тамчыла, къарт анасыны кёзде-ринден Файрузну бетине агъа, юсюне къабланыб, джылагъанын кызына билдирмезге кюрешиб айтды:

— Ёлмезсе, балам, ёлмезсе! Ёлюм санга къарабмы турады.

Алай болгъанлыкъгъа башын ары-бери ата туруб, Файрузну бети акъ къагъыт кирик агъарыб, аузуну эки мюйюшю кёмюкден толуб, къымылдар къарыуу къалмай, аз тылпыуу чыгъа тохдады.

Огъаргъы къаты джел келиб, оджакъда ит улугъанча улуй эди.

Къарт анасыны кьулагъына ит улугъан тауш келиб, эшикке къараб кычырды: „Хир налат, мени арбазыма келиб улума да, юйюнг кьурусун, юйюнге бар“ деб къолу бла силкиб ызына къайтыргъа тебрегенлей, дагъыда ит улугъан тауш келиб, арбазгъа чыгъыб къарагъанында, юй аллында битген джангыз алма терекни огъаргъы джел къаты уруб баш булчукъларын джерге джетдиргенча ийилте тура эди.

Тереклик бу къаты джелде сынмагъа эди деб кёлюне келе юйге киргенинде, „анам“ деген тауш кьу-

лагына келиб, кызына ийилиб тынгылаганында, эм ахырында эринлерин бир кесек кымылдатыб тылпыуу чыкканы тохдады.

Джел къатыдан-къаты улуб, чырахтанда джана турган чыракъчыкъланы джукълатды. Къарт анасы юсюне къабланыб, джыламуклары бла дажбагы джурганны джибитиб турганлай, танг атханын билдириб, оджакъда кюн джарыкъ тийиб тыбырны джарытды.

Онтёртюнчю башы.

Джел тохдаб, джылы кюн тийгенди. Кешененинчинде битген ит бурун терекни юсюне къонуб, гергеджыз сенгилчекча силкиниб учалган да эталмай джырлаб тохдаса, узалыб буруну бла кёкюрегин къашыйды. Къышны кетгенине шагъатлыкъ эте, къалын къауданны тюбюнден джанкъозла къарайдыла. Мухаммат-Амин Файрузну межгитден алынган эски къатапа кюйюзге чырмалган ёлюгюню башына олтуруб, азбарлай „ясынны“ созуб окъуйду. Файрузну кърнашларыны экиси беллерине, эгечлери харла тикген кирик джанджаулукъланы кысыб, кёзлери кызырыб кёбюб, башларын энишге тутуб, къабыр къазылганнга къарайдыла.

Къабыр къаралыб, аузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болганды. Файрузну кърнашлары малчыкларыны джартысын сатыб деуюрге чачарга келтирген кумюш ачхаларын башлыкъгъа туюб, афендини колуна бердиле. Таймай, кирик джери болмай, межгитде джашаган асхакъ къарт Мустафа, къумгъанланы келтириб, къазылган къабырны тёбен джанына салыб, ёлюкню башына чёгюб, тирмен къакъгышча дыкырдаб, башын эки джанына атыб, кёзлерин башлыкъ туююлгенден айырмай, мелтеге чырмалган кир хамайылчыкъгъа къараб, „ясын“ окъургъа кюрешеди.

Абдул-Къадыр, джашил абасын кийиб, чыммакъ акъ сарыхы бла хаджилени ортасында олтуруб, мынчакъ тарта, имбашларын кълтырата, бир-бирде „аллах“ даб тауш этиб, эки джанына силкинеди.

Джаназыны аллы бла Файрузну кърнашларыны бири, къолджаулукъгъа туюб келиб, Абдул-Къадыргъа кюмюш сомланы узатыб: „Бу джарлы сабийни дуангдан

унутма, шыйых“ деб эсги чебгенини къойнундан бир туйюмчекни чыгъара, Мухаммаг-Амин афенди таба бурулду.

Минги-Тау, къараргъа джийиргениб башын байлагъанча, къара булутха башын чырмады. Гергеджыз джырлагъанын тохдатыб, ит бурун терекни силкинди-ре, учуб кетди. Къабыргъа ашыгъыб къуюлгъан топракъ бла ташла тюшюб, кенгде тоб атылгъанча, къабыр къангаланы дюнжурдетдиле.

Абдул-Къадыр, кюмюш сомладан хурджууу дженге, къабыр къангаланы келтирген эшекни сюрюб баргъанлай, Къасым бла Ибрахимни къаты бла озуб теб-регенлей, Къасым дженгил атлай къатына джууукъ барыб:

— Сен итден туугъан итни джарлылагъа къыйыныкъ салгъанынг тохдарыкъ тюлдю, мен сени тохд-тайым!—деб гетмен бла керилгенлей, Абдул-Кадыр, этеклери джел эте, къачыб Кызымыт бла Мухаммаг-Аминни ортасына кирди.

Биринчи китаб бошалды.

ЭКИНЧИ
КИТАБ

Биринчи башы.

Хуна, чалмап ичлеринде кѣгет терекле бише теб-реген кѣгетлерин кѣлтюралмай, башларын энишге тут-хандыла. Къызарыб бишген алмала кенгден къарагъан-лайынга да ауз сууларынгы келтиредиле.

Терек тюблери бачхалада, хуна жанларына кы-сымыб, таукъла бѣлек-бѣлек болуб, кюннге тынгылаб джатадыла. Бир-бирде джел къагъыб бишген кѣгет тауш этиб джерге тюшсе, элгениб ѳрге къобуб, къа-натларын къагъыб букъу этдире, тѣгереклерине къа-райдыла. Ичлеринден кызыл гугурук, ѳхдем атламла бла атлаб алгъа чыгъыб, сан этмегенча джерде къурт-ха-къамжакъгъа джубана, арлакъгъа барыб, тѳрт джайын сымарлай къараб, сонгра къоркъуулу зат бол-магъанын билдире, бир-ѳки да кычырыб, кызыл къа-тапа сакъалын силкиндире, нѳгерлерине келиб къошу-лады.

Бюгюн элде адам къалмагъанча, ким байрам намаз-гъа, ким да шыйыхха къараргъа деб, элни кыйырын-да гъанд намаз кылынуучу джерге кетгендиле. Бир къаум баралмай кългъан къатынла, санауу таусул-гъан къартла, къапакъ башына чѳгюб, элни сѳзюн элек бла сюзедиле.

Бу элде болгъан бир иш не да къайгъы эм алгъын къапакъ башына джетмей башха джерге барыб бол-

майды. Хапарчыланы къайсысы да болсун, джангы хапар эшитген, алгъы бурун къапакъ башына чабыб айтмаса, не олтуруб, не туруб чыдаалмайды. Былайгъа джетсе ўа, уллу суўдан айырылгъан уакъ суўлача, хапар джайылыб, къараб-къарагъынчы элни бир джанындан бир джанына ётеди. Къапакъ башыны алай джер болгъаныны себебинден, хапар излеген башха джерге барыб не да адамгъа соруб кесин кыйнамайды.

Юйюнгден чыгъыб къапакъ башына келгенлей, элде ким ёлгенин, ким къатын келтиргенин, къайсы бай согъумгъа къаллай бир мал кесгенин, Ликоланы тюкенинде черкесимни багъасы суў ахчадан неллай бир болгъанын, элге неллай бир джасакъ келгенин билесе.

— Ёрюзмекни кызы Шахи тойда тебсегенинде, сол аягъын ичине алыб тебсей эди.

— Шыйых келбетли адам кёре эдим, бетинден нюрю тёгюлюб турады...— дагъыда не билейим, бир ыйкъны ичинде былайда айтылынган сёзлени олтуруб джазыб турсанг, Къалагерийни тирменин айландыргъан суў да мерекеб болса, джетерми-джетемезми, алайды. Ол себебеен ол кыйыны башыма алмай, алайдан джалларгъа кёлюме келеди. Сиз да, окъугъанла, эшда, огъай дерик болмазсыз. Алай болса да къапакъ башыны юсюнден (арт кёзюўде бир-эки суюмеген адам „аманланы ныгъышы“ деб атаргъа да кюрешгендиле, алай болгъанлыкъгъа мени алай атаргъа асыры разылыгъым да джокъду) мен айтмай кююб кетген бир заты барды. Ол да не затды десенг: кюнню не заманында келсенг да, кёб болсун, аз болсун, былайдан хаджи-ходжа, къарт-къурт къурумайды.

Элде адам чагъым болгъанын таныб, сокъур Гытдан кызызчыгъыны кюлундан тутханлай, ташлагъа абына да, джарыкъны анга къарангы болуўнда, кюнню терслиги барча, абыннганы сайын кюннге къарай келиб, къапакъ башыны бир кыйырына чёгюб, сора бир къатынны башын тобугъуна салыб, чачын къазыб, тырнакъларын тыкъырматыб тебреди.

Шыйыхны байрамына иги танг хазырлана болурла, Къыямытны юйюнден баш-яакъ юйютюлген, джау кюйген ийис келиб, Гытдан да бир алада башха къарагъанын тохматыб, джау ийисге бурунун тутады.

Алай'а „бал-бал“ деген бла аузгъа татыу келмез

деген кирик, Гытдан да ийисеген бла ашагъанны баш-
ха болгъанын билиб, эринлерин кымылдатыб, тюкю-
рюгюн джутуб, бетин тобукъларында джатхан башха
буруб, чач къазыуун бардырады.

Кюнню ортасы болгъан чакъда, чуакъ кёкде кюн
тийерсиз кыздырса, юй араларында джюрюб, иссиден
тылпыусуз болуб, уллу суугъа туурагъа чыкъсанг,
салкъын аяз уруб, муал болгъан санларынгы, уалгъан
арбаны джибле бла байлагъанча, бегитеди. Быллай ис-
си кюн хар аллынга тюбеген зат джюрегинги аурутады.
Атлаб баргъанлай ташха абысанг, ким болса да къа-
чан эсе да ташны джолгъа тёнгеретген адамы, нчинг-
ден атасын, анасын тойдураса.

Кюн кюнортадан джаллаб, кёлекгенг кесинген узун
болуб башлагъанды. Джауаргъа тебегенча, темир бет-
ли билезик булутла Минги-Таугъа къонуб, джангы би-
леннген къамача, кюнде джылтырагъан башына чырма-
лыб тебегендиле. Хауада чибинле къайгъылы къаннга
кириб, ары-бери бетинге тие, учадыла.

Джел уруб хадджук къалауу чачханча, къапакъ
башында олтургъанла „келедиле“ деб тауш чыкъгъан-
лай, кими джаулугъун сюйрей, кимини габашлары тю-
ше да, аланы къаблай, къапакъны тюбю уллу джолгъа
юрюлюб тюшдюле.

Къараб-къарагъынчы джолну эки джаны адамдан
толду, къайдан чыкъдыла эсе да тыйын тонларыны этек-
лерин артларына къайырыб, исси кюннге къарамай,
джылтыраукъ резин галошлары бла, кири болгъан юй-
лени къатынлары, бир-бирини къулагъына шыбырдай,
джолну эки джанына таракъ тишлеча сюелдиле. Кёр-
мей къалабыз дегенча, атны хамхотунда зынтхысы бо-
шалгъан хызенча, сакъаллары силкине, бурунгу къарт-
ла, кеслерини орунларындан адамланы тюрте, алгъа
ётдюле. Сибийле, быдырлары ачыла, борсукъ тешикден
къарагъанча, аналарыны кир хоталарыны тюбюнден
къараб тохдадыла.

Эм алларында Мыртазны келгенин кёрюб, джый-
ылгъан халкъ, къойла чалманда юркгенча, чайкъалыб,
хар ким да къараргъа таб орун излеб, правленни теге-
регинде хунаны юсуне, къаргъала мыллыкга къоннган-
ча, миниб басындыла. Мыртаз алгын заманда Биймур-
заны ызындан аны алтын бычагъын джюрютгенден оз-
май эди, бюгюн'а эки этегин джанына къайырыб, быча-

ггы сахдиян ышымларына тийе, бир алапат иш этгенча омакъланыб, тутулгъанланы алларында келеди. Апон къазауатда алгъан джангыз медалына кёзлерин къыйыгына джибере да къарай, правленни тегерегине этилген хунаны эшигине джетгенинде, адамла таба къараргъа да турсунмай, эки къолун сахдиян джамаулу бичимлерине салыб тохдады. Джыйылгъан джамагъатны арасындан къайсы эсе да эшитдире-эшитдире: „Мыртазны кююш бычагъы, эшекге къууушхан джарашханча джарашады“ деб ычхындыра, пырх-чырх эте, бир джанына джаллады.

Къутургъан туарны кёзлерича, кёзлери къызарыб, Мыртаз тегерегине къарады, алай болгъанлыкъгъа ким айтханын бир кишини бетинден да таныялмады.

Алларында Темуркъа онг аягъын сюрей, аны ызындан да Семён бла Бийнегер, бетлеринде къан джугъу-гъа букъу чабыб, къаралыб, джюреклери сагъышха кетгенча, башларын энишге тутуб джетдиле. Джыйылгъан адамланы къаты бла озуб тебregenлей, Мёле-хан тышырыулары араларындан айырылыб, къычырыкъ этиб, джылаб Темуркъа таба чабханлай, Мыртаз, къартджыгъача джетиб, Мёлеханны кёкюрегине хыны тюртуб, уллу джолгъа джыкъды. Семён аны эсlegenлей, тегереги кёбуб къаралгъан кёзю мыдыхча джана, алгъа чыгыб, джыйылгъан джамагъатха джити къарады, алай болгъанлыкъгъа Мёлеханны кёлтюрюб джолдан бир джанына алгъан болмаса, аузундан сёз чыкгъан не да Мыртазгъа къол кёлтюрген киши табылмады.

Мыртаз, Семённу джамагъат таба къарагъанын эслеб, къысыла келиб, стражниклени бирини шкогун алыб, аны арты бла бетине уруб джыкъды, ол ызына къобхунчу, стражникле басыныб тутулгъанланы тюрте-согъа, правлен аллында тюрге джыйдыла.

Бусагъатха деричи шум тутуб тургъан джамагъат да андан-мындан сёз къоша тебреди.

Алтын хазырлары бла, бир джанында акъ саблы гёроху салына, къара бухар бёркюн къолуна къагъыб джелпегейине кийе, биреулен:

— Туз ашагъан суу ичеди, джюр Зулкъарнай, кетейик!—деб кесине ушаш бирни да биргесине тагъыб, джолну ёрге айланды.

Бир себгил бет къатын, джаягъында да бурунуну

джартысы тенгли уллу гуммосу бла, кѳоларын тѳрт джанына чибин кѳоругъанча силкиб, хапарны келтире эди.

— Барысындан да терс ол оруслуду дейдиле, кѳаны келлик. Темуркѳа да кѳартлыгында Ташчыда ишлейме деб орус кѳолуна барды да, билген адамла алай айтадыла, оруслуда тонгуз эт ашатыб, тонгуз шорпада джууундургъандыла, андан бери Темуркѳа аланы динлерине кириб кѳалгъанды. Динлерин сатхан аман адамланы артлары болгъа эди, ала болмасала, бюгюн Меккадан, Мединадан келген шыйыхны кѳрлюк эдик.

Кѳб болмай отундан келген болур, имбашларына нарат кѳабукъла илиниб, эсги чебгенини хазыр орунлары батыб, хапарчы кѳатынны кѳаты бла оза, биреу былай айтды:

— Шыйыхланы келгенлеринде хата джокъ эди, кѳа-тынланы кѳарангы юйге джыйгъанларын аман этедиле ансы.

Себгил бет кѳатын хапарын тохдатыб, кѳб сѳлешгенден кѳгериб, шимир кѳатхан эринлерин кѳол аязы бла сылай, джолда тюбеген калак итча, кѳайырылды:

— Дуньяны бокълаб айланганла сени кирик хашгенледиле,—деб ол чебгенли узайгъанында, гюх туйгенча, эки кѳолун бир-бирине уруб, тѳгерегине басынган кѳатынлагъа джуукъ кѳысылыб, башлагъан хапарына кѳызды.

Мѳлеханны этеклери джолгъа джыгъылгъанындан букъу болуб, хоншу кѳатынлары кѳолтугъундан кириб, озгъанларын кѳрюб, джыйылыб тургъан халкыны асламысы башларын энишге тутуб, джюреклерин басхан ачыуу чырпа бѳрклерини тюбюнде джашыра чачылдыла.

Тюрмени аллында Бийнѳгер, керекли адамын излеб кѳарагъанча, тѳгерегине кѳараб мурукгу болгъанында, эслемей тургъанлай белине стражникни базыкъ баш чюйле урулгъан чуругъу шатык тийиб, Темуркѳагъа ѳшюнюн джетдирте, тюрмени босагъасына джыкъды. Темуркѳа Бийнѳгерни ѳшюню джетгенлей, тюбюнден кесилген кѳарт нарат терекча, билеги печ оюлгъаннга джете джыгъылды. Чачылыб кетиб баргъан адамланы таушларын джукълата, тюрмени эшиги кѳаты этилиб, кирит этилген темир тауш келди.

Семён Темуркѡагѡа кѡобаргѡа болушуб, тѣгерегине кѡаратѡанында кѣрдю: тѣрт-беш адам сыйынныкѡ тюрме юй, печ кѡаланнганны джартысы оюлуб энишге тюшюб, отда кюйген кѡызыл кирпичле джер-джерге атылыб, мияласы болмагѡан бир джангыз терезеси, ол да эшилген темир таякѡла бла бегитилиб, кѡайсы эсе да тюрмеге тюшген адам кюрешген болур, темир таякѡланы бир-бир джерлеринде эсги эгеу ызлары бла.

Бу терезеден кѡарасанг, кѣкню бир кесеги, школ хунаны джартысы, дагѡыда бир терезеси бла школну мюйюшю кѣрюнедиле.

Майда чыкѡгѡан кѡамыжакѡны мыйыкѡларыча, мыйыкѡлары болгѡан батыкѡ бурун кѡагѡытчыны тюрмеде адам болмагѡан заманда кѡазлары, таукѡлары джыйыла, тюрмени полун тазгекден толтургѡандыла. Таймай сюелиб турмасанг, полгѡа джатханлай иисден да чыдааяллыкѡ тюлсе, андан сора да юсюнгю халек эте-риксе.

Семён киргенлей да тынчайыр джер болмагѡанын эследи, алай болгѡанлыкѡгѡа эзилгенден чыдааялмай, нѣгерлери таянганлай, печ кѡаланнганга ол да таянды. Бир кесек тургѡанлай, Семён аны ызы бла Бийнѣгер иисден чыдааялмай, кѡобуб терезени темирлерине кѡабландыла. Темуркѡа, кишдик кюн аманнга чулгѡанганча, чырмалыб башын кѣлтюрмей джатады. Бир-бирде „о-о-х“ деб тауш этеди, андан сора баш кѣлтюрмей не да нѣгерлери бла сѣлешмей джатады.

Тюрмени сакѡлагѡан джасауай перданны им башына атыб, юлле бла тартхан махоркасыны тютюн иисин урдура, ѣрге бла энгишге джюрюйдю. Бир-бирде тохдаб терезеге кѣзюн джетдириб, юллесин кѡолуна алыб, аузуну мюйюшю бла сары тюкюрюб, дагѡыда быягѡы юллени аузуна чанчыб, тюрмени терезесини аллын теб-лейди.

Уллу сууну таушу бир-бирде кючлюрек, арпа суу-ургѡанча, бир-бирде акѡырын таймай кѡулакѡгѡа келеди.

Шорбат чыпчыкѡла школну хунасыны чыгѡаналарына кѡонуб, бир чыгѡанадан бир чыгѡанагѡа секире келиб, тауш этиб, юрюлюб кѡауму да бирча джерге тюшедиле, джерде не затланы эсе да чѣблеб, дагѡыда юрюлюб кѡаумуда биягѡы чыгѡанагѡа минедиле. Шорбат чыпчыкѡла быягѡынлай чыгѡанадан джерге учар-

гъа тебрегенлей, тал терекни башында мараб туруб, къартчыгъа, таш атылгъанча, атылыб джетиб, чыпчыкъ-ланы ичине кирди. Чыгъанадан джерге учаргъа тебрегенлерин къоюб, чыпчыкъла бирден учуб школну башы бла аўдула, ала кетер-кетмез джерге тюшюб, чёб-леген джерлерине хаўада ары-бери бурула, юч-тёрт джер бетли тюкчюкле тюшдюле.

Семён, мангылайына суўукъ тер къагъыб, урулгъан кёсюню аўругъаны джюрегине джете, къартчыгъа элтген шорбат чыпчыкъны джерге тюшген тюкчюклерин джасауай басыб озгъанында, кёлю сагъышгъа кетиб, „да алайды“ деб кеси-кеси бла сёлеше, бутлары къалтырагъандан ары-бери аўа келиб, оюлгъан печ къаланганнга таяныргъа кюреше олтурду.

Бийнёгерни кёзлери арбазны терезеден кёрюннген джартысына чыракъ барыб туруб, Семёну кеси-кесине сёлешгенине сеирсине, бир джанына бурулуб къарагъанында, Темуркъа алгъын джатхан халисинден тюрленмей джата, Семён да бетин акъ саз басыб, къабыргъагъа таяныб тура эди. Нёгерин алай кёрюб:

— Нек агъаргъанды бетинг?—де къатына къысыла, аузуна къолларын да къоша сорду.

— Агъармай не этерикди, эртденбла кюн тийгенден бери туюлгенден озмайбыз. Къалай эсе да учхара тийгенди ансы, Токъал джиберген таш тюз тийсе, башымы чачарыкъ болур эди...

Бийнёгер айтхан затланы асламысын ангыламагъанын эслеб, инджитген джери къалайы болгъанын кёргюзте, кёбген джаягъына джыйырыла, къолун салды.

Бийнёгер гитдже заманында джыгълыб башына догъура чыгъарса, кёбгенин чёкдюрюрге анасы не темир не да суўукъ таш салыучан эди, ол эсине тюшюб, атылыб тургъан кирпичлени бирин блыб, этегине сюрте, джаягъына салайым деб кирпични кесини джаягъына тута келтириб, Семёну бетини кёбген джанына салды. Суўукъ кирпични джаягъына салыныб тургъаны джанына себеб болуб, кирпични тутуб тургъан Бийнёгерни белибаууна орта бармагъын илиндире, кёзлери айлана келиб, Темуркъаны чабыр баууну къысылгъанында тохдаб, кёлюне быллай сагъыш келди: „Асыры таб башламагъанма. Ишчиле заводну арбазына джыйылгъан заманда, юй башындан акъгъан суў шоркъагъа салынган бёчкени юсюне миниб сёлешгенча, патчахлыкъ,

кеслерини байлары джюз джылланы дни бла сокъур этиб тургъан халкъны ичине келиб, иги тегерегинге къарамай, шыйыхны аллына къараб тургъанлай селешме десенг, башынгы тешген огъай эсе, андан аман да этерле. Чартлаб чыгыб бир бёлек сёзню айтхандыгъынга, кесси да асламысы сени тилинги айырмагъан халкъгъа, хайыры тенгизге таш атхандан кёб болдукъ тюлдю. Къумурсха къышха хазырланганча, къадалыб кюрешиб, жардыланы, джерсизлени кёзлерин ачаргъа керекди. Къалай алай болду эсе да, бу таукъ орундан ары къорар мадарын этерге керекди“ деб кеси аллына селешгенин тохдатыб, джаягъындан кирпични алыб, Бийнегерни кёзюне къараб, разы болгъанын кёргюзте ышарды.

Аны тилин аз билген, бир бёлек джолда Темуркъаны юйюнде болмаса башха шагърейлиги болмагъаны ючюн алай къыйналыб, джюреги аўругъанын кёрюб, Семённу келюне келди:

„Бу джуртлада къыйынынг тас болдукъ тюлдю, им-башлары джылтырагъанла, бёрю тонлула, джашил абадыла боюнларына миниб, унугъуб тургъан халкъгъа тюз джолну кёргюзтуб, не этерге керек болгъанын ангылатсанг, сыртларына къонуб тургъанланы атарыкъдыла“.

Од затла алай акъылына келиб, кеси халат этген затла да иги кёрюнуб сагъышланды.

„Къайгъырмаз, джукълаб тургъан халкъ бююн болгъан ишни кёрюб, бир кесек уяныр эсе ўа“ деб, кесикесини кёлюн басыб, башыны аўругъаны таркъайыб секириб къобуб, къабыргъагъа таяныб тургъан Бийнегерни имбшысына къолун салыб, эшикни кёргюзте айтды:

— Былайдан къораргъа керекди.

Бийнегер, аны айтханын ангыдагъанлай, къачаргъа тебреген кийикча, санларын тюзетиб, кёзлери джаныб тегерегине къарады. Бу сагъатха деричи къымылдамай чырмалыб джатыб тургъан Темуркъа ынгычхаб, бир джанындан бир джанына бурулду. Бийнегер терезе темирлени къарыўларын сымарлаб, алагъа джити къараб, Семённу къулагъына къысылыб, орус тилден не сёз табханын тилге къошуб, къоллары бла хаўдада не затланы эсе да кёргюзте айтды:

— Къарангы болгъанлай терезени темирлерин къобарыб, тюмени сакълагъан джасаўайны ёлтюрюб, аны

саутлары кьолгъа тюнгенлей, барыб прустопну, старшинаны, энсиз Мыртазны, Къыямытны къаушатыб кетерге керекди, — деб айтханымы ангыладымы, арабин, деб Семённу кёзюне джити къарады. Былайгъа керекли болмагъан орус сёзлени кьопханлыгына да Бийнёгер имбашларын кёргюзтуб, бир кёзюн кысыб, къабыргъаны марагъанлай да нёгерлерини джюрегинде не къазан къайнагъанын ангылады.

Сёлешгенибизни тюрмени тышында адам эшитмесин деб Семён Бийнёгерни тюрмени арт мюйюшюне тартыб, не мадар бла да ангылатханына кёре айтды:

— Тюрмеден къачайыкъ дегенни тюз антаса, прустопну затны ёлтюрейик дегенинги джангыласа. Бир прустопну ёлтюрсенг, дагъыда аны бурнуна башханы джиберирле. Аман ханс кирик, ала не къадар керек болса да табыллыкъдыла. Аланы ёлтюргенлей, сен къачарса да кетерсе, элге уллу кыйынлыкъ салырла. Андан эсе, байла да, афендиле да, прустопла да бир терекни бутакълары болгъанын кесинг кирик джарлылагъа, джер сизлеге ангылатыргъа керекди. Инджилиб тургъан халкъ этер затын билиб, юрюлюб кьобса, ол заманда бу ариу тау хауаны кир этиб, сизни къаныгъызны ичиб тургъанланы, аур джюкню атханча, юсююзден атарсыз! — деб андан ары тереннге кирирге ангыламазча кёруб, тау тилни билмегенине бушуу эте тохдады.

Чабыб кызыб келген атны аузун кысха тартыб тохдатханча, Бийнёгер тохдады, алай болгъанлыкъгъа, Семённу айтханына джюреги хош болмай, печ къаланган, чалман болгъанча, анга узада айтды:

— Бу сагъатха деричи хомух болуб тургъанбыз ансы, мен къуру кесим чалмандан бир деменнгили къазыкъ алыб сермей тебресем, аланы итлени къыргъанча дырын этиб чыгъарма, — деб асыры кыызгъандан билген орус сёзлеринден кьошаргъа да унутуб, тау ча башлады:

— Ичибизде тургъанланы къаушатханлай, бир-эки деменнгили джашны алыб барыб „Аман ныхытны“ ойсам, бизге прустоб келген огъай, эсенг бир чыбыкъ да ётмез.

Бир таб джол табханма деб къуаныб туруб, бу сагъатда къачаргъа тебрегенча, терезеге барыб, эки кьолу бла темирледен тартыб кёрдю.

Семён къатына келиб, ышара сорду:

— Къалайды, кьобараллыкъмыса?

Аны соргъанына джуаб этмей, тюрмеден чыгъар джанына акъылы дженгил ишлеб, кеси-кесине кёл эте айтды:

— Тейри, къысханлай къочхар джиликлени сындыргъан джаш темирчи Хангелди этген темирлени къобары амалтын таукъ орунга кириб турмаз, — деб темирлени ингир болгъанлай къобарлыгъына ишексиз болуб, джасавайны терезе таба келгенин эслеб, артына турду.

Бусагъатха деричи башын кёлтюрюб къарамай тургъан Темуркъа, бир-эки терен ынгычхаб, чыначыгъына таяна келиб, олтуруб Бийнёгер таба къараб айтды:

— Аузунга бал тамгъа эди, сен бек татлы сёзлени айтханынг къадар, алай болгъанлыкъгъа андагъылы бер сени сёлешгенинге тынгылаб сагъыш этеме да, ала бизге джарарча танымайма. Мен насыбсыз къарт, нени биле болурма, къайнайса, сени къанынгы кыызгъан заманыды, алай болса да былай джашаб келген дуния къарасам, сен мурад этген затладан себеб чыгъар деб бир да билмейме.

Семён да, Бийнёгер да Темуркъа кёб тынгылаб туруб, не зат айтыргъа тебрегенди деб экиси эки джанына чёгеледиле.

Темуркъа аўругъан бутун кесине тартыб солутургъа кюреше, тохдагъан джеринден башлады:

— Атам хариб айтхан хапардан, орус оноўчула тау ичине киргинчи да халкъны бир къауму башын ёрге туталмай, белин тюзеталмай джашагъанды. Таўланы орус патчах алгъанлы ары деричи кёлтюрюб тургъан джюгюбюзге джангы джюк кёшулгъанды. Джатхан джери мамукъ болсун, атам хариб ёмюрю джашагъан дунясындан тарыгъа кетди. Ол алай айта эди, насыбсыз: „Къулла башларына бош болгъандыла“ деген сёзден не хайыр барды, мен бийимден кетиб башха тютюн чыгъаргъанлыгъыма, аны къуллугъун эте башымы кыашыргъа бошайма. Бий былай эт деген затны этмейме дегенлейинге, ол заманда къараб-къарагъынчы джарыкъ кюнюнгю къарангы кече этер. Аладан мен не кёрмегенме, аланы артлары болгъа эди. Бир джолда хунагъа кюреше тургъанлайыма, Къаншаубийни атасы Исламгъа чакъырдыла.

Бийинге бармай не мадарынг бар эди, ишими атдым да келиб арбазда сюелдим. Къыш суукъда мен да юйге кирирге мадарым болмай гыз-гыз эте тургъанлайы-

ма, бир заманда бий Ислам бёрю тонун кяаблаб чыкьды. Мени табада кяарамай: „Бар, кьошха таян да айран келтир!“—деб ызындан да эгечлерини бири кьумгьанны кёлтюрюб, чахтанагъа кетди. Тюкюрююгю джерге тюшмеген бийге огъай дерге не мадарым бар эди, ишими кьойдум да, кёк эшегими сюрдюм да бий Исламны кьошуна чыкьдым.

Суукъдан, ачдан кяалтырай, кыш чилледе экинди-ге эшек бла айран алыб арбазгъа киргенимде, кяарауашларыны бири юй аллында джамчыны чакъмакъларын ариулай тура эди. Мени кёргенлей юйге ташайды да да кетди. Мен буюкыгъан кьолларым бла гыбытланы теше тургъанлай, эшикден гитче нох (Исламны къатыны бийчени атыды) бери кяараб: „О-о-у! мен эшекде келген айранны ичмейме“ деб, къусаргъа тартышханча, бетин джыйыра юйге ташайды, алай этиб эшеки джюгюн тюшюртмей кьойсала, юйдегими аузуна бир акъ суу къуяр эдим деген акъыллы болуб, джиблени тешерге бла тешмезге билмей тургъанлайыма, бёрю тонуну джелпегей кяаблаб, Ислам чыкьды.

—Сени джауунга алай бий кьутурсун, ташны, агъачны чакъдырыб, келтирген айранымы ит тегенеге къуйдурду. Итле басынныб, бир-бирине къайырылыб иче тургъанлай, Ислам гулоч таягъы бла кяабыргъамдан тюртюб:

— Джат да тегенеден ич, сени да аладан не башханг барды,—деб юсюме ёре туртуб тохдагъанында, башым андан аманнга кяалмасын деб, джатыб тегенени бир кыйырындан мен да айранны джалай тургъанлайыма, кяарауз гаджи тоймазына кьоркьуб къулагъымдан сермеди да, мен ташха узалгъынчы, сол къулагъымы джартысы гаджини тамагъындан тигеледи. Ислам сюелиб кяараб туруб, къулуна кычырды:

— Чамук, итле талашдыла, тыш итни ары кыысда!—деб кеси юйюне кириб кетди.

Чамук мени кыысдагъынчы, бир къулагъымы бийни итине кяабдырыб, эсги тонуму къан джууа, эшегими сюрюб тыгъырыгъыма кирдим“ деб хапар айтыучан эди.

Атам хариб ёлюб кетгинчи, ит кяабхан къулагъыны джыйрыкъ табын кёргюзте, кюнде, кечеде кёлтюрген зорлукъларына джарыла, кюйе кетди. Аны айтханым, сен айтхан прустопла келгинчи да джарлы кяара халкыны кечеси да кече, кюню да кечеболуб тургъанды. Тау-

ланы орус патчах алгъанлы уа ол да алагъа къошулуб
юсюбюзге миннгенди да, энди тылпыуубуз чыкъмайды.

— Эй, иги джаш,—деб Бийнёгерге артыкъ джити
къараб,—сен „Аманныхытны“ ойарбыз дейсе, андан не
хайыр барды, сен аны оюб бир джанынга джалларгъа.
Биймурзала, Къыямытла аны къараб-къарагъынчы да-
гъыда санга, манга ишлетиб, эки арба бир-бирине чюй-
люгюн джетдирмей озарча этдирирле.

Алгъын орус патчахны аскерлери таугъа киргинчи.
урунган къара халкъны ёхдем адамларында атхан за-
манда шкокну эки тютюнюн бир этиб тургъанла бол-
магъанмыдыла, къаяланы оюб, тар джолланы сакълаб,
бу тауланы ичин киритли кюбюр этиб тургъанлай да,
къуру аны бла зорлукъну аллын тыялмагъандыла, сен
айтханланы барысындан да не келсин...

Темуркъа не затха эсе да кёлю сагъышха кетиб, ке-
сек туруб, башын энишге тутханлай, бир эжюню баш-
лаб, аны джаратмай, дагъыда бирни мурулдай келиб,
джыйырылыб, аўругъан аягъын узатыргъа кюреше.
башын эки джанына силкиб, акъыртын джырлаб тебре-
ди:

Къчырады Даўле хахай къуугъун!¹

Къарачайны шохун барын джуугъун

„Чакъырыгъыз бизге дженгил джетсинле“,

Къара кюнде бир болушлукъ этсинле:

Къанлы патчах кёб артыкълыкъ этеди,

Марджа джашла, тушман аскер джетеди.

Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,

Тар ёзенде джашаргъа да къоймагъан.

Джаў киргенди, Хасаўкагъа² келгенди,

Таб джолланы Амантишден³ билгенди.

Чанка бийди бизни сатыб къоярыкъ,

Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

¹ Бу джыр къарачай фольклёрданды (Меккаланы къарт Ёрюз-
мекден джазылгъанды).

² 1828 дж. Генерал Эммануел Къарачайны хорлаб алыб, пат-
чахлыкъгъа колония этерге кюрешиб къазаўат этген джерин атыды.

³ Къарачайны урунганлары кеслерини эркинликлерин сакъла-
ючюн патчахны аскерлери бла къазаўат эте, къан тёге тургъан за-
манда, Дудаланы бий Амантиш джашыртын инараллагъа класс бо-
лушлукъ этиб, тахса бериб, патчахны аскерлерин 1828 джылда Къа-
рачайгъа кийиргенди.

Ол сатлыкъ ишлери ючюн бийле, байла патчадан саугъагъа
Къарачайда урунганланы джерлерин алыб, патчах бла бир тилли

Инаралны джаны кибик тенглери,
Башхасы джокъ этеклери, дженглери,
Ол къаумду бизни ачыкъ джауубуз,
Ала бла бек кѣбдю дауубуз.

Ол инарал бизни хорлаб алаалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салаалса,
Джыртыб, талаб, муал этиб къоярыкъ,
Джасакъ бла терибизни соярыкъ.

Ачуудан биз къайнагъынчы-бишгичи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешеик, бир-бирибизни джокълайыкъ,
Тар ёзенде джуртубузну сакълайыкъ.

Тау асланла, хазыр болуб чыгъыгъыз,
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгъыгъыз,
Ойнатыгыз сампалланы, къолланы,
Кызартыгъыз Хасаукада джолланы!

Эбекгу улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кѣб дыгалаз этгенди,
Ырхы басыб от ёзекни басханды,
Ай медет деб Даут эрнин къабханды!

Излей кетиб бир уууч от табханды,
Къошар затла излеб сора чабханды,
Залыкъылды табыб аны эзгенди,
Кюкюртню да къошуб сора сюзгенди.

Ёлчелеге къуюб аны сюздюле,
Кѣб мычымай сора окъла джюздюле,
Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кѣбню къая раннга ийдиле.

Бу къазауат бек узакъгъа барлыкъ эд,
Инаралланы баш токъмакъларын аллыкъ эд,
Аскерибз азды, саны толмайды,
Саут кюч да биз суйгенча болмайды.

Тизгинлешиб ёзенни ёрге джау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кѣл берди:
„Таулучукъла сиз да ёсюб джетерсиз,
Бу къанлы патчахха джуабларын этерсиз“

болуб, Улуу Октябрь революция патчахны да, байланы, бийлени,
залимлени да уатыб, урунган таулулагъа эркинлик бериб, джарыкъ
дуньягъа чыгъаргъынчы,—артыкъсыз да бек джегиб тургандыла.

Темуркѡа, джырын бошаб бир кесекни тынгылаб туруб, юсюне джагъылгъан таукъ, къаз тазгеклени ариулай, кѣзюню кыйыры бла нѣгерлерине къарай башлады:

— Орус инаралла саут бла таулуланы хорлаялмагъанларында, дуббургъа миниб, алтынны джылтыратыб кѣргюздюле, аны джылтыргъанын эслегенлей, мында бизни юсюбюзге миниб тургъанла чабыб бардыла да орус инаралланы аякъларына баш урдула, алтын ахчадан хурджунларын толтурдула, патчадан сауъгагъа бизни джерлерибизни алдыла, орус аскерлеге тахсабызны бериб, алагъа джол шагърей болуб, ичибизге кийирдиле. Энди уа Къыямыт да, Биймурза да, прустоб да бирге болуб, къаныбызны эмиб бошаб, сюеклерибизге джетиб барадыла. Ол да кѣллерине джетмей, ма таукъ орунга джыйыб турадыла.

Сен айтхандан хайыр джокъду, аланы, ит джаллыланы, артларын этерге кюч керекди. Сен джюрюген эсенг, кѣрген болурса, Бийнѣгер, чагъым чегетли мииик джерде, къарангы кечеде, челек бла къуйгъанча, джылы джангур къуя, джангур асыры бек къуйгъандан нарат терекле шууудай, кѣк джашинай да кюндюзгю кюнча джарыта келиб, джаз кюрт ойулгъанча гюрюлдеб, тюбюнден къарасанг, беркюнг тюшген эсги нарат терекни шыбыла ургъанлай, бир къара кѣсеу этеди, мени тюшюмде, тюнюмде излегеним да ма бизни бу кюнлеге къалдыргъанлагъа да аланы къаушатырча быллай кючдю.

Толу айырмаса да, Темуркъаны бетини тюрленнгенинден не затны юсюнден сѣлешгенин билиб, Семѣн не зат айтыргъа эсе да аузун ачды, алай болгъанлыкъгъа кирит дыкъырдаб ачылыб тебрегенинде, Темуркъаны къатындан къобуб оюлгъан печ къаланнганны къатына сюелди.

.....

Тутулгъанлагъа къараргъа басынган халкъны асламысы чачылыб, правлен аллы арбазда анда-мында бир бѣлек адам къош-баш болуб, кѣрген затларын сюйгенлерича чемерлейдиле. Тутмакъланы джангы келтирген заманда джигер сѣлешгенлерича сѣлешалмасала да, бир эрикмеген, талмагъан таягъы бла джерде ат тамгъа суратла сала кетиб, эсине бир джангы

зат тюшюрюб айтса, аны юсюнде дагыда хапар джангырады.

Кош-баш кѡаумланы бири, аякъ юсюнде тура эригиб, хапарны джукълатыб кѡоймай, бир-бирин ышыратал тереклени тюбуне чѣкдюле. Сакъалы джетген бир кѡош-кѡаш джаш эсгирек болгъан чебгенини сѣгюлген джерлеринден шынтахылары кѡараб, таянчакъгъа белибау орнуна кысхан эсги джиб кыйыргъа сол кѡолун сугъуб, правленден бир джанына джакълагъанына уллу кѣллю болуб, нѣгерлерине сорду:

— Мен элден эртден кѡуруму бла кетсем, „Элия ургъаннга“ ингирге, инек сауаргъа кючден джетеме, Мекка, Медина дегенлери андан да узакъ хапары барды, Къандаур ары эртденбла кетиб кѡалай кѡайтды?

Къартыракъ нѣгери, джабышмакъ таякъны кыйыры бла тал терекни тамырларыны бирини тюбюнде кѡумурсха уяны кѡозгъай, кѡалгъанла тынгылагъанларында, сорууну джуабсыз кѡояргъа болалмай, эрине-эриние айтды:

— Биз, кѡарангы адамла, не билейик, „шыйыхдан“ изин алгъанды дейдиле, кѡалай болса да ол анга бир зат джутдургъан болур ансы, мен не джаш, не тири заманымда да ол джолну джартысына да баралмагъанма...

Ол сѣзню артына джетгинчи, олтуруб тургъанланы бири, секириб кѡобуб, кѡолун хауагъа узата, силкиб кычырды:

— М-а-а, алыб барадыла!

Олтургъанла, кюз чалкъыда хыны тамада „туругъуз“ дегенлей кѡобханча, кѡобуб кѡарагъанларында, керти тутулгъанланы кѡарангы юйден эки джасавай правлен таба алыб бара эдиле...

Аслам адам Къыямыт бла Мухаммат-Аминни тѣгерегине басыныб, хапарны теренден тутхандыла. Къыямыт чабаргъа юреннген ит стауатыны тѣгерегине айланыб ийисегенча, ишни артына дери кѡарамай кетерге кѣлю бармай, ким не айтады деб правленни тѣгерегин ыстынлайды. Былайда да Мухаммат-Аминни кесине болушха тартыб, экиси да тѣгереклерине джыйылгъанлагъа мыдых атыб, энди кимни кѡалай джаннганына кѡарайдыла.

Аланы тѣгереклерине басынган кѡаум тѣгериклерин тѣгюб, Къыямыт былайда тургъанлай бериб кетерге

тартыныб, эригиб, кѣулакѣларына дери кериб, бир-бирине джукѣдуруб, аузларын ачадыла. Кѣалгѣанла тохдагѣанларында да, бирда тынмагѣан асхакѣ Мустафады, деѣюр алгѣан бла Мухаммат-Аминни тебсисинден тюшгенни чѣблеген бла джашиб, афендини уакѣ джумушларын толтурургѣа алай юреннгенди, афенди сѣз айтмаса да, не зат этеригин кѣолун кѣлтюргенлей биледи.

Афенди кири болгѣан адамны джууса, ѣлюк кѣабырлагѣа джетер-джетмез, Мустафа джабыѣгѣа чырмаб, аны джуѣумчусун алыб, гюх ура, афендилагѣа тыгѣылады. Ёлюкню басдырыгѣа тебреген заманда, афенди ёлюкню юсюнден ёлю джабуѣун сыдырыб бир джанына кѣараргѣа, Мустафа, тигимге чабхан итча, дарий кѣумачны афендини кѣолундан сылджыратыб, кѣабыргѣасын дукѣур эте, кѣойнуна тыгѣады.

Аны алай кюрешгенин афенди да унутмайды, деѣюрде кюмюш сомланы чача келиб Мустафагѣа джетсе:

— Бу мубарек факѣыр адамды, ясын окѣуй турур! —деб ёлгенни адамларына соргѣан атлы этиб. Мустафаны кѣол аязына кѣалгѣанладан артыкѣ бир-ѣки сом тюшюреди. Аны бла кѣалмайды, элде кири болгѣан адам ёлсе, Мустафа аны кѣайгѣы сѣзю тыннгынчы аягѣыны тюбюнде чѣб сынмай, ёлюк чыкѣгѣан юй бла афендини юйюню арасында джол салгѣанлай турады. Афендилагѣа кебинни маджал лаѣудандан, ийирилген пайдан не да джараѣлу джуѣумчу келтирсе, ол кюн афендини кѣатыны Мустафаны кѣалгѣан-булгѣандан тойдуруб, таусулмагѣан джумушларыны бирине салады.

Бюгюнлю джаякѣ джабмай тутулгѣанлагѣа аман табханын кѣуяды, ала правленнге озуб тебрегенлей. тамырдан тойгѣан кѣарт эшек секиргенча, секириб. Мухаммат-Амин бла Кѣыямытны кѣзтуѣрларында кюрешиб, кимден эсе да афендиге тюшген эски кѣутуне кѣабдалны бичимлери кѣуйрукѣ башына тюшюб, асхакѣ аягѣындан саѣ аягѣына секире да гюх ура, тутулгѣанла таба джаныѣлаб кѣычырады:

— Муслимандан гѣур болгѣанла, сиз ёлгенликге, сизни джаназыгѣызгѣа бармам. Ол сары гѣурну ѣа тишлик-тишлик этиб кѣояргѣа керекди!—деб темирчи-лейди, алай болгѣанлыкѣгѣа, кѣызбай ит стаѣатда юргенча, Мухаммат-Аминни кѣатындан узакѣ кеталмайды. Тутулгѣанла правленнге ташайгѣанларында да Муста-

фа тохдаялмайды, шериятны законну да чакътырыб, юч тутулгъан адамгъа ол излемеген азаб джокъду. алай болгъанлыкъгъа аны айтханы бу сагъатда кишини къулагъына кирмейди,—тутулгъанда ары превленнге ташайгъанлай, хар кимни эси ары кетгенди.

Тышындан кирген адамгъа правленден бир тукъум бир эриши ийис урады, ийисни кючлю ангылагъан адам эсги къагъыт ийис бла тютюн ийис бир-бирине къошулгъанды дерикди, алай болгъанлыкъгъа ол да тюз боллукъ тюлдю. Таулада правленле къуралгъанлы алааны ичинде тегюлген джыламукъ, старшина джарлылан юслерине секириб, аякъ къакъгъан заманда аладан сыгъылыб чыкъгъан терле, былайда айтылгъан джалгъан шагъатлыкъла, стол тюблери бла алыннган улхула, старшиналаны, прустопланы къычырыкъларындан ичлери кетген буаз къатынланы инджилгенлери бу правлен аты болгъан тёрт мюйюш, кёк баш юйге сюйюмсюзлюк мухур салыб къойгъандыла.

Повесткалары болуб бери чакътырылгъан урунган халкъдан адамла бу юйден, аман ауруу болгъандан джаллагъанча, джаллаб, башларын тазирге къалдырыб, кече бла къошха къачыб кетедиле.

Темуркъаны джаратылгъанлы правленнге келгенден сюймези джокъ эди, джашагъан дунясында былайгъа ненча киргенин санаса, санын табарыкъды. Бюгюн сюрюлюб Бийнегер бла Семёну арасында былайгъа киргенинде, ачыкъ болмагъан бир затдан къоркъгъаны бла джыландан джийиргеннгенча джийиргеннгени бир-бирине къошулуб алай кирди.

Терезени къатында къыйрларына окъа чалыула тигилген чебгени бла, имбашларында джангы окъа пагонлары джылтырай, кюмюшю къумукълу этген боялгъан мушдугундан тютюн чыгъара, эки бут арасына къысхан кюмюш бычагъыны башына тагъылгъан кюмюш халыдан этилген тухдюйле бла ойнай, прустоб столну къыйырына таяныб, гурт таукъ джайылгъанча, джайылыб олтурады. Румкагъа дженгил-дженгил къарай болур учу ёрге айланган батыкъ буруну джангы бишиб кабугъу сыдырылгъан чюгюндюрча къарады. Хыбыл ууртларына уакъ къан тамырчыкъла чибин ауча джайылгъандыла. Кёз чунгурларындан эки джашил миялачыкъ джылтырайдыла. Тау тишырыула-

ны кьол чемерликлери таныла, къара дарий къабдалыны джагысы кысыб, бурнундан алгъа чыгъаргъа кюрешгенча, джау кьонкысы джасдыкъча аллына тургъанды. Прустопну сол джанында, джаз кишдикни мыйыкъларыча, мыйыкълары туруб, тюгел кюйюб бошамагъан пашпрос тюбю тѣбен эринине джабышыб, къулагъыны джанында къаламы бла прустопну айтханын толтурургъа хазырланыб, къагъытчы олтурады. Прустопну туура-сында мюйюшде эки кьолу бла да бычагына таяныб Биймурза чѣкгенди. Эшикден киргенлей, бѣркюн да къулагъына кысыб, ийилерек, Мыртаз, ауаргъа теб-реген сын ташча, ѳрге сюелгенди. Атангы ур да ѳлтюр десе да, прустопну айтханын этерге хазырлангандан сора бусагъатда аны башха сагъышы джокъду.

Тутулгъанланы алларында кириб, Семѣн прустопну эслегенинде, джангы кесилген малны джигине тюртгенча, силкиниб артына туракълады, алай болгъанлыкъгъа джунчугъанын прустоп эслейди деб кьоркуб, кесин джюгеннге джыйыб тохдады. Прустоп Семѣнга джити къараб, джунчутургъа мурад этди, алай болгъанлыкъгъа Семѣнну кѣзлери къарангы кече болуб прустопха джукъ танытыргъа унамадыла. Джити къараб туруб къаматалмагъанында, прустоп къарагъанын къагъытчыны къулакъ джанында къаламгъа кѣчюрюб сорду:

— Тукъумунг, атынг неди?

Семѣн эркин джунчумай ауазын да тюрлендирмей джуаб этди:

— Асташенко Семѣн!

— Дининг неди?

Семѣн, къалай джуаб этерге аузуна таб сѣз тюшмей, бир кесек туруб айтды:

— Туугъан заманымда клисагъа элтиб джууундургъанма деб атам алай айта эди.

Хыликге джуаб этгени, прустопну къабыргъасындан миз чанчылгъанча, ачыу тийиб, Семѣн таба джити къараб сорду:

— Муслиман болгъан хапарынг барды, алаймыды?

— Огъай, аллай мурадым джокъду.

Кишдик чычханны тутаргъа марагъанча, шиндикни тюбюне тартыб, иги олтуруб, осмакълаб сорду:

— Алай тюл эсе, муслиманланы дин тутханларына бурунунгу уруб нек айланаса?

Былайда Гырау ну атказын басаргъа мадары болмай, огъай десем да негерлерими келлерине не келир деб аны сагъышын этиб, тюзюн айтды:

— Кёб болмай джалчысын ёлтюрген бир байны джашы шыйых болуб Мекка бла Мединагъа зияратха барыб, юч сагъатха Мухаммат файгъамбарны джанын да биргесине алыб элге киргенди деб аллын сакълаб тургъанлагъа, кертиди, джангыласыз аллай заг болмайдды деб айтханма?...

Эрнин кыйыкъ этиб, хыликге этерге кюреше, прустоп сорду:

— Сен мында къайдан келген къанатлыса?

Алай соргъаны Семённга ачыу болуб, ачы джуаб этерге тебреди, алай болса да ишге заран болмайым деб кесин тыя айтды:

— Мен Ташчыда ишлейме.

Соруу башланганлай, къагъытны къулакъ джанындан къаламын тюшюрюб, джезин бычакъ бла къыргъанча, тауш этдириб джазыб тебреди. Прустоп, къагъытларыны ичинде къаза кетиб, бир суратны къолуна алыб, ынгычхаб ёрге къобуб, джашил мияла кёзчюклерин джандырыб, суратны Семённу кёзюне тутта сорду:

— Бу адам ким болгъанын таныймыса?

Къарагъанлай, тюрмеде олтургъаны, ишчилени къураб завод иеси бла кюрешгени, бу соруу ала тургъан прустоп эм алгъы бурун тутханы, тюрмеде негерлери болушлукъ этиб къачханы эсине тюшюб, бусагъатха дери къара кече болуб тургъан кёзлери бир кесек замандан биягъы къарангы джабыуу джабдыла. Джити къараб тургъан прустоп бир кесекге Семённу кёзлеринде джылтырагъан джилтинлени эслеб, сурат бла кёзлерине тюрте сорду:

— Патчахлыкъны джауу Семен Данилни джашы Асташенко, тюрмеден къачхан сен тюлмюсе, айт?!— деб тешиб бир джанындан бир джанына ётерге теб-регенча, джити къараб тохдады.

Семён суратны кёргенлей да аугъа тюшгенин билди, алай болса да энтда да ызымы терсине салырмы эдим деб мурад этиб айтды:

— Сен айтхан адам мен тюлме!

Кёбден бери излеб айланган адамны тынч огъуна кёолгъа тюшюб къалгъанына къуаныб:

— Къайсы къанатлыны джырын джарата эсенг да, аиди аны джырла!—деб къарны кълтырай, къабакъ эш-ик ачылгъанча, кюлюб тюкюрюклерин чача, шиндик-ге быягъындай джайылды.

Прустоп алай силегейлерин чачыб кюлген заманда Бийнегерни эринине тюкюрюк чачылды.

Бийнегер эринине силегей тамчы чартлагъанлай, ар-къандан элгеннген атча, ёрге секириб, полгъа дженгил тюкюрюб, эсги чебгенини къыйыры бла эринин сыды-рыб сюртгенин прустоб эслеб, кесин къырым таукъча кёбдюрюб, олтургъан джеринден ёрге къоба келиб дже-кирди:

— Бу къочхар неге тюкюреди, бусагъат тюкюрюгюн этеги бла ариулатдыр!—деб Буймурза таба къараб, бир къолу бла бычагъына тайана тохдады.

Прустопну айтханын Биймурза буйрукъ эте Бийне-герге айтханында, Бийнегерни бети кёгериб, аузундан сёз чыгъаралмай бир кесек туруб, тамагъы къургъакъ-сыгъандан джётгюре-джётгюре, Биймурзагъа кёзле-рини бир къыйыры бла джийиргениб къарай айтды:

— Аланы эгетлери сенсе, сен ариула, андан сора бу сары тонгузгъа: „Адамлагъа тюкюрюгюнгю чача турма“деб алай айт.

Темуркъа, Бийнегерни кесин эркин джюрютгенине къуаныб, кеси аллына ышарыб, джауорунларын къы-мылдатды.

Биймурза, Бийнегер айтхан „джылы“ сёзлени прус-топха айтыргъа тартыныб, ауаргъа хазырланган сын ташча тургъан Мыртазгъа кёз къысды.

Прустопха не бла кесин ариу кёгюзюрге билмей дыгалас этиб тургъан Мыртаз кёз къысылгъанны эсле-генлей, аны неге къысылгъанын да тамам билмей, джа-шыртын къабхан калак итча къысыла келиб, сермеб Бийнегерни башындан бёркюн алыб, эрлай полну сюр-тюб, бёркню ызына Бийнегерни башына узатханлай, къарнына таш тийгенча, табан тийиб, хауагъа узалыр-гъа кюреше, джюн машокча, чырмалыб прустопну аякларыны тюбуне тюшдю.

Инджитгенлери, хыликге, самаркъау этгенлери Бий-негерни санларына сингиб тургъанлай, болджар салам-ны отха атханча, Мыртаз бёркюн алгъанлай, джаныб, кёз-лери чартлаб чыгъаргъа джетиб, джюреги тирмен къакъ-

гъышча къалтырай, Бийнѣгер Мыртазны чѣргегенлей, тѣгерегине къараб, къолуна шиндик тюшгенлей, прустопха джиберди. Буруу бла столну арасында къалыб джаллар джери болмай къычырыкъдан алыб, прустоп башын энишге тутаргъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа шиндикни аягъы джетиб сылагъанында къоба тебеген Мыртазны юсюне туз машокча аўнады.

Къычырыкъгъа чабхан джасавайла джетиб Бийнѣгерни тутуб къолларын артына байлагъанларында, джашил мияла кѣзчюклери джана, бети къаралдым къызыл болуб, прустоп тѣгерегине къарай, къобуб Бийнѣгерни кѣзлерине джити къараб аллына сюелди.

Бийнѣгерни джюрегини къозгъалгъаны кѣкюрегин кѣрюкча джюрютеди. Прустоп аллына сюелгенинде, бети акъ топракъча агъарыб, къайырылгъан джыланны уруб башын эзерге талыгъанча, прустопну тылы бетине уругъа къоллары кичиди, алай болгъанлыкъгъа не кюрешди эсе да, къолларын къысхан къысхычладан ычхындыралмады.

Прустопну бетине чирчик-чирчик тамчыла чыгъыб, ала толуб бир-бирине къошулгъанлары сайын бетини узунуча сыз этиб агъа, Бийнѣгерни къоллары бла кюрешгени тохдагъанлай, аузуна джумдуругъу бла дженгил-дженгил уруб, не зат бла термилтейим деген сэгъышда артына туракълаб тохдады.

Бийнѣгер, джаралы болгъан айюча, кесин атыб джасавайланы къолларындан ычхыналмагъанына, болгъан кючюн салыб, аллына тебиниб, къан къатыш прустопну бетине тюкюрдю. Атха къамчи ургъанча, къан къатыш тюкюрюк прустопну бетине тауш этиб тийгенинде, сюртеме деб бетине къанны джагъыб, не этерге билмей бир-эки да медаллары зынгырдаб, тѣгерек бурулуб, Мыртаз аллына тюртюлгенинде:

— Нек къараб тураса, итден туўгъан!—деб чуругъуну буруну бла артындан тюртдю. Ол Бийнѣгерни аллына барыргъа къоркъуб, джасавайланы тѣгереклерине айланнгынчы, Биймурза уллу бычагъын чыгъарыб, аны къалагъы бла керилиб урду. Тутуб тургъан джасавайлада къатындан джаллаб, Бийнѣгер къоллары бла хаўагъа таяныргъа кюрешиб, къалтырай келиб, тюбюнден кесилген субай тал терекча, аузундан, бурунундан къаны келе, полгъа джыгъылды.

Семён да, къарт Темуркъа да тутаргъа узалыр мурад бла алларына силкиндиле, алай болгъанлыкъгъа джасавайла, темир къысхач бла къысханча, къысыб джибермедиле. Бийнёгерни къаны келе тургъанлай, кёлтюрюб, тюрте-согъа олтуртдула.

Къоркъгъандан бети кетиб джазгъанын тохдатхан къагъытчы, джезни къыргъанча, тауш этдириб тутулгъанланы джояр джанындан къагъытланы толтуруб тебреди.

Мынчакалары бууунунда силкине, къара абасыны этеклери джел эте, ай джарыкъ кечени кёлекгесича, Мухаммат-Амин эшикден кириб, тутулгъанла таба эрши къарай барыб, ийилиб эки кьолю бла тюкюлениб, прустопну къалтырагъаны кетмеген кьолун тутду. Акъ хазырла кирик, прустопха чал мыйыкъларыны тюбюнден тишлерин ышарта, Биймурзагъа джууукъ олтуруб, бёрю джаралы этген кьоюна къарагъанча, тутмакъла таба къараб айтды:

— Бизни келамыбыз бла бу джаханимни джилтинлерини башлары кесилиб тюшерге керекди, сыйлы орус патчахны оноучусу былагъа не этерге мурад этеди?— деб тутулгъанланы таягъы бла кёргюзтдю.

Алай селешгени прустопну джюрегине джарашуу тийиб, джумушакъ джуаб этди:

— Динни кьуллукъчусу къайгъылы болмасын, аланы дагъыда ала кириклени мен...— деб джюрексингенден сёзю тамагъына беклениб, джумдуругъу бла тишлери бирден къысылыб, кёк мияла кёзлерини къызыл чабхан кыйырларын эриши халда тутмакъла таба къаратды.

Афенди мынчакъларын бууунундан кьолюна алыб чыкъырдата айтды:

— Сен багъалы оноучубузгъа мени элни игилери, ахшылары джибергендиле. Айтханымча, былагъа шерият этилсе, ючюсюн да ёлтюрюрге керек эди. Аланы орунлары джаханимде хазыр болуб бошагъанды. Ишлери сени кьолунга тюшгенинден ары биз быланы энди къайытыб кьобан суудан ичмезча этеринги тилейбиз.

Темуркъа мюйюшге къысылыб, кёрген, кёлтюрген затындан джюреги ауругъандан аузу кьургъакъсыб, кьулакълары дууулдай, афендини прустоп бла алай

кука саламлашханын кѣргенинде, айтхан затларын толу айырмаса да, ачуудан тамагы бууулганча болуб, айтханымы эшитмей кѣалмасынла деб кѣоркзуб, басдырыкѣланган адамча, хырылдай кычырыб айтды:

— Кѣалай уллу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланн ызындан намаз кѣылыб, аны гырылдагѣанына инаныб турган!..

Афенди Темуркѣа таба кѣыйыгѣына кѣараб:

— Была кѣачмасынла, бу кѣарт итден башлаб шаманланы бугѣоу ну салдыр, — деб прустопну кѣулагѣына шыбырдады.

Прустоп кѣолун кѣлтюргенлей, Мыртаз тутулганланы бугѣоуларгѣа башха юйге чыгѣарды.

Афенди Биймурзагѣа тау ча бир-эки сѣз айтыб, кѣзлерин этиу чюсюча джумукъ кѣз этиб, уакъ татлы ышара келиб, прустопха айтды:

— Бизни кѣайгыларыбыз бла эл бла бир кѣыйналдың, энди тынчайыр заман болгѣанды, ушатсанг бизге кѣонакъ бол! Кѣыямыт да мен да тилейбиз, — деб ышаргѣанын кѣулагѣына дери джетдириб прустопха кѣарады.

Мухаммат-Амин, Кѣыямыт, Биймурза прустопну ортагѣа алыб, аладан таймай джюрюген кѣлекгелери Мыртаз да ызларындан тагѣылыб арбазгѣа чыкѣгѣанларында тутулганла бугѣоулары зынгырдай, тѣгереклерин джасавайла алыб, тюрге оздула...

Бююн бу тар ѳзенде болунган затлагѣа ѳлмезшагѣатлыкъ этерик кюн, тау ну эки таракъ тишини арасы бла ызына кѣарай да джилтинлерин тѣге, ташайды. Аны узакъ джолунда ашыра барганча, акъ кексюл булутла бир-бири юсюне кѣалана, ашыгыб кюн батханнга айландыла. Хансны, кѣгетни, наратны чуакъ исси кюн джыйган тюрлю-тюрлю ариу ийислерин ингир салкѣыны башынга чабдыра, ызына кѣайтарады. Джоллада кѣозгѣалган букѣу ызына джарашханды. Кѣгет терекле, бир-бирде аяз уруб эшитир-эшитмез бир шууулдасала да, рахатланыб чапракѣларына чырмалгѣандыла. Кюн чыкѣгѣан джаны таулада, кюн бекден бек ташайгѣаны кѣадар, сары бояу кѣлтюрюлгенден-кѣлтюрюле барыб, Минѣитау ну теббесинде кѣызарыб ташайды. Ёзенлеге кече кѣара джабыуун джайды. Бир-бири ызындан топракъ баш юйледен кѣз кѣыса, от джарыкѣла чыгѣадыла.

Экинчи башы.

Джулдузла бир-бири ызындан джаныб чыгыб, кёкню айбат кюйюз джайгъанча, толтурдула. Сюрюучю джулдуз, къалгъанлагъа кёз кыса, батаргъа аллын айландырыб, нарат чегетни башындан къарады.

Замансыз заманда, аур джашаууна тарыкыгъанча, баудан эшек сөзүб окъуду.

Ныгышда олтуруб кечге къалгъан къартла, джылыны, кюнню къалай боллугъун санай эригиб, джолда алларына тюртюлген ташланы таякълары бла дыктырдата, арбазларына чачыладыла. Юйге киргинчи джулдузлагъа бир-эки кёз джетдире, эшикте къалгъан эшек джаурлукъну, батхан эсги тазны сууукъ къол джетмесин деген къоркыууда джыйыб, эшиклерин джызылдата, юйлерине джыйыладыла.

Кыямытны бир-бири башында эки къатлы уллу кёк баш юйю болгъанлыкыгъа, атасындан къалгъан уллу тау топракъ баш юйюне кюн сайын бир-эки урунмаса, тынчлыкъ табмайды, къонакъ юйюнде прустопну тынчайтыб, эшикте къараб уллу юйню оджагындан тютюн къатыш джилтинле чыгыб хауада джукъланганлары эслегенинде, от салады деб къоркыуулу болуб, ичинден къатынына замансыз от этгенине уруша, топракъ баш юйюне кирди.

Чырахтанда, джалыны юй оджакъ бла чыгъа, башсыз патеген лампа джанады. Къыйырлары кыууушлагъа трелиб, эки нарат джаркъа тютюнлейдиле. Джантемир кызы, тёрде джабагы джасдыкыгъа олтуруб, джолоучу эшекни кыулагыча, башы силкине, от артында да Токъал бла анасы, алларында ичи бошалгъан къанджал табакъ бла, экиси да бир-бирине ал бермей хапаргъа кызыб, ингирли бери Токъал, анасы да анга болушуб, Семённу таш бла ургъан хапарын беш-алты кере айландырыб айтхандыла. Алай болгъанлыкыгъа хапарны бошагъанлай, Джантемир кызы гёзеннге барыгъа тебремегенча кёрселе, дагыда бир бёлек айтылгъан хапаргъа, сарсмакъ-сохан кышуб, джангыртындан джасаб келтиредиле. Токъал хапарны башаб:

— Тур, анам, кетейик, — деб анасына къарайды, алай болгъанлыкыгъа, чал-мыйык, кызыл-кёз къатын Джантемир кызы орунундан кёлтюрюлмегенча кёрсе, къайда болса да Кыямытлагъа джарашуу бир хапарны

башындан чыгъарыб, къургъакъсыгъан аузуна къолларын да къошуб айтады.

Къыямыт киргенинде, къауму да секириб ёрге къобуб, тёрню бердиле. Къыямыт Токъалгъа, атагъ джукъ джете эди дегенли, алгъынча да болмай, керти Къыямытны джашы бобуб къалгъанча, ол болгъан джерде къангишча сюелиб тохдагъан болмаса, олтурмайды.

Токъалны анасы, джелкесин къаза кетиб, не зат тутхан эсе да аны отха атыб чыкъырматыб, быягъы орнуна чёкдю.

Бир кесек тургъандан сора къалгъанла ол тургъанлай сёз башламазлыкъларын билиб, Къыямыт сакъалын сылай да къолуна тюшген тюклерин отха ата, Токъал таба къараб джумушакъ айды:

— Сен джигит болгъанса, ол ит гяурну алай ургъанынгда, башым кёкге джетген чакълы бир къуанганма.

Джантемир къзына каъараб, кесин ышартыргъа къошешиб айтды:

— Кёремисе, бизни сийдигибиз джетген аман болмаз деб мен санга айтханем да, къалгъанла бары да Токъалча болгъа эдиле.

Джашын Къыямыт махдагъанында, джелкдси бла отну арасында къолун джюрютгенин тохдатыб, аузуну эки мюйюшюн къол аязы бла сюрте айтды:

— Атасы хариб, кесинг айтханлай, ёле тебегенинде, афенди джазгъан осиятында да: „Сени этегингден узакъ кетмегиз“ деб айтхан эди, сен бизни къалабызса, санга джарагъан затны баурубуб бла да этерикбиз. Джашчыкъ кечеде кюнде да сени атынгы аузундан тюшюрмейди.

Артына къараб джашыны юй арасында срелиб тургъанын ушатмай, Къыямытны кёз туурасында турлугъун сюйюб айтды:

— Къарантха болуб турма да берлакъгъа кел, кесибизни адамыбызгъа айтырыбыз, сёлеширибиз барды, кечеги сёз кери барады.

Быягъы, Семёну таш бла ургъан хапары башланады да энди Къыямытны къатында аны чемерлейме деб аўнай келиб, олтурмай анасыны артындан сюелди, алай болгъанлыкъгъа анасы кёзюу джетдирмей акъыртын айтды:

— Аўрууунгу алайым, бу аман джаш бу ишге кѣа-
гышханлы, тийремде манга киши от суаб бермейди,
Бизден адам кѣрюннгенлей, кичиўден, кѣотурдан джал-
лагъанча джаллайдыла. Мен сезген-сезген эсе, мен алай
кѣреме: барысын этиб айлангъан Темуркѣаны кѣаты-
ны Мѣлаханды. Кесинг билмеймисе, ол обур тышырыў
хоншуларына кириб джылагъан кибиѣ этсе, кертда дей-
диле да бизден кѣредиле. Темуркѣа юйюрю бла туз
ашагъан эсе, суў ичеѣи, мени не да джангыз баламы
анда не терслигибиз барды. Алтын этегинге башыбыз
кѣонакѣды, ѣксюз балама бир хыянат джетмесин, биз-
ни кѣалай атларыбызны бир юрет.

Чал мыйыкѣ кѣатын сѣзге кѣызыб тургъанлай, ар-
базда эшиѣке айланыб кѣарт ит улуду.

Ит Кѣыямытны ити болгъанын унутуб, табсыз ыч-
хындырды:

— Юйюнг тартылсын, юйюнге улу!

Джантемир кѣызы кесин эрши-буршу этгенинден
джангылгъанын эслеб, ариўларгѣа кюрешиб айтды:

— Темуркѣаны аты ушхуўур артында айтылсын, ол
сагъынылгъан джерде толу кѣазан кѣурур,—деб аны
таба кюрерге кюрешѣи, алай болгъанлыкѣа сѣзге итни
улугъаны кѣошулгъанында, Кѣыямыт бла кѣатыныны
кефлерѣи бузулду.

Кѣыямыт, кертда юйюм тартылыб кѣалады дегенча,
баш энишге кѣараб, сагъышы болуб туруб, башын
кѣлтюре айтды:

— Келиним, баш иенги осиятын толтургъаныгъыз-
ны джашынѣ да сен да иги этесиз. Токѣал аман иги бол-
са да, ол мени бир билегимѣи, аны кесиѣ атаргѣа ама-
лым джокѣду. Иги болса, кесине манга да, мени кибиѣ
джуўукѣларына да иги. Мен Токѣалны кесими балала-
рымы биринден айырмайма.

Алай айтханында, Кѣандаурну кичи кѣарнашы бол-
гъанча, эшек айылны башындан кѣарынын салындырыб,
Токѣал кѣуаннгандан джаўорунларын билек агъачха
ышыды.

— Хайырым болмаса, джаратылгъанлы мени Темур-
кѣа джынына бир мискѣал чакѣлы зараным тиймегенѣи.
Кѣартлыгъында юйюне сары гяурланы джыйыб, кѣу-
ранны, китабны теблерге тебрегенинде, мен да дин бор-
чуму этиб бир-ѣки сѣз кѣошханма. Джамагъат шый-
ыхны аллына кѣараргѣа джыйылгъан заманда мен тый-

масам, аны халкъ тишлик-тишлик этиб да кетерик эди. Алай болгъанлыкъгъа бизни таулу адамгъа игилик этсенг да, аманнга элтеди.

Келиним, керекли кюнюнгде мени юйюмю эшиги таймай санга ачылыбды. Кесинги юйюнге киргенча кир, бир да соруб кирлигинг джокъду.

Джасдыкъны къыйырында джукълагъан кишдик эшитир деб къоркъгъанча, эки къолу бла аузуну тегерегине буруу этиб, акъыртын айтды:

— Башын тутхан адамны суймегени кёб болады, тийренге, хоншунга айтыргъа керексе. Темуркъа элибизни сары гяурлагъа сатаргъа тебрегенлей Къыямыт билгенди да, аны межгитде айтханлай къайсы эсе да Темуркъаны адамларындан орусха билдиргенди да, энди Темуркъа бла нёгерлерин усдалыкъгъа тутуб турадыла. Келиним, аллах кёреди бу затны керти болгъанын! Ол Мёлехан деген аман къатын, керти сен айтханча, алай кишдик къуйругъу бла от салгъанча этиб айлана эсе, сиз, мени эт джуукъларым, неге къараб турасыз, тегерекге урчукъча айланыб аланы джезлерин ачаргъа керексиз.

Токъал бурунуну ичин дженгил-дженгил къаза тебегенин эслеб айтды:

— Тур, Джантемир къызы, гёзенинге бир кир, быланы керекли затларына къарай тур, санга киши эт джууугъун бермез. Бир-бирибизге темир багъана болайыкъ,—деб чыкъырдаб джилтинлери юзюле тебеген джаркъаланы бир-бирине ышырды.

Джантемир къызы, джюи хызен кёлтюрюлгенча, орундукъ билегинден тута, дыкъырматыб къобуб, табанын къаблагъан чарыкъларын суйрей, башсыз лампаны джалын этдире, гёзеннге ташайды.

Тот болгъан бышлакъ гыртны саулай берирге кёзю къыймай эки сындырыб, абадан джартысын бир ызына чыкгыргъа салыб, бир бери алыб, эм артында абаданы берирге кёзю къыймай ызына салыб, чыкгырны башын джабды. Бермей къояргъа болалмай, бергенине ичи къара кюёе, бир заманда Джантемир къызы табакъчыкълагъа бирер кесек зат салыб чыкъгъанында, Токъал бла анасы кетерге юй тубюнде суйелиб тура эдиле.

Ала гёзенни ичин кёредиле деб къоркъуб, лампаланы джукълатыб чыгъарыб, отну мутхуз джарыгъы болмаса чыракъ джанмагъан къарангы юйде гёзенден чы-

Кече арасында келген ким болду деб эшикни ачар-
гъа да таўкел болалмай, эри да, къатыны да къулакъ
тигиб тургъанлай, биягъы тауш келди. Къыямыт андан
ары тѣзалмай ашыгъыб, терен галошларын аягъына
тартыб, джунчугъандан къылычны дженгил ачалмай,
бир кесек мурмкгу болуб чыкъды. Къарангыда аллын-
да сюелген ким болгъанын таныялмай:

— Не адамса, бу заманда не керекди?—деб соруб,
тейри джарыгъы бла ийилиб къараргъа кюренди, алай
болгъанлыкъгъа чырпа бѣркню тюрбюндеги ким болгъа-
нын таныялмады.

Чырпа бѣркню иеси, юйге кирирге аллына тебине,
кѣлю къалгъанын билдире айтды:

— Къонакъ суймеген къонакъбайча, эшик аллында
соруу ала турма да, юйге кирейик, анда танырса,—деб
Къыямытны юсю бла ёшюн уруш этиб, ол бу кимни
ауазыды деб сагъыш этгинчи юйге тыгъылды. Кеси да,
чѣрчек къонакъны ызындан юйюне киргенден сора баш-
ха зат къалмагъанына инаныб, бу кимни ауазы болуучан
эди деб ол сагъышда ызындан юйюне кирди.

Башсыз лампачыкъны джарыгъы бла келген къо-
накъны таныялмазлыгъын ангылаб, къонакъла келселе
джандырыучу уллу лампаларыны бирин алыб, сынды-
рама деб къоркъгъандан къоллары къалтырай, джанды-
рыб ёрге бура къарагъанында, аллына бир чырпа бѣрк
садакъачы сюйелиб тура эди.

Эркинликсиз сылдыраб киргени ачуу болуб, къы-
джырай сорду:

— Не адамса, не атангы кѣрю барды мында?

Садакъачы ашыкъмай, атрмакъларын джерге салыб,
бѣркюн да джелкесине тюрте айтды:

— Кѣзден кетген кѣлден кетеди деб сен адамны
дженгил унута кѣреме. Джашынгы „шыйых“ этиб юч
сагъатха Меккагъа, Мединагъа джетдириб, бу тар ёзен-
нге фыйгъамбарны джанын ашырта келтиргенимде да,
сен мени таныялмайса. Къызла „энтда эт аллай акга-
гъа джюн тартма“ деб сени кибиклеге айтда болурла.

Къыямытны асыры сеирсингенден босагъа тюрбюнде
сюелме къоюб, отджагъагъа келиб, эринден да бек
сеирсиниб тургъан Джантемир къызыны къолун тутуб
айтды:

— Къыямыт унутургъа да ёч болуучанды, ол та-
нымай эсе да, Абдул-Къадыр „шыйыхны“ сен таний

болурса, — деб тюбюне джасдыкъны эки къат бюклеб салыб, төрге ётуб олтурду.

Лампа джарыгы бла Къыямыт, садакъачыны мангылаиында табын эслеб, джукълаб туруб кюн джарыкъгъа чыкъгъан адамча, кёзлерин ууа келиб, бёрю тюрсюнюн тюлкю ышарыуъгъа айландырыб сорду:

— Абдул-Къадыр „шыйыхны“ бу джапыда кёрлюкме деб турмай эдим, былай нек абзырагъанса, къайры ахшы джолгъа тебрегенсе? — деб „шыйых“ орунуна олтургъанына джюреги хош болмады, алай болгъанлыкъгъа аны, чахтананы къозгъагъанча, къозгъаргъа суюмей, тюбюне алаша шиндикни тарта, туурасында олтурду.

„Шыйых“ отджагъада баш къагъа тургъан Джантемир къызына къараб айтды:

— Мени джапымда сен сеирсинник зат джокъду, алай‘а, кертиди, юсюм бираз аман болгъанды.

Джантемир кызыны башы тобукъларына тюшгенинде, эркинирек айтды:

— Изин бере былай сизни хоншуларыгъыз тау элге джайылгъан эдим да аллында хар затым джарашыб тебрегенлей, бир къаум бир озгъун тышырыула буаз бола башлагъанлай, была аллахны чамландырмасынла деб къонакъбайымда маджал кийимлерими да алыргъа унутуб, эсги джууукъларыма бир барайым деб, таудан ауа келеме.

Къыямыт, бармакъларын тарагъан маталлы сакъалына батдырыб, „шыйых“ таба къарамагъанлай айтды:

— Аллахны чамланнганындан джаллаб бери келгенинги асыры таб этмегенсе. Бизде этгенлеринге аллах чамланыргъа унутхан да болур, алай‘а Къасым, Ахмат деб мында бир ушхууурсузла бардыла да ала сени унутмагъандыла. Мында болгъанынги билселе, иеги сюеклеринги санаргъа огъай демезле. Экибизни джууугъу-буз Мухаммат-Амин афенди бир айны хар джума намазда шыйых джамагъатха чамланыб кетгенди, элге бир ауруу кирмеге эди деб сагъына да дуа этдире тургъанды. Энди бир кесек унутула тебрегенлейинге бу мен кёрген джапынг бла джамагъатха кёрюннюгюнгю ушатмайма, энди мында сен ызынга къарар зат да къалмагъан эди, бу джуртладан къора дерикме, кёб къалгъан къонакъ кёбджек къалдырады дейди, — деб сёзюню таусулгъанын билдире, ёрге къобду.

Абдул-Къадыр, тѣббеси бла Къыямытха кѣз кысмагъанлай кынгырына къараб туруб, балта бла кесгенча, хар бир сѣзню башхартыб айтды:

— Сени джашынгы Меккагъа, Мединагъа джаау джибергенлигиме, кесим джаяу джюрюгенден эсе ат белинде барсам суюме, экинчиси хурджунум джукъаргъанды, мен бусагъатда афендиден къайтыргъа, алтын излеб да кюрешме, къагъыт ахча болса да къайгырмаз, минг сом бла бир атны джерин салыб хазырлаб тур! Афендиде джууумчуладан бир джукъ кългъан болур, мен анга тюбеб келейим,—деб отха кѣмюлген такгы атылгъанча, секириб хыны къобуб тебреди.

Къыямытны бети акъ къагъыт кирик агъарыб, тѣбен эрини энишге салыныб, кирпичлерин дженгил-дженгил къагъа, кълтырагъан къллу бла кетиб тебреген „шыйыхны“ дженгинден тутуб айтды:

— Отму ашагъанса сен, мен кече арасында минг сом кълдан табарыкма!—деб къл бет ахча къагъытла къара кълбурден „шыйыхны“ зыкыл кълбалашы хурджунуна киргенча кѣзюне алай кѣрюнуб, къллун башыны аллына силке:

— Кет, кет, чыгъыб кет!—деб кычырыб, сылхыр кълйча, юнню тълбюнде тѣгерекге бурулду.

Абдул-Къадыр, бир къллу бла эшикни ача, тѣгерек бурула тургъан Къыямытха айтды:

— Мен бюгече сени кълзгъанчлыгъынг амалтын кеталмай кълсам, элни къллын джыйылгъан джерине барыб Къандаурну „шыйых“ болгъанындан бир-эки халпар айтырма,—деб дыктырдатыб эшикни ачыб чыкъды.

Къыямыт „шыйыхны“ айтыб чыкыгъан сѣзлери, джюрек джарасына туз себгенлей ачыта, тѣгерек айланганын тохдатыб, кѣзлери от джарыкыгъа арала, сын ташча ѳрге сюелди.

Абдул-Къадырны аузундан ахча излеген таушдан уяныб кълйгылы болуб, дыгалас этиб тургъан Джантемир кълзы, эрини бети кетиб ѳрге сюелиб кълрышханына кълркъларакъ болуб, кълтына келиб, не айтыргъа билмей джармалады:

— Иги, аман джюрюйдю, кече арасанда ол къланы келликге эшикни ачмазгъа керек эдинг,—деб баш энишге кълраб, эки къллун кълйры салыргъа билмей хотасыны тълбюне джашырыб, эрини сол джанында ѳрге сюелди.

Ючюнчю башы

Бадиматны сахтиян чарыкълары тюше да, аланы кийерге кыйналыб узала алларында, Къанамат бла Ибрахим да аны ызындан юс кийимлерин, мыллыкны джаллы талагъанча этиб, чегетдең чыгъыб элге айланган джолгъа мингенлеринде, ёксюзледен къарангыны джарыб тангны буруну къарады. Кюзню аллында къарангы кечеледе джылтырауукъ къамжакъла джылтыраб ташайгъанча, ашыгъыб джулдузла бир-бири ызындан джукъландыла. Кёкню къан-ызыл кюн чыкыгъан бёлмесинден, къурум чабхан акъ булутланы артындан кюнню аллына озуб, ашалгъан оракъча ай къарды.

Джолоучула эл башы дуббургъа маиниб энишге къарагъанларында, ёзен тубан элден этегин айырыб, къулакъланы ёрге таянды. Элде топракъ баш юйле, шорбатлагъа тизилген къарылгъач уялача, къабыргъа лагъа джабышыб баш къагъадыла. Бир-бир юйлени уллу ауз оджакъларындан чыкыгъан къаралдым кёк тююн тегерекге нарат кюйген ийисни джая, ызына къайтыргъа туркълагъанча, оджакъланы тегереклерине бир-эки чырмалыб хауагъа чачылады. Кечени къалай ашыргъанларындан бир-бирлерине хапар бергенча, эл итле тийре-тийреден юредиле.

Бадимат эки аягъын, къара джерде боюн агъачны сюйрегенча сюйрей, бир-бирде суу ашагъан джаргамладан атласа, хатхусундан тута, дуббурда сабийле сыйпалакъ ойнаучу ташха олтургъанында, эл къол аязындача кёрюнюб, аяз ургъан кёзюуде тары сууургъанча, уллу сууну таушу келеди. Къанамат Бадимат бла дорбунда кёл-къалды болгъанындан бери, джолоучулукъда бетден-бетге селеширге мадары болмай, къатына келирге тартыныб, арлакъда бир къолун Ибрахимни имбашысына салыб, эки кёзюн элге аралтыб тохдады. Бадиматны керексизге бу кыйын, узак джолгъа кыйналгъанына, дагъыда осал сёз айтыб, дорбунда аны джанына тийгенине, ийне чанчылгъанча джюреги ауруду, алай болгъанлыкъгъа Бадимат кеси селешиб башлагъынчы, башлабсёз къозгъаргъа ыйлы гъыб тохдады.

Ибрахим, кюеуюню мыдах срелгенини къайгъысыне болгъанын билиб, Къанаматны аур къолун имбашы-

сындан тюшюрюб, къатхан чабыр къулакълары бир-бирине тийе да дыктырдай, кысылла келиб эгечини артындан суюелди. Бадиматны кёзлери элге аралгъанын эслеб, суюелиб бираз турду, алай болгъанылыкъгъа узакъ джолоучу болгъанына, тобукълары кеслери алларына ийилиб келиб, Ибрахим къуу джасдыкыгъа олтургъанча, сыйпалакъ тапша эгечини къатына чёгеледи.

Бадимат, кёзлеринден мынчакълача джыламукъла тёнгерей, къатына Ибрахимни чёкгенин эслеб, кыйналыб ёрге къобуб, аур атлай, эл таба тебради.

Эгечини кесин кёбдюргени ачуу болуб, секире-секире аллына ётуб, адамла ырыслагъан суугъа ичерге тебреб баурланды. Аны эслеб Бадимат ауазы къалтырай кыычырды:

— Ичме, башында шайтанла джуунадыла.

Ол айтмаса да, усдалыкыгъа баурланган Ибрахим, секириб къобуб, чабыб келиб эгечини аллына суюелиб айтды:

— Атангы атасыны, анангы анасыны джанлары бла тилейме, элге барма!—деб мыдах кёзлери эки мыдых болуб эгечине къарадыла.

Бадиматны эки къашыны ортасына сызла тюшуб, эринлери къалтыраб тебрегенинде, Ибрахимни башы кёкюрегине салыныб, не зат айтыргъа билмей, аузуна келгенни къатышдырды:

— Кесим айтхан деб тургъан болмаса, Къанаматны да мени да эркишиге саиамайса,—деб керти бир джылы келген адамча, эки къолун джансюеклерине орналыб, эгечине кынгырына къарады.

Кыйын джерни узакъ джолоучу болгъаны, артыкъсыз да дуббурдан къараб юйюн кёрюб джюреги кыйналгъаны джаш санларына зарауатлыкъ джетдириб, кёзлери элге баргъан джолгъа къатыб тургъанлай, бети агъара келиб, Ибрахим узалыб тутхунчу, томурулгъан бусакъ терекча джыгъылды.

Ибрахим „ой“ деб чабханлай, кёлю сагъышха кетиб, нарат чымытагъа таяныб тургъан Къанамат, шыбыла атылгъанча, кёлюне чабыб тургъан Бадиматны къатына джетди.

Гудучу биреуию чалманына кирирге тебреген заманда тегерегине къарагъанча, тегерегин кёзлери бла къармаб, кючлю къоллары бла сермеб къойнуна алыб, чегетден тынчылыкълы джер эсине келмей, чегет

таба къарады. Кёкюрегине къысыб тургъанлай, джангы туугъан къагъанакъ, эмчек излеб анасын тюртгенча, Бадиматны джюреги уруб, бу багъалы адамгъа бир хыянат джетмеге эди деген къоркъууда, бурулуб эл таба къараб, джюгюн кёлтюргенлей, мукъут болуб чегетге айланды.

Сюйген адамы бла кёл къалды болуб туруб, энди аны къучагъына къысханында, аны сакълар, къоркъуусуз этер къайгъыда, къоркъгъаны бла къуаннганы бир-бирине къошулгъандан арыгъанын унутуб, джаш нарат тереклени ийнелери бетине чанчыла, къургъакъ чымыр талагъа абына, къара тер басыб, чегет талагъа джетиб, Бадиматны джерге салыргъа кёзю кыймай, бир кесек сюелиб туруб, саргъала тебреген джумушакъ къырдышха салды. Кёзлери Бадиматха къатыб туруб, бир джанына бурулгъанында, Ибрахим терен солуй ёрге сюелиб тура эди. Къанамат джашчыкъдан уялыб джерге къарады. Бир кесек тургъанлай, чегет хауа ургъаныны себебинден Бадиматны акъсыл бетине, тую бюртюк себгенча, тер уруб, къызарыб тебрёди. Сеирсиниб къарагъан уллу къара кёзлери, темирчи кёрюкча, дженгил-джигил кёлтюрюлген кекюреги аязыгъанын белгили этдиле.

Къатыны къоркъуусуз джерде болгъанын билиб, бу сагъатха деричи къайын атасын къутхарыргъа элге бармай тургъанына бир аманлыкъ этгенча уялыб, Бадиматны кёзюне къараргъа кюсеб тургъанлай, къараялмай, акъыртын бурулуб тебрёди. Ызына къараялмай, Къанамат талачыкъны таусуб чегетни кыйырына киргенинде, Бадимат башын кёлтюрюб ызындан къычырды:

— Атамы коюб, бери къайтма!

Ол алай айтыб къычырмаса да, Къанамат чегетни кыйырына джетер-джетмез, эси къайын атасын дженгил къутхарыр къайгъыда болуб, эки этегин джанына сугъуб, баралгъан къарыуу бла джолгъа кесин салды. Къаты баргъанына тёббесинден къачхы кюнню къыздыргъаны къошулуб, суугъа тюшгенча джибиб, кийимлери юсюне джабышдыла. Башындан къуюлуб бетин къаладжюк ызча сызгъан терин тохдамагъанлай, чегенини кыйыры бла сюрте, Минъитаугъа туура ёзеннге тюшдю. Акъ баш тауу салктын аязындан дженгил-дженгил кёкюрегин толтуруб солуб, башын къай-

гъы кючлегенден джолгъа тюшген ташлагъа абына, элге бурулгъан джолгъа айланды. Бадиматны: „Атамы къюуб бери къайтма!“ деген сёзю къюлагъындан кетмегенлей, не ёлюрме, не да Темуркыаны Биймурзаны тырнакъларындан бери ычхындырма деген сагъыш башын басханлай, ачытыб кесин илкнч бурууъгъа ургъунчу барды.

Кюн кюнортадан джалласа да, ачыкъ джерде аяу-суз къыздырады. Къулакъдан тюшген суу, сютден тойгъан улакъ текеча, ташдан-ташха секире, уллу суу-гъа эришгенча, шууулдаргъа кюреше, тегерегинде битген джашил кырдыкка суу къ силегейлерни чача, ёзеннге тюшюб, уллу суу-гъа кюшулургъа ашыгъыб баш энишге джоргъалайды.

Къол аяз кирик, гитдже, орулгъан сабанлада каскала бир-бирине ал бермей сызгъырадыла.

Къанамат, аякъларын чабырлары къысыб, эки аягъын бурууу джаны бла баргъан илипин суу-гъа салыб, ташха олтурду. Былайдан къарасангъа элинджарлылары сабаннга хайырландыргъан джерни бютеу кересе. Атадан балагъа деричи, къолларын ташдан айырмай чауулланы къазыб, ташын арытыб, урунганладан бир къаумланы юй тюбюча бирер сабан ызы барды. Таш бла къазауат этиб алгъан къол аязланы да тегереклерине хуна этебиз деб, джерни джартысын хайырсыз тутадыла. Къанамат бурууу ичинде Джантемир арпачыгъына ашыгъыб, ындыр басханына къараб туруб, ишден айырылгъанына, ишлерге термилиб терен ахсынды.

Джантемир джаздан къачха дери кюрешиб, таш тюбюнде битдирген арпачыгъын эки джаш уаныкчыкъ бла кёк эшекни аякъ тюбюне атыб, бир-бирде мангылайын эсги тери бёрк бла сюрте да бёркюн белине сугъа, агъач сенекни бойнундан тюшюрмегенлей, ындырны тегерегинде айланады. Бара-бара да сенек ауз бла саламны къагъа джырлайды:

Кюрекдеги меникиди,
Сенекдеги сеникиди,
Эрийт, эрийт, эрийрей...

Ол джыргъа болгъанлай, къулакъларын джибериб тохдаргъа туракълагъан эшекни сенек бла сыртын сы-

лаб, салам бундукъну алыб бюртюклерин ууады. Бы-
яггы сенегин бойнуна салыб, бугъоугъа салынган адам
кюююн джырлагъанча, таушу чыгъа башлайды:

Къулакъларынг таймаз отоунг,
Чунгур стауатла джокълаунг,
Эрийт, эрийт, эрирей...

Джырын айта келиб, узалыб туякъ чунгурлада ар-
на бюртюкчюклени къол аязына джыйыб эшекни аяггы-
на налат бере, тауш-туююш эте кетиб, хайуанларын
тири сюреди. Бир бѣлек сенек бутакъ ыз эшекни сау-
русуна тюшгенден сора, эшек амалсыздан къуйругъун
булгъай джортаргъа кюрешсе, Джантемир джумушаб
джырлайды:

Мени бек сюйген джанымсыз,
Хайдаласам барысыз...

Джантемир джырыны артына тюгел джетгинчи, эшек
сенекден къайгъысыз болуб, джортханын къысха тохда-
тыб къуйругъун булгъай, эринерек саламгъа узалады.
Алай болгъанлыкъгъа къарыны оздургъанлыгъы ючюн
къабыргъалары сенекни бутакъларыны джитиликлери
бла шагърей болуб, ындыр агъачха тагъылгъан джиб
джызылдай, тобукъларына дери саламгъа ташайыб
джюрюгенине асыры разы болмаса да уаныклагъа алчы-
лыкъ этиб тегерек айланады.

Элге джуукъ кириб узакъ болмай къатында да эрт-
деден бери татлы джашагъан адамы уруна тургъанын
кѣрюб, кѣбден бери абрекликде ишге тансыкъ болгъа-
ны, бегенеси озгъан бозача, башына чабыб, абрек чы-
гъыб айланиганы аман тюшде басдырыкъланганча кѣ-
рюнюб, джантемирни ындыр басханындан кѣзюн айыр-
май, чабыр къысыб къызгъан аякъларын илипин тау
суугъа салыб, бир бѣлек заманны турду. Кѣзлери кѣк
эшекни, эриниб атлагъанына чыракъ барыб тургъанлай,
Бадиматны кѣлюне чабханындан аязыгъан заманда ачыл-
гъан уллу къара кѣзлери узакъдан тебреб джуукъдан
джуукъ келиб, джыламукълары агъа къарагъанча кѣ-
рюнюб, къулагъына „атамы къоюб къайтма!“ деген
таушу келиб, джюреги дженгил-дженгил уруб, кюз со-
къур чибин къабханча, секириб ёрге къобду.

Буруу джанында керексиз кѣб олтуруб кюнюн кеч этгенине бушуу эте, бир кѣолуна таяна, этеклери бла джел этдире, бурууну бир джанындан бир джынына тюшюб, саламда тюрт-мюрт эте тургъан Джантемирни артындан кысха кириб элгендире, кычыраракъ айтды:

— Иш кѣолай болсун!

Джантемир сенегине таяна, ёрге кѣобуб, къатында Къанаматны кѣргенине сеирсине артына туракълады. Джары бѣркю бла кѣзлерин уѣа, керти Къанамат болгъанын таныб, ындырда атламай тохдагъан эшекке сенекни джетдирир орунуна кынгыр къараб, сенегин ындырны кыйырына чанчыб, бегин джылы ышаруу басыб:

— Сау бол, сау кел, Къанамат! Атам хариб къабырдан кѣобуб келген чакълы бир кѣрдюм,—деб къатхан чабыр бау кысханча, кюн сайын бир-бири юсюне хыббилле кѣошулуб къаты болгъан кѣоллары бла Къанаматны кѣолун къаты кысыб, эсги ёгюз арбасыны къатына чакъырды.

Тыджын болуб тургъан, тешилиб джер-джери гуммосча кысылгъан гыбытдан джарылыб тоз бла тигилген, къара агъач аякъгъа суу асыры дженгенден кѣксюл чайкъамдыны кѣуюб, аякъны тегерегин кѣол аязы бла сюрте, „тут“ деб Къанаматха узатды.

Кюн кыыздыргъан заманда ындырда дженгил айланганлары ючюн ичлерин кызыу ургъан уаныкланы да кѣк эшекни да къабыргъаларын сенек джокълагъандан тынчайыргъа кѣоюб, Джантемир, кѣонагъын арба чархны къатына олтуртуб, кеси да бир-эки джолда сесгеклениб, элге баргъан джолгъа къараб, джары бѣркюн эки бюклеб тѣббесине джабышдырыб олтуруб, Къанаматны аузуна къарай сорду:

— Не хапар сен айланиган, джюрюген джерингден?

— Не хапарым болсун: кече бѣрю, кюндюз ит болуб айланама. Къыямыт парийлерин джайыб, адам аягъы джетерик джерге къабхан салыб, мен да парийлеге тюбегеним болса, къайырыла, къабхан салынган джерден джаллаб оза айланама.

Къанамат джюрегин аурутхан сѣзден джаллата сорду:

— Джамагъат, тийре, мен сорлукъ адамла не эте турадыла.

— Да, не этеик, ары абынсакъ бери сюрюне тура-
быз. Ол Къыямат деген джелимауз былай онгсузлагъа
тишлерин къадагъанды да Темуркъаны, хариб, къартлы-
гъында... Сёзюню артын бошамай, баш энишге къараб,
джерден таякъ сыннганны алыб сыртын къашыргъа
узалды.

Къанаматны бети тюрленигенин эслеб, сёзюне
къайтды:

— Туугъан кюнюнде мангылайына джазылгъан зат-
ха тюбей болур, къартлыгъында орус къолуна тюш-
генине бек бушуу этгенбиз, алай болса да мен джара-
рыкъ джер болса, баурунг бла бар десенг да огъай
дерик тюлме.

Джантемирни джарык джюрек бла селешгенине
къараб, не затха келгенин айтыргъа тебреди, алай
болгъанлыкъгъа алгъын аузуна келе тебреген сёз-
лени джутуб, Джантемирге джити къараб айтды:

— Сау бол джумушакъ селешгенинге, сен керекли
джерде бир багъана боллугъунга мен инаныбма,
ишингден тыйгъаныма да айыб этме, бир-эки ичги сё-
зюмю айтыргъа манга Къасымны бир тюбетсенг, уллу
ахшылыкъ этесе, мен да аны игилик бла джетдире-
йим!—деб кёзлерин Джантемирни бетинден элге тюш-
ген джолгъа кёчюрдю. Къанаматны айтхан затын тол-
турургъа чурум чыкъгъанына къуаныб:

— Къасымны чакъыргъан не лазимди, башха зат ке-
рекли эсе да, къаягъа таяннганча инаныб айт!—деб
эшекни арпа саламны ашагъанына тёзалмай туруб, ын-
дырдан чыгъарыб арбаны чархына къысха тагъа ол-
турду.

— Сау бол, сен манга тенглик этеринге инамана,
алай'а бусагъатда башха кереклим джокъду,—деб кё-
зю Джантемирни черкесим кёнчегини тобугъуна шын-
тахы бла табсыз салыннган джамаугъа илиниб кёлуне
келди: „Джантемир кеси чемерлеген болур ансы,
Тауджан болса, хариб, аны джамауду деб адам таны-
мазча этер эди.

Бусагъатда Къанаматны кёлуне келгенин билгенча,
тобугъун чебгенини къыйыры бла джаба, джюрегин
къыйнаб, тёгюлюр адам табмай туруб, Къанаматха тю-
бегенинде, тёзалмай айтды:

— Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы элиге джан
къайгъы дегенлей, башынгы къайгы басыб тургъанлай,

кесини джарлылыгъын айтады деб кѣлюнге келмесин, ол аман къатындан айырылгъанлай, болгъанчыгъым суўгъа къуюлгъанча болуб, юйюм артына кетди. Мен, аллах эки къолу бла ургъан адам, къызыб харам талах салама дедим да, энди оюлгъан ишни къалай сюерге билмейме, сен менден джаш болсанг да, сыйынг уллу болсун, айланган, джюрюген адамса, биз былай къайгъысыз ызыбызгъа джарашыб къалыргъа бир мадар билмеймисе?—деб къаядан джыгъылыргъа тебregen къолуна алгъын тюшген чырпыдан тутханча, ол сѣзню эрлей айтыб, Къанаматны кѣзюне къарады.

Къанамат, аны таза инджилиб соргъанын билиб, алай болса да не затха юретиб болушлукъ этерге билмей, аузуна келгенни айтды:

— Хар тыбырны бир джылауу барды дегенлей, уакъ гъыр-мыр болмагъан юйдегими болады, сайны терен этиб бир-бирингден суўсумай, эртде этеригизни да кеч этмей, энта экигиз да эсги стауатха Джыйылсагъыз иги эди.

Къанаматны айтханы Джантемир излеген затха туура джуаб болмагъанында, айландырыб сорду:

— Бир кере харам талах бла айырлсанг, экинчи къалай къошулургъа боллукъду?

Къанамат бу иште не кюрешсе да, болушлукъ эталмазлыгъына тюнгюлюб:

— Афендиге сорургъа керекди, аны къарыны бурса, анга бир патауа табар,—деб мычыгъанына къайгъылы болуб, къолуна тюшген къайын чыбыкъны уата, Джантемирни башы бла элге тюшген джолгъа эки кѣзюн арайтды.

Джантемир, кесини эсги джюрек джарасын къозгъаб мычыгъанын эслеб, секириб къобуб сорду:

— Къасым сени къалайгъа келсе табарыкъды?

— Огъары сын ташны къаты тюртюлеге келсин,—деб сенекни къолуна алыб, ындырда срилиб кюушене тургъан уаныклагъа эшекни къошуб, абрек чыкъгъанлы айырылыб, термилиб тургъан ишге киришди. Сенек бла саламны кѣлтюре да къагъа, юч кере ындырны тѣгерегине айланыб башын кѣлтюргенинде, Джантемир кенгден къаралыб кѣрюлюб, кѣзден ташайды.

Тёртюнчю башы.

Тауджанны юйюню ичи сюртюлюб таза болса да, тышындан кьарасанг, чырпа бёркню джелпегей кийгенча ауаргъа хазыр болуб турады. Таймай эки кьолун Тауджан топракьдан айырмай сюртгени бла юйге ушаб турады ансы, эсги чабырны чыклары чачылгъанча, чачыллыкъ эди. Юйню тышы, ичи кьалай эсэ да, Мыртаз юп башындан джасакъ джыя келсе, тютюн чыкгъанын кёрюб, Тауджанны юйюне кирирге да унутмайды. Бу юйню ичинде не кьарыу болгъанында Мыртазны иши джокъду, айлана келиб кирсе, ачылгъан кьол аяз кьуру джабылмаз дегенлей, шыбырдатыб кьагъыт ахчаланы бюклемесе да, аякъларын кьагъа кетсе, Тауджанны биреуге урчукъ ийириб алгъан сом джарымы джаулукъну кыйырында туюмчекден джылтыраб чыгъыб, Мыртазны хурджунуна ташаяды. Ахча табылма-са да, ол кирген юйюнден кьуру чыгъа юренмегенди, таз, чоюн болса да, ызындан айланган самырланы бирине кёлтюртуб чыгъады.

Ол кюн чоюнну иесини ушхууур кьайнатыргъа башха джугъу болмай кьалгъаны Мыртазны эсине, джугъутурну кьулагъына джел ургъан чакълы да, келиб кьайгъыртмайды. Аныкы аты „закон“ болгъан, джарлылагъа джыландан эриши кёрюннген бир кьамчиге таяныб, аны кючу бла кесине кюнде, кечеде гыл тюшюргенден озмайды. Тюзююн закон деген не зат болгъанын да Биймурзадан ары озуб билмейди, билирге да керекли болмайды. Кимге кьалай кёрюне эсе да, закон аны кереклисине таймай джарайды. Мыртаз „закон деген не затды“ деб соргъаннга „Биймурзаны буйругъуду“ леб бурмай айтырыкъды. Бек кьоркьутургъа керек болса, „прустоп буюргъанды“ деб алай айтырыкъды.

Къазан тутса да, адамны туюб, кьойну атханча, баугъа атса да, улху алса да (аны алмагъан кюнюнде безгеги тутуб джатады)—барысында да законну сагъынмай болмайды. Кёзлерин джандырыб, аякъларын кьакгъанына „закон“ кьошулса, айтханын этдирирге таб болады. Джасакъ теле деб ол бойнундан буугъан адам „закон“ дегенлей, кёзюне картуз, аны туюбюнде эки семиз уууртну ортасында, эки джашар гылыуу кьуйругъуча, эки мыйыкъ, имбашларында да джылтырагъан

чыла кёрюнуб, бир аякъ тирегени болса да, „тефтерге“ тюшмейим деб, джылан эмген макъача, муал болуб къалады. „Законну“ аллай къарыуун ангылаб, Мыртаз керекли джерде аны болушлукъгъа чакъыргъа юренигенди. Бир-бирде „законну“ сагъыннганны аякъ къакъгъанындан кёб этсе да, бир къаум адам къарамай ангырчакъ уатадыла, ол заманда „закон“ сёзден ишге кёчеди.

Ангырчакъ уатхан, джагъасын да Мыртазны биргесине айланган самырларыны бирине джыртдырыб, ёнгелеген къой юзгереге атылгъанча, „къарангы юйге“ атылады. Ол бир бёлек кюнню къарангы юйде къонакъ болуб чыкъгъынчы, Мыртаз аны юйюнде „артыкъ“ къазанын, чоюнун правленнге ташытдырады.

Мыртазны бу „дюрген“ къылыкълары юцион болур, андан бир кере аузу кюйген не да аузу кюйгенин хоншусу кенгден къараб келгенин кёргенлей, юй саутлагъа бир хыянат джетмесин деб, эшиклерине кирит салыб, „къайгъы сёзге тёбен элге кетедиле“.

Унутмагъан эсем аллында хапарны Тауджанны юсюнден башлагъан эдим, алай болгъанлыкъгъа „Аманныхытда“ арба озса, артыкъсыз да ёгюзлени башларын аргъышха джангы баргъан адам тутса, къаягъа, ташха чюйлюгю тиймей хазна озмайды, аллайын, мен да Мыртазны джигине тюртмей озалмайма, ол „джашлыкъны“ сиз манга кечерсиз деб мурадлыма, кечмесегиз да, ол эркинлик сиздеди.

Сиз да, мен да туугъан элден хапар айтыб, Мыртаз заман-замандан кёрюне турмаса, айтхан хапарыбыз толу боллукъ тюлдю. Къалай алай бола эсе да, окъугъанла узакъ создунг деб бир чамланыб, китабны асыры узакъ силдемесинле деген къоркъуудан, Тауджанны къайгъыларына кёчеме. Билиб къалыгъыз, мында да Мыртаз къошулмай болмайды.

Мыртазны тюклю бурунуну тюбюнде, джабагъы усдукгула кирик, мыйыкълары бла, сахдиян тигилген бичимлери къуйругъуна тюшерге сымарлаб, манга аны ёрге-энишге тартыб айланган алай татлы да кёрюнмейди, алай болса да башлагъандан сора артына джетдиррге керекди.

Тауджаннга Джантемир харам талах салгъаныны юсюнден элде кёб тюрлю хапар да джюрюйдю, алай болса да аланы орталарында джюрюген къайгъыгъа

терге шынтахы джаулуугъуну кыйыры бла бетине узалды.

Чабакъны аугъа тюшгенин эсгериб, акъ баш къамасыны башы бла ойнай, бир уллу хатер этерге теб-реген адамча айтды:

— Джылагъандан хайыр джокъду, эгечим, тышырыу башынг бла сен кыйналмаз ючюн, джасагъынгы берирме, менден келген адамгъа тыбыначыгъын да бойнуна салыб, бу асырагъан малчыгъынгы бизге джибер! — деб базарда сатыб аллыкъ малына къарагъанча, иркни саурусуну узалама деб къатындан юркютдю. Ирк, сѣзню башланнганы аны юсюнден болгъанын билиб сесгекленнгенча, Мыртаздан джалаб, аўнай-аўнай келиб, Таўджанны этегини тюбюне башын джапырды.

Атаб сакълагъан малыны къолундан кетерге теб-регенине ырыслаб, ол кетгенлей Джантемирге бир палах боллукъча кычырыкъ этиб джылаб, иркни бойнундан къучакълай, Мыртазны арбада сын болмагъа къоюб, юйге ташайды.

Мыртазны уакъ джетишмегенлери болса да, кесини багъасын билмеген оноучуладан тюлдю, алай болгъанлыкъгъа багъылгъан иркни баш джартысы, джоу-орну дегенча, бу тукъум сыйлы сюеклерине нафсысы тартыб, къатын сѣзню кесаматха джетишдиргинчи юйге ташайгъанын ушатмай, бара-барыб эшикден къараб айтды:

— Мен, элни оноуу къолунда болгъан адам, сен аязыгъынчы сакъларыкъ тюлме, менден келген адамгъа, кютю болса да чартламасын, бойнуна тыбыначыгъын тагъыб бериб джибер, — деб уллу бычагъы, джаркъача бутуна тийе, къайда не бар не джокъ деб бурунун хауагъа туту, тийреден ташайды.

Мыртаз кеси кый кютмегенлигине, бауу малдан къуру болмайды. Былайгъа мал келтириб кѣб адам келеди, кими „кеси“ келтиреди, кимине да келтиртеди. Кѣб турмагъанлай, Мыртазны джер башлы баууна Таўджанны ирки да кирди. Аны ючюн ол джасакъ тѣлерикмиди, огъесе тѣлерик тюлмюдю, биз мелтеге чырмалгъан къагъытны ичинде не зат джазылгъанын билмегенибизча, аны да билмейбиз. Ачыкъ айтыб къояйыкъ: Мыртаз биреу ючюн ахча тѣлей юренмегенди. „Закон“ бла Мыртаз къаллайла этселе да бир-бирин абджытмай джараша барып эдиле, алай-а Таўджанны

джабышыб, огъары джелден ийилген дуббурда битген джангыз терекча, аллына бёченги бола, тёббеси бла къарады.

Айырылыб туруб джангы тюбенгенлей, къайнагъан суугъа буз гыртны атханча, джуаб этгенине сокъураныб, асырагъан къою къолундан къорагъанына ырыслаб, Тауджан, коллары артыкъ олуб, къайры сугъаргъа билмегенча, къызарыб джерге къараб, кеслери алларына калтырагъан къоллары бла шынтахы джаулугъуну чачакъларына къадалды.

Окъ тийген къашха эчгини уучуну аллында джыгъылыб джан тартхан заманда джауорун башы къалтырагъанча, Тауджанны имбашлары къалтырай, кёзлеринден мияла мынчакълача, джыламукъла тёгюлгенинде, аны къыйналгъаныны чуруму неден болгъанын кесине джараулу айырыб эсги джюрек джаралары ачылыб, уянган къаблан джануарны мараб анга чабаргъа хазырланганча, безгек тутханча, санлары къалтырыб, джылай тургъан Тауджанны сермеб бойнуна атыб юйге къачарча болду, алай болгъанлыкъгъа магъанасын аз билген шерият деген сёзню, биреу кычыргъанча эшитиб, къызгъан табаны суу къуюб суутханча, сууукъсурады.

Эмилик уаныкны чабаргъа тебрегенинден бурунуна чомача бла уруб тохдатханча, тохдаб, шериятны юсю бла атлаялмай, джюрегинде къайнагъан затла шерият атлы бир къаягъа гакгы тийгенча тийиб, не этерге билмей, джары бёркюн мангылайына тюрте, къулакъ джанын къашый:

— Не заманнга дери турлукъбуз былай аузлукъ чайнай?—деб соргъанына джараулу джуаб излей, Тауджанны башы бла эсги юйню чалдышына къарады.

Шынтахы джаулугъуну чачакъларын седиретиб, джангыртындан эшерге тебрегенча, ала бла кюреширге болуб, башын кёлтюрмей айтды:

— Не заманнга дери турлугъубузну мен къайдан билейм? Чабыб барыб харам талах салгъан сенсе, аны билгенча, къалгъанында сен билирге керексе.

— Иш манга джетиб тохдагъан эсе, афендиге барыргъа керекди.

— Аллындан башлаб да афендиге джол салыб айланиган сенсе, сен барыргъа керексе, кимге барды-

тѣынгы манга несин сораса. Кеси амаллы балталы дегенлей, этеринги этиб манга неге айтаса?

— Иш манга джетиб тохдагъан эсе...—деб кеси аллына шыбырдай, хотасыны кыйыры бла кѣзлерин сюрте, ол сѣзге болгъанын мараб юйге кириб, тырхык-да чоюнланы дыкъырдата айланыган таукълагъа нарат джаркъаны силдеди.

Къойгъан къатыны бла сѣлеше тургъанын адам кѣ-рюр деген къоркъууда тѣгерегине къараб:

— Сен кесинги сохандан, сарсмакъдан ариу этерге кюрешгенлигинге, тюзюн айтсакъ, сабда да балтад-да барды. Сени, мени дженгиллигибиз да болгъан болур, къарын къарыннга да хурулдайды, бир-бирибизге кѣл къалгъаныбызны къоюб, джарлы юйюбюзге джарашайыкъ,—деб туюю баргъан джанына сылады.

Джантемир харам талах салыб къойгъанлы Тауджан джюрегине туююлген затланы ачысы бла тешерге тебреди, алай болгъанлыкъгъа аны черкесим кѣнчегини тобугъунда шынтахы бла салынган дшарашыу суз джамау ну эслеб, бу да менден къолай джашай болмаз деб кѣлюне келиб, джумушарай айтды:

— Биз бир насыбсыз кюн башыбызгъа иш этген болур эдик, санга атагъан затымы от кюйдюреди, суу элтеди, джарлы юйюбюзге джыйылсакъ деб къурманлыкъгъа сакълагъан, багъылгъан иркими „энсиз“, джелмаузча алгъанды да кетгенди. Аны ашагъан тамагъына эшек гуммос чыкъгъа эди...—деб ауз къабынын къабдырыб сакълагъан малын, тѣббеси кыйл бояу бла боялыб, бу сагъатда, Джантемир бла сѣлешген заманында, къатында болмагъаны эсине тюшюб, джаулу-гъуну кыйыры бла кѣзлерин джаба, таушсуз джылады.

„Энсиз“ деб кимге айтылгъанын сормагъанлай билиб, къайын къабукъ чырмалгъан къамасындан къаты кысханлай, Мыртазны излеб къарагъанча, тѣгерегине къараб, кѣл басаргъа кюрешиб:

— Атасы анасы да бир къагъанакъ тюлмюдю, ёл-месек бир мал табарбыз,—деб Тауджанны джылагъанындан тыяр мурадлы джаулуку къатыш кѣзлерин ууа тургъан къолуна узалды.

— А-а-а! Эм артында эсги стауатны джокълагъанынги иги этесе. Ат айланса къазыкъгъа дейди, не кю-решсенг да, сен Тауджан кирик адам табмаз эдинг,—деб Къасым чалдышдан чыгъыб юслерине къарады.

ауз кѡабыны бла багъыб, алгъын эрим бла джарашсам деб атаб тургъан малыны „законнга“ джоулгъанына бек улуу бушуу этдик. Къуру бушуудан не келсин, биз бушуу эте тургъан заманда, Мыртаз джауоруннга туруб тура болур.

Иркни кѡорагъанын экинчи кюннге деричи Тауджанны тийреси, хонсусу, биз да аланы ичинде болуб, билалмагъанбыз. Мыртаз кемириб бошаса да, Тауджан бети-къуту кетиб, эшик аллында кеси жангыз олтуруб тургъанын кѡрмесек, болалмай турлукъ болур этдик. Бу джарлы тышырыуу бу сагъатда, башында не кѡайгъыла кѡайнай болурла? Кимни кѡлунде не болгъанын биз кѡайдан билейик, алай болгъанлыкъгъа сабийни ёсдюргенча, асырыб тургъан малы кетгенли, къуру таш салдырыб тургъан болмаса, тышырыу иш этгенин да кѡойгъанды, не ашаб джашай эсе да, оджагъындан тююн да чыкъмайды. Тауджан кеси сагъышына болуб тургъанлай, кѡз байлаб юйге кирген кычырыуу кѡайда тургъанын унутханча, аузун джарыб кычыргъанына элгениб кѡарагъанында, аллында Джантемир ёрге сюелиб, темирчини кѡрюгюча, кѡкюреги дженгил-дженгил кѡбе да чѡге, кѡзлери мыдыхлача джана тура эди. Тауджан Джантемирге былай тюбер умуту балмай, секириб кѡобуб, джунчугъандан джелкесине дери кызарыб, баш энишге кѡарады.

Джантемирни аузу кѡургъакъсыб, тамагъы бууулуб, бир кесек заманнга деричи джукъланган сюймеклиги, кѡургъакъ нарат отунча, джаныб, тылпыусулугъун хорлай, аузуна келгенни ычхындырды:

— Къасымны кѡрмеймисе?

Бир кесек джунчугъанындан ычхыныб ёрге тутуб, керексиз затны соргъанына ачуу тийерек болуб:

— Мен аны кютюбмю айланама!—деди.

Кѡабыргъасын ышыб джарашыргъа мурад этиб келгенлей, кѡойгъан кѡатыны дюрген джуаб этгени, миз чанчылгъанча, джюрегине чанчылды, алай болгъанлыкъгъа эртдеги хайуан кѡала ишлей келиб кѡуйругъу бла ойгъанча, чала келиб чалкъысы ташха тийгенлей дюрюден чыкъмай, Тауджанны джуабын, шибжини джухтанча, кесин кѡатдыра джухтуб, ауазын накъырдагъа бура айтды:

— Энди да ууунг тюгел кетиб бошамагъан кѡреме,—деб кѡайын кѡабукъ чырмалгъан кѡамасына керексиз

бир кесек шагърей болгъанымы себебинден, сыртымы отха кыыздырсала да, айтырым: элде джюрюген осал хапар, ол эки адамны юсюнде болмагъанды. Джантемир „бир кесек аузу ачыды, кеси да къаратонду“ деб ичги сѣзюн айтхан адамларына тарыгъа туруучан эди, айырылгъанларыны, артыкъсыз да харам талах бла, башчуруму олду деб мен да къол салама. Къалай алай болгъан эселе да, ала айырылыб тургъанлы бир бѣлек заман болады. Ала айырылгъандан бери, ичигизде къалгъан сѣз болсун, бир кесек заман кетгенлей, ташкѣмюрлери сууб, бир-бирлерине тансыкълау кѣзден къарай тебregenдиле. Ётюрюкден хайыр джокду, келейик, барайыкъ деб бир-бирлерине джукъ айтыб эшитмегенме, бир-бирине ышырылыргъа кюрешген адамланы халилери алай‘а белгисизмиди?

Джантемир отуннга тебregenлей, Тауджан „эслемей“ аны аллына урчугъу бла чыгъады, ол да озуб баргъанлай „эслемей“ джелкесин къашыгъан сылтау бла анга къынгырына къарайды. Тауджан Джантемир ючюн къаты агъач отда кюйсе да, башлаб айталлыкъ тюллю, Джантемир‘а харам талахны юсю бла къалай атларгъа билмейди ансы, сѣзню къыйырдан-бучхакъдан башларгъа огъайы джокъду. Алкъын къаты агъач отда кюйген да, харам талахны юсю бла секирген да болмай турады.

Эртде, кеч болса да, Джантемир бир къайтырыкъ болур деген мурадда Тауджан Кыямытланы джюнлерин ишлеб бир ёксюз къозуну алыб къарай кетиб, къуйругъун кючден-бутдан кѣлтюрюб джюрюген уллу мал этгенди. Тѣббесинде акъ тюклерин къыл бояу бла бояб, бойнуна да къонгураучукъ тагъыб, таймай биргесине джюрютеди. Тауджанны асыралгъан ирки бусатта мараз болуб, бир кесек азгъан да этгенди, алгъаракъ къуйругъун джюрюталмай чархчыкъла тагъылыб джюрюгенди.

Тауджанны мурады Джантемир бла джарашхан кечесинде ирки къырыргъады, алай болгъанлыкъгъа Мыртазны иркге кѣзю эртдеден илингенди.

Тауджан юй башында иркин кюте, къолунда да урчугъу бла оджакъ джанына чѣгюб тургъанлай, Мыртаз арбазгъа кирди. Эшикте къарынлы киритни кѣрюб къайтыргъа тебregenлей, Тауджан намыс этиб ёрге тургъанын кѣрюб, къуаннгандан джабагъы усдукгуларын

бир-эки сылаб, бармагыын къармакъ этиб булгъады. Тауджан, бир джанындан бу суймеген адамы келгенине экинчи да андан чакъырыу алгъанына асыры къоркъгъандан джюреги сенткилдеб, дженгил-дженгил уруб алгъасаб шынтахы джаулугъуну бир мюйюшю бла аузун джаба, юй башындан арбазгъа тигелеб келди.

Апон къазауатда берилген, тюклерин кюбюрде кёб джатхандан кюе кесген, тёббесине окъа тигилген бёркюн къулакъ джанына джабышдырыб, къойнуна узылыб, бир къагъытны чыгъарыб, кёзлерин къагъытдан айырмай бёлюб-бёлюб, Мыртаз айтды:

— Тёбентин санга эки тюмен джасакъ келгенди, аны бермей боллукъ тюлсе, сени джазыкъсыныб бир-эки кере да тёбентин келген къагъытланы къайтара тургъанбыз, энди келген къагъытны башыма къоркъмай къайтараллыкъ тюлме, узал кюбюрчегинге!—деб эмен къазыкъ урулгъанча, арбазгъа сюелди.

Кёб болмай джасакъ тёлегенини ачыуу бурунундан кетмей тургъанлай, джаратылгъанлы бир кере джанына тюшмеген ахчаны айтханында, къоркъгъаны бла ачыуланганы бир-бирине кюшулуб къалтырай айтды:

— Кюн сайын не джасакъды ол, сен келирге эринмегенлигинге, бериб турургъа, мен бир джарлы тышырыу, басдырылгъан ахчам джокъду. Эки тюменни бети къаллай болгъанын туугъанлы да кёрмегенме...

Иесини къатында иркни тёгерек айланыб къуйрукъ ючюсюню къалтырагъанына ауз суулары келе, къатын хорлай эсе, джауорунну джоналмай къалама деб къоркъуб, къарыусуз кёзююне сакълагъан сёзюн алгъа чыгъарыб айтды:

— Эгечим, сен манга джекирме, оноучу бла алай темир бет алыб сёлеширге полно праванг джокъду, алай'а законнга сыйынмайма десенг, биз, патчханы столунда олтургъанла, ишинге чакъырыб къарарбыз,—деб чыгъарыб къарагъан къагъыты бегимли болгъанын таныта, мелте чырмалгъанны ичине салыб, сыртын мукгур эте, джан хурджунуна сукъду.

„Закон“, „чакъырылу“ деген сёзле сагъынылгъанлай, балтасы ташха тийгенча болуб, дыгаласдан тёгерегине къараб:

— Аллай бир ахчаны мен къайдан табайым,—деб кёзлеринден къуюлуб тебregen джыламукъланы сюр-

Тюрто чыгъанагъа узалгъанлай бармагъына чыгъанакъ чанчылыб кычыргъанча, Тауджан таба узалгъан кьолун кесине тартыб, джунчуб не этерге билмей, Къанаматны аманаты эсине тюшюб, кысха бурулуб, Къасым таба атлаб, кызарыб баш энишге къарай туруб, не этерге билмей юйге къачхан Тауджаннга:

— Бююн афендиге бармай къалмам,—деб босагъадан кычыра уакъ-уакъ атлай келген Къасымны аллына сюелди.

— Ындыр басхан хапарынгы эшитген эдим да, сабийле келиб: „Джантемир Тауджан бла сёлеше турды“ деб бир-бирлерине хапар айтханларын эшитиб, джарашхан эселе, кьолун бир тутайым деб келе эдим.

Джантемирни джунчугъанын эслеб:

— Юйюнгю чачыб айланнгандан не хайыр барды, эртде этеринги кеч этдинг эсе да, бир кьол да бер деб,—баш энишге къарагъан Джантемирни сермеб кьолун кысыды.

— Ол джунчугъанындан ачылыб:

— Асыры джарашыб да бошамагъанбыз. Къаллайла эсе да адамла кыздырыб тентрей кетиб харам талах салама деб терсейгеними энди афенди бир тюзетмей эсе, уллу чырмалабыз.

— Сиз кесигиз бир акъылгъа джыйылсагъыз, афенди несине къайгъырады, кьол аязына бир-эки сомну сылджыратсанг, джангыртындан неках этер да кьояр. Джараша киригиз, кьурманлыкъгъа биз да бир келирбиз.

Кьурманлыкъ сагъынылгъанлай, Тауджанны багъылгъан ирки кьорагъаны эсине тюшюб:

— „Энсиз“ сау болса, джасакъ бла малсыз огъай, джансыз этерикди. Тышырыуу атаб тургъан иркин быягъы Мыртаз кьоратханды да кетгенди. Баш кюн бла бошкюн бир джасакъ джыядыла, бу джыйгъанларын тюбсюз кёлге кьуймай эселе, не этедиле, Бу тар ёзенни былагъа кьоюб башыбызны алыб къачмай эсек, бойнубузну ёрге кёлтюралмай кырылыб къалабыз.

Джантемирни къатына кысылыб:

— Ала тюлмюдюле Къанаматны хаджирет этиб, джарлы Темуркъаны юйюн чачыб айланнганла. Ол адамла асыралгъан иркин алгъандыла деб бирда сеирсинме.

Къанаматны аты айтылынганлай, аманаты эсине тюшюб, Къасымны чалдыш кыйырна тарта, къулагъына шыбырдайракъ айтды:

— Бу джараусуз кыйгъыгъа болуб айталмай тура-ма, бюгюн ишими кююб сени излей тюшгенме, мен излегинчи кесинг тюбев къалдын.

Юй башында адам болуб эшитмесин деб чалдыш-дан берлакъгъа туруб, юй башына къарай, Къасымны бойнундан тутуб кесине тарта, къулагъына шыбыр-дады:

— Къанамат келиб мени антаучукъуму къатында къалгъанды. Бар да Къасымгъа тюбе да менден тынч-лыкъ, эсенлик хапар айт, андан сора кёз байланган-лай „сын ташны“ къаты тюртюлеге келсин, алайда сакъларыкъма деб бек къаты айтханды. Бу хайырсыз къатынны кыйгъысына болуб келгенлей санга чабма-гъаныма бек уялама, алай болса да мен толтурлукъ джумуш бар эсе айт, марджа, тындырайым,—деб Къа-сымны бойнун ычхындырыб, кёзюне къарады,

Къанаматны аты сагъынылгъанлай, Къасымны кёз-къабакълары керилиб, бир бёлек замандан бери ха-парын эшитмей, къоркъуулу болуб туруб, элни кы-йырында тургъанын эшитгенинде, чабыб барыб, кё-рюрге эсине тюшдю, алай болгъанлыкъгъа Къанамат башлагъан ишге заран болурма деб къоркъуб, кесин басыб, эшитгенине ышанмай айландырыб сорду:

— Керти „сын ташны“ къаты тюртюледеми бол-лукъду?

— Анда боллукъма деб айтханы алайды,—Къана-матны нек келгенин ангылай тебреб кёлюне келди: „Бир ишексиз тутулгъанланы эшитиб, энди аланы бош-ларгъа тюшгенди, элден тас болгъанча Ибрахим да кёрюнмейди, аллай бир уллу кыйгъысы болмаса, ме-ни кеси келиб нек излейди, барыб правленде бир тах-са билеим“ деб сагъыш эте, Джантемирни имбашы-сындан кюлун ызына тартыб, аягъына-башына къа-раргъа юйлери таба бурула тебреб, Джантемирни кё-зюне джити къарай айтды:

— Сау бол, сен борчунгдан къутулдунг,—деб Къа-наматны аманатын айтханлай, Къасымны сагъыш бас-ханын эслеб:

— Мен керекли зат бар эсе, айт, баурум бла эт десенг да, этерикме.

— Джарлы кёлю джарыкъ дегенлей, сен тенгле-ринге керек болса, джанынгы аямазлыгъынгы да биле-ме, алай болса да бу сагъатда сени кыйнар зат да джокъду,—деб юйюне бурулду.

Къанаматха болушлугъу аз тийгенине бушуу эте, кыйгъан катынына тюбегенли джюреги кюзгъалыб, ындырын Къанаматха кююб келгени башындан чыгъыб, Тауджанны юйюне дженгил джыяр кыйгъыда, афендини юйюнде табмай, ауз сюдде олтургъан хапарын эшитиб, тири-тири атлаб правленнге айланды.

Джантемир правленнге джетгинчи башына не зат сагъышла къаланганларын былайда тохдаб айтмасам да, кесини башына алай кыйгъы джетген эркиши айыра билликди.

Сернек тобну орнатханча сюелген, ауз сюд олтургъан юйню адам кёб джюрюгенден, босагъасыны ортсы терен ашалгъанды. Къартлыкъ джетгенин билдире, арбазгъа ачылгъан джангыз эшигинде, джангы сыгъылгъан бышлакъдача, къурт тешген уакъ тешикле къараладыла. Юлле тютюн ийис, эсги кыагъыт ийис бла сюдюлени джалдан кекирген ийислери бир-бирине кюшулуб, тышындан кирген адамны бурунуна уруб кёлюн булгъайды. Эшик артында боза челекни катында кыбыргъаларына боза кышхыр джабышыб беллау кружка джатады. Столгъа джайылгъан джабууну боза бла тюрлю-тюрлю мерекеб тамгъадан джабылыб, къачан эсе да болгъан джашил бети кзуру кыйырларында къалгъанды. Терезеге чыначыгъы джете къалкъый кёле да, башы кёкюрегине аунаса, сюдю Къалагерий кёзлерин ачмагъанлай, башын быягъынлай имбашларына орналтыргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа бегенеси озгъан боза дженгиб, тубандан чыгъаргъа кыймайды.

Къалагерийни онг джанында гулочуна таяныб, сюдю Къырымгерий олтурады. Терек тюбюнде чибин кюруулагъан эшекча, бир-бирде гулочун полгъа кыагъа да Къалагерийни уяата, кёзлерини джанларында эки уллу сары хымил джыйылыб, ау чабхан кёзлери бла сюдге келгенлеге къарайды. Столну эшик таба джанында юйню башын джалын этмей кыймазгъа ант этгенча, силегейлери сакъалына агъа, сюдю Шыхымгерий къалыянын тартады.

Столну бир кыйырын кеси алыб, ауз сюдню кыгъытчысы Тохдар, арыкъ эчгини джамызыча, джукъа бурнундан жарыкъ ура, кёзлюклерини бурунуну ортасына тюшюрюб, баш кёлтюрмей джазады.

Мухаммат-Амин афенди, къара чибилле хатерсиз чёгюб къаралтхан патчах суратны тюбюне олтуруб, къуранны ант этдирирге ортасын ачыб, чыкырдатыб мынчакъ тартыб, гурт таукъ джангурдан къоркзуб джуджеклерине къанатларын джибергенча, кёз кыбакъларын энишге джибариб къарайды.

Тохдар, джазгъанын тохдатыб, кёзлюклерини башы бла тегерегине бир-эки къараб, афендини сол джанында олтургъан Тогъузакъны эслеб, ышарыргъа кюрешиб тютюн кюйдюрген сары къаралдым, санауу таусулгъан атны тишлерича, тишлерин ачыб сорду:

— Джазгъанымда джангылычлыкъ болмасын, ишни кылай болгъанын аллындан бир айтсанг.

Бий Къаншаубийни эгети, аны орнуна сюдде дау айтыргъа келиб, кесини багъасы уллу болмаса да, Къаншаубийни сырты бла сюдге келгенлей бийин эниклей, башын кыазча кёлтюрюб, тегерегине къарай арамкъарам этмей, афендини къатына олтургъанды. Бийни эгиси болгъанын билдире, темир бетли чебгенини илгиклери къарынын кёлтюралмай, бир бёлек джеринде юзюлюб, кыалгъанлары да Тогъузакъны къарынын ачыб кыояргъа тартынганча, кыадалыб тутаргъа кюрешидиле, алай болса да кыарыуларына асыры базгъанча кёрюнмейдиле.

Тохдар ышарыб, аны таба къараб соргъанлай, бийича ашыкъмай, акъыртын кыобуб, сол кыолу бла кюмюш артлы кыамасын тутханлай, кыйырларында айран кыатхан ызлары кыалгъан, тютюн кюйдюрюб саргъалгъан мыйыкъларын сылай сюдюлеге аллын буруб, сюдге келген эллилеге бармагъы бла кёргюзте башлады:

— Была аллах адам да уялтмагъан бир адамладыла, джаз болуб кырдык буруну кыарагъандан башлаб кыачха деричи была амалтын сыртымда терим кебмейди. Аллах айыб этмесин алай айтханыма, кыол аяз киби бирер биченликлери хан баланы (алай бий Къаншаубийге атайды) джерлерини отрасына тюшгендиле да, кыоруучула бир джанына кеси джарауларына ташайгъанлай, джерден чыкыгъанча, мараб туруб чы-

гыб, хан баланы биченликлерине келген суудан кеслерине бөледиле! Биченликке суу салган кьоруучула уа сокъурмудула, илипинни таркъайгыанын эслеб кьарасала, быланы биченликлери болган джерге суу бөлюнуб тура. Была итле кибик басына да суу салган кьоруучуну кьоркьута, ол да манга тарыгъа да келе, ариу джарлы джанымдан тойдурдула. Бир бөлек джолда хан балагъа айтырма деб да кьоркьутуб тыйдым, алай богъанлыкъгъа бу адамла не затдан уялыкъдыла, былагъа налат болсун!

Хапарына кызыб кетиб, бойнун бир джанына эшикден киргенлей басыныб тугъан эллиле таба буруб, тьое къусханча тьокьоруб, юзюлген джеринден хапарын башлаб тебреди:

— Бир кюн хан баланы огъары ёзеннге ашырыб, ызыма арбазгъа къайытханлай, биченликлени кьоруучу, талагъы туруб, солууун алалмай чабды да джетди. Керек болса, ол, мен былайда айтханымы, аллахны алында айтырыча айтыр.

Афенди башын кёлтюруб, къуранны джаба айтды:

— Сени хилаф сёлешмегенинге мен шагъатма, айт, сен айтхан сёз ишши ачыкъ этеди,—деб столну джанында чёкген карт сюдюлеге къарады.

Шахымгерий, юллесин баш бармагъыны тырнагъына къагъыб, дагъыда азундан юллени тьюшюрюрге кёзю кыймай, аузуну кыйырында юллеси къалтырай мурулдады:

— Сен, хан баланы къатында ёсген адам, джалгъан сёлеширик тьулсе, айт къарама да,—деб айтханына бегим излей, Къырымгерийге къарады.

Къырымгерий, сюдю юйню эки бёлген бурууну эшигинден кёзлерин айыралмай, Шахымгерийни айтханына къол салгъанын билдире, иги тауш этдириб, гулочу бла полну какъды. Къалагерий таушха уяныб башын кёлтюруб, къызаргъан кёзлери бла тегерегине къараб, а-а-акъ деб узун кекириб, айтылган затдан джукъ ангыламаса да хоншусу таягъы бла бошунагъа алай аны уятырча уллу тауш этмезлигине эртдеден бери бирге къуллукъ этгенлерине юрениб башын кёлтюргени бла:

— Алайды, алай,—деб быягъы терезеге таяныб, баш къагъа келиб, хурулдаб къалкыды.

Сюдюледен кёл табханында, Тогъузакъ бурууну тышында басынган эллиге хыликге кёз бла къарай, башлады:

— Къоруучуну алай кёргенимде, не зат эсе да бир палах болду деб къоркъуб соргъанымда, кесин тыялмай джылаб, тешиниб, юсюнде ма бу игле уруб салгъан кюрек джараларын кёргюзтдю.

Аны эшитгенлей эллиле, бал чибинле ау кийиб танымагъан адам ичлерине бал алыргъа киргендеча, бу сагъатха дерн кымылдамай тургъанла, бир-бирин тюртюб, къайгъылы болуб, къауъгагъа кирдиле. Ала алай къатышханлай, орталарындан бир мор чебген, алаша къара шинли адам чартлаб чыгъыб, кёзлери джана, туююшюрге чабханча, онг къолун силке айтды:

— Биз тюлбюз, ит сенсе, Къаншаубийни ит тегенесинде семириб, къол аяз кибик бирер биченликчигибизни, суу башы кесген эмегенча, къаран къоюб, энди былайда джалгъан шагъатлыкъ бериб, кесинг этген затланы бизге кюерге мурад этме, биз сени...

Андан ары не зат айтырыкъ эсе да, Къырымгерийни таягъы полгъа дженгил-дженгил къагъылыргъа къалыб, сёзню артына джетерге къоймады. Къозгъалгъан эллилени тохдамазлыкъларын таныб, афенди къобуб, онг къолун эллиле таба узатыб айтды:

— Мени аллымда тургъан келамда: „Аллаху тагъала сабырлыкъны сюеди“ деб алай джазылыб турады. Къарнашларым, кесигизни шайтаннга хорлатмагъыз. Сизни аллай къайгъыгъа салгъан шайтанды. Ол сизни ичигизге кириб иги адамларыгъызгъа юсдюртюб, кеси нагъалат, эшикден къараб, кюлюб къуана турады.

Афенди алай айтханлай, эллиле бурулуб эшик таба къараб джукъ кёрмегенлеринде, къарагъанларына сокъурана, бир-бирлерине кысылыб джоббу болдула.

— Былайда олтургъан сюдюле хар бир ишни, айтылгъан затны элек бла сюзгенча сюзедиле, шайтан къозгъагъан джюрекlege сабырлыкъ салыгъыз,—деб аны айтханын бегите, кийиз бёрк кебча, башларын силке тургъан сюдюлеге кёлю бла ышарыб олтурду.

Къалагерий уяныб бошаб, хоншусу Къырымгерийни узун кекириб тылпыуу бла сакъалын кымылдата къулагъына:

— Чырчабба Забитхан бозасына къурум къошхан болур эди, эртденбла къошун бла бир ичгенем да бы-

лай кёлюм булгъанганлай турады, — деб айтханы керти болгъанын билдире, айландырыб нёгерини хамхотуна джалдан ийис этдире, узун кекирди.

Даур тохдагъанында, Тохдар джазаргъа уъланыб, Тогъузакъгъа татлы ышара сорду:

— Андан ары къалай болду?

Тугъузакъ, басыныб джити къараб тургъан элли-леге хыны къараб, тохдагъан джеринден башлады:

— Ол адамны хатасы, къыйыны болмагъан джерде алай туююб, джарала салыб джибергенлерин кёргенимде, аны къорумай къояргъа аллахдан къоркъуб чабыб келгенимде, ма бу къара шылабчыкъ (быягъында чартлаб чыгъыб сёз къошхан эллини бармагъы бла кёргюзтдю), бери басыныб тургъан, ант, къырал тыймагъан хашкенлени тегерегине джыйыб, бойнуна кюрекни салыб, кёкюрегин тургъузуб, кесин къалтакъчыкъ этиб, хан баланы биченликлерине баргъан суўну кеслерине буруб тура эди. Джапыларындан сёз ангыламазча таныб тёре аллына чакъыргъанымда, кюрекleri бла темирчилеб юсюме басынганларында, башымы алыб кючден къутулдум.

Къара шинли шылаб элли, аякъ бюгюб, бурулуб Тогъузакъны алдагъанына не айтадыла деб нёгерлерине къараб, ызына сюдслеге айланыб, асыры къызгъандан буруууу башы бла тюшерге мурад этиб секиргенча ёрге-ёрге чыгаб, онг къолу бла Тогъузакъгъа джаныулай, тылпыуу тыйыла:

— Ант эт, къуран бла ант эт, ол сени джалгъан сёлешгенинг ючюн, чапчакъ кирик кёбдюрюр, — деб нёгерлеринден болушлукъ излеб къарагъанында, барысы да бир ауздан къычырдыла:

— Ант этсин, къалай кёбгенине бир къарайыкъ, — деб бир-бирин теблей, сюдюле бла аланы ортасында сюелген бурууғъа басындыла.

Сюдюле, Тогъузакъ сёлешген заманда аны айтханын бегимлей, башларын артына-аллына силкгенни тохта-тыб, эллилеге хыны кёз джетдире, не этерге билмей, армау болуб бирден афендиге къарадыла.

Ант этдирмей къояргъа эллилени аллында дараджам тюшер деген къоркъууда афенди ёрге къобуб, къуранны къолуна алыб, эллилеге айлана айтды:

— Кесигизни бир дин къарнашыгъыз сёлешген заманда, кёлюгюзге бу тукъум кир затланы келгенине

бек улуу бушуу этеме, алай болса да сизни шайтан терилтгенин ачык этер ючюн, аллаху тагъаланы келамын бу Тогузакъны кюлуна береме, — деб чубар тышлы кюуранны узатды. Тогузакъны ант сёзлери бла кюуранны убба этген таушу, андан сора Къалатерийни мушулганы болмаса, сюд юйню ичи таушсуз болду.

Адети бла Тогузакъ ант этиб, кюуранны афендиге узатыб, бютеу юйню ичи таушсуз болуб бир кесек турганлай, эллилени артларындан тауш чыкды:

— Аланла! Бу кёберик эсе, нек кёбмейди?

Къалган эллилеча сеирсиниб, Къасым ызына къаранында, Джантемирни кёзлери Тогузакъга кыатыб, адамланы артларында ёрге сюелиб тура эди.

Аны къараб кёргенлей, Къасымны джюреги ийне тюртгенча чанчды, алай болганлыкыга башха зат этерге билмей, эслемей турганлай, Джантемир чыгыб кетмесин деб эшикни юсюн алды.

Алдаб джалган ант этгени ючюн кёберик болур деб туруб, Тогузакъны бир да кёбер джапысы болмай афендини туурасына олтурганында, эллилени бир къауму къайгылы болуб, кычырыб тебретиле:

— Кюуран бла ант этмегенди, китаб бла этгенди, ансы кёбмей нек къалганды, афенди кюуранны берсин!

Инамсызлыкъ, суу кулданы тюбюн урлаб джайылганча, джамагъатны ичинде джайылыб тебрегенинден кюрккуб, афендин секириб кюуб, кесин мыдах кибики этиб айтды:

— Ай джазыкъ адамла, мен сизни тюз джолга салдырыга аллахдан тилей мангылайымы тешмесем бирер агъач джануар болуб чегетге кирир эдигиз. Сиз манга ыйнанмай эсегиз, аллахга да инанмайсыз, сизни кибики аллахга ыйнанмаган миллетлеге аллах чамланыб, кан, аны кибики гыбы джаудурганы болмаганмыды? Сизни амалтын бу тар ёзенге бир палах тюшеди деб кюрккыгандан кёзюме джукъу кирмейди. Сизни ичигизде менден окъуб кюуран чыкыганла бардыла, ма инанамаганла келсинле да къарасынла, кюуран болганы бла кюуран болмаганын ол заманда кюрюле, — деб олтуруб бетин кюоллары бла джабды.

Афендини сёзлери эллилени, джанган отха суу кыйган кибики джукълатханларында, сюдю Къырымгерий, гулочун полга кыагыб сёз бергенин билдире, къара шинли алаша элли таба бармгыг тюртдю.

Афендиннн сёлешгенинден джунчугъаны толу кетиб да бошамай, тартынаракъ алгъа чыгъыб, башлады:

— Джарлы эсек да бизни да аллах джаратханды, бу Тогузакъны кыйын адам болгъаныны себебинден, бирер кесек джерчигибиз джыл сайын къаран къалады да кетеди. Аны себебли бу тар ёзенни ичинде биз алай джазыкъ болабыз, юйюбюзню тутхан бирер эшегибизни аллына атаргъа джукъ табмайбыз. Джазны джаз узуну Къаншаубийни гедлеш сабанлары, биченликлери сугъарылыб джашнагъынчы тёзюб, къараб турдукъ джайны ортасында къол аяз кибиб бирер джерчигибиз къаран къалыб кетерге тебрегенинде, кимге да тенг суудан кёбге кёб джетсе да, бизни азыбызгъа да бир джукъ джетерик болур деб барыб бир кесек суу джибергенлейкге, шугут джылан хунадан чыкыгъанча, Тогузакъ бир джаныбыздан чыкъды да...

Къырымгерий таягъын полгъа кючлю къагъыб кычырды:

— Не похланы сёлейсе сен былайда, патчахны столунда, джылан, кеселёкге хапарны къой да, не зат эсе да излегенинг аны айт, — деб сюд нёгерлерине къарады, ала да аны айтханын бегимлей бирден башларын силкгенлеринде, сёлеширге эркинлик бергенин билдире, къара шимми алаша элли таба къолу бла силкди.

Тогузакъ сёлешген заманда сюдюле анга башларын силкиб бу сёлешген заманда хыны къарагъанлары, сёлеше келген заманда тыйгъанлары джюрегине буз салгъанча, сууукъсуратды, алай болгъанлыкъгъа кёбден бери джыйыб, кёлтюрюб тургъан кыйынлыкъын тегелмей къояргъа болмай башлады:

— Айтханымча, алай чыкъды да кычырыкъ, хахай этиб, арам-къарам этмегенлей кюрек бла ма бу сакъат адамны урду, — деб къатында ёрге сюлиб тургъан адам ортасы болгъан чырпа бёркюлюню кёргюздю.

Тогузакъ кесин ышартхан кибиб этиб:

— Эки джыйырма адам болуб манга чабхан заманда, мен аны къалай урдум. Ол ётюрюкге бир къарагъыз, — деб кесин тюлкюча ышартыргъа кюреше, эки кёзюн сюдюлеге джити аралтды.

Чырпа бёркню иеси, сюдюле Тогузакъны айтханына быягъынлай разы болуб башларын силкгенлерине къараб туруб, бурууну эшигини юсюнде сюелген элли нё-

герин бир джанына тюрте, ёшюню бла уруб эшикни чюйюн кьобарыб кириб, сюдюлени алларына сюелиб:

— Та-та-ры-гьы-гьы-угъа ты-ты-ны-ла-ла-гъыз ба-ба-шы-шы-гъызны. Тот-т-о-огъу-з-з-закъ-и-ны а-а-айтха-ха-ны-нына си-си-сил-ки-киб ту-ту-тур-ма-магъыз да, — деб тилкъаулугъуна да джюреги кьобханы кьошулуб, сёсюню артына бети кёгергинчи кюрешиб кючден дже-тиб, башындан чырпа бёркюн полгъа букъу этдире быр-гъаб, ийилиб теббесинде джарасы джангы битген акъ-сыл кызыл узун табын кёргюзтуб, бёркюне илиинген къагъыт джыртылгъан кесеклени бутуна къагъыб ариулай, ызына чыкъды.

Тохдарны замансыз бурун сууу желе, джазалмай къаламы къагъытха трелди. Бурунунда кёзлюкле мекам табмай, бир-эки джолда да бурунуну сыртында джолоу-чулукъ этиб, эм артында аякъ орунсуз болуб, мерекеб орунну къатына джатдыла.

Къалагерий, таягъын къакыгъанын трхдатыб, къар-май кетиб хурджунундан кьочхар джарыны чыгъарыб ичине узалды, алай болгъанлыкъгъа джарыны ичинде тютюн табмай, узалыб кыйыры чайналгъан узун къара дугъум сабы была Шахымгерийни юллесин кесини аузу-на кёчюрюб, «па-па-па» деб тауш этдире, дженгил-дженгил тартды. Афенди башын энишге тутуб, къачда кёк агъачны джапракълары агъыб, тауш этгенча, уакъ-уакъ къуранны къагъытларын шыбырдатыб аўдурургъа джарашды. Къалагерий, кёзлерин ууа, Тохдарны къала-мы, эшек бузгъа трелгенча, трелгенин ушатмай, узун кекириге да унутмай, бармагъын гулоч маталлы кы-нгыр этиб, эллиле таба къараб сорду:

— Керти башынгы сыдыргъан Тогузакъ болгъанын шагъат кёргенмиди?

Башы тешилгенни аузундан сёз чыкыгъынчы, буруу-ну джанына басынган эллиле, бир ауздан кычыргъан-ча, кычырдыла:

— Барыбыз шагъатбыз къуранны джуууб ич десегиз да, тюз бурмай кёргенибизни айтырыкъбыз! — деб киши антха чакъырмагъаңлай, къуран таба басыныб тебреди-ле, алай болгъанлыкъгъа афенди кьолун кёлтюрюб тыйды.

Тогузакъ, сюдюлени джунчугъанларын эслеб, бар-магъында аты салынган кюмюш джюзюгю бла ойна-

гъанын къоуб, бети мор болуб, олтургъан шиндигин дыктырдатыб аўдура, ёрге къобуб айтды:

— Была эки джыйырма адам болуб, бир-бирин ариуларгъа тиллешиб келгендиле, аманлыкъчыла бир-бирлерине шагъат болургъа табсала, андан сора алагъа не керекди? Уллу аллах кеси болмаса, была этген артыкълыкъны кёрген, быланы таякъларын кёлтюрген эки адам барды, аланы бири менме, туугъанлы джалгъан сёлешмегениме кесигиз да шагъатлыкъ этерсиз, эжинчиси, была туюуб джиберген джашды. Аны хан бала малгъа джибергенди да бюгюн былайгъа табыллыкъ тюлдю, керек болса, чакъырыргъа боллукъду. Мени ант бла айтханым толуду деб танымасагъыз, хан балагъа айтырма, ол кеси оноуун этер, — деб къоркъута, мыйыкъларын сылаб олтурду.

Къырымгерий таягъын полгъа къагъаргъа унутмай:

— Къаяры керексиз затха да биз джюйюсханны чакъырыб къыйнаргъа амалыбыз джокъду, ол келмесе да, патчахны столунда болгъанча ишге къарарбыз, — деб тегерегине къарагъанында, Шахымгерий, Къалагерий, афенди да башларын разы болгъанларын билдире силдиле. Тохдарны да къаламы трелген джеринден ычхыныб, джазыб тебреди.

Къырымгерий, нёгерлеринден разылыкъ табыб, алашаракъ къара шинли эллиге айлана, сорду:

— Эртденли бери джаннайса, айтырынг бошлагъанмыды?

Болушлукъ излегенча, бурулуб элли нёгерлерине къараб, ала бир-бирин тюрте алларына тебиннгенлеринде, ёхдемлигине батырлыкъ къошулуб башлады:

— Былайда Тогъузакъны къамчиси бюклениб тиймеген хазна адам къалгъан болмаз, ол ачитханланы бири аллыгъызгъа чыгыб табын кёргюзтдю, энди сиз кёрюрге керек болса ичибизде аны кибики саны ачыгъан адамла бардыла, — деб аякъ бюгюб, нёгерлерини башы бла къарай къычырды:

— Аслан, бери чыкы! Тогъузакъ сындыргъан билегинги кёргюз.

Аны эшитгенлей, Тогъузакъ сюдюлеге джити къараб, шиндигин хыны дынгырдата, бир джанына бурулуб джаягъына таялды.

Къырымгерий сюртеме деб хымилин бурунуну джанына джагъа, эллилеге эрши къараб къычырды:

— Бу доктор юй тюлдю, былайда ауз сюд олтурады, башха излеген затыгъызын айтыгъыз, алай болмаса сёз берлик тюлме, — деб айтхан сёзюне къарыу кьоша, гулочун полгъа турундурду.

Тилкъау элли, эллилени аты бла дау айтхан алаша къара шинлини туракълагъанча кёрюб, кёзлерин джандырыб, аузун суудан къумгъа джангы чыкыган чабакъча ача, сёлеширге хазырланыб, нёгерлерин джаллата, алгъа чыкъды, алай болгъанлыкъгъа Къырымтерий, аны мурадын эслеб, таягъын полгъа уруб, секириб ёрге туруб айтды:

— Иш бизге ачыкъ болгъанды, сюд кенгешге кетеди, — деб, атаул къочхарча, эки джанына ауа, сюдюлени аллында кенгеш юйге джёбеледи.

Ишини юсюнден сёлеширге термиле, Джантемир афсндини ызындан аралыб, кенгеш юйден чыкыгъынчы кесини къайгъысындан сёлеширге мадар болмазча кёргенинде, джары бёркюн мангылайына тюшюре, джелкесим къашый, артына турду. Сюдюле кенгеш юйге киргенлей, сюд юйде даур уллу болуб, эллиле бир-бирин ышыра, арбазгъа тёгюлюб тебретиле.

Таулан Касымны эшик юсюне сюелиб тургъанындан хапары болмай сорду:

— Джигит джаш, къой санамай эсенг, эшик юсюне оба къазыгы болуб турма да, бу джаханимден ары бир чыкъмагъа къой!

Кёзлери Джантемирден айырылмай, анга эси кетиб, керти эшикге чыгъаргъа эллиге чырмау болгъанын эслеб бир джанына тургъанлай, шындыкны аллын ачыб ычхындыргъанча, эшикни юсюне басынганла арбазгъа кьотарылдыла.

«Арабин Къанаматны тургъан джеринден тил этерге келген болурму, огъесе башха къайгъысы болурму, алай болса да бери сюдге келиб сюелирге ишин кьоюб не къайгъысы болур, бир ишексиз тахса берирге келгенди. Тийиб тургъан джарыкъ кюн бла ант этеме, сени ызынгадан да айырылмам, сен барыб окъа тёббелеге Къанаматдан сёзюнгю артын чыгъаргъынчы, мен ичегилеринг бла джерни сибиртдирirme» деб бу къайгъыла, ырхы джарны ашагъанча, джюрегин кемире тургъанлай, мыдах башын энишге тутуб, Джантемир озуб тебретди. Аны кёргенлей, Къасым малны джигине тюртгенча, элгениб аллына сюелди. Джантемир кеси къайгъысын-

да джолунда Къасымны эслемей, келиб ёшюнюн уруб, Къасым таба эссиз къарай, арбазгъа чыкъды.

«Бу аман Джантемир сылхыр къойча тегерек бурула нек айланады Бир ишексиз, Къанаматны тахсасын, берейимми, огъесе бермейми къояйым деб сагъышлы болуб, къалай этерге билмей дыгалас эте айлана болур... Кеси кибик бир джарлы четет бёрю болуб айланганлай, аны тахсасын берген адам, таб тюшсе, кимни да къанын ичнуден джалламаз. Ма мени кёргеними эслеб, адамлагъа къатышыб, къоян согъунчакъ этиб, ызын аджашдырыргъа кюрешгенлигиди. Сенден аз хыйла билгенни сен ёлюгюн кёр, къайры барлыгъынгы мен сени бек усда билеме» деб Къасым сагъыш эте, бир-эки атламдан эллиле басынганны къыйырына чыгыб, правленнге баргъан джол туура болурча, суу акъгъан быргъыгъа таяна, мюйюште сюелди.

Эллиле арбазгъа тегюлюб бир сёлешген адамны тегерегине кутам-кутам болдула. Эллилени аты бла сюдде сёлешген къара шишли алаша адам, аузун ачханы сайын тишлери акъбаш хазырлача агъара, ауз сюдню не кесерин билмей дыгалас этиб, эл учитель Ташалдарны къатында сюелиб, муну таба бурулгъунчу бир-эки джолда дженгине тийиб бурургъа кёлюне да келди. алай болсада инек саууб ашыгъышдан джууулмай къалгъан кир къоллары бла къара схарла дженгине тийерге базмай туруб, Ташалдар кеси муну таба бурулгъанында сорду:

— Сен къара таныгъан адам, биле болурса, бизни ишибизни сюд къалай кесер деб мурад этесе?

Бери, соргъаннга, къараргъа да турсунмай, джыйы ангылагъан кийикча, хамхотун кёкге тутуб джай чибинде иссилеген алашача, башын ары-бери силке, къуйругъу джыйырылгъан къара схарла габрайыны джентинден къайсы эллиден эсе да джабышхан баббаханны баш къылчыгъын ариулай, эллилени башлары бла къарай айтды:

— Сюдге, джолгъа келиб айланмай, Къаншаубий джюйюханны кесине барыб сёлешгенигиз иги боллукъ эди.

Учителни тегерегине басынган эллилени ортасындан, къая джарылгъанча, тилкъау элли чыгыб, иш бла дукъур-мукъур болгъан къолун аллына узата айтды:

— С-с-сен, о-о-окъу-гъ-гъ-гъан а-а-адам, а-лай а-а-ай-тыр-гъ-гъа а-а-айыб тю-тю-тюл м-мюдю. Дж-дж-джыл-

л-лан ду-ду-дугъу-гъу-гъу-маны сю-сю-сюй-м-м-мей эди,
о-о-ол да а-а-а-аны те-те-теши-ги-гини а-аа-аллында би-
те-э-э-эди д-д-эг-ген-лей, с-с-сен а-а-аны ю-ю-юр-е-тм-мей...

Элчилени даучулары, тилкау сёзю узакъгъа соза-
рын билиб, учителни тебджилдеб, тегерегине къарай
тебрегенинден, бериб кетмесин деб къоркъуб, билеги
бла нёгерини къарынына тюрте айтды:

— Сабыр эт, Исмайыл! Бир сёз аныламагъа къой,—
деб тынгылагъанын билдире, учителни аузуна къарады.

Белине манс байланыб, айю чач бичен кирген къара
кийиз бёркюню аллын къайыра, адам ортасы болгъан
элли бир джанына бурулуб айтды:

— Тейри Қылагерийни бизден адам сёлешген за-
манда узун-узун кекиргенин джаратмагъанма, ол бизни
асыры джылытырыкъ болмаз, андан эсе джыйын болуб
айланмай, хар ким джарлылыгъыбызгъа чачылсакъ
игиди, — деб кесн аллына сёлеше тегерекден чыгыб,
тюкю, къатхан чабырларындан баш бармакълары къа-
раб, сюд юйню тебен джанына ташайды.

Сакъал-мыйыкъ джангы ургъан къара шинли, уллу
къара кёз джаш, онг билеги къыйырларына хар тигилген
кир джан джаулукугъа тагъылыб, тегерекни джарыб
учителни туурасына чыгъалмазлыгъын билгенинде,
сюд юйге кирген таш басхычха миниб къычырды:

— Сюдю да болсун, джолу закону да болсун, онглу
онгусузну ашагъанлыкыгъа алай этме деген джокъду.
Қыаншаубийни этети хакъымы юсюнде уруб билегими
уатыб тегере келгенимде, тюзюн не болгъанды деб да
сормай кенгеш юйге ташайыб кетедиле. Энди Ташал-
дарны тегерегине басынгандан да не хайыр барды, ол
да онглу джанында болмай, бизни джаныбызда бол-
лукъ тюддю. Джюрюгюз кетейик, сюд этилирге керек
болса, чалмандан сынган къазыкъдан иги бизге киши
сюд этерик тюддю.—Учитель бла сёлешгенин къоюб, элли-
лени даучулары, нёгери правлен аллында бир палах
этмесин деб къоркъуб, артыкъсыз да Биймурза бла То-
гъузакъны бирге кёргенине, къатына келиб, айтханын
оноучула эшитириклерин сюйюб, къычыраракъ айтды:

— Аслан, дженгил болма, санынг уалыб къыйнал-
гъанынгы ким да биледи, ишибизге къарагъан адамланы
ауазлары чыкъгъынчы асыры дженгил боласа, бир сабыр
эт, — деб сау къолуну дженгинден тутханлай, таш

басхычдан тюшюрюб, кѳулагъына не эсе да бир затны шыбырдаб, нѳгерлерине кѳошду.

Учитель, Асланны айтханнын джаратмай, джырыкъ кѳуйрукъ кѳара схарла габрасында джез тѳймелери мутхуз болгъан джерлерин кѳол джаулугъу бла ышыб джылтырата, правлен аллында Биймурза бла Тогъузакъгъа кѳз джетдире, эллилени алчылары алаша кѳара шинли кишиге айланыб айтды:

— Манга соргъаныгъызда кѳлюме келгенни айтдым, энди да айтама, сюдге, джолгъа джѳурюй айланнгандан эсе, Къаншаѳбий джѳюйюсханны кесине барыб айтсагъыз, ол джумушакъ адам, сиз айтхан затны кѳабыл этер эди. Аны юсю бла ишигизни сюдге бергенден сора, кѳычырыкъны кѳоюб, сюдню айтырыгъын сакъларгъа керексиз. Сюдоле тюз адамладыла, ала ишни бир джанына аѳдурурла, ол заманда, сюд кесген бармакъдан къан чыкъмаз дейди, сиз да закон, сюд бичген затда тохдаргъа керексиз, — деб джангыртындан бир зат сорурла деген кѳоркъуѳда ортадан чыгъыб тебреди, алай болгъанлыкъгъа бу сагъатха деричи таягъына таяныб, баш энишге кѳараб, тынгылаб тургъан Таѳлан Ташалдарны арадан чыгъаргъа кѳоймай, аллына туруб айтды:

— Джигит джаш, айыб этме айтханыма, сен бешикде заманда, мен сени атанг харибде джалчы эдим. Сени атанг кѳолуна бек адам болса да, эл багъасы бир киши эди. Атанг хариб старшина болгъан джылларында сени да элни ахчасына окѳутуб адам этгенди.

Ташалдарны бети тюрлениб, тебджилдей келиб, Таѳланны аузуна чаба айтды:

— Кѳарт, асыры узакъдан тутханса, сен ким эсенг да мен таныгъан адам тюлсе, не зат айтырыкъ эсенг да айт да боша!

Басынганланы бирини аузундан джел чыкъмай, тынч болуб, Таѳлан башлады:

— Мени танымазгъа да болурса, сен курсаѳай ѳсген бир джаш, анда хата джокъду. Мен хырышыны узакъдан салсам да, баѳ орунга джетдирмей кѳоярыкъ тюлме. Ма мен джашдан башлаб санаум таусулгъан бир кѳарт болдум, сл заманны ичинде не бу сюдо юйде, не ма бу правленде тюзлюк болуб бир зат кѳрмегенме. Кимни джаты болса, кимни хурджуну къалын болса, сюдо да оноѳчу да аны джанына аѳады да кетеди. Менден не табарыкъды оноѳчу, эсги тонуму джийиргенмей стаѳ-

атында къаранчха этерик да тюлдю. Кири болгъан адамдан бир гыл тюшеди. Джигит джаш! Айтдырмай къоймай эсенг, джалчыларың сойгъанла, кеслерин шыйых кибики этиб фитна къураб айланынганла, хурджуналарыны къалын болгъанларыны себебинден мыйыкъ тюбюнде кюлюб айланадыла, бирер джарлы уа бугъоугъа, киритге салыныб турады. Сен, къара таныгъан адам, былай некъ болгъанын бизге ангылат, — деб керкинген таягъына бир къолу бла таяна, бир къолу бла да чырпа бёркюн алыб, бюклеб мангылайын сюртдю.

Ташалдар, кёзлерин Биймурзадан айырмай, тебджилдей туруб, кесин кюлдюрюрге кюреше айтды:

— Сер болгъанса, акга, ёлю гёбелекгеца, джер-джерге кесинги уруб айланмай, ныгъышха джарашсанг игиди, — деб накъырда сылтау бла Тауланни зыкгыл чебгенини дженгин силке тегерекден чыгъыб, джымтырауукъ чурукъларың джыр-джыр этдире, барыб Биймурза бла Тогузакъгъа кюшулду.

Эллилени даучулары, Ташалдар кеси эллилени ортасына кюшаргъа кюрешгенине бир тюз джол юретирми эди деген мураты толмагъанында, аны бла сёзню башлагъанына да сокъурана, кюлу бла Ташалдарны кергюзте айтды:

— Ит телиси суудан бёрек излегенча, бу газ-газгъа оноу сора келген бизден тели болурму? Не этейик, бир абынган минг сюрюнеди, бизни кибики бир джакъсызланы аякълары бир тая тебреселе, ёзеннге бир тюшгюнчю аякъ орун табмай барадыла. Къалай-алай бола эсе да сюдню кесгенин да бир кёрейик, не ююю къуругъанды, хакъы ашалгъан да биз, туююлген да биз, аны кёре тургъанлай сюд бизге бир чюйре зат этерик болмаз. Бизни насыбыбызгъа элни райис афендисиди сюдню юсюнде болгъанды, — деб тегерегине оноу соргъанча къарады.

Билеги байланган джаш артдан кишиге да айланмай айтды:

— Къуран бла ант этиб Тогузакъ кёбмей къалгъанлай да афендини да Тогузакъны базманына миннгенин билгенме. Ол анга адамыча ант этдирсе, кёбмей не мадары бар эди, афенди къаллайла эсе да ичинден дуа окъуб бир хый-мый иш этгенди. Биз, къарангы адамла, аланы къайдан билейик, онглула сийе да, кебдире да биледиле. Биз'а ыңдыр басхан уаныклача, тегереклерине айлана турабыз. Мени...

Ол сёзю артына джетгинчи, нёгерлеринден айырылыб Биймурза алтын бла боялгъан уллу бычагъы бутуна тийе, сюдю юйге бара, сёлешген джаш таба кёзюн кынгыр джетдире:

— Къуру айланган тирменча, джаш, дыгъырдаб тургъандан сора башха ишинг болур демейме, — деб бармагъы бла джаныулаб кенгеш юйге ташайды.

Таулан, белин иги да тюзетелмей, керкилген таягъын джерге хыны уруб, Биймурзаны ызындан ачы къарай:

— Сизни зорлугъугъузну кёрюб, ташла, таула джылай болурла, сизге мени бир кёлтом кенгмей кёрюме кирмейим, — деб таягъын сюйрей, чабыр саламлары бир-бирине тийе да шыбырдай, тюрмеден кёзюн бурмагъанлай, правлен арбаздан чыгъыб кетди.

Тауланни айтыб кетген сёзю, кызыб джаннган отха джау къуйгъанча этиб, джыйылгъанла, уллу джел келирни аллында шаушалгъанча, шум болуб тургъанлай, сюдю юйню эшигине джуукъ тургъан бир къаум юрюлюб кирдиле, аны кёрюб къалгъанла да басыныб кириб, бир кесекни ичине арбазны бош этдиле. Адамланы ызындан Джантемирни юйге тыгъыллыгъын кёрюб, Касым мюйюнде бетджанын къоюб, келиб быягъы эшик юсюне сюелди.

Юйге басынган аякъ тауш тохдагъанында, сюдю Кырымгерий, кюн бетни эки джыллыкъ къауданыча, сакъалын сылай айтды:

— Былайгъа джыйылгъан сюдюле, афенди да юсюбюзде болуб, ишни элек бла сюзгенча сюзюб, былай кесгенбиз: илипин Къаншаубий джюйюсханны джерини юсю бла баргъаныны себебинден Тогъузакъны сизге суу бермегенин биз къабыл этебиз...

Аузундан ол сёз чыкъгъынчы шум болуб тургъан эллиле, аны эшитгенлей, бал чибинле джызылдагъанча джызылдаб; Къалагерийни аузундан сёзюн алдыла. Эллилени алчысы алаша къара шинли киши бурунуна чирчик-чирчик тер чыкъгъынчы алгъа ётерге кюрешиб, къоллары бла нёгерлерин тюртюб джол айыргъанын тохдатмай, эллилени араларында аякъ бюге, мангылайында къан тамырлары джыджымча кёрюннгюнчю кычырды:

— Сууну джерни юсю бла элтмей кёкнюмю элтирикбиз, огъары ёзен Къобан бизни джерибиз бла барады

деб уллу сууну аллын тыймай иги да турады. Алай кьалай болады? Сизни...

Сёзюню артына джетгинчи Биймурза кьолун имбашына салыб кёзюне уу джыланча джити кьарагъанында, джюрегин суукъ сууча сууукъсуратыб, джелкесин керексиз къашый, башыи энгишге тутдурду. Джунчугъаны бир кесек ачылгъанында сорду:

— Биймурза! Былай нек этиледи бизге?

Сол кьолу бла алтын бла боялгъан бычакъыны башындан кьадалыб, онг кьолун эллилени даучуларыны имбашысындан кьората, мыйыкъларына кьадалгъанлай, тилини учу бла ычхындырды:

— Законну этгенине, къарын бокъгъа кычыргъан туарча, кычырмай тынгыларгъа керекди, — деб юйню бир мюйюшюнде бир да тохдамай даур этгенлеге бурлду.

Эллилени даучулары, бир да кёлю къаналмай гыскыныкга кириб, ёшюню бла джол айыра барыб, сюдюлеге туурагъа чыкъгъанында, афендиге айланыб:

— Бу тюзлюкмюдю? — деб сорду.

Джангурдан сора джолда тохдагъан балчыкъ сууча, афенди кёзлерин сюзюлтюб, атдахият окъугъан замандача, бармагъын кёлтюрюб, столда къуранны кёргюзте айтды:

— Джерни, сууну, хауаны аллах кеси юлешгенди, ол этген затны тюрлендирирге мени кьолумдан келлик тюлдю, — деб гюх кёлтюрюлюб ычхынганча, кьолу къуранны джанына тюшдю.

Афендини ауазын бир эшитейик деб тынгылаб тургъан эллиле бир-бир сюд юйден чыгыб тебретиле. Адамланы арты чыгъар-чыкъмаз, Тогъузакъны бети, таукъ шорпача джылтырай, кысыла келиб, Къырымгерийни къулагъына шыбырдады:

— Бюгюню бери эл бла бир кыйналдыгъыз, хан бала ишлерин бошасала, мени бла тебсиге олтурургъа бир келсинле дегенди. Нёгерлеринги да ал да келмей къалма, боза асыры къайнагъандан чыкгырны уатыб кетеди, — деб къалгъан сюдюлеге да къараб, кюлюрге кюреше, юйден чыкьды.

Бозаны эшитгенлей, Къалагерий, Къырымгерий, Шахымгерий, атаул кьочхарлача, бир-бири ызларындан тизилиб, эм артларында да бурунуну учунда бурун сууу джылтырай, къагъытны кыйыры да кьолтугъундан къа-

рай, Тохдар—кѡауму да тири-тири атлагъандан джолда аукъ ташланы чартлата, Къаншаубийни арбазына ташайдыла.

Эллиле сюдден чачылгъанлай, джюреклерин кѡайгъы кемире, не этерге табмай, бир кѡауму, кѡоргъашын кѡуйулгъанча, башларын энишге тутуб, бир кѡауму да ачыуларын эснegen бла тумаларгъа кюреше, ышырыла, бир-бир, кутам-кутам правлен арбздан чыгъыб, кеслери алларына хунаны джанына джоббу болдула. Хунаны ичинде Ташалдар бла даучуларыны кенгеш этгенлерин кѡрюб, Аслан, ауругъан билегин нѡгери эслемей тюртгенинден джыйырыла, хунагъа кѡабланыб кѡычырды:

— Бери кел, Шамайыл, ол кѡаназирге сѡлешгенингден бизге хайыр джокъду, — деб булут басыб тургъан бетлеге ышаргъан джылыу урдура, ауругъан кѡолун кѡоруулай, хунадан айырылыб нѡгерлерини ортасына кирирге кѡолу ючюн тартыныб, кѡыйыргъа чыкъды.

Шамайыл артха кѡалыб Ташлдар бла сѡлешгенине нѡгерлерини джюреклери кѡыйналыбмы кѡычырды, Аслан деген, кѡоркѡуулу болуб, джунчугъандан башын ѡрге кѡлтюралмай, келиб нѡгерлерине кѡошулду. Исмайыл хыликге этиб ышаргъанын мыйыгъыны тѡбюнде джашыра, Шамайыл таба бурулуб сорду:

— О-о-ол га-га-газ-га-га-газ с-с-сс-а-нга не-е акъ-акъ-акъыл ю-ю-юре-т-тди?

Кѡалгъанла бир-бири бла сѡлешгенлерин тохдатыб, не айтыркъды деб Шамайылгъа кѡарадыла. Башын кѡлтюроб кѡарамаса да, нѡгерлерини анга кѡарагъанларын эслеб, джунчугъандан бетин тер джууа, башын кѡлтюралмай башлады:

— Мен Ташалдар бла сѡлешгеннге сизни кѡлюгюзге джукъ келмесин, кѡара таныгъан адам не десенг да бир тюз джолгъа юретирмеди, — деб тохдагъан эдим.

— Тебджилдей турма да не айтханын бери силде, — деб Аслан кѡолун кѡоруулай, кесин алгъа урду.

— Шамайылны аллыбызгъа салгъан эсек, аузуна чабмай айтмагъа кѡой, — деб джоббуну ортасындан башынсугъа биреулен кѡычырды.

— Алайды, алайды!—деб бир бѡлек тамакъ анга кѡошулгъанында, Шамайылны кѡлю бир кесек басылыб башлады:

— Мен да сизни биригиз кибиб бирме, манга ышанмагъанлыгъыгъыз бар эсе, мен бир джанына турайым...

— Андан бир джаш бир сёз айтады деб сабийча кесинги ёбгелете турма да, айтырынг бар эсе, ары айт-да боша, былайгъа басыныб турургъа бизни заманы-быз джокъду, — деб белине манс байлагъан элли, аллы бюкленнген кийиз бёркюн кёлуна алыб, айю чач бичен чанчылгъанланы арыта, кеси аллына сёлеше, джоббундан чыгъыб бир джанына бурулду.

— Мени ёбгелегеним затым да джокъду, алай'а... Айтханымча, быягъында Ташалдаргъа сёлешген заманымда, ол алай айтды: сюд, джол деб кюрешгенигизни аман этгенсиз, алай болса да энди да барыгъыз да барыб Къаншаубийни кесине джалбарыргъа керексиз, ол сизни кыйналгъаныгъызны кёрсе, бир адиллик этер деб былай юретгенди, къалай этилирге керек эсе да, кёбню акъылы да кёб, сиз айтханча этейик, — деб, къара джерде Ышхайтыдан бойну бла агъач тартханча, бетинден тери кьююлуб, эринлери кьургъакъсыб тохдады. Асланны бети кетиб, кёлу аўругъанына да къарамай, джоббуну ичине джарыб кириб, кычыра айтды:

— Ит телиси суудан бёрек умут эте эди дегенлей, «кесими хакъым ючюн этетинг ургъанды да билегими сындыргъанды, аны ючюн санга, хан бала, джалбара келгенме» деб мен барлыкъ тюлме. Барыргъа сюйген кеси барсын. Къаншаубийге баш урлукъ болуб андан тарыгъа сюдге, джолгъа кире айланыргъа керек тюл эди. Сюд да, аллыбызда тургъан оноўчула да, афенди да Къаншаубийге джан басыб ишни ол сюйгенча кесгенден сора, биз башыбызны сугъарыкъ джер къалмагъанды, андан эсе кёбден-кёб ёлор, аздан-аз ёлор, биз алай къаныбызны тёрдюрюб кёймазбыз, — деб асыры кыызгъандан аўругъан кёлун джанджаўлукъдан чыгъарыб силкиб, кёлери эрши джылтырай, бети кёгериб солуўун дженгил-дженгил ала тохдады.

Аны айтханын эшитгенлей, хар ким бирден сёлешиб, бири айтханны бири ангыламай даур болуб, бир бёлек заманны турдула. Даур бир кесек шош болгъанында, бетинде тер джуўгъан ызлары кьуруб, кир тамгъала тюшюрюб, Шамайыл айтханын сингдирирге кюрешиб башлады:

— Биз тарыкъгъан эсек, Къаншаубийден тарыкъмагъанбыз, артыкълыкъ джетдирген Тогъузакъды, тарыкъгъа-

ныбыз анданды. Аслан айтханча, бирер къазыкъ алыб тебресек, оноучула туююшюгюз деб къоймазла, алыб барырла да Темуркъа нёгерлери бла олтургъан гёзеннге атарла, былайгъа джыйылгъанлада юй бла бир юйдегиси болмагъан хазна адам джокъду, биз джоюлуб, кетсек, ким тутар. Къайнайды Аслан бир джалан джаш, къалай этсе да ызындан джылар онгсуз адамы джокъду. Керексиз къайгъылыны башыбызгъа тартыб айланнгандан эсе, барыб Къаншаубийге сёлешсек, джумушакълыкъ этер деб мен бек мурад этеме. Барлыкъ адам мени ызымдан тебре, кюн кеч болгъунчу барыргъа керекди, — деб джоббуну бир джанына чыкъды.

Аслан ачыудан чабар атча къалтырай, аўругъан кёолун силкиб кычырды:

— Адамлыгъы, ётю, эркишилти болгъан бери бурул! — деб джолну букъу этдире, чартлаб джолну бир джанындан бир джанына чыгъыб, джыйы ангылаб дуббуртгъа чыкыгъан киикча, нёгерлерине къараб тохдады.

Эллиле джоббу болгъанлай, джолну эки джанында эки тенглерине къараб, къалайгъа айырылыргъа билмей, Шамайыл таба чайкъалыб, дагъыда бери къараб кёзлери джана, кёкюреги гюрбеджи кёрюкча кёбе тургъан Асланны кёрселе, бери чайкъала, алай эте бир бёлек заманны, сууда кёмюк чайкъалгъанча, чайкъала туруб, эм артында джоббу эки джарылыб джолну эки джанына айырылды. Асламысы Шамайылны джанына айырылыб, аны ызындан бу джанына къараргъа уялыб башларын энишге тутханлай кетдиле. Аслан, бёлек нёгерин ызындан тизиб, къан чыкыгъынчы эки эринин къаты кыысханлай туўрадан ташайды.

Мен кесим къараб туруб, эллилени бир тилли болмай алай эки джарылгъанларына, бек уллу бушуу болуб джюрегим аўруду. Асланны джанындан бир-эки кычырыргъа кюрешдим, алай болгъанлыкыгъа мени кычыргъанымы эшитген болмады. Тамакълары менден абаданланы къатында мени таушуму эшитилмегени уллу сейир тюлдю. Былайда Шамайыл хомух эм терс да болду. Аллындан огъунакъ да аны къайып чыбыкъча ары-бери майрышханым сюймеген эдим, алай болгъанлыкыгъа джарарыкъды деб бир къаум адам алгъа тутханларында, сёз кёшханым джарарыкъ тюл эди да, аны ючюн тюкюрютюмю джутуб къойгъан эдим.

Ишни арты къалай болгъанын мен кёзюм бла кёр-мегенме, барыб хан бала Къаншаубийге джалбаргъан-ларына къараргъа бек уллу разы эдим, ол да алагъа не айтырыкъ эсе да, алай болгъанлыкъгъа мени Шама-йылны ызындан нек баргъанымы билмей «ётсюз», «адам-лыкъсыз» деб бир джаныма тийер сёз эшитирме деб къоркъуб Асланны ызындан кетгенлей, Шамайылны ызындан бир уллу таш атыб къойгъан болмаса, буру-луб да къарамадым. Эртденбла къобуб Шамайыллары не болгъанларын билгинчи, кече кёз къасалмай тагъ ат-дырдым. Къобуб элге чыкъгъанымда, эм алгъы бурун аллыма Харшым тюбеди, ол бла мен уллу татахла эдик. Бир-бирибизге аўруу болсун дегенлей бир элни ичин-де ёсюб, чалкъы тутхан джашла болгъан эдик. Тюнене менден айырылыб Шамайыл бла кетгени ючюн, ышарыб къайры бараса дегенине да, джуаб этмей джугъутурча къынгырыма къараб, озуб тебредим, алай болгъанлыкъ-гъа хапар билирге термилгеними хорлаялмай ызыма бу-рулуб сеирсингенден аузун ачыб манга къараб тургъан Харшымны имбашысындан къагъыб:

— Эслемей барама, къайдан келесе? — деб субай-лыкъ этиб сордум.

— Джетген къыз джерли эшекни танымаз деб къыз-лагъа айтадыла, аллынга тюртюлгенни да танымагъа-нынъ уллу сеирди. Къайры барама барыб, бусагъатда отун джарыб бошаб санга атылыб келеме. Тюнене биз-ни болгъаныбызны адам не кёрмесин, неда эшитмесин, ыйлыкъгъандан башымы ёрге кётюралмайма, сен джы-тырам болмасанг, айтырыкъ да тюл эдим, алай болса да санга айтмасам аур джюк басханча болуб турлукъ-ма, — деб белибаўума къолун сугъуб, джелкесин къа-шыды.

Хапарны джассысын келтирирге тебрегенин эслеб, кёл къара болгъанымы унутуб бошаб, алгъынча бойнуна къолуму суу агъач этиб узатыб ныгъышха келтирдим. Насыбха кёре, ныгъышда бир сангырау хаджиден сора адам болмай эки къулагъымы да джибериб Харшымны хапарына тынгыладым. Башха джетишимсизликлери бол-са да, мени Харшым нёгерими джаратылгъанлы ётюрююю болмагъанды. Ол къалай айтхан эсе, мен былайда аны джазама, мен джетдирмей къоймасам, бир да ётюрюк сёз къошулгъанды деб акъылым джокъду. Харшым ха-парын айтхан заманда, джазыб алыргъа керек эди, алай

болгъанлыкъгъа мен ол заманда къара танымай эдим, ол себебден бютеулей эсеме эмда унутмай тургъаныма ышаныб башлайма. Харшым сангырау хаджи эшитмесин деб къулагъым таба къысылыб, хаджиге да былайгъа келиб чёкгени ючюн бир-эки джолда хыны къараб: «Хаджи, кюнорта болгъанды» деб хаджи аны эшитиб къорамагъанында, джюреги рахат болуб тебретди:

— Сени Асланны ызындан бурулгъанынгы эслемей Шамайыл таба бурулуб кетдим да, экинчи ызыма къайытыргъа уялыб мен да къошулуб къапхакъгъа деричи чыкъдым. Сизни таба къараргъа ыйлыкъгъанлай, башымы энишге тутуб, Къаншаубийни къабакъ эшигине трелгинчи бардым. Сизден айырылгъандан аны джетгинчи Шамайыл Асланнга атайпысны басханлай барды. Ол, эти ачыгъан адам, къызыб башын да элни да бир палахха къоймагъа эди. Бир алада бир къалай боллукъду деб сёз чыкъгъан не да ахсыннган тауш болмаса, Шамайылны ызындан баргъанла джолну узуну сёзге къатышмай бардыла. Келгенибизден сора къабакъ аллына сирелиб, иги кесек заманны турдукъ. Ол чанкаланы къылыкълары билмеймисе, артыкъсыз да Къаншаубийден эркинликсиз джарлы адам арбазларына кирсе, эгетлерине айтыб къысдатыб джибереди. Бир заманда, биз да эшик юсюне басыныб тургъанлай, Тогъузакъ Къыямытны да, Биймурзаны да алыб къатыбыз бла озду.

Аланы гитдже эшик бла ашырыб, бизге бурулуб, айтды.

— Ыхы, тохдамай эдигиз да, быягъы сиз бойнугъузну узатыб келдигизми? Эшек таякъ да кёлтюрюб, джюк да келтириб деб сизни кибиacle айтадыла. Эрикгинчи туругъуз былай, — деб гитдже эшикни къаты уруб кетди. Бир къаум нёгерлерибизни ачуудан боюн тамырлары турдула, алай болгъанлыкъгъа, стауатында батыр болгъан итча, Тогъузакъны бизге джекиргенине киши джуаб этмеди. Артда Шамайыл: «Аны бла гъыр-мыр болуб, ишге заран салмайыкъ деб къойгъанма» дей эди. Къалай-алай болду эсе да, хуббегиден тойгъан итча, бизге юрюб, ташайыб кетди. Мен узалыб бир деменгили ташны къолума джумдум, алай джашлыкъ этиб къалгъанлагъа мени амалтын бир от джанмасын деб къойдум ансы, ол таш бла ургъанлай гакгы башын чачарыкъ эдим. Биз да сакълай эригиб, бизни адам джожъламагъанында,

хар ким эригиб, аузун ача тебрегенинде, нёгерлерибизни бири айтды:

— Биз былай турсакъ, бизге киши желлик тюлдю, андан эсе, келечиге ёлюм джокъду, Шамайыл барсын да былай-былай джамагъат хан балагъа сёлеширге сакълаб турады десин да айтсын.

Ол адам (ким болгъанын эслеялмадым, къабакъ таба къарагъан болмаса, башха джанына къарамай эдим) алай акъыл сёз айтханлай, ол айтхан сёзге разы болуб, бир бёлек тамакъ да къошулду. Адамны асламысы Шамайылгъа къараб тождагъанында, бети-къуту да кетди, алай болса да къолуна тюшген чыбыкъ кесекчикни уата, акъыртын гитдже эшикден арбазгъа кирди.

Не болду деб биз да къайгъылы болуб тургъанлай, бир заманда Шамайыл бети агъарыб, ичин уруб джетиб шыбырдай айтды:

— Қъаншаўбий кеси джараўуна чыкыгъанды, Тогузакъ аякъ джолну аллында къумгъаны бла сакълаб турады, ол бери чыгъаргъа биз арбазда сюелирге керек-биз, мени ызымдан бир-бир киригиз, — деб аллыбызда тебреди.

Биз да юйню аллына сюелиб тургъанлай, Қъаншаўбий аякъ джолдан чыгыб, Тогузакъ да къумгъанны кёлтюрюб ызындан, имбашлары джылтырай бизге кёзюню къыйырын джетдире, юйге ташайды. Эшигибиз къуруду, бизни бла сёлеширге сюймей кетди деб салпыланыб тургъанлайыбызгъа ортабыздан биреу къычырды:

— Ой аланла! Қъалагерийни башын кёреме, ары терезеге къарачыгъыз. Ма! Ма! Бир мазаллы гоббанны тутуб турады, — деб къургъакъсыгъан эринлерин джалай, Азрет терезеге бармагъын узатыб тура эди. Мени сартын, къалгъанла да менден бытдыр болгъан болур эдиле, Қъалагерийни эслегенлейиме, Қъаншаўбийни арбазына бош келгенибизни таныб мыдах болдум. Шамайыл биз Қъаншаўбийден тарыкъмагъанбыз, Тогузакъдан тарыкъгъанбыз дегенликге, сагъыш эт кесинг, Тогузакъ кимни джерин, сууун къоруйду. Джер, суу Қъаншаўбийникиди, Тогузакъ аны бир эгетиди. Таб андан тарыкъгъан эсек да, ол анга разы болмагъанды. Қъалагерий а сюдде айтылгъан затланы айтхан эсе, сени джаўунг биз-

лей болсун. Бир кѡаумубуз келгенибизге сокѡураныб, бериб кетерге да болалмай, арсар болуб тургъанлай, бир заманда имбашлары пагонладан джылтырай, кѡкюрегинде да бир джылтырауукъ тѡгереклери бла, кѡлунда кѡамчиси бла, Тогузакъ да ызындан, самыр масгеча тагъылыб, Къаншаубий босагъадан бери чыгъыб, кари-дорну багъанасына таяна тохдады. Ётюрюкден не хайыр, кѡлунда кѡамчисин кѡргенлей, уругъамы тебреди деб акъыртын адамланы артларына сылджырадым.

Сен анга бир да кюлме, джай джыландан кѡоркъгъан, кыш аркъандан юркеди дейди. Бир джыл бузоу-чулукъда кѡалай эсе да мен кѡшха чымырта алыргъа кетгенлей, бузоула эмдиле да, ол заманда мал иесини джашы кѡамчи бла мени сыртымы бир шагърей этгенди да, андан бери кѡамчини экинчи кѡат сынаргъа, ма-дарын табыб унарыкъ тюлме.

Бир кесек матухлукъ этгеними Къаншаубий бизни та-ба келмей каридорда тохдагъанлай билиб, адамланы артларындан быягъы орунума келдим. Сени тетлигинге ышаныб айтама, артыкъсыз да былай чыгъыб кишиге айтма, ёлсенг да сени бла чириб кѡалсын. Келиб алай сын тапча сюелиб, онг кѡолу бла кѡамчисин аллына ту-туб, кѡамчисине сорду:

— Нек айланасыз, не излейсиз?

Бу эки-юч сѡз чыкыгъанлай джалан кѡкюрегиме кѡар джуммакъны кысханча сууутду.

Шамайылчыкъ, алашалыгъындан да озуб тобукъ-ларына деричи джерге ташайгъанча шылабчыкъ болуб, бойну имбашларына ташайыб, аллына бир-эки-юч кере атларгъа кюрешиб, тѡбен эрини кѡалтырай айтды:

— Алтын этегинге башыбызны урабыз, хан бала, не этѡ эсенг да джазыкъсын бизни, биз да сени арбазынгдан чыкыгъан адамлабыз. Бу Тогузакъ бизни джашаргъа кѡоймай, кѡол аяз кирик бирер джерчигибиз джыл сайын кѡаран кѡалады, суу башы кесген эмегенча, кыр-дык буруну кѡарагъандан джапракъ акыгъынчы бизге бир мылы джибермейди. Былай этме десенг, урады да саныбызны сындырады. Не бу, не биз кѡорамай, бу элде бизге джашау кѡалмагъанды. Хан бала, бюгюн сюдге да андан кечиусюз болуб баргъан эдик. Бир джерде да тюзлюк табмай, энди санга джалбара келгенбиз. Биз — кѡой, сен—кыбды, сюйгенинги эт. Алаймыды, джама-

тват? — деб Шамайыл бети кыагыт киби́к агъарыб бизге бурулгъанында, биз да бир тамакыдан:

— Алайды, алайды, джюйюсхан! — деб кычырыргъа кюреши́дик. Шамайыл сёлеши́б бошагъынчы, ызына ашыгъа болур эди, тау́гъа айланы́б бир-эки кере да эснеб, быягъы къамчисин аллына тутуб, анга селешгенча айтды:

— Арбасы болгъан кесини арбасы бла, болмагъаннга да Тогъузакъ арба табар, тирликни бауларыма ташыгъыз, ишни юсюнден андан сора сёлеширбиз, — деб къамчисин артында срилиб тургъан Тогъузакъгъа узатды.

Аны эшитгенлейибизге, боюн сулдалчыбыз керки́лгенча, башларыбыз кёкюреклерибизге салынды. Бир кесек тургъанлай арабызда, кыызгъан чоюнда чартлагъан къурмашча, белине манс байланган бир киши (атын билмейме, къайдан эсе да кыйыр тийреденди) чартлаб чыгы́б, кийиз бёркюн силке айтды:

— Алай къалай болады, таякъ тийген да биз, джерчиклерибиз къуру къалгъан да, джегилген да биз, бойнуму төрт джеринден кесдирсенг да, бараллыкъ тю́лме, мандалакъла киби́к уакъ юйдегими таш тю́бюне къую́б келгенме, чычхан да кыышдан кьоркьуб джылы кьолдан башыны мадарын кёреди, былайда санга бичен ташый юйдегими кыраллыкъ тю́лме. Мен аллах кьаргъагъан адам, бу затха къайдан къатышдым эсе да джаратылгъанлы повестка кьолума тиймеген эди. Кетеме, асмакьгъа ассанг да, кьаллыкъ тю́лме, — деб бармагъы бла богъурдагъын кёргюзге, джоргъалаб кьабакъ эши́к таба джаллады.

Шамайыл, кесин къары́суз ышарыргъа кюреши́б, къатхан гыбы́тча, бетин джыйыра, не эсе да айтыргъа башлагъанын эслеб, Къаншаубий кьолун бизни таба силки́б юйге ташайды.

Арта къалгъаннга Тогъузакъны таягъы джете арбаздан чыкыгъаныкьда, бо́за синген къарт сю́дюлени джырлагъан ауазлары кьулагъыбызгъа келди. Арбаздан чыгъар чыкьмаз, бир-бирибизге тик сёз айты́б тебретдик, артыкьсыз да бек хар ким Шамайылгъа или́нди. Асланны ызындан кетмегенибизге барыбыз бушу́у этдик, алай болгъанлыкьгъа озгъан джангурну джамчы алы́б сюргенликге, къайдан джетгин. Сырты кичиген бий босагъасына бар, деб быллай бир затны сына́б айтхан болурла. Не́герлерибизни бири:

— Шамайыл төрт малчы гырджынны ашаб кюз чалкыда тамадалык этгенликге, быллай ишге джарамазлыгы белгили болду, — деди.

Дагыда бири:

— Къой-къой, Шамайылны аллыбызгъа салгъанлай да ишни арты былай боллугъун билген эдим, кесин къалтакчык этгени ючюн, ишге тирелсе, джюнге тюшген таукъча, къатышыб къалады. Бююн Къаншаубийни аллына чыкыгъанында, башы им башысына ташайыб кетди деб тура эдим. Быллай джерде аузунда кылычы болгъан адам керекди, — деди.

Ызыбыздан келген бир негерибиз айтды.

— Къарайма да Шамайылны артык сёгюню да билмейме, аны ызындан баргъанла анга ушаш къаумлабыз, тышында кесибишни джигитчикле этгенликге, бююн кёзюне джетген заманда, къаумубузну да Къаншаубийни къаз бойнун кёргенлей, ётюбюз аубузгъа тёгюлюб къалды. Керексиз сёзле бла бир-бирибизни джюрегин аурута турмай, тамбла Къаншаубийни биченин къалай ташыр оноун этерге керекди.

Аны эшитгенлей, бююнлю бери аузундан сёз чыгармай тургъан сени къабыргъа хоншунг Идрис хыны айтды:

— Алай сёленген аузунгу джылан урсун дерик эдим, алай а джазыксынама ансын, не бичен ташыгъан хапарды ол, аны ючюн деб уаныгымы ёрге къобармам, керек эсе бичени худжу къалсын, ташыта билир. Ишими атыб былайда бичен ташый турлугъум джокъду.

— Сен ташымайма дегенлигинге къоймаз ансын, алай барыбыз да айтыр эдик, — деб бирёулен сёз къошду.

Идрисге керти ётген болур эди, къулак артына дерикъызарыб айтды:

— Тар ёзенде бизге джашау таусулгъан эсе, Къанамат элни тегерегинде айланган хапар барды, анга къошулдум да кетдим. Бу тукъум артыкълыккыны кюнде, кечеде кёлтюрюб, тирмен къакыгышча туююле тургъандан эсе, бёрю болуб кетген да игиди. Ары атласанг, бий хамхотунга урады, бери атласанг, байла джегиб джилигинги суу этедиле, алай этилмесин, къоруулагъыз деб оноучуну аллына барсанг, дагыда сен терс боласа. Бу тукъум джашаудан эсе джашамагъан кёб да игиди. Ёмюрлюкге бизми джашарыкыбыз, бир кюн туугъанбыз,

бир кюн ёллюкбюз. Къоркъсанг къоркъмасанг да бол-
лугъу бирди, — деб Идирис сёзге кызыб тургъанлай,
Къалагерий, Шахымгерий Къырымгерий аланы ызындан
да Тохдар бир-бири ызындан кекире, суусар мыллыкча
бетлери кызарыб, аякълары ары-бери чала оздула.

Ичибизден биреулен эшитдире-эшитдире айтды:

— Сюдюлеге Къаншауыйни джалданы иги синген
кёреме, аякълары тыбыл басады.

Дагъыда биреулен къошду:

— Джалдандан иги керилиб къалгъанлары игиди,
Тогъузакъ энтда бир бёлек билек уатса, сюд этерге керек
боллукъду.

Къалагерий мурукгу этиб бери бурулгъанында, биреу-
лен иги кычырыб айтды:

— Къалагерий, хариб, бюгюн да бир «иги» сюд эт-
генсе, джолда къалкыб къалмагъа эдинг, ашыфырмы
эдик.

Къалагерий, не эсе да бир затланы мурулдай, ызын-
дан келген Тохдаргъа джабышханлай, уллу джолгъа ке-
син салды.

Идирис, джити къараб туруб, сюдюле аякъ чала мюй-
юшден ташайгъанларында, нёгерлерине бурулуб айтды:

— Сиз къалай суйсегиз алай къарагъыз, мени кёлю-
ме келген алайды: ол Темуркъа бла тюрмеде олтургъан
орус джаш биз бир адамдан эшитмеген джараулу, керти
сёзлени айтханды. Ол элге киргенлей огъуна алай айт-
ханды: «Бийлеригизни, байларыгъызны, залимлеригизни
уругъуз да къара кёсеу этигиз, ол заманда кесигиз рахат
джашарсыз». Аны ол сёзюне кюнде-кечеде да тюшю-
нюб барама. Ол къалай эсе да бир уллу окъугъан адам
болуб, тау тубюнде ждашагъан бир насыбсызла бардыла
деб эшитиб бизге болушургъа келгенлей, бизни залим-
лерибиз урдула да тюрмеге атдыла да къойдула. Ол
адам къайда джюрюсе да, аны джащауу узакъ болсун,
аны бир сёзюн эшитген ёмюрюне унутмаз кибики алай сё-
леше эди. Адам десенг алайды ансы, биздеги бир къаум
чарт-туртланы не адамлыкълары барды. Тёбентин
имбашлары джылтыраб бир базыкь къарын келсе, джу-
буран тешикте киргенча, къоркъуб бирер джерге кысы-
ладыла да къаладыла.

Биреулен анга къошула айтды:

— Тейри, ол'а ётгюр адам кёре эдим, кесин кёрмегенме, хапары бек иги чыгъады.

Дагъыда биреулен:

— Дини башха болса да, садагъа болайым аллай адамгъа. Бизни тилибизни билген аллай бир адамыбыз болгъа эди. Шамайыл да хариб къайсы къаназир не айтса, анга аузун ачыб айланады, алай эте келеди да доб дейди да сыртындан тюшеди да къалады.

Къаншаубийни арбазындан чыкыгъанлай да тик сёзледен кёлю къалыб, кёбюб туруб, былайда да аты сагъынылгъанында, тёзалмай, къатхан тулукъдан ашлыкъ тёгюлгенча, тебретди:

— Къойугъуз, аланла, керексиз сёзню тёнгерете тургъандан бир эрикмеймисиз, сизни ортагъыздан мени кибик биригиз этерикни мен да этдим. Сюдге дедигиз да, сюдге бардым, элни аллында оноучулагъа, афендиге, барысындан да озуб Къаншаубийни кесине бардым, ала барысы да бизни терс кёре эселе, мен не кычырыкъ этейим. Юй бла бир юйдегими атыб, хаджирет чыгъыб къалай айланайым?

Идирис Шамайылгъа эрши кынгырына къараб айтды:

— Бёрю атарны бёркюнден белгилиди, хаджирет чыгъыб айланганла санга ушамайдыла. Юйдегинге да тыбырда гырджынынга да къоркъа эсенг, ёлю гёбелекгенча кесинги алгъа уруб, элни чайкъаб айланмай, орунунгда турсанг'а.

Шамайылны джанына тийгенин кёзлерини джылтырагъаны белгили эте айтды:

— Мен керекли тюл эсем, орунумда тохдай билirme.

— Ёмюрюнгде да андан иги иш этерик тюлсе. Энди былайда тургъандан хайыр джокъду, хар бирибизни джарлылыкъ бойнубуздан басыб турады, юйобюзге чачылайыкъ. Мени ахыр сёзюм олду. Чанкагъа бичен келтирирге ким барыр, аны анасыдан ичген сютю харамды, — деб Идрис юйюне баргъан джолгъа бурулуб, ызына къарамай ташайыб кетди. Аны ызындан бир-бир, эки-эки къалгъанла да чачылдыла. Эм артха Шамайыл салпыланыб, кеси-кесине мурулдай кетди.

Сизден айырылыб Къаншаубийге баргъаныбызны арты ма блай болгъанды. Бюгюн эртден бла къобуб къапакъ башындан къарагъанымда, Шамайыл болмаса.

Къаншаубий джюйюсханига бичен ташыгъан адам кёрмедим эшда, къалгъанланы аякъ трегениклерин болур, — деб Харшым хапарын бошаб, уаныкчыкъларын элден къоратыр къайгъыда ашыгъыш къобуб кетди.

Къатымда олтургъан къарт хаджи сюню таягъын джерге чанчыб келекгеси таякъ бла тенг болгъанында, бир-эки кере да силкиниб аякъ юсюне тюшгенинде, беллин тюзетелмей ынгычхай-ынгычхай, эртде этеригин кеч этиб, юйю таба къорады.

Бешинчи башы.

Джантемир сюд этилгеннге къараса да, башына сакъыш тубан чабыб, эси кесини къайгъысы бла Къанаматны аманатын, джыкгыргъа темир къуршоу салгъанча, къабыргъаларын кысыдырыб, дыгалас этдиргенлей турду. Бир эки джолда да сюд юйде Къасымны кёргенине бир аманлыкъ этгенча уллу джунчуду. Ызыма къайтыб, Къанаматха аманатын толтургъан хапарымы айтмагъаныма Къасымны келюне не келе болур деб, сюдно соргъанларына сюдюлеге да афендиге да ичинден уллу атайпысны берди.

Эсине алай келди: «Андагъылы бери бу кюн кибик джарыкъ, ачыкъ ишки ары-бери тенгерете турмай, ары бир джанына кесиб нек къоймайдыла. Неси барды муну аллай бир созарча? Мен алай эсеме алыб да тынгыламайма, алай болса да бир-бир къулагъым тутхан сёзледен ангылайма: Къаншаубийни эгети онгсузгъа кёрюб бир бёлек джарлыны кеслерини хакълары ючюн башларын тешиб, къолларын сындырыб, артыкълыкъ этиб айланады. Сюдде мен олтурсам, алай сюд этерик эдим: Тогъузакъны эл джыйылгъан кюн арбазгъа чыгъарыб бир-эки деменгили джашны къолуна бериб, ол къалгъанлагъа салгъан сакъатлыкълары анга салдырлыкъ эдим. Жёремисе аны, налатны, сууну башын алыб, дагъыда адамланы санларын уата тургъанын, Къаншаубийни тебси тюбюнде семиргенди да кесинден залимге тюбеб бутакълары бир урулмаса, къутуруб кетерикди. Къырымгерий тилин чала тургъунчу кеч болуб къалады, Къанамат мени былай кечге къалгъаныма къайгъылы болуб тура болур. Къалай этейим, къоюбму кетейим огъесе сакълагъандан ары сюд бошалгъынчы турайым-мы» деб, джити эгеу чий темирни ашагъанча, джюрегин

къайгы ашаб, суйелген джеринден башха джары атла-
магъанлай тебджилдеди. Иш узакъгъа созула тебреге-
нинде, кетерге да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа
правленни тегерегине этилген хунагъа джетиб бюгюн
Тауджангъа тюбев кѣбден бери айырылыб туруб, сѣлеш-
гени эсине тюшюб, афенди ары джангыдан неках этиб
къойса, джаздан бери къолун айырмай битдирген арпа-
чыкъны да эшекге джюклеб келлик эдим. Тауджан мы-
дах болуб тургъаны бла бир къуаныр эди деб ол затла
кѣзюне суратланьргъа къалыб, кетиб тебрегенине сокъу-
раныб, башын сагъышдан брге туталмай ызына къай-
тыб, биягъы сюд уйге адамланы орталарында суйелди.

Адамланы артларында аякъ орун табмай, джелкесин
керексиз къашый, джауорунларын къабыргъагъа ыпый
келиб, чыдаямлай мадарсыз болгъанында, эшик юсюнде
суйелген Къасымгъа ёшюн уруш эте чыгъыб джагъагъа
барды. Къатхан чабырларын суугъа узатыб, Джагъада
суу джайылгъан кѣлчюкге басынган макъаланы элген-
дире, сыйдам къара ташха чѣкдю.

Кѣзлери толкъунланыб келген суу шоркъалагъа чы-
ракъ бара туруб, ташха къоннган суу чыпчыкъ да тох-
дады. Чыпчыкъны ташдан-ташха секириб, суугъа кѣмю-
люб чыгъыб, дагъыда учуб айрымкангъа ётиб, дагъыда
къайтыб келиб биягъы ташха къонуб сентилчек ойнагъа-
нына бюгюн кѣргенча джюреги уллу суйюб къарады.
Аны кѣргенине кѣлюне алай келди: «Менден эсе бу кѣб
да акъыллыды, керекли болса, суугъа киреди, учаргъа
эсине тюшсе, кишиге сормай-ормай аллы айланган
джерге учады. Адамланы арасында болгъанча халал, ха-
рам талах деген затла да болмазла былада. Джетген
джерде къурт, къамыжакъ чѣблей, къарынлары токъ,
къайгылары джокъ, хауада учуб айланадыла. Буса-
гъатда мен да, Тауджан да суу чыпчыкъла болуб къал-
сакъ, афендини, ходжаны къайгысын да излеймей
учуб къайры болса да бир миик дуббургъа чыгъыб кете-
рик эдик. Къойгъан да мен, аллыкъ да мен, кишиге да
сормай барыб джарашыб къалсам, не боллукъ болур?
Мангъа ирият бергенден озуб не этерик болурла. Тау-
джанн эшекге затха миндириб, къазан къара джагъыб
сындырлыкъдыла ансы... аны тышырыу башы бла ол
къыйынлыкъда кѣргенден эсе, ёмюрюм тышырыу тую-
месин тешмей да турсун... ёлсем да мен ол затха джет-
дирмем, сюзюлме кѣз Мухаммат-Амин бери чыгъа эсе,

шериятха ушашлы джарашдырыб джарлы юйюме джыйылайым. Башынг тели болса, аякъларынга кюч джетеди. Тауджанны къаратон болгъаны менденмиди, аны кесинденмиди, ол белгили тюддю, таб къайгы менде болургъа да болур. Ол къаратон эсе да, сабийи болгъан игиди, болмаса да мен ёлсем, тоханаларым, джылкы, туар къошларым худжуму къаллыкъ эдиле, чабыб барыб харам талах салгъанымы бек аман дженгиллик этдим. Кертиди Тауджанны аузу бир кесек шибижиге тартады, алай болгъанлыкъгъа бир джартылыкъ болмагъан кимди. Къыз заманында бир бёлек джылны сюйюб туруб алай алгъандан сора джетишимсиз затларын да кёлтюрюб джашаргъа керек эдим...».

Сагъышы аязыб огъары джанына къарагъанында, Къасым муну таба кёзюню кыйыры бла къарай, озуб бара эди, аны кёргенлей, кёйнуна от тюшгенча, секириб къобуб, суу кирген чабырлары чыкырдай сюд юй таба мыллыгын атды. Ол правленден озгунчу Мухаммат-Амин афенди, сары базыкъ бюртюкю мынчакъларын буунуна джибериб, пил сюйек башлы гулочун, ыргъакъны илиндиргенча, имбашына илиндириб, арбаздан чыгыб бара эди. Ёрю сюрен ётгенден аллына сюйелиб бир джанына къараб тургъан Къасымны ёшюню бла уруб джыгъаргъа джетдириб бир-эки секиргенлей афендини къатына джетиб, ичин ургъанын тыйялмай, зытчымытчы бола айтды:

— Афенди, мени сени бла бир-эки сёзюм бар эди, ушатсанг, былай буруу джанында, адам болмагъан джерде, айтырыкъ эдим, — деб колу бла къанга бурууну кёргозтдю. Экиси да буруугъа кысылгъанларында, Джантемир тырнагъы бла къанганы къагъаргъа кюреше, джунчугъандан бурнуна тую бюртюклекча тер чирчикле чыгыб, башын энгишге тутханлай, сыйыртхычдан бармакъ ташны ычхындыргъанча айтды:

— Къойгъан юйдегим бла джарашыргъа сюйеме!

— Ы-ы-ы ол харам талах салгъан къатынынг бламы? — деб афенди, нартюхден тойгъан къарт ёгюзча, ынгычхаб башын бир джанына тутуб, Джантемирни кёзлерин кёралмай, онг джаягъына къарады.

Джантемир, джунчугъандан ачыла, башын кёлтюрюб джуаб этди:

— Алайды.

Афенди исси кюн балчыкыгъа джатхан къабанча, бир кесекни тынгылаб туруб, буунундан мынчакъланы къолуна алыб чыккырдатыб, кызыу-кызыу тарта, Джантемирни башы бла арбазгъа кёзлерин сюзюлтюб айтды:

— Санга джангы неках этерни аллы бла бир башха эркиши бла кече къалдырыгъа керекди.

Эсин эки къулагъына джибериб, тынгылаб тургъан Джантемир, сюйелиб тургъан джеринде ёрге секириб, адам къоркъарча бети тюрлениб, эки кёзю кызыарыб, джаныб сорду:

— Не дейсе?

Джантемир безгекдеча къалтырай тургъанлай, афенди ашыкъмай, рахат мынчакъларын тарта айтды:

— Харам талах салынган тышырыу, башха адам бла кече къалмай, айланыб къойгъан эрине барса, зинагъа тергеледи.

Джантемирни кёзлери орунларындан чыгыб кетерге тебregenча джаныб, бети, артыкъсыз да бурнуну учу, саз топракъ бетли болуб, кеси аллына эки къолу да къаты джумулуб, адамгъа секирирге тебregen джаралы къабланча, аллына бёченги болуб, тамагъы буулгъандан кюнден сорду:

— Аллай кир зат неге керек болады?

Афенди кетерге тебреб, биягъы таягъын имбашысына илиндириб, джолгъа къарай айтды:

— Шерият алай буюрады.

Ёрге сюйелгенлей, кёзлери правлен арбазда къошбаш болгъан адамлагъа аралыб, отда кюйген мыдыхча, санлары кызыб, уюб, къурушуб къалгъанча, къолун аягъын кымылдатаймай тохдады. Бир кесек заманны аллында сюйелген афенди къалтырай келиб, кёзюлдюреуюкню артын аллына тутуб къарагъанча, узакъгъа кетиб, бети гитче кёрюнюб, дагъыда къалтырай да экили бола, аллына келиб, башы тюбюне айланыб джюрюб тебреди. Бир кесек заманны да кёзюнден ташайыб, дагъыда айланыб джити кюн таякыгъа къарагъан замандача, кёк, джашил, кызыл кесекле болуб къалтырай тебреди. Джантемир кёлю аман этгенин эси бла ангылаб, аур джаралы болгъан джануар къобаргъа кюрешгенча, бир бёлек силкиниб, къурушуб тургъан джеринден айырылыб, кёзлерин уаргъа кюреше къарагъанында, афенди къара абасы джел эте къарамдан ташайыб бара эди. Ычхыныб

кетеди деген кьоркьууда кьараб-кьарагъынчы чабыб джетиб, аллын алыб, джюреги чегюч бла туюгенча ура тургъанлай, тылныуун джарты-кьурту ала сорду:

— Алайсыз мадар джокьмуду?

— Кьарнашым, мел санга бир кере айтханма, ненча-сорсанг да айтырым олду!

— Бир китаб ачаргъа боллукъ тюлмюдю?

— Аллай затха китаб ачылмайды.

— Юйюнгде ол кьадар кьаланинган китабда анга джарарыкъ бир сёз нечик джокьду.

— Китабларымда не болгъанын мен кесим билеме, аллай зат джокьду.

— Джан аўруса сокьур кёзден джаш чыгъады дейди, манга бир джан аўрут, мени термилгенимден не хайыр барды?

— Шерият айтхан затха термилирге керек тюлдю, аны кьуаныб толтурургъа керекди.

— Шерият мени кирик бир джарлыны кёсеу этерге джазылгъан болмаз, кел, афенди, бир кьарыу эт, унутмам!

— Не кьарыу этерикме мен, шерият буюргъан затланы бузаргъа мени кьарыуум джокьду.

— Экибизден сора киши джокьду, афенди, этерге суюсенг, сен этмезлик зат джокьду.

— Алай болсада.

— Да не билеим: бюгюн Тогъузакъ кьуран бла джалгъан ант этген заманды да, нчингден дуа окьуб кёберик джеринде кёбдюрмей кьалдырдынг шийыхдан буаз болгъан кьызы дуа ичириб, алындырыб ёлтюрдюнг, дагъыда болурла сен шерият бла джарашдыра билген затла, аланы барысын да мен кьайдан санайым, мени халымда ол керек да тюлдю. Барысын да кьой да мени джарлы юйюме джыйылырча бир эт, — деб Джантемир ахырда да боллугъу бирди деб афендини кёзюне джити кьарады.

Афенди имбашысына илиниб тургъан таягъын кьолуна алыб, тебен эрни кьалтырай таягъыны бурну бла джолгъа тюшген ташны туюе:

— Мен окьугъан келам бла мен ант этеме, сен адам тюрсюнге кириб айланган шайтан болгъанынга, кет кьатымдан, кяфыр! — деб этеклери джолну букъу этдире, юйю таба айланыб ашыгъыш тебреди.

Джантемир афендиден сют чыкъмазлыгъын билиб, ызындан кычырды:

— Манга этесе алай ансы, Кыямыт неда Биймурза бармагы бла кёргюзгенлей алагъа джыйырма шерият да табар эдинг.

Узакъ джолну ортасында атдан джыгъылыб, аты къачыб мадарсыз болуб тегерегине къарагъан адамча, не этерге билмей кёлуне келди: «Афенди саякъ адамды. Тауджан бла кеси джюрюрге умут эте болур ансы, ол къадар къарала тюшген китаблада манга джараулу бир зат табаргъа аны къолундан келмеймеди. Ичи суйсе, къараб-къарагъынчы аллах фыйгъамбар былай айтханды деб, китаблагъа къарай кетиб табыб къояды. Файрузну ёлтюрюрге тебрегенинде, буаз болгъаны халкъгъа баям болады деб къоркъуб, бир кесекге дуа ичириб ёлтюрюб къойду. Керекли болуб излегенинде, керекли дуаны табыб къойду да. Былайда бир затны ангылаялмайма, керти афендиде болгъан китаблада джазылыб тура болурму. Файруз Абдул-Къадырдан таша джюрюб буаз болса, аны буаз болгъанын адам кёрмез ючюн, уллу межгитни афендисин дуа суулу ичирсин да алындырыб ёлтюрсюн деб китабда алай джазылгъан эсе, сора ол китабланы кючю бла этилмезлик аманлыкъ джокъду. Алай болгъаны ючюн джазылыргъа да болур, бу къадар хый-мыйны афендиле алай бир затдан табыб эте болурла ансы, ала бир кюннге этген аманлыкъны мени кибик бир адам этсе, зыйданнга атыб ёлтюрюр эдиле, алагъа уа аманлыкъ къумгъа суу сингенча сингеди да кетеди».

Джантемирни башы бла ол сагъышла озуб, афенди Тауджан тургъан тийреге бурулгъанча кёрюб, тири-тири атлаб тебреди. Кёзюне тюрлю-тюрлю ачы затла кёрюнгени сайын, кызыудан - кызыу атлаб, эм артында уятны, хаятны да ташлаб Тауджанны юйюне чабыб кириб, юйню тёрт къабыргъасын сымарлаб къарай кычырды:

— Немени къояма десенг ёлтюрюрге, бойнунгу тартарма, — деб, бети алынган адамча, Тауджан ёрге къобхунчу, чартлаб чыгыб, ындыр таба айланды.

Джантемир бети тюрлене чачыб кириб, къараб къарагъынчы къаралдысы кёрюнмей тас болгъанына, артыкъсыз да «неме» не зат болгъанын айырмай, Тауджан

джюрегине кьоркьуу кириб дьгалас этди, джюн тарагъын кьуушха салыб, чабыб орамны аягъына деричи ызындан кьарады, алай болгъанлыкъгъа узакъдан кёралмай, уллу кьайгъыда ызына кьайтды. Не болганды Джантемир-ге деб, сабийге-балыкыгъа сорургъа кёлюне келди, алай болгъанлыкъгъа узун тилледен кьоркьуб, кьайгъысын юсюне кийген алакьытай чабгенини ичине терен джашырыб, гурт таукъну тюбюнде джюджекча, джюреги тыпырдай, эшиклерин кьаты этиб, юйде оджакъдан ургъан, джарыкь болмаса джарыкь кьалмай, джюн тарагъын алыб, чарыкь габашлары нарат кюлге джете, оджагагъа джарашды.

Джантемир, тауланы тутхан джангур тубанча, мыдахланыб, мангылайын терен сызла тартыб, кёз тюблери, багъыр тартхан айран кьасмакьча кёгере, джаякълары ичине ташайыб, тери бёркюн кьолуна джуммакь этиб дупбургъа чыкьгъанында, Къанамат ындырчыгъын басыб, чыкьгъан арпаны эки тулукъгъа кьуюб хазырлаб, саламчыгъын да уллу ташны юсюне кьалаб, уаныкланы кьатында таяныб тура эди.

Джантемир тулукъланы суйелиб, хар заты джарашыб тургъанын кёргенинде: «Къанамат не заманда да ишге таджал кибиб бир адам эди, ол бёрюлени кьолуна тюшмеге эди деб, джуддуз учханча, эсине келиб ташайыб, дагъыда башына кьаланыб басхан, кьайгъылары кьуршоуладыла. Тёгерегине кьарай, кьыеёла келиб, ташха башын салыб таяныб тургъан Къанаматны кьатына, тюбюнден кесилген терекча, ынгычхаб айнаб, Къанаматны имбашысындан тутта:

— Керексиз кьайгъылагъа болдум да аманатынгы заманында толтуралмадым. Сен айтхан затланы Къасымгъа айтханма, энди рахат бол, Дженгил кьайтмады деб джанынга тиймесин, мен санга этген джумушдан эсе, сен манга кёб хайыр этдинг. Къараб-къарагъынчы сен, ишлерге юрениген джаш, арпачыкьны тулукъгъа джыйдынг, сен болмасанг мен тюрт-мюрт эте турлукь эдим деб, — секириб кьобуб, илипин суудан агъач аякь бла юч кере толтуруб ичди.

— Не джаннга тийген хапар айтаса сен, бюгюнлю бери ох деб ишледим.

— Да, биз къара адамгъа ишлегенден сора не барды, тюрт-мюрт эте турсакь не кьыйынлыгъыбызны да уну-

тургъа кюрешибиз, — деб Джантемир биягъы илипинден эки аякъ сууну кьоратды.

— Тейри кьайда эсе да сыйланганса, суугъа аман кьадалгъанса!

— Бюгюн мени сыйланганымы излеринг джокъду...

Джантемир афендиге тюбеген хапарын Къанаматха тѣнуб джюрегнин бир сѣнгдюрюрге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа сагъыш этиб, башы кайгъылыкъ болуб айланган бир адамгъа мен да кеси кьайгъымы кошмайым деб, Къанаматны соргъан затларын башха джанына бурдуруб кьойду.

Кюн тауланы башына саргъалыб джабышханды. Кѣксюл къарауз булутла, кюннге туура джанлары, от тюшген юйню чалдышыча, кьызара, бир-бирин кьууа кюн батханнга алланыб барадыла. Таудан ургъан аязгъа ингир суукълукъ кьошулуб, ачыкъ джагъалыланы тюймерине кьадалтады. Ёхдем келген кьол сууланы таушуна чегет чайкългъан кьошулуб, ёзен шуулдагъан таудан толгъанды.

Джантемирни эшеги юйге ашыгъыб тулукъланы кьысдырыргъа кьоймай тебджиледи. Аузу бла джиб кьыйырыны тутханлай бир-бирде анга, уакъ тебджилдей, эшек буруугъа трелиб тохдагъанында, арт айылын кьаты тарта, гѣджебсиниб айтды:

— Насыбынг алай болсун, алай келгенлейинге юй бийченъ гардош кьабукъланы, арпа кьышхырны алыб аллынъа къараб тура болур, эшикге атылгъан эски чабыр салам ючюн, асыры ашыкъмасанъ да боллукъ эди. Бар энди джанынгы алма да, — деб артындан табанын джетдире, аллын хунаны, оюлгъанына буруб кьысдады.

Джантемир келлик джолуну тарлыгъындан бойунсханы бойнуна алыб, белибаууна тагъылгъан агъач аягъы джан сюегине тие, уаныкларын сюрюб джолгъа чыкъгъанында, Къанаматны да къаралдысы тейри джарыгъы бла кѣрюнуб ташайды. Аны эслѣб Джантемир:

— Баргъан джолунъ мамукъдан тѣшелсин, — деб эшегин джетдире, арыгъан уаныкланы джиб кьыйыры бла ура да кьамчи тауш этдире кьууалады. Арыгъандан аякълары чалыб атлай джолгъа джарашханында, исси кюн ханслы джерде сокъур чибин кьадалгъанча, кьайгъы—сагъыш башына кьадалды. Джантемир джюрек джараларын ачмазгъа сюйюб, башына кьадалгъан сагъышладан башын силкиб айырыргъа мурат этди, алай

болгъанлыкъгъа сакъалын бойунсхагъа уруб ачытса да, башы къайгъыдан къуроуланыб бошалгъан эди.

Чабхан атны аузун тартыб тыялмай, тапидан агъачдан да секир деб джалына къадалыб кеси аллына бошлаб къойгъанча, Джантемир да сатгышланы къуолгъанын тохдатыр мадары болмай, къолу аўругъунчу боюнсхадан къадалыб сатгышны — къайгышны, къулакъгъа ёзен тубан къуолгъанча, къуолмагъа къойду. Алгъы бурун къарангыны джарыб от джарыкъ чыкъгъанча, Таўджан маралны кёзлерича, кёмюр къара кёзлери мыдахланыб, къамиш къалам сызгъанча, къашлары кенг тартылыб, бети дарийча тюрлене, акъ билезикни билегине чырмаб иире тургъаны кёзюне кёрюндю. Юй аллы тыркыкга чёгюб урчукъ иире тургъанлай, тохдагъан сууча, кёзлери сюзюле, Мухаммат-Амин мынчакъ тарта келиб, кюн ашхы бере Таўджанны аллына сюйелиб былай айтханча къулагъына келди:

— Сени алгъын эринг дининден чыгъыб, шерият айтханны этмей сени джазыкъ этиб турады, аны къарасын кийиб турма да башынга шерият иш эт. Сархын байлаб тургъаннга китабда бек уллу азаб чыгъады, келчи юйге, мен аны санга кёргюзейим, — деб Таўджанны къучакълай юйге ташайды!

— Сен аны излегенинги мен биле эдим, бабас! — деб эшик аллында нарат джаркъаны алыб учхаңдай, абыныб джыгъылды...

Джантемир бир заманда эс джыйыб къарагъанында, чомачала чырмалгъан джоббудан къаты къысыб, юй бачхалагъа баргъан илипиннге джыгылыб тура эди. Тобугъун деменгили сыдыргъанына да къарамай, джюреги дженгил-дженгил уруб, кёзюне кёрюннген эрши затлагъа къайгъылы болуб, уаныкларын къаты къуалаб, мыллыгын атыб элге кирди.

Арбазында сылхыр адамча, бир-эки тегерек бурулуб, хамхотун эшикге тиреб сюйелиб тургъан эшекни джюгюп алыр къайгъылы болмай, тири-тири атлаб барыб, Таўджанны юйюню тегерегине айланыб арбазында джукъ кёрмей, афендини юйюне тёртгюлледи.

Афендини арбазыны ортасында Къыямыт бла афендини къош-баш болуб тургъанларын кёрюб, бир кесек джюреги басылыб юйю таба бурулду. Тийреде тар орамлада джайылыб, ызларындан хаўле итле чаба айланнган уаныкларын чалманнга уруб, къараб боюнсхасын кёр-

мей, биягъы эшекге босагъа юсюне «чыракъ тутмагъа» кьоюб, кюндюз ындыр басхан джерине айланды. Къаратер басыб келиб, дуркъуда аякъ басар бир джерин кьоймай къармаб, бир ишексиз боюнсхагъа суукъ къол джетди деб кёлюне келе, ичинден хатачылань аталарын, аналарын эсине тюшюре, къайтыб арбазына келиб, бойунсха излегени бла башха къайгъысы болгъанын кесидатюзетелмей арбазда биягъы кьоян соханчакъ этиб, Тауджанны эшигишден от джарыкъ чыкыгъанын кёрюб, кыысыла барыб къарады.

Юйню ичинде адам таушла кьулагъына келиб, юй тюбюнде кёлекгеле кёргенинде, кьулакълары шуулдаб, кёзлери алас-булас кёре, бютеу санларын безгек къалтырау тутуб, эшикге джуукъдан-джуукъ барыб, юй тюбюнде кёлекгеле дженъил кымылдаргъа къалгъанларында, кёз къарангъы этиб, боюнсха эшик башына тииб тыкырмаб арбазгъа тюшюб, Джантемир кесин тыялмай юйге тыгъылыб босагъа тюбюнде арма» болуб бир кесек сирелиб туруб, акъыртын адам эшитир эшитмез.

— Былай мында боюнсха кёргеменисиз.

Тауджан бла олтургъан къатынланы бири, кюллюгюн кючден тыйя, аузун джаулуб бла джаба къалгъанла къатыш ёрге кьоба:

— Жел, джуукъ бол, боюнсха да табылыр, — деб Тауджанны чынасы бла къабыргъасындан тюрте, бетине джити къарады. Замансыз кесин тыялмай, эшикден табсыз тюшгенине джунчуб, аллына сюейлген тышырыула от джарыкъда кёзюне экили кёрюне, джуукъ бол дегенлерине да тюз джуаб эталмай, адам айырмаз затланы мурулдай, арты бла чыгыб, босагъа аллында джатхан боюнсхасын сюйрей, чабырлыкъ басханча, санлары муал болуб, Тауджанны къайгъысына да къайгъы кьошуб, аны негерлерине уа тишлерин билирге къайракъ бериб, эки джанына къарыусуз аўнай юйю таба бурулду.

Иесини келлигинден тюнгюлюб джатхан эшекни джюгюн тюшюре, тулукъларын юй тюбюне тенгеретиб, Джантемир къарангы юйде тюртюле барыб, эртденбладан кёмюлюб къалгъан мыдыхладан отчукъ тамызыб, ач болса да, табхада къалгъан бир джаны кюйген нартюх гырджын джартыгъа да къараялмай, ичиргилери бла бысдырлары бир-бирлерине къатышхан оруну бла атасындан къалгъан эсги агъач орундукугъа аунады.

Кёзлерин кысыб унутулууга кетиб турганлай, топрак оюлган тауша кёз ачыб кыраганында, аркыауда бир агъаз ары-бери бара тура эди. Агъазны хата этиб айланыны ачыу болса да, тьерге ырыслаб, бир кесек кыараб турганлай, кирпичлерине кюрганын тагымганча аурланыб кёзлери джабылдыла. Джукъу арасында Тауджанны эшиги тыкырдаб ачылыб, андан Мухамат-Амин ышара чыкыганча кёзюне кёрюнуб, элгениб уянды. Джасдыкны ичиргилерин кыармай кетиб кыамасын кюлуна ала, чыкырдай турган отну джигкиси юзюле, юйден чыгыб эшигине кыадау сала, актырын кысыла келиб, кыабланыб Тауджанны юйюне тынгылады. Къулагына шыкырт келмей, таушсуз аяк бюкгенлей арбазда ары-бери бир-эки барыб, тегерегине кыарай кетиб Тауджанны юйюне туура бир эски юйю башына миниб, оджак джанын бетджан этиб, кыамасын кюлуна кысханлай, эски чебгенине чырмалырга кюрешиб чегеледи. Оджакдан чыкыган тютюн кыатыш гырджын кюйген ийис бурнуна киреди. Джатмай кечге кыалган юйдегини селешген таушлары тунакы мурулдаб чыгады. Эки кишдик шорбатда джагъалаша келиб, бир-бирлерине кыайырылыб, джылаган маталлы узун кыычырык этедиле. Кёкге ала кииз джайылганча джудузда кыотарылыб чыкыгандыла, бир-бирде джудуз ызындан узун ак тамга кююб, сылдыраб барыб кёкню джарыта ташаяды. Орамлада адам аягы тыныб, таймай сууну шуулдаганы, узак тийреледе тына билмеген итни юргени болмаса, эл шыкыртсыз болганды. Кюндюз ишден, кыайгыдан ычхыныб, элни асламы тынчайырга джарашханды. Джантемир санлары арыгандан оюлуб барганлай шериятны эсенлигинден кёзлерин Тауджанны эшигинден айырмай оджак джанына кыыдырылыб, мугур болуб кыарайды.

Алтынчы башы.

Кёз байланыб уллу сууну кюн бет джанында тийреле болганын билдире, итле таушлары тунакы чыга, юредиле. Биреулен кюндюз кесиб тюртю тюблеринде агъашчидан джашырыб кюйган боюн агъачларын, кечеги кыара джабыу атханлай, ынгычхаб кыара джерни тартады. Къапакны тюбюнде бир-бирде ёгюзлеге кыычырган таушлары келе, джолоучула озадыла. Буруу ичин-

де алысынга кызыб кечге кыалган инек, отлаганын тохдатыб, тегерегине кыарай, башы силкине дженгил-дженгил атлаб, секириб хуна буруудан тюшюб, ёкюре элге айланды.

Кыасым тутмак юню тегерегине осмакылаб кыараб бошаб, кечге кыалдым деб тынгысыз болуб, «сын ташны» кыатына келиб туракылады. Тегерегине кыараб бир кесек турганлай, Кыанаматны кермей, «Джантемир тахса бериб тутдурубму кыойду» деб келюне келиб джюреги чанчды. Сын ташны тегерегине айланыб, кыалайгыа барыргыа, кыалай этерге билмей армау болуб турганлай, бир заманда тюртюлени ичинден бир кыаралды керюндю. Бир ишексиз Джантемир правленнге тюб бериб, Кыанамат да тутулуб энди мени тутаргыа мараб турган адамды деб артына джалларгыа мурат этди, алай болганылыкыгыа кюркыуу келюне келгенине кеси-кесинден ыйлыгыыб, тири-тири атлаб барыб, кыаралдыны тюгел катына джетгинчи сорду:

— Алан, былай мында кек инек керюрмединг?

Кыанамат, Кыасымны таушундан ангылаб, кесин билдире айтды:

— Биреюню буруу ичинде алысынын да джалаб, ёкюре-ёкюре элге бурулду,—деб джуук келиб Кыасым болганын ачык таныганында, тенг адет бла сыртындан кыагыа, айтды:

— Бусагыатда кек инекни тюртюлеге кириб турманын билесе, антсызлыгынгды ансы.

Кыанаматны сау-саламат турганына кыуаныб, Джантемирге бош ишек болганын таныб, кибден бери кермегенине тансык болуб, сермеб кыучакылаб, кыолун кыысыб:

— Чынты мен кечге кыалганыма сени «сын ташны» кыатында табмай кыайгылы болуб тура эдим. Джантемир санга кеч хапар берген болур ансы, алай аяксыз джаш'а болмаучан эдинг, — деб кесине кыыса, ачык джерден джаллата, тюртю терекни тюбюне тартды.

Кыанамат, негерини кыатына чебгенин тюбюне джобу эте, чёгюб айтды:

— Джантемирде хата джок эди, мен кесим терсме, кыысыла келиб, «сын ташны» туурасына чёгюб сени сакылаб турганлай, алгынылада мени бла кыой джалда

тургъан бир тенгим джашыртын кюндюз кесген илкиш-чиклерин элге ташый тургъанын эслеб, ол бир илкичин кёлтюрюб элге кетгенлей, мен да къадалыб къалгъанларын аякъ орунга ташыгъанма да энди ызына къайтыб джол юсюнде илкичлерин кёрюб юржуб кетмеге эди деб ташыгъаныма да сокъураныб турама.

— Сени ходжалыгъынгмы къалады, таб ол насыбсыз къоркъуб кесини илкичлеринден джалларгъа да болур.

Бир кесек заманны тынгылаб туруб, Къанамат терен ахсыныб башлады:

— Илкичлени иеси къайнайды, рысхысы аллына келген заманда, буруну къанарыкъ болмаз, юржуб бир-эки тегерегине къараб кеси кесген илкичле бла шагърей болса, къоратыргъа кюрешир, — бизге келгенди къонгур джыл. Энди бюгече тутмакъланы башларына бош этмей ызыма къайтыу къалмагъанды. Не этерик эсек да ала-ны бюгече анда къоюб мадар джокъду. Артыкъсыз да бек ол ауругъан къартны алайда тургъаны къарнымы къаты-къаты бурдуруб турады. Къалай этейик, кёлюнге къалай келеди, бир силдечи, — деб къолун Къасымны имбашысындан ала, чыначыгъына таянды. Къасым бир кесек тынгылаб оюм этиб туруб айтды:

— Ахмат бла Баталны мында болмагъанлары аман болду, алай болса да, хайт десек былайда экибиз этмезлик зат джокъду. Ингир ала тюрмени аллында бир-часауайдан сора адам джокъ эди, бир да бойнумады не тулпар эсе да аны таушун чыгъартсам. Киритни къобарыргъа керек болса деб бир темир чомача да алгъанма. Тюрмеден чыгъарыргъа къоркъмайма, андан чыгъаргъандан сора тутмакъла къайры барлыкъдыла. Элде къалыргъа мадар джокъду. Мыртаз къайда джыйы барды деб иисгеб айланлыкъды, къалай-алай болса да сени таба къораргъа керекдиле.

Къасым тохдагъанында, Къанамат секириб къобуб нёгерин да къобара, къулагъына шыбырдай айтды:

— Заманны кеч этгенден хайыр джокъду, бара барайыкъ, иш кесин танытыр, — деб аллына атлаб ызына туракълады. Иилиб аллына бир кесек къараб туруб, Къасымны къулагъына шыбырдады:

— Джуугъум юркген зат да этмей, илкичлерине

мысагыат эте турады, ма джаллаб тебregenди, бир ишек-сиз, кесимикиле тюлдюле деб илкичлерин кеси кьойгъан джерине барады, бери артынга тур, таб ол «кёб болсун» деб бизге келиб кьалыргъа да огъай демез.

Илкичлени иеси аллары бла озуб кьулакъгъа ташайгъанында, бир кесек тынгылаб туруб, Къасым айтды:

— Темуркъа Мёлеханны кьоюб элден джалларгъа унамаз деб бек кьоркьуудама.

Къанамат этеклерин силке айтды:

— Элден кьоратыр мадар болмаса, неди амалыбыз, кьайры болса да правлен ишек болмаз бир джерге кьысдырырбыз.

Къасым кёб чайкьалмай айтды:

— Къысдырыргъа биз ашыгъыуу юсюнде анга башха джер излей айланникъ тюлбюз, тюрмеден эсе бизни бау иги болур, башха джерге джашыыр мадар болмаса, ары джыярбыз. Бау бир джаякълабды, бир мадарла этгинчи не амалы барды, бауда турур. Кечеден-кечеге Мёлехан келиб кёре турургъа да боллукъду. Мен этешчигиме айтсам, кьартны ол ашарыкъ-ичерик керекли этерик тюлдю.

Къасым сёзге кьызыб тургъанлай, Къанамат кьабыргъасындан тюртюб, кьолу бла жёргюзте айтды:

— Быягъы кьайтыб келиб илкичлеге тургъанды, ма келтюрдю! Эшда илкичлери бла шагърей болуб бошагъанлыгъы болур.

Илкичлени иеси тегерегине къараб, аягъы бла илкичлени кёзюу-кёзюу тюртюб кёрюб, ийилиб бирин бойнуни кёлтюргенлей, эшитдире, кеси аллына «тоба-тоба» деб сеирсине, элге айланган баш джолда къаралдысы ташайды.

Адам аягъы тыннганды деген заманда, экиси да тытыр бла сюртюлген хунаны джанына кьысыла тюрмени туурасына келгенлеринде, учителни арбазгъа айланиган терезеси ачылыб, лампа джарыкъ терезе тюбуне тегюлюб, школ уйню ичинде Ташалдар ёрге-эниште бара, тохдай да кьагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школ юйню бери джанында правленни терезелери кьаты этилиб тюрме юй мюйюшню къарангысына ташайыб аузун

да да цыгаркасы джылтырай, джасауай, гёзетчица акъыртын ёрге-энгишге атлай тура эди.

Къанамат сабийлигинден бери шагърей болгъан, букъу бла мал тазгек къатышхан орамлагъа киргенинде, джылтырагъан кир кёлекчигинден къаршы бери ачылыб, сабий нёгерлери бла бугъунчакъ ойнагъан чалдышлары эсине тюшюб, алагъа тансыкъ болуб кесни ышыб, чирикледен къурт ашагъан унларын агъыза, ыйнакълаб къоллары бла тутуб кёре джюреги такъыр болуб, башын хуна ташха салды.

Къанамат хунагъа нек къабланиганын билмей, Къасым сыртын къучакълай сорду:

— Башынгмы ауруду, нек таянганса?

— Огъай, гитче заманымда ойнагъан джерлерим эсиме тюшюб, ойнай кечге къалсам, анам хариб излей келиб ма бу мойююнде табыб, бармай аякъ тиресем къагъа-согъа къолумдан тутханлай юйюбюзге элтиучен эди. Сагъыш этсенг кёбмю болады андан бери, энди мен туугъан элимден эрек болуб айланама.

Къайтмаз джолоучу болгъан бек сюйген адамындан айырылгъанча, узун атлаб барыб, эси юйню чалдышын къучакълаб, чирикден бир кесек чирик унну алыб, къабдалыны джылтыргъанына тюйюмчек этди.

Къасым Къанаматны халисине сеирсиниб къараб туруб, нёгерин басхан къалын сагъышны чачарма деген муратда накъырда эте сорду:

— Къанамат, чирикленн неге джыйгъанлыгъынгды?

— Ким билсин, энди къайтыб элими кёремеми кёрмеймеми, бек тансыкъ болуб былай алыб къарасам, ол да джюрегими басаргъа джарарыкъды, — деб белибауундан ычхынган этеклерин ызына джыйыб, хуна джанына къысылыб джасауайны джюрюгенине кёб къараб туруб, Къасымны этегинден тартыб къатына келтире, къулагъына шыбырдады:

— Ма, кёремисе джасауайны къалай джюрюгенин, ары къабакъ эшикни къатына барыб бери айланган заманда къанга буруугъа къысылыб келиб, тюрмени терезесини тюбюне джетгенлей мурукгу болуб дагъыда ызына айланды. Энди ол сырты бизге бурулуб, ары ызына айланган заманда, хуна бла школ арбазгъа тюшюб эштдирмегенлей, къанга буруугъа миниб, джасауай кёрмезча юйню тапшасында баурланыб турургъа керекди.

Юч тутмакъны сакъларгъа да джангыз джасауай салыб къойгъанларын бир да джюрегим хош кърмейди; не къалгъан джасауайланы биз кермей турабыз не да бир башха хыйла этгендиле. Къалай-алай бола эсе да бири-биз керек болгъан заманда бирибизге болушлукъ этерча былайда тегерегине къараб турургъа керекди, — деб хунагъа миниб тебрегенлей, Къасым этегинден тарта сорду:

— Къанга буруугъа минген не этерикди?

— Джасауай къатына кысылыб джуукъ келгенлей, юсуне секириб таушсуз тюбуне басаргъа керекди, андан сора иш кесин танытыр. Сен былай кѳз къулакъ бола тур, мен къанга буруугъа къабланайым.

— Неди алай деген, сен былайда тур, мен барайым, туура сени чакълы бир къарыуум болмаса да, арбазда джюрюгенни къаушатырыкъма, кѳремисе темир чомачаны, — деб ышымындан чыгъарыб базыкъ темирни Къанаматны къолуна узатды. Къанамат басыб темирни къарыуун кѳреме деб иги кесек бюгюб, нѳгерине узата, айтды:

— Абаданладан болса къол этер эдик ансы, былайгъа сюелгенни не хатасы барды, бар да сюел дегенлеринде атны чалманнга кысха такъгъанча, сирелиб турады. Бир керекли заманнга деричи чомачаны алгъан джеринге сал, — деб хунаны кыйыры таба кысыла-кысыла тебреди.

Къасым ызындан джетиб, къулагъына гузаба айтды:

— Мени джибермесенг ыразы боллукъ тюлме, сен былай къал, — деб хунагъа миниб тебреди.

Къанамат сабийни чалдышдан алгъан кирик, бери акъыртын алыб, джерге сала:

— Адам айтханны эт да былайда тур, бюгече иш экибизге да табыллыкъды, — деб секириб хунагъа баурланыб, билеу джыланча сылджыраб хунаны ол джанына тюшдю.

Къасым разы болмай салпыланды, алай болса да тегерегине къарай келиб, Къанамат кѳргюзтген бетджаннга олтуруб, арбазгъа къараб тохдады. Джасауай тюмени къатында мурукгу болуб ары бурулгъанында, тейри джарыгында тунакы кѳрюне бир къаралды къанга бурууну юсуне къонду.

Бийнѳгер, сюркеле келиб, Семѳнну къатына кысылыб, асыры кызгъандан орус тилден билген сѳзлерин бу

джарарыкъды дегенин бирге джыйыб, орус тилни къарачай тилни да къатышдыра:

— Скати́на бау́гъа джыйылгъанча, былайда турургъа ненада. Бугъоуунгу гырмык бла чырмаб, хайда уходи, — деб узалыб Семённу аякъларына салыннган бугъоудан зынгырдата къолу бла тутду.

Семён, сураты прустопну къолуна тюшюб танылгъанына сескекли болуб туруб, къачмай мадары болмагъанын таныб, къалай къачаргъа да билалмай, тюрмеден чыгъар къайгъыда болуб тургъанлай, Бийнёгерни айтханын аңылаб, бугъоулары зынгырдай ёрге къобуб, терезени темирлерине къабланыб арбазгъа къарады. Бийнёгер, Семённу бугъоуларын юзеллигинден тюнгилюб, къарынгыда къармай келиб Темуркъаны тюртюб айтды:

— Кечени аурлугъу кетгенди, былай тургъандан хайыр джокъду, бюгече былайдан къорамасакъ, соруу алыб бошагъандыла, элден къоратырыкъдыла. Элни ичинде бу кюнню келтире тургъан адамла, къолларына деменгили джыйсала, джаныбыз саулай тишлик этиб ашарыкъдыла.

Темуркъа, ынгычхаб, башын кёлтюре, олтуруб тургъанлай сорду:

— Эшик аллында джасауай сакълаб тургъанлай, мазаллы бугъоуну кёлтюрюб къалай къачар акъылынг барды, таб эшик юсюнде адам болмаса да, киритлениб тургъан юйден къалай чыгъаргъа умут этесе?

Бийнёгер Темуркъагъа къысылыб айтды:

— Былайдан чыкыгъан алай къыйын тюлдю, печ оюлгъандан бир бёлек кирпични къоратсакъ, бирибиз-бирибизни кёлтюрюб юйню башына чыгъаргъа боллукъду. Ары бир чыкыгъандан сора джасауайны тюбге басыб ачхычларын алгъан алай къыйын тюлдю. Бизни къыйнарыкъ Семённу бугъоуларыдыла, джюрюген заманда ала зынгырмазча этерге керекди. Экибизни чабырларыбызда болгъан саламдан гырмык этиб чырмасакъ, бир тауш чыгъарыкъ тюлдю, —деб Темуркъа сёз къошгъунчу эрлай эки чабырында болгъан саламны, дагъыда Темуркъаны чабырларында болгъан болджар саламны бир джерге джыйыб, ары-бери титиб, къыйырын Темуркъагъа бурдуруб, гырмык хазыр болгъанында, Семённу аякъларына салыннган бугъоугъа гырмыкны тыкъ чырмаб учун бегитди. Семён ары-бери джюрюген заманда бу-

гъоуу зынгырмамагъанына Бийнѳгер къуаныб, эрлай тир-тири печь оюлгъанны кирпичлерин алыб, Семѳннга узатыб, бир кесекден бир бѳлек джулдуз тюрге къарады.

Джасауайны тюргени къатындан ары озгъанына кѳз сакълаб туруб, Темуркъа бла Семѳнну имбашларына эки аягъын салыб, Бийнѳгер башын оджакъгъа сугъуб, бир бѳлек джолда силкинди, алай болгъанлыкъгъа чыгъалмазлыкъын таныб ызына тюшдю. Не этерге билмей, джангы тутулуб бурууъгъа салыннган айю бурууу тѳгеретин иисгеб айланынганча, Бийнѳгер тутмакъ юйню ичинде ары-бери бурулуб, барыб терезеден къараб, бери бурулуб юсюнде кѳлегине деричи белинден огъаргъы киимлерин тешиб полгъа атыб, аузундан сѳз чыкъмагъанлай, эки нѳгерин печ къаланнгъанны тюбюне тартыб, къая раннга миннген къашха эчгича, секириб имбашларына миниб, биягъынлай ождакъгъа башын сукъду. Эки кере силкиниб чыгъалмагъанында, ючюнчю кере ѳрге кючлю тебиннгенден эки нѳгерин да джыгъыб, бир аур ынгычхагъан тауш да эшитилиниб, Бийнѳгер оджакъдан чыгъыб ташайды.

Къасым кѳзлерин арбаз бла тюрге къатдырыб, къараб тургъанлай, бир заманда тюргени оджакъындан бир къаралды чыгъыб, илиб джерге тюшерге айланыб келе эди. Кѳзлерим кѳб къараб тургъаныма алас-булас кѳре болурла деб, ачитхынчы кѳзлерин уууб къарагъанында, тюргени башындагы аз къанджал тауш этдире, тюргени артына тюшдю. Бир ишексиз былайда бир хыйла барды деб кѳлюне келиб, адам юй башындан тюшген джерге кишдикча къысыла барыб, юйню башындан тюшген къаралды тюргени джанына къысылыб тургъанлай, артындан джетиб, бойнундан буууб, тюбюне салыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа чабакъны тутханча къоллары джалан, мылы затха тийиб сылджыраб, экисини да бетлери бир-бирине айланыб бууушдула. Экиси да хырылдаб бир-бирин тюбге салыргъа кюреше тургъанлай, Бийнѳгер Къасымны темир къысхашча къысхан къолларындан сыбдырылыб, ичинден чалыб тюбюне салды. Эки аслан бирбирине тюбеб бууушханча, бир-бири бойнуну къадалыб джерде кюреше тургъанлай, Къасым бир къолун ычхындырыб, бир къолу бла кесини бойнундан къоруулай, кезлик бычагъын къынындан чыгъарыб, Бийнѳ-

жерни кьарны таба айландыргъанлай, тыкьырдаб тюрме эшикни кьадауу ачылгъанында, Бийнегер Къасымны юсюнден айырылыб эшикге чабыб, босагъада бир джумушакъ затха абына кирди. Къанамат босагъа тюбюнде джатхан джасауайны хурджунунда пашот излерге мычыб, ызына тюрмеге кириб, пашот тартыб джарытыб кьаратгъанында, Темуркьа мюйюшге сюелиб, тюз аллында джаягъына кьан кьатыб бир орус адам кёзлери джана, чачыны джартысы мангылайына кьан кьатыш кьатыб, кьолунда кирпичи бла уругъа керилиб, онг джанында беллинден огъаргъы джаны кьымыжа, кьаб-кьара кьаралыб кёкюгерине, кьарнына кьара тамгъала чанчакъталыб, эки джумдуругъун кьысханлай ёрге сюйелиб, аны бу джанында кинмлери сагалланыб, аузуну кьанатгъаны джалан сакъалын джуууб, кекюрегине агъыб, кьолунда кезлик бычагъы джылтырай, аллына беченичи болуб тура эди.

Алгъы бурун Бийнегер джити кьараб туруб:

— Къайдан чыкьдың, Къанамат? — деб пашотну джукълата, сермеб кьойнуна кьысды.

Экинчи кере пашот тартылгъанында, Къасым, Бийнегерге ийилиб джити кьараб:

— Тейри, алан, экибиз тюрмени артында гъыр-мыр болургъа тебреген кёре эдим, — деб бычагъын кьынына сугъа келиб, эрлай кинне тургъан Бийнегерни джунчута, бойнундан кьучакълады. Къанамат Бийнегер бла Къасымны ортасында джангылычлыкъ болгъанын эсгериб, эшикни кьайтара айтды:

— Мындан ары «гъыр-мыр» болмаз ючюн, тюрмени ичиндегиле кьауму да бизни адамладыла, бу орус адам мен таныгъан адам тюлдю, алай башына зарауатлыкъ джетиб бизни адамла бла тургъан бизге узакъ адам болмаз деб кёлюме келеди.

Пашотну джандырыб кёзлери Темуркьа бла тюбегенинде, кьызарыб башын энгишге тутта, негерлеринде Къасымгъа айланыб:

— Босагъа тюбюнде джатханны бери кийиригиз! — деди.

Джасауай аузундан чебген кьыйыр кьараб, кёзлери байланыб полгъа сойланнганында, Къанамат сыйыргъан шкогун эшик артындан алыб кьолуна кьысыб, джатхан джасауайны кьатына чёгюб, деменгили айтды:

— Санга джукъ сорулгъан заманда тил тутмасанг, экинчи манга тюбесенг, эшитмедим деме, санга кечегиде бир хыйнат джетмесин, эшиклени къайтара кетерикме, эртденблагъа деричин къобмай, тынчай, — деб, тартыб эшикни къадауун салыб, Семённга мурукгу эте, алларында правлен арбаздан чыгыб, уллу джолдан джаллай, суу джагъаны ёрге айланыб тебреди.

Темуркъаны юйюню туурасындан оза башлагъанлай, Къанамат артына туракълаб, тегерегине басынган нёгерлерине айланыб:

— Былайдан ары ауругъан къартны созгъандан хайыр джокъду, ушата эсе, ол Къасым бла къалсын, не мадар этсе да ол аны правлен итлени къолуна тюшюрмез, къалгъан джашла бла мен таяна барайым. Рахат кёзюуде бир мадар этербиз ансы, бу чекледе кёб туругъа джарарыкъ тюлдю. Эртден бла келиб тюрмени кёргенлей, Къыямыт бла Биймурза эгер итлерин төрт джанына джаярыкъдыла. Къасым да къартны бир бек джерге джарашдыргъанлай, кёзге тюрюлмей, мал къош болгъан джерге джалларгъа керекди, — деб баш энгишге къараб тохдады.

Темуркъа ауругъан бутуна джантая, алгъа чыгыб, ауазы къалтырай айтды:

— Бу таш ёзен тарлыгъындан да бытдыр манга тар болгъанды, къарт къатыннга не къычырыкъ этейим ансы, бу итлени къолундан ычхыныб къорагъандан игиси джокъ эди, алай болса да сиз джашсыз, сизни джолугъуз болсун, ёлмесек игилик бла тюбейик. Башыгъызны сакълагъыз, артыкъсызда бек мени бу орус нёгериме, манга къарагъанча къарагъыз, тили дини башха болса да, мен ёлюб кетсем да аны игилигин унутурукъ тюлме. Сиз къарангысыз, дунияны билмейсиз, ол кёрген, билген, тюзлюкге джюрюген адамды, ол юретген затдан чыкъмагъыз, аны ызындан барсагъыз, абынмазсыз, барыгъыз иги джолгъа! — деб къоллары къалтырай, джыламсырай келиб, Семенну къаты къучакълады, аны ызындан Бийнёгерни эм артда Къанаматны къучакълаб, джыларыгъы тамагъына тюйюлюб:

— Ол насыбсыз тышырыу сабийни сакъла, — деб башы энгишге тутуб, бир джанына бурулду.

Бийнёгер Къасымны къучакълаб, къулагъына айтды:

—Аздан къалдым ансы, къарнымы тартыб къоя эдинг. Қъанамат пашот тартхынчы, сенси деб джети джукълаб эсимде джокъ эди. Саўлугъуму, саламатлыгъымы къартларыма айтырса, анам биягъы сытыб тебрер, къоркъма деб кёл эте тур, — деб бир-бири кёзлерин убба эте айырылдыла.

Қъанаматны нёгерлеринден экеўлен айырылыб, бир-гесине Бийнегёр бла Семён къалыб, суў джагъаны ызын ёрге алайнганларында, тиреледе таукъла кыгчыра тебредила. Джулдузла бир-бир джукъланыб башлаб, Ёксюзле джанындан тангны бурну кёгерди. Уллу джолдан арба джызылдагъан, эшекге хыны этген таушла келе тебредила. Джагъа тийреден тырджын кюйген нисни огъаргъы эртден аяз къачхынчыланы бурунларына кий-ириб ач болгъанларын билдире, ауз суўларын келтиреди. Семён аякъларына къадаўланган бугъоўну арасындан чабыр баў бла тагъыб, джерге сюйрелмезча къолуна алгъанлай, кишен салынган атча, уакъ-уакъ атларгъа кюреше барады, алай болгъанлыкъгъа бугъоў инчиклерин ашаргъа къалыб, баралмай тохдагъанында, эки нёгери эки джанындан кириб, арыгъынчы кёлтюрюб бир кесекни элтдила. Джолгъа чыкыгъанларында адам ишекли болмасын деб эки нёгери эки джанындан кириб, арыгъанларында, аны тенъли акъыртын барыргъа кюрешдила, алай болгъанлыкъгъа бугъоўну инчикни кысхан тогъайлары ашаб, чий этиб ачыханларында, Семён не кюрешди есе да, дженгил-дженгил тохдамай баралмазгъа къалгъанында, Қъанамат эрлай кёлек эзюўн джыртыб, Семённу къатына олтуруб, къанагъан инчиклерин къаты байлады. Андан сора инчиклерини ачыгъанлары бир кесек сериуон болуб, нёгерлери да болуша, таўланы башы саргъалыргъа ач, суўсаб болуб, къара тер басханлай Қъанамат джашагъан дорбунну тюбюне чыгъыб, къаядан къобхан къара джассы ташха олтурдула. Қъанамат къаягъа кысылыб юч кере сызгыргъанында, мычмай къаяны эрнинден маралча, Бадимат къарады. Тюбюнде эрин эслеб къая джарылгъанига ташайыб кетиб, быкыны чыгъарыб ангишге узатды. Семён бугъоўланганыны себебинден быкыгъа ёрлеялмазча кёргенинде, Қъанамат быкыгъа, Семённу сеирсиндире,

эрлай илиниб чыгыб, джибни кыйырын тюбуне атыб, тартыб Семёну башына чыгарды. Эм артында Бийнёгер чыгыб бошагыанында, быкыны алыб асыралган джерине, кая тешике салыб, нёгерлерин чакыра, дорбуну ичине кирди. Джангы киргенлей, ташкёмюр кызылган тешикча, ичи кырангы болуб туруб, кычынчыланы кёзлери кырангыга юрениб дорбун джарыгыанында, Бадимат халджюклени катында ёрге сюйелиб, Кыанаматха джити кыраб, тюгел джиникси юзюлмеген отха Ибрахим аяклары узатыб джуклаб тура эди. Бадимат бети дарийча тюрлене, джангы келген кыонакыладан Бийнёгерни кюлун тутуб, Семёну габырайы бла картузу болганына кынгыр кыраб, дорбундан чыкды. Бадимат атасын кёрмей кыйгылы болганын элеб, Кыанамат ызындан чыгыб кырагыанында, Бадимат кая кыйырына олтуруб джылай тура эди. Аяк таушха бери бурулуб, Кыаматны кёрюб, мынчакылача, кезлеринден джыламукула кыйула:

— Мен сени бери гяурланы ташы деб джибермеген эдин, тюрге тюшген атам бошларга деб джиберген эдим, — деб катыдан-каты джылаб тебреди. Кыаны эрине джук барганын сюймей, Кыанамат кёлтюрюб бери ала айтды:

— Кыартны бошлаганма, бир оноуга деричин Кыасымлада кыйюб келгенме, была да аны нёгерлеридиле, кесинги былай хылы-мылы этме да кыонакылагга кыара.

Джаралы болган эчкини кёзлерица, мыдахлык басыб, джыламуку джибитген уллу кыара кёзлери, джарык джанган мыдыхча джылтырай сорду:

— Керти айтмай, кыачан кёргенсе алдагыанымы?

— Алай эсе, бери ала келсенга!

— Амманы кыюб келирге унамады.

— Не эсе да иги инаналмайма!..

— Ма бу тиб келген кюн бла ант этеме, алайды!

Ант этгенинден сора толлу инаныб, джаз тийген кыона, ышара:

— Энди алай эсе манга айтхан джараусуз сёзлеринги кечеме, — деб Кыанаматха кылыч кибик кыйылган, иниче кыара кыашлары кёлтюрюлюб, кёзлери кеслери аллына ышара кыарады.

Бадиматны джараңыб бошагъанын таныб, сермеб къойнуна къысыб, бетине джити къараб сорду:

— Ол орус джашны къолун нек тутмадың?

Къанаматны кючлю къолларындан кесин бошлай, ачыуланганын билдире, къынгыр къарай айтды:

— Джылан дугъуманы суюмей эди, ол да аны тешигини аллында бите эди дегенлей, мени гяурладан суюмегеним джокъду, сен да бара-барыб болхор барды да не эсе да бир табды дегенлей, аны бери алыб келесе. Артыкъсыз да атам тутулгъандан бери аланы къанларың ичсем да къанарыкъ тюлме.

— Суюсенг суюмесенг да къонакъгъа къонакъча къараргъа керекди, таўда къонакъ алмагъан адет джокъду, сен ол адетни менден аз билмейсе.

— Мен аны къысдамайма, къонакъ эсе джомакълыкъ бола олтурсун, аны харам къолун туталлыкъ тюлме!

Джаўлукъ Бадиматны джюрегине Апанасдан бери бек сингенин таныб, Къанамат артха сакълаб тургъан сёзлерин айтды:

— Қъарт бизден айырыла тебрегенинде, сен суюмеген орусуну бойнундан къучакълаб, муну мени кибиқ кёрюгюз деб бек аманат этгенди. Сени атанг бла тюрмеде олтуруб, аны ючюн башын джардырыб айланган адамгъа гяур, муслиман болса да иги болургъа керекди.

Бадимат, башын энгишге тутуб туруб, бир кесек джу-мушайыракъ болуб сорду:

— Аладан суюмезинг джокъ эди, сен'а нек болгъанса алай?

— Энтда мени ала ючюн терлеген джерим джокъду, алай'а ол къартыбызны джыламукълары тёголе айтхан сёзлерин сыйысыз этерге болалмайма, ала да бары да бирча болмазла, айыра билирге керекди. Иги адамны иги кёрюрге тыйыншылды.

Бадиматны джюреги бир кесек соруқгъанын кёзлерини рахат къарагъанлары белгили этиб:

— Сиз ач болгъан болурсуз,—деб этеклери джел эте, дорбунга ташайды.

— Атангы тилегин унутма,—деб ызындан къычырыб, балтаны белине сугъа, джиб къыйырны алыб, быкъы бла тюшюб чымыртагъа джайылды.

Кюн тау ну кёлекгесинден ычхыныб мийик джерде тюшкен кырау ну эритиб тютюнлетеди, кая кеслек-гечикле кюн кыздыргъанга орунларындан чыгыб, ёрге-энгишге кюрт, кымыжакъ излей джортадыла, ёзенде баргъан уллу суу ну тау шу бир-бирде аяз катыш, ашыкъ суургъан таушча келеди. Мыллыкчы кыушла дорбун болгъан каяны башында тегерек бурулуб, джукъ излегенча рахат учадыла.

Кыанамат аур джюкню кёлтюрюб дорбунга чык-гъанында, Ибрахим темир бугъоу ну кёлуна алыб, уакъ тишлерин агъартыб ышара тура эди. Джюгюн дорбун аллына атыб, бугъоу ну кёлуна ала сорду:

— Къайдан табханса бу джаман затны?

— Семёну аякларындан алгъанма!

— Неди алай деген, къалай алгъанса?

— Ол джукълагъан заманда, юсюне эски тонну джаб-дым да кёбардым да алдым.

— Семён кеси къайдады?

— Хурулдаб джукълайды.

Бугъоугъа чырмалгъан эски чабыр салам гырмыклары юзюлюб дорбун аллына атылыб тургъанларын кёрюб, джашчыкыны кёлтукъларындан кёлтюрюб эки кёзюн убба этиб:

— Аферим иги джашха,—деб джерге сала, бу заманына джетсе, тири джигит адам болмай къалмаз деб келюне келе, дорбунга кирди. Дорбунда Семёну аяклары бугъоудан бош болуб отджагъагъа кенделен тюшюб, юсюне тон джабыб джукълай, аны бери джанында да олтургъанычча артына аунаб Бийнегер джукълай, Бадимат да гырджын этиб бошаб, агъач аякыгъа кёллары джууа тура эди.

Отну уллу джагыб, Кыанамат тюртюб Бийнегерни аны ызындан Семёну уятды. Семён кюба келиб аякларында бугъоу ну кёрмей, негерлерине кёзюу кыараб, онг джанында ышара тургъан Ибрахимни эслеб, кыуаныб кычыра айтды:

—О! О! Сен да мында тура кёреме, кел былай катыма! — деб катына чакъырыб, кёлун тутуб, кесине кысыды.

Бугъоу ну къалай алынганындан киши кеси башлаб хапар айтмагъанында, Кыанаматха айланыб сорду:

— Дякъларым бла кѣлтюрюб чыктыган темир бугъоу къайыры тас болду?

— Мен кѣрмегенме, — деб иги ангылатыр ючюн башын силкди.

Бугъоу ашаб байланган инчиклерине къарай, нѣгерлерине да кѣзюу-кѣзюу къараб сеирсинге тургъанлай, Ибрахим бугъонуу зынгырдата алыб кирди.

Бийнѣгер кечигирек сеирсиниб, къызаргъан кѣзлерин ууа сорду:

— Тоба-тоба ким алды ол сагъатха аны?

Ибрагим къангишча ёрге суюелиб:

— Ма мен алгъанма! — деб бармагъы бла кѣкюрегин тюртдю.

Бусагъатха деричи бугъоуну ким алгъанын билмей, Къанамат алгъан болурму деб армау болуб тургъан Семѣн, секириб къобуб, Ибрахимни къойнуна къучакълаб, бир бѣлек джолда башын убба этди.

Бугъоуну эгелген джерлерин ары-бери аударуб къараб, сеирсингенден башын силке, къараб хурджунунда таза къагъытлары бла бир китабчыкъны чыгъарыб орусча джазды, аны тау тилге кѣчюргенимде, былай чыгъады: «Бу бугъоуну эгеб алгъан 14 джыл болгъан таулу джарлы джашчыкъды, аны аты да Ибрагимди. Правленде бу сынджыргъа «Шаман бугъоу» атай эдиле, ол эзюню магъанасын асыры билмейме. Бугъоуну кѣлтюрюб тюремеден къачханланы бири Семѣн Данилни джашы Асташенко».

Бу къагъытчыкъны бугъоуну бир чыгына бегитиб, дорбунну ичинде къая джарылгъаннга салыб асырады.

«Шаманланы» бугъоу не затды деб джаш тѣлюден кѣрюрге суюген не да бу джазылгъан затха инанмагъанлыкъ этген адам дорбуннга барыб былай киргенлей онг джанында къая джарылгъанны къармаса, патчахлыкъ къара, мутхуз дунияда таулу джарлыланы инени кѣзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну, арт кѣзюуде биреу табыб балта аузлукъгъа алыб кетмеген эсе, табмай мадар джокъду.

Дорбунда табылгъан затдан ашаб, къачхынчыла джел элтмезча болгъанларында, джараларын джуууб байлар къайгъы этиб тебрегенлерин эслеб, Бадимат къармай кетиб къумач хурджундан тутулмагъан сапын-

ны, гануа тигилген эки джангы джанджаулукуну чыгъарыб, Бийнегерге узатды. Семён башына дженгил-дженил узалгъанын эслеб. Къанамат кюлде джылына тургъан къумгъанны алыб, бармагъына къуюб кёрюб, башын джуудуругъа Семённу дорбунну тышына чакъырыб, джылы суу бла къан къатхан башын джуудуруб, чалкъы бурундан этилген джюлгюч бла башында джарасыны тегерегин джюлюб тазалагъанында, Ибрахим табыб келтирген джау хансны чапрагъын джарагъа тёшеб, джанджаулукуну бир джартысы бла байлады. Андан бошаб накъырда эте, Бийнегерге къараб айтды:

— Белингден огъары джанынгы бюгече алай кирсизча кърмегенме, тешин да кирин ары кетер.

Бийнегер тешинирге суймей артына тартды, алай болгъанлыкъгъа Семён да сёз къошгъанында, дорбунну алына чыгъыб джйырыла-джыйырыла тешинигенинде, белинден огъары джаны къазан къарадан къаралыб, джер-джерине къан сызла къатыб, эки билек къошуну эти сыдырымыб, кёлегин тешгенлей кёлек къатыш къатыб тургъан джараланы башлары ачылыб, къанаб тебрелди. Аны кёргенлей, негерлери сеирсиниб, бирден соргъанча сордула:

— Былай къайда къобаргъанса билеклеринги, бу къазан къара уа къайдан чыкыгъанды?

Хапарны узакъ созаргъа суймей:

— Тюрмени оджагъындан чыкыгъан заманда сыдыргъан болурма,—деб сыртына суу куйдуругъа энишге ийилди. Къанамат суу къуйуб, Семён билеклерин ёрге къайырыб сапын бла джууб Бийнегерни сыртындан къазан къара джууулуб кетгенлей, уллу бычакъны джассысы тийген джерлери къара мор тамгъала болуб кёрюндюле. Аны кёргенлей, Семённу Бийнегерни джуа тургъан къолу кеси аллына джумдурукъ болуб, тишлери джыгырдай айтды:

— Мыллыкчы къаргъала!

Къанамат тамгъаны къалай тюшгенин билмей сорду.

— Сыртындагъы къара кюлтюмле къалай тюшгендиле?

— Биймурзаны «саугъасыды».

Къанаматны бети тюрлениб, суу къуйгъанын тохда-

тыб, аллын Мингитауҭа бурурб, акыртын джукъа эринлерин кымылдата, шыбырдай айтды:

— Сени миикликтинг бла, башынга кыонган тубан-ла бла, юсюнго кыуршалагъан ёмюрлюк бузла бла, чыпчыкъ ётмез бугъойларынг бла, ёксюзлени джыламуқълары, кыартланы сакъаллары бла ант этеме, бу зорлуқъланы мен кыайтармай кыоймам! — деб кыатына сюйелиб тургъан Ибрахимге кыумгъанны узатыб, аур атлай дорбуннга ташайды.

Джетинчи башы.

Миик хунаны юсюнде кёк терезелери уллу джолгъа айланган кёкбаш юйню аллында, буу башла тизилген калидоргъа чыгыб, джукъудан, ичгиден кёбген кёзлерин ууа, бир-бирде аузун ачыб хырс тишлерин кёргюзте, Биймурза кыабдал илгиклерин эте эснейди. Башына чыгъаргъа базмай, таш басхычны тюбюнде бир бёлек тышырыу кыаумуну да кыолтуқъларына гануа тигилген джанджаулуқълагъа чырмалгъанла кысылыб турадыла. Тышырыулары бетлери, джыларгъа башлагъан адамча тюрлениб, чакырмаймды деб кёзлери калидоргъа аралады, алай болгъанлыкъга аланы джокълагъан адам кёрмей, хар ким кесини бирер тюрлю кыайгысын тюйюмчек этиб кёкюреклеринде сакълайдыла. «Кеси» правленнге бериб кетгинчи юйюнде сёлешсек бир джумушар эди деб тышырыула кюн башлагъа тийгенден бери басхычны тюбюн сакълайдыла. Тарыгыуларын бир-бирлерине айтыб бошаб, кыайсы бириси да джюрегин инджитген затха ахсынады. Эртден бла эртде туруб келген, уакъ сабийлери болгъан анала эмчеклери кызыб, тюрсюнлери тюрленгинчи сабийлерине кыайгылы бола, амалсыздан алларын джер бауҭа айландырыб, эмчеклерин джерге сауадыла.

Бетлерин, чибин ауҭа, сызла тартхан кыарт кыатынла, сакълай-сакълай эригиб, джерге чёгелеб башларын джити тобуқъларына салыб эчгичи чурум этедиле. Бир-бирде Биймурзаны юйюнден джау кюйген иис келиб кыургъакъсыгъан эринлерин джалатдырыб, ауз сууларын джутдуртады.

Биймурза ашыкмай, джагъа тюймелерине кыадалгъанлай, отоуҭа кириб, чебгенин кийдирирге хазыр этиб

тургъан Мыртаз таба да къарамай, бек арыгъан адамча, чыктырлата сыртлы сары шиндикге джайылыб олтура кычырды:

— Джаўбедек кызы! Бери кел да бу туйме кибиклени ары бир эт, андагылы бери кюрешеме, этилирге унамайдыла.

Джаўбедек кызы, джансюйек дуббушлары, киик тюк кебленген кёбджекча, эки джанына чыгыб, атлагъаны сайын ууртлары къалтырай, келиб Биймурзаны джагъасына джабышды.

Мыртаз, алыб хазыр этерге, Биймурза къайсы бычагын тагъарын билалмай, къабыргъада къатапа кюйюзге тизилген саутлагъа, къой юзгереге къарагъанча, аузун ачыб ангарылды.

Биймурза, кийиниб бошаб, уллу кюзгюню аллында бир-эки тегерек бурулуб, хантан толуб тютюнлей тургъан столгъа джарашыб аллына токълу башны джартысын тартханлай, бети агъарыб, солууун алалмай, джасауайланы бири ичин тарта босагъадан киргенлей, полгъа джайылгъан кюйюзию юсю бла арлакыгъа барыргъа тартыныб, джумушакъ джерге къазыкъ ургъанча, сюелиб айтды:

— Тутмакъла къачхандыла да кетгендиле... Тюрмени кирити болгъанына бусагъатха дери киши къараб джокъламагъанды, кече сакълагъан джасауайны аушдурама деб баргъанымда, тюрмени аллында киши джокъ, къайры кетгенди бу хайырсыз деб терезеден къарагъанымда, тутмакъла къораб, джасауай да ичине тенгереб тура. Не болгъанды мынга деб атын айтыб кычыргъанымда, ары бери аунагъан болмаса, селеширге унамады.

Биймурза джаякъ этни бычакъны бурнуна чанчыб, келтюрюб аузуна джиберирге хазыр болуб тургъанлай, бу хапарны эшитиб бети къуту кетди. Бычакъ къолундан кеси аллына ычхыныб тауш эте къанджал табакыгъа тииб, санлары уюгъан адамча, кымылдаялмай, бойну буулгъан туарча, кёзлери чыгъаргъа джете, тылпыуу тыйыла, джекирди:

— Прустопха бетими къалай кёргоземе, кесмегенлей союб къойдугъуз да! — деб секириб къобуб, Мыртаз бла къалтыраб босагъада сюйелген джасауайгъа кёзюу къараб туруб, тишлерин кыса барыб, керилиб джасауайны аузуна уруб, уллу бычагъы эшикке тииб тауш этдире, ча-

быб калидоргъа чыгыб, тамагын бошлаб кычырды:
— Атымы... джери бла бери джетдиригиз!

Мыртаз Биймурзаны ызындан чыкыгъанлай, джасауай аузундан келген къанны этеги бла сюртюб, столда сүйелген кёк шышадан бир «бисмилла» этмей кеталмай, тегерегине къараб киши кёрмегенинде, кёк суудан джонулгъан стаканны толтуруб тамагындан ашырыб, Биймурза хазырлагъан джаякъ эт къабынны къабыб, чалура тебреген мыйыкъларын сылай, Биймурзагъа энгда тюбеб тишлерими санатама деген къоркъууда арт эшик бла чыгыб аузу ачыса да башына аракы тубан чабыб, токымакъ таягын сүйрей кетди.

Биймурза ачыудан бети кегериб, басхычдан тюшгенлей, сакълаб тургъан тышырыула бир-бирине сёз джетдирмей тегерегине басыныргъа мурат этдиле, алай болгъанлыкъгъа уллу бычагъынны кыйыры бла тюртюб, аякъларына эсги шынтахы джаулуугъун атыб, аягын убба этерге узалгъан къарт къатынны уруб аягы бла буруу джанына чулгъаб, джюген уруш эте тургъан къаратору атына миниб, саутлары зынъырдай, атын төртгюлле-тиб правленнге баргъан орамгъа ташайды. Хуна джанына джыгъылгъан къарт къатынны къолтугъуна кысылгъан оюулу нартюх тырджны тегереб барыб бау аллында тохдар-тохдамаз, къараб-къарагъынчы арбаз сакълагъан итлеге аш болду. Хотасына абына, ёрге къобаргъа кюреше, къоллары калтырай, хунагъа таяныргъа кюреше, джыйыртмакъ къарт хыбыл бетин джыламукъ джуа, аягына къаблагъан эсги габаплары тюне да джунчута, къарт къатын къабакъ эшикден чыгыб башы калтырай кетди.

Къалгъан тышырыула арбазда сүйелиб туруб, таукел этиб басхычдан чыгыб, хар ким билгенича, Джаубедек кызына тарыгыуун тегюб, къолтукъларын бошатыб, энди тилеклерин Биймурза къабыл этер деген мурат бла кенгден келген эркишини кёрселе, аузларына джаулукуларын тарта, тар тийрелеге чачылдыла.

Джаяулай Мыртаз Биймурзадан асыры артха калмай правлен арбазгъа киргенинде, тюмени аллына бир бёлек адам да басыныб, джасауайла аланы ары кысдай, къагъытчы къаламын къулагъынны джанында орналтыб, къолтугъуна бир тефдер китабны кысыб, тюмени артында къан акъгъан ызланы чёб бла къаза тура эди.

Джылы келсе да Биймурза атдан, джаш адамча, ёзенгини зынъырдата секириб тюшюб, джюгенни атны тутаргъа чабхан джасауайланы бирине атыб, шаркъ — шуркъ эте барыб, хамхотун терезеге тиреб, бурнуна балчибин ургъанча, ызына туракълады. Артында кёлекгеча тургъан Мыртазгъа къашын-башын туююб къычырды:

— Этеринги этгенден сора туарча срилиб турма да, бусагъат эшикни ачдыр! — деб эки къолун джансюйеклерине трегенлей, гитче бармагъындан кюмюш саблы къамчиси салына, арлакъдан Къыямытны келгенин эслеб, аллына барыб сёлешгени тыш адамны къулагъына чалынмазча, джолну бир джанына чакъырыб айтды:

— Эшигибиз къуругъанды.

Къыямытны мыйкълары ёрге тебиниб, къызыл ау чабхан кёзлери кериле сорду:

— Энди уа не къан джауғъанды?

— Ол аманлыкъчы тышында айланыб бизге джашау джокъду.

— Не болгъанды?

— Бютеу къобуб таш-агъач къоймай къазыб, къайда эсе да уясын табаргъа керекди.

— Аны уа керти айтаса, эрде этеринги кеч этесе, алай болса да бусагъатда не болгъанды?

— Болгъанны сорлугъунг джокъду, энди прустоп келе эсе, эшигим къуруйду, къайдады, къобханмыды?

— Менден киине къалгъанды. Не болгъан эсе да бери ычхындыр.

— Тутмакъла къачхандыла...

— А-а-а! Мен санга джюгенни къаты тут джыгъылырса деб азмы айтхан эдим, мен айтханнга тюшондюнг.

Къамчисини бурну бла уакъ ташланы ары-бери къобарыргъа кюреше, башын энгишге тутуб, Биймурза кесин ариулай айтды:

— Мен къолумдан келгенни аяб къоймагъанма. Бек залим аманлыкъчыланы къоз къабугъуна джыйгъан бутгоуну салдым, деменнгили тюрге джыйыб къаты джасасуай сюйедим, андан сора ким да не этерик эди.

— Барысын да этген эсенг, была къалай чыкъдыла?

— Бир ишексиз аланы чыгъаргъан Къанаматды, тутмакъланы ычхындырыб, эшикни сакълагъан джасауайны аузуна бушдукъ тыгъыб тюрге атыб, киритин салыб кетгенди.

— Ол юзюгю бла кьурумай бизге тынчлыкъ джокъду. Энди былай этиб тургъандан файда чыгъарыкъ тюлдю, кеч этмей ызындан кууб тутаргъа керекди.

— Бусагъатда тюмени ача турадыла, анда тѣнгереб тургъан джасауай сау эсе, андан бир ханар билгенлей, адам табылгъанны тѣрт джанына джарыкъма.

— Алай эт марджа, алай эт. Джатхан ѳюзию башына тургъан бузоу кир этер дегенлей, сюймегенлерибизни кюлдюрме, — деб Къыямыт бѳркин кѳзлеринне басыб, джолуна тебреди.

Биймурза зытчы-мытчы болуб, Къыямытны алына туруб джолун кесе, тюлкюлене айтды:

— Быягъы сен бир болушмасанг болмайды, Къыямыт!

Алай айтханын ушатмай, Къыямыт бѳркин кѳзлеринне терен басыб, соргъан бетден къарады.

— Прустопха сен бир ауз джелинги джетдирмесенг, тутмакъланы къачыб тургъанларына келиб кълса, юсюме кьутуруб кълалыкъды.

«Гыл тюшер джерге ѳлю гѳбелекгеча кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме, тар буууннга тыгъылсанг, бойнунгу бычакъгъа узатаса да тохдайса» деб кѳлюне келе, Къыямыт мыйыкъ тюбюнден ышара сорду:

— Сиз этерни этиб, мен онг джанымы айландырыб барыб не айтырыкъма?

— Эл багъасы Къыямытха мени юретиригим джокъду, туугъанлы да сен билмегенни киши юретмегенди, алай болса да «былай-былай Биймурза кьолундан келгенин кълдырмагъанды, ол Къанамат деген аманлыкъчы чабыб кече кьоратыб кетгенди, энди да старшина табылгъан адамны аякъ юсюне салыб чабыб айланады» десенг, сени сѳзюнге къарарыкъды.

«Медалны къыйыры кѳрюннгенинде, мени огъай атангы, анангы унутуб мыллыгынгы атыб чабхан эдинг, энди уа мен керек болгъанымда тюлкюленесе» деб кѳлюне келе, аузундан эсе таушун бурну бла аслам чыгъарыб:

— Хайыр, хайыр кѳрюрбюз, — деб баш тѳбенине къарагъанлай, бурулуб кетди.

Къыямытны джуабын асыры джаратмай, «къарат къабан кесине аумазлыкъ джерге бурнун уругъа адети тюлдю» деб кѳлюне келиб, Къанаматны этиб кетгенине

ичи кюйе, барыб ачылган тюрге кириб къарагъанында, джасауай чегелеб, аузундан Мыртаз бысдырланы алыргъа кюреше тура эди. Биймурза чуругъуну бурну бла къабыргъасындан тюртюб сорду:

— Сени былай джапысыз ким этиб кетгенди?

Джасауай кьобама деб бир-эки кере да сюркелиб къабыргъадан тута ёрге турургъа кюрешиб, кьутургъан туарча, кьалтыраб төрт джанына къарай, эшитир-эшитме сыгъыб чыгаргъанча айтды:

— Билмейме.

Таушуна серююнлюк салыргъа кюрешиб, Биймурза акъыртын сорду:

— Къалай билмейсе ким келгенин, тутмакъланы къалай къачханларын кёрмегенмисе?

Джылары тыгъылыб, оюлургъа хазыр болуб тургъан джасауай, кычырыкъ этиб джылаб айтды:

— Къайдан билейим, мен эслемей тургъанлайыма биреулен ююме секирди да шкогуму сыйырды, кёзлерими байлаб ма бу бушдукъну да аузума тыгъыб бери атыб кетди, — деб узалыб полда силегей джагъылыб атылыб тургъан чебген бушдукъну алыб Биймурзагъа тутду.

— Хайыр, кермединг, таушларындан, сёзлеринден ким болгъанларын таныдынгмы?

Джуаб берир орнуна кыызаргъан кёзлерин сюрте, огъай деген магъанада башын силкди.

Биймурза билгенича ариу айтыргъа кюрешгенинде да излегенин табдырмагъанында, аягъын полгъа кьагъыб:

— Тамбла бугъоу салыныб суу баргъан джанына эн-ишге айланыб тебресенг, ол заманда айтырса, ары деричи мында олтур! — деб эшикни кьаты тартыб правленге айланыб кетди.

Тутмакъланы къачханлары тийреден-тийреге, орамдан-орамгъа, бир чалдышдан-бир чалдышха джетиб, кесек заманны ичинде бютеу элге хапар болду. Элде Къанаматны кьолу джетгени белгили болуб, элни асламысы анга тюрлю-тюрлю махдаула салыб тебретиле. Узагъыракъ кыйыр тийреледе асыры чемерлеб хапар айтханла: «Кюндюзгю кюн адамлагъа кёрюнмей келиб, тюрмени эшигин да ачмагъанлай, терезе бла чыгъарыб кетгенди» деб, хар ким да эшитгенин джасандырыб, асы-

ры бек сеирсиндирирча тубегенине айтыб тебердиле. Къуру хапар бла тынгылы болуб къалалмагъан къаум, кеслерини кёзлери бла тюргеге къарар ючюн, кутам-кутам болуб правлен арбазгъа басындыла. Правленни тегерегине этилген хуананы мюйюпиюнде бир бёлек адамны ичинде Аслан кызыб селешеди:

— Адам десенг Къанаматды, ансы биз да айланабыз бёрк кийиб. Къыямыт юйюнде джыйыб, кёзю къараб суйюб тургъан кызына Апанасдан бетлик аякъ алама деб артыкълыкъ этдирирге мурат эттенинде, шуууллаб кириб, бёрю эшеклени кыргъанча, сагаллаб бериб кетди. Экинчи айланыб къарасакъ, ол кызы тышырыуу хатасы, кыйыны болмагъанлай Къанаматны тутабыз деген муратда тюргеге атханларында, чабыб къолларындан алыб чегетге ташайыб кетди. Адам десенг ма алай болургъа керекди. Бюгече да чабыб тутмакъланы къоратыб кетгенди. Быллай адам ючюн, мени сартып джанымдан юлюш этерге да ыразыма. Джаным чыкъгъа эди да бусагъатда аны къалайда болмагъанын билге эдим,—деб айтханын бегитгенча къатында тургъан нётерини букъусун чыгъара, къол аязы бла сыртындан къакъды.

Тынгылаб турурб, тегерегине басынганланы бир бёлеги да айтдыла:

— Бир кесек кёзюнг джанмаса, мында бир къаум къутургъан джау къонкъала башынгы эзиретиб кетерикдиле, аллай бир бёлек тири джаш чыкъса, башыбызны къоруулар эдиле, ансы бойнубуздан басхан аурлукъну кёлтюралмайбыз.

Харшым Къаншаубийге баргъан тилекчилеге къошулгъанына кеси-кесинден ыйлыгъыб:

— Къанамат кирик бизни ичибизде бир бёлек ётю болгъан адам болса, Къаншаубийни бизге этгени ючюн, ичегилерин джерге къуйюб кетер эди, — деб Асланны кёзюне къарады.

Артдан биреулен:

— Сени ётюнг ауунгамы тюшгенди, кесигизни Тогъу-закъгъа тюйдюрюб, сюд ишигизни къурутханында, баш ура Къаншаубийге нек бара эдигиз? Тулпар эсе да ол бир адамды, сиз бир-эки джыйырма да кёрюне эдигиз. Сизни адамгъа да кёрмей къамчисине селеше тур-

гъан заманда салыб кырсагъыз, ол заманда бек джуаш болур эди.

Харшымыны хората джерине кыатылгъанында, башы энишге тутуб, адамланы ортасына ташайды. Кёзлери хымил эте, сакъалы экили кырккыылгъан бир къарткиши, джабышмакъ таягъына таяна, сёзге кыошулду:

— Къанамат кыайын атасын кыутхарганлыгъына алай бюсюрюу этмейме. Оруслуду дейдиле, не адам эсе да ол аланы биргелерине тутулгъан айтханды деб мен бир сёзле эшитгенме да, аллай джараулу сёзлени, тоба-тоба мен, ёлюр тюю чыкыгъан бир къарт, атам амам кыабырдан кыобсала да айталмазла дегенча, мени джюрегиме алай джагъылгъанды. Аллай тюзлюкге айланыган адамны кыутхаргъанына Къанамат джашаулу болсун.

Аслан тюрме таба кёзлери чыракъ барыб тургъанлай:

— Къазий! Орус-орман джокъду, кыайда да иги игиди, — деди.

— Алайды джаным, алайды. Бизде бир кыаум май джюрекке иги адамны джерге джудтургъунчу тынчлыкъ табмаидыла, — деб Къазий джабышмакъ таякыны белине кёндеден салыб, кюнорта болгъанына кыарай, кыабакъ эшикден чыгыб, эки джанына аунай кетди.

Биймурза правленде олтуруб, мыртазакълагъа элни джыйдырыгъа буйрукъ бере тургъанлай, ёртениге чабхан адамча, Тогъузакъ талагъы туруб келиб, силегейлерин чача айтды:

— Прустоп хан балада олтуруб турады, джаралы айюча, джан - джанын ашайды, бери чакъыр деб мени джибергенди, дженгилирек кёл, — деб Биймурза не зат эсе да сорургъа аузун ачханлай, кюн булутха киргенлей адамны кёлекгеси ташайгъанча, Тогъузакъ ташайыб кетди. Батис кюлджаулукъ бла кыашха мангыалыын сылаб, Мыртазгъа кынгыр кыарай:

— Мен кыайтыргъа элде киндиги бла сийген адам кыоймай джыйыб тур, — деб башы кёкюрегине аунаб, асмакыгъа баргъан адамча, чыгыб кетди.

Тюз межгитге туурада уллу кызыл боялгъан кыабакъ эшиги бла кёгет тереклени ичинде башы агъара уллу акъ кыанджалбаш юй. Эки адам бир-бири юсюне минсе да джеталмазча, орамгъа, айланыган джанында уллу хуна. Кенг арбазны туура ортасында Къаншаубийни

атасыны атасына деричи атлары джазылыб, бир джанында арабча, бир кѣбыргъасында да орус тил бла, кѣамасы, тѣрохну, хазырланы суратларындан сора да джылкыларына салдыргъан тамгъа сураты бла миик ат илкич. Андан бир бѣлек атламда, бир джанына джакълаб, хунадан этилиб башы топракъ бла джабылгъан ат орун. Джай терек салкъын хаѳада олтурургъа кѣгет тереклени арасында тѣгерек ишлениб, башы кѣк боялгъан къанджал бла джабылгъан салкъынлыкъ.

Къаншаѳбийни къонакъ юйюнде бир терезеси уллу алма терекге ачылгъанды. Къонакъ юйню аллында сенчадан башлаб бютеѳ юйню тюбюне къаташа кюйюз тѣшелгенди. Кѣбыргъагъа урулгъан, алтын суѳ бла джасалгъан буѳ башны муйюзлеринде бурундан къалгъан кѣамалагъа деричи тагъылмагъан саут джокъду. Эшикден киргенлей, онг джанында имбашлары пагонладан джылтырыб тюрлю-тюрлю кийимле тагъылгъандыла.

Терезе тюбюне таянаракъ, окъа джасалгъан бѣркюн джелпейгейирек кийиб, прустопха кѣараб, кѣашларын кере, Къаншаѳбийни кѣатыны Сапият, гитче нох, бутакълары кѣырылгъан нарт илкишча, ѳрге сюйелгенди.

Къонакъ юйню ортасында акъ гетен джайылгъан столда хар тюрлю-тюрлю ичги шышала, кимини бели базыкъ, кимини бели ингичге, тѣбен джаны базыкъ, бир кѣауму да кѣошун маталлы, джартысыны ичи бошалыб, бир бѣлепини да папют басылгъанларына кѣол тиймегенлей сюйелгендиле. Къаншаѳбийни кѣараѳашларыны бири аллында ганѳа тигилген акъ хотасы бла кѣзюѳ-кѣзюѳ ашарыкъ табакъланы ташыйды. Къаншаѳбий, прустоп, Кѣыямыт шышалагъа асыѳ этиб кѣзлери, кюннге кѣарагъан гылын кѣушну кѣзлерича болса да, джарыкълыкъ джокъду.

Прустоп кѣк бетли ичгиден румкасына кѣуюб, дженгил-дженгил тамагъын джуѳдурады. Хыликге этгенча кѣойну бишген башыны юсюне кырдыкла атылгъандыла, анга прустоп узала келиб чанчхы бла эт алыр орнуна, кюмюш чанчхыны арты бла столну кѣагъыб, джарылыргъа тебреген кѣабны тутханча, башындан кѣадалыб мурулдайды.

Гитче нох прустопну алай кѣрюб, бир бѣлек омакъ сѣз айтыб, аны бла румкасын турушдуб, ичерге кюре-

шеди, алай болгъанлыкъгъа прустоп бир кесек джазыла кетиб, дагъыда быягъы хаджи къабха къадалады.

Къаншаубий, узун бойнун столну бир джанындан къазча узатыб, алтын къамасындан къадала айтды:

— Бир-эки багуш иис этген туар тюремеден къачханды деб, быллай бир мыдах болма. Бюгюнден оздурмай мен аланы уялары бла къамчи тюбюнден чыгъарырма, сени саулугъунгу тартама! — деб чиллени аягъыча, мийик румкасын прустопну румкасы бла тутушдуруб, румкасыны табанын ёрге айландырды.

Стол тегерегиндегиле джауда бишген эт хычинлагъа ёшюн салыб тургъанлай, кез тюблерине кек кюрен тартылыб, бети агъарыб, Биймурза къоркъа-къоркъа босагъадан тюшдю.

Прустоп, аны кёргенлей аузуна тыкыгъан хычин джартыны тюгел джухунчу, секириб къобуб, Биймурзаны аллын алыб, джумдуругъун хамхоту таба силкиб, сёлеширге аузу толгъаны заран бола, буруну бла бир бёлек тюрю таушну чыгъарыб, хычин джартыны асламысы тамакъдан энгенинде, силегей къатыш хычин кесклени Биймурзаны бетине чача, къарг ит чабханча башлады:

— Сен узункъулакъ эшекни, старшинагъа нек салгъанма? Къайдадыла... къайдадыла тутмакъла?! — деб Биймурза таба тебиниб, джумдурукъларын бурнуу тюбюне джуукълашдырды. Даур джассы келлигин ангылаб, гитче нох дарий чебгенини этеклерин, ийнек ётенесин суйрегенча, ызындан суйрей, иссилеген байталча, башын ары - бери силке, окъа тигилген башмакълары бла къатапа кюйюз джайылгъан полну тунакы тыкъырдата, юйден чыгъыб кетди.

Къаншаубий Биймурзаны ариулай.

— Аны асыры терслиги барды деб да танымайма, аманлыкъчыла тауда болуб элни джашаууна тынчлыкъ джожьду. Қалай-алай болгъан эсе да бюгюн биз аланы тутмай, ызыбызгъа къайтыргъа амал джожьду. Анча сайын аланы атларын айтыб сёлешгенибизге да ыйылыкъгъан этеме, бу сагъат элни къобарыб, ташагъач къоймай джайылыргъа керекди.

Къаншаубийден кёл табханына Биймурза, бир кесек эси орнуна джыйыларакъ болуб, майрыша айтды:

— Бугъоугъа, сынджыргъа деричин мен алагъа сая-

магъан къалмагъанды. Энди къолума бир тюшселе, мен аланы джанлары хырт деб чыктыгычы сыгъарем, — деб таб кертти къолуна тюшюб къыханча къолун джумуб, гыжылдата тишлерин къысды.

Ёрге-энишге бара тургъан прустоп Биймурзагъа къынгырына къараб:

— Сен старишинадан эсе арбаз сибириучю болургъа тыйышлы адам эдинг. Къалай этеим, атаманига былай кёбден бери излеб тургъан, патчахлыкыны джауун тутханма деб къагыт джибергенме, энди не айтыб беними кёргозейим, — деб чыбыкыны тутхан адам къол аязын ачыб къарайма деб, учуруб бош къол аязына къарогъанча, джумдуругъун ачыб къараб, къолун силкиб, къызыу-къызыу атлаб теберди.

Столну тегерегине джолоучу болуб эрикгенде, Биймурзагъа эрши къараб:

— Элни джыйгъанмыса? — деб сорду.

Кёзлери столда шыналагъа чыракъ барыб тургъан Биймурза сир къатыб:

— Джыйылыб сакълаб турадыла, — деб джуаб этеди. Бу сагъатха деричи сёзге къошулмай тургъан Къыямыт джауорун къалакыны ариулаб, джарыжгъа тутуб къарай, прустопха айланыб айтды:

— Алгъынча тюлдю, эл осал болгъанды, ол Семён деген, къаны келлик, элге киргенли элни башын тюбюне айландыргъанды. Андан бир сёзлени эшитгендиле да, алгъын заманда айтханынгы джерге тюшюрмеген адамла, энди джукъ айтханлайынга, джуабылашыб тебрейдиле. Бизни насыбыбызгъа, сен юсюбюздесе, элни иги къаты къамчилемесенг, бир къаум ушхурсуз башларын кёлтюрюб, шорбатладан чыгыб тебрегендиле. Алтын этегинге башым къонакъды, джюйюсхан, иги къатыл!

Къаншаубий эки джансюегине къолларын салыб, тишлерин къысыб айтды:

— Сыгыб къанларын чыгъарыргъа керекди.

Биймурза да, прустоп къатына джуукълашханьнда, уралы деб къоркъуб, артына тура, кесин тыйялмай:

— Уадых этерге керекди, — деб, чабырлыкъ илегенча къолун бурду.

Медаллары, крестлери, уллу бычакълары зынгырдай, арбазгъа тегюлюб, прустоп эм алларында, эм артларында да Биймурза, тизилиб правленнге тюшгенлеринде,

эл кёб джыйылыб, джер-джерде кутам-кутам болуб тура эдиле.

Правлен арбазда стол джанында олтуруб, иши болмай бурнун къаза тургъан къагъытчыны къатына келиб, прустоп, нёгерлери да тегерегине басыныб, кесин кырым таукъча кёбдюрюб туруб, адамла джыйылыб бошагъанлай, аузундан ичги иис ура, элге айланыб гюрюлдеди:

— Къуш уяларыгъызны чачарма, сизни... — таушун абадан кёлтюрюб къарылыб аузундан сёз чыкъмагъанында, таркъ деб джумдуругъун столгъа уруб, бурунун къазгъанын тохдатыб, къагъытха къабланыб тургъан къагъытчыны элгендире, джётгюре келиб ачылгъанында, кёлу бла чегетни кёргюзте айтды:

— Чегет бёрюлеча аманлыкъ этиб, къачыб бара да, тауда джашына, алай джашаргъа мурат этесиз, сизни мен тюрмеде чиритирме. Къачыб айланган аманлыкъчыланы кырыб, хар юйге беш солдат салыб турлукъма, сиз ол заманда акъыллы болурсуз ансы...—деб сёзюню артына джетгинчи асыры бек кычыргъандан къарылыб, чегет таба джумдургъун силке, арытылгъан чюгюндюрча кызыарыб, джётелн тутуб олтурду.

Прустопну артында сюелиб тургъан афендини Къыямът къулагъына шыбыдрагъанында, Мухаммат-Амин кёзлерин сюзе, алгъа чыгыб, тюлкюлениб башлады:

— Къуран аятда да оноучуларыбызны айтханларын мени айтханамы этгенча этигиз деб джазылыб турады, бир-эки адам динлерин къайдан эсе да келген бир гяургъа сатыб, динлерин теблеб айланадыла, хар бир муслиманны борчу аланы табхан джерде тутуб, кёлларын, аякъларын байлаб, законну кёлуна бериргеди. Къарнашла, бир-эки аманлыкъчы ючюн, аллахны чамландырмайыкъ, бюгюн уллу-гитче да къалмайын ташха, агъачха джайылыб, аманлыкъчыланы тутуб келтириб, бетлерине къазан къара джагъыб, оноучулары кёлларына берирге керекди. Къуранда болгъан затны айтыб къояйым, бюгюн ол аманлыкъчылагъа кылыч уруб ёлген муслиман, джашагъан дуниясында не кёб гюнах этген эсе да шейт боллукъду, — деб мынчакъ тартыб кёкге къарай, артына туруб хаджилени арасына олтурду.

Джыйылгъан адамла башларыгъ эгитишге тутуб, муратларын джюм чебгенлени, джары тонланы тубюнде джалшырыб, теббелери бла стол таба къараб тургъанлай, Токъал джауорунларын ура келиб, кычар кюянча, тегерегине дженгил-дженгил къарай, узакъ болмай Къыямытны кѣргенине кѣл басыб айтды:

— Джамагъат, аллах игилик айтдырсын, мен бир сюрюучю джаш, не билеме, тейри диним ючюн, бусагъатда Токъал кесинги ѳлтюрт десегиз да огъайым джокъду. Игилерибиз, ашхыларыбыз айтханча юрюлюб барыб законнга, джолгъа джетдире айланмай, аманлыкчылан тышлик-тишлик этиб кояргъа керекди.

Аслан адамланы орталарындан кычырды:

— Айхай сен кыыргъанла уллу къабыр болуб буруу этилиб турады, артыкъсыз да Къыямытны биламугъундан тойгъан эсенг, къачхынычадан тузгъа булгъарыкъ да кюймазса.

Къыямыт секириб кюбуб, аякъ бюгюб тѳрт джанына къараб, ким кычыргъанын эслеялмай, таягъын кѣнделен тутханлай, кѣзлери джана сорду:

— Кимди ол былайда ит кюсханча кюсхан? Эркиши эсенг, бери чыкъ, нек джашынаса! — деб да кюрешди, алай болгъанлыкъгъа чегетде терерклеге соргъанча, бир адам аузундан сѳз чыгъарыб, джуаб этмегенинде, кеси аллына мурулдай барыб олтургъан джеринде бир къартны аягъын басыб сынсыта, элден кѣзлерин айырмагъанлай къанга шиндикге олтурду. Къайгылы болуб шиндикде тохдайялмай, кютургъан туарча тегерегине къарай тургъан прустопха Биймурза айтылгъан затланы шыбырдаб кѳчюре тургъанлай, Къаншаубий ичеги джѳрмеча созула, къартланы арасындан чыгыб, ашыкмай уакъ-уакъ атлай, столну къатына келиб, алтын къамасына джабышханлай, кюнде кѳкюреги, имбашлары джылтырай башлады:

— Былай тынгылагъандан хайыр джокъду, сизни амалтын оноучулагъа бетибизни кѳргюзалмазча болгъанбыз, бусагъатдан аты болгъан атлы, аты болмагъан джаяу Биймурзаны ызындан тизилиб барыб, ол къачыб айланган итлени табыб алыб келмей амалыгъыз джокъду. Сизни былай тынгылаб тургъаныгъыз элге бир пелах джаудулукъду. Сѳлеширге эриннгенча кѳрюнесиз, теберге эриннген болса, ол заманда кѳрюбюз... Бир са-

т'ятдан саутугъузну, сабагъызны тагъыб былайгъа джыйылыгъыз! — деб кёзюү-кёзиү имбашларыны джылтыргъанларына къарай, башха сёлеширик адам болурму деб анга туракълай, киши сёлеширге аузун ачмагъанында, эринлерин тазгекден джииргеннгенча чюйюре, орнуна олтурду.

Эллилени арт джанлары седирей тебегенлей, элли кыйынынын палномочха джюрюй къарнына уруб тургъан Гымыш-хаджи, къарны аллына чыгъыб, акъбаш хазырларындан эки кюлу бла къадалыб, къуйругъу атаул кючхарча силкине, ёрге кюбуб, сархын джелкесине тюрте айтды:

— Басылыр элли кюулагъы сангырау дегенлей, былай этиб нек турасыз, саукаллыкъла! Ичигизден аманлыкъчыла чыгъыб, джырлаб кутулургъамы мурат этесиз? Динин, тынчлыгъын сакъларгъа сюйген бусагъатда эки этегин джанына сугъуб тебрерге керекди. Не къара палахды бу бизге, бир-эки кутургъан аманлыкъ эталгъанларын этиб, энди чегетге чыгъыб, хаджирет болуб айланадыла. Бюгюнден оздурмай тутуб кюлуна берлик-биз деб келген оноучугъа айтыргъа керекбиз, алаймыды, джамагъат? — деб кюлун силкиб, алайды деб кычырлыкъ болурла деген муратда къарады, алай болгъанлыкъгъа Токъал, Мустафа дегенча бир-эки тамакъ болмаса, къалгъанла аузлары толугъа уртлагъанча, тынгылаб кюйдула.

Сёлешиб ызындан алаймыды деген заманында, алайды деб кычырыкъны эшитирге юреннген Гымыш-хаджи, Токъал бла Мустафаны тамакъларына туарылыб калгъанында, суусаб болгъан адам чычхан тюшген айран джыжгыргъа къарагъанча, элге къараб, тебен эрини салыныб, ызына бурулду.

Столну тегерегине басыннган къаум, алагъа да Къаншаубий бла Къыямыт кюшулуб, кюш-баш болуб кюшмуш эте тургъанлай, элли ортасындан бир чал сакъал, эсги къара мамукъ къабдаллы бир адам, бурнуна кысха-кысха узала алгъа чыгъыб, джунчуб, тутула келиб айтды:

— Сиз, кииз къамчи, джерге кир дегенликге, биз хаджиретлилени къайдан табайыкъ. Тургъан джерлерин билмейбиз, биз барыб чайпаллада айланыб келгенликге, андан не хайыр барды. Не уа биз баргъанлыкъгъа ала

бизге кеслерин тутдурамыдыла, былайдадыла деген джери-
ригизге неди амалыбыз, оу-шау эте барырбыз, алай'а...

Ол сёзюню артына джетгинчи, эллилени орталарын-
дан быягыымай кычырды:

— Къайда болгъанларын Къыямытны «шыйых»
джашы табар, кюн кызаргъа Мединагъа «барыб кел-
генди», жимни кыйнау да джокъду, аны иерге керек-
ди, — деб арыбери чайкъалыб, даур бола тебеген элли
ичинде ташайды.

Къыямыт сары чыгъанагъа олтургъанча, секириб
къобуб, таягъын силкиб ёшюн уруш этди, алай болгъан-
лыкъгъа ким кычыргъанын таныялмай, Къаншаубий
бла кенгеше тургъан прустопну къатына келиб, эл таба
таякъ бла тюртуб тарыкъды. Стол тегерегиндегиле не
этерге билмей, армау болуб кенгешге кызыб туруб къа-
рагъанларында, элли уллу асламы чачылыб, бир бёлек
бухар бёркю къауму, алтын бла болягъан къамалары-
на джабышыб, джоббучукъ болуб тура эдиле. Элли ча-
чыб къойгъанына прустоп Биймурзагъа уруша, къауму
да прустоп бла Къаншаубийни ызындан, эм артларындан
тефдерни кёлтюрюб къагъытчы правленнге киргенлерин-
де, Мыртаз, ызчы итча талагъы тубуб, джортуб келиб,
прустопну аллында сир къатыб, онг къолу бла черс бе-
ре айтды:

— Табханма ызларын! Джагъаны ёрге кетиб турады-
ла, бусагъатда тебегенлей юслерине келиб къал-
лыкъбыз.

Прустоп, джашил мыяла мынчакъгъа кюн таякъ
тийгенча, химил кёзчюклери джылтыраб, ышарама деб
аузун кыйыкъ этиб, Мыртазны имбашысындан къа-
гъыб айтды:

— Молодец! Къуллукъну билесе, ала къолгъа тюшсе-
ле, мен сени кёкюрегинги джылтыратмай къоймам, —
деб Мыртазны уллу къуанчха сала, Биймурза таба ай-
ланыб буюрду:

— Бусагъатда стражниклени дагъыда саутлу адам
табханынгы алыб барыб, абраклени не саудан, не
шаудан бери джый! — деб Къаншаубий, терекге джюн
машокну такъгъанча, къолтутгъундан киргенлей правлен-
ден кетдиле.

Алтын къамалыла, бухар бёркюле, кюйёу негерге
тебегенча, кюмюш керек бла джасалгъан атлагъа миниб,

керексизге джаркѡа тауш этдире да атланы ура, атланы аузларын бирер кѡарыш ачдырыб, правлен арбазда ёрге-эппише барадыла. Кѡыямыт бла Мухаммат-Амин афенди, сескеклениб тебсей тургѡан атлагѡа джуукъ барыб, атлыланы тюбюнден кѡараб ышара, Мухаммат-Амин юретеди:

— Джыланига тюбеб тутама десенг, ургѡан этеди, тюбегенлей башларын-башларын эзитиз, — деб тишлерин чыкѡырдата, гулоч таягѡы бла басыб джерни чунгур эте бри джанына бурулду. Эл джыйылгѡандан бери Кѡямыт салпыпаныб туруб, айдек атлыланы кёргенине абрекле тутулгѡанча кѡуаныб, эслеген кёз бла кѡараб, бир-эки атлыгѡа бошлангѡан айылларын тартдырыб, таягѡын силкиб джуукъ тургѡан атланы юркюте айтды:

— Джигит болугѡуз, мен сизни кибики заманымда ташны кѡыссам суу чыгѡара эдим, кѡаяры хашгенни бойнубузгѡа миндирмегиз, ахшы джолгѡа барыгѡыз! — деб бир джаякѡлаб, афенди бла сёлеше тургѡан Биймурзагѡа бурула тебегенлей, атлы бёлекни аллында, кѡызыл боялгѡан ашыкъ кибики, тору ажирге минген алтын кѡамалы джаш, бухар бёркюн джелпегейине кийиб, тартханы сингенин билдире, атда ары-бери ауа, аллына тебине айтды:

— Кѡоркѡмагѡыз, игилерибиз айтханнга отха кир деселе да, атлагѡа кѡамчини басыб кириб кетерикбиз, ол тауда айлангѡан аман чабырлыланы бусагѡат мушдукѡул этиб келейик, — деб тору аджирни аузун кѡысха тартыб, ауз кёмюклерин чачдыра, ат джерде джамная, нёгерине айланыб сорду:

— Алаймыды, аланла?

Кири болгѡанланы джашлары кѡызарыб, кѡулакъ от алгѡанларын белгили эте, кѡычырдыла:

— Биз аланы айыл тюбюне тагѡыб келирбиз, бери кѡолгѡа бир джетмеге кѡойюгѡуз!...

Бир-бирлерине ёзенгилери илиниб зынгырдай, бир кѡаумлары чебген этеклерин белибауларына кѡайырыб, кѡулакъ отлары асыры бек дженгенле атджерни кѡашына джаблана да ызына суйеле, Биймурза алларында, уллу джолну букѡу этдире, бюрттюк излей джолгѡа джайылгѡан таукѡланы илгиздик этиб, хуна башларындан учура, тёртгюллеб джолну ёрге айландыла.

Къыямыт ташайгынычы атлыланы ызларындан къараб туруб, сакъалын сылаб, афендиге айланыб айтды:

— Кёремисе, джары топлуланы бирн бурулуб къарамай чачылыб кетдиле. Не десенг да кеси адамның башхады: керекли кюн ашхыланы, игилени джашлары къаптишча сюегиб тохдадыла.

Афендини башы сагъышха кетиб туруб, Къыямыт айтханны арт сёзлерин ангылаб, башын силке айтды:

— Алайды, кесим десенг, эки эрнинг бир-бирине джетеди.

Экиси да кеслерини сагъышларына болуб, уакъ-уакъышырыла, правлен арбаздан чыгыб ташайдыла.

Атлыла элни къыйырында джоббу болуб тохдагъандыла. Ыздан аджашхан итча, Мыртаз эки къолун тобукъларына таяндыра, джолну ёрге бла энгишге барыб, инс излегенча, джолну къалын букъсун таякъ бла чанчхакълайды. Биймурзаны атда тебджилдегенни кёрюб, чамланады деген къоркъуу кёмоне келиб, башын кёлтюрюб джыйрыкъ къысыкъ мангылайындан терин сыгъа айтды:

— Чабыр салам уалгъан ызны правлен арбаздан былайгъа деричи келтиргенме, энди былайда табмайма, бир ишексиз, былайгъа деричи келгендиле.

Мыртаз Биймурзагъа ыз табхан хапарын алгъы бурун айтмай, прустопха чабыб айтханы ючюн джюрегине туюмчек болуб туруб, келе келиб джолну ортасында тирелиб тохдагъанында, къашларын туюуб, къолун тохун этиб, джансюегине тирей, тилини учу бла айтды:

— Уллу джолда болджар салам кёргенме деб, аны ючюнмю айланганса дунияны кыырыб. Къуругъун сен, сен таянган къая аугъан этеди.

— Абрекле къачхан заманда бугъоу зынгырдайды деб къоркъуб, бир ишексиз бугъоугъа салам гырмык байлаб чыкыгъандыла. Салам умурла тюмени ичинде полда да къалгъандыла, сора андан чыкыгъанлай таймай былайгъа деричи салам уалыб келгенди, — деб ызны тас этеме да прустоп аузланган медалдан къуру къалама деген къоркъууда башын энишге тутханлай, джолну ёрге кетиб, сын ташны туурасына джетгенлей, къол булгъады.

Биймурза алларында, атлыла джортуб келгенлеринде, Мыртаз бир бёлек чебноу къол аязына джыйыб, къууангандан кёзлери джана, тебен эрни къалтырай, Бий-

муртага салам умурланы бере, тылпыуу тыйыла айтды:

— Саламны ызы былайда башланады, бир ишексиз, биягында мен ызны табмагъан джерде къоян согъанчакъ этгендиле, аяк ызлары бу къулакъны ёрге киргенди, — деб къолу бла таугъа чыкыгъан уллу джар къулакъны кёрюздю. Ызына къайтхан заманда Биймурза Мыртаздан таша джерде ызчылыкъ усталыгъын прустопха кёрюзтюрге, Мыртаз берген саламны умурун къолджаулугъуну кыйырына туюб:

— Ызны тас этмей аллыбызда бар, — деб къамчини бурну бла къулакъ таба кёрюздю.

Тикге чыгыб тебregenлей, атла къара дуу джаныб, атджерле артына кетерге къалгъанларында, алларында узайыб баргъан Мыртазны ызындан джаяу тизилиб, четден айырылыб джаланнга чыкыгъанларында, тау киришни башын къара булут кършалаб, суукъ, хыны джел уруб тебреди.

Джел кызыудан-кызыу уруб суукъсурата, бир-бирде бетлерине джангур тамчыла тийе, Биймурза арыб таш джанына олтуруб ёрге къарагъанында, Мыртаз уллу къара къаяны тюбюнде къарала, къол булгъай тура эди.

Нёгерлерине саутларыгъызыны джерлеб хазыр болугъуз деген буйрукъну бериб, атланы ырхы аузда къоуб, талакълары туруб къауму да терлеб чыкыгъанларында, Мыртаз тюгюн чыкыгъанны кёрюзте, Биймурзагъа ийилиб шыбырдады:

— Билмей тургъанлай туура юслерине келиб къалгъанбыз, уялары былайдады, энди ала бизден ычхымсала, бойнуму тёрт джеринден кесдиirme, — деб бойнундан бир атылгъан перданны алыб, баш бармакъ киби, базыкъ къроргъашын окъ бла акъыртын джерледн. Биймурза къаяны тюбюне кысылыб, тёрт джанына сымарлаб къараб, Мыртазны кёлюн джаза сорду:

— Абреклени тургъан джерлери узакъ кёрюнеди, сен не заманда да мадар табаргъа залим болуучанса, энди ишни къалай башларгъа керекди?

Абреклени тутуб келиб прустопну аллында махданыб, медал кёкюрегинде джылтырарыгъы Мыртазны кёзюне кёрюноуб къуанигандан аягъыны тюбюнде чёб сыпмай, джабагъы стукгу маталлы мыйыкъларын сыларгъа кюрешиб, кёзю бла къаяны мииклигин ёлчелеб, аягъын ташха сала, кёкюрегин бёченги эте айтды:

— Эрлай бир-эки тири джашны джибериб чегетден быкы этдириб келтиртиб, бир кыаумубуз быкы бла ёрлеген заманда, кыалгъанла бетджанда сакылаб, дорбундан башын бери кыаратханын ышаныгъа салыб атаргъа керекдиле. Алай бла аслам адам ёрлесе, басынырла да тутарла да чыгъарла.

Биймурза тынгылаб туруб, бирге кулдукъ этгенли этмеген затын этиб, Мыртазны сыртындан кыагыб айтды:

— Быллай эсебли адам бу тар ёзенде тууаргъа джазыкъ эди.

Сора негерлерине айланыб:

— Джашладан тёртеулен эрлай, барыгыз да бир быкы этигиз да келигиз, — деб тапха олтурду.

Дорбунда джашагъанла табхан затларындан аузланыргъа кюрешиб, мындан ары кыалай джашарыкъларына хар ким кёлюне келгенни айтыб бошагъанларында, Кыанамат, бир бёлек патронну хазыр орунларына сугъа, джасауайдан сыйыргъан перданны кыочхарын чыгъарыб гетен бла сюрте, кишиге да кыарамай айтды:

— Элинг-джеринг болмагъан джерде Тюркге кыачыб не табарыкъса, не болса да бу тау кыйырларындан кетерге керек тюлдю.

Бийнегер айтханына ичинден сокъуранса да, кесин дженгдиртирге сюймей, аякъларын отха узатыб, чабырларын джаращдыра сорду:

— Тау кыйырларында тегерек айлана не заманига деричи турургъа мурат этесе?

Темир саба бла перданны ичин ышый, Кыанамат башын кёлтюрмей:

— Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, кыайдан болса да бизни арбазгъа да бир кюн тиер. Бизни элде джашагъандан эсе, чегет джануарлагъа кыошулуб айланган да игиди. Негерибиз да бу этекледен кыорагъаныбызны асыры ушатмагъанча кёрюнеди.

Чыкырмай келиб отну джилтини юзюлгенча, Кыанамат бла Бийнегерни ортасында джангырыб башланган сёз тохтаб, экиси да ишлерине кыыздыла.

Дорбунну аллырагъына, джарыкыгъа чыгыб, Ибрахим кыарачай сёзлени айтыб, аланы Семён бир-эки кере да кыайтарыб айтыб, китабчыкыгъа джазады. Дорбунну

ичинде эски тулукъгъа деричин атларын джаздырыб, Ибрахим баш бармагъын бюгюб, бармакъларыны атларын джаздырады. Бадимат эски кийимлени алыб, дорбун аллына чыгъыб, эл таба къарай да ахсына, джылтыргъан кийимлени джамаула бла битейди. Дорбунну къабыргъасына джоббучукъ болгъанлай, тиге келиб гитче кызычыкъ заманында ойнай айланнганы, уллу бола тебегенинде, юсюне тенг болмагъан хауу кийимлени кийиб, уялгъандан джаякълары от киби кыза тойгъа джангы чыкыгъаны, андан озуб, бу артыкълыкъ джетиб къачыб айланнганы кезюне джукъу арада басдырыкълаыб керюннгенча керюнуб, башын келтюрюб дорбунну кергенлей, тюш болмай керти зат болгъаны, дорбунну суукъ ташына баурланнганча, джюрегин суукъсуратады.

Бийнегерни чебгенини сёгюлгенлерин, джылтыргъанларын тигиб бир джанына салыб, дарий киби сыйдам кызыл эрининде шынтахыдан юзюлген кесек къарала, эл таба кезлери аралыб туруб, джаш кёкюреги бла терен ахсыныб, онг джанына къараб Семёну габрайын кергенлей, Апанас эсине тюшюб джииргениб, этеклерин тюбюне джыя, берлакъта туруб, келюне келди: «Менден ёзге адам къачхынчылыкъда къонакъ этиб турмай, кыбды бла къарнын тартар эди. Кесиме артыкълыкъ этерге чабыб, атамы тутмакъгъа салыб, ол гяурланы меннге этмеген не терсликлери къалгъанды. Атам... атам, хариб, дагъыда мынга иги болугъуз деб айтдырады. Айыралмай тубанига киргенча къатышханма. Мени атам бла оруслу нек тутулгъанды? Атанг былай айтханды деб Къанамат алдагъан болурму? Огъай, аны алдаргъа не джолу барды, мени ючюн деб, къачхынчы болуб айланнган адам мени алай алдаяллыкъ тюлдю. Бу Ибрахим да мынга, кесини бир этине-дженине тагъылгъанча, тагъылгъанды. Кезюм кергенлей, атама бир иги сормай къоймам» деб бир кесек джюрегин басыб, Семёну габрайын джамай къояргъа Къанамат къонакъгъа осал къарайса деб джюреги аурумасын деген эсине келиб тартына, башын келтюрюб габрайгъа узала тебегенлей, тюз аллында, кезлери кызара мушудаб, Мыртаз быкыгъа илиниб, дорбунга чыгъыб келе эди. Кезюме керюне болурму деб, кезлерин ачитхынчы уууб карагъанында, Мыртаз ёрлегенин тохдатыб, кесин ышартыргъа кюрешгенден эриш бети тюрлениб, къолун булгъаб, шыбырдаб чакъыра тура эди. Бадимат ол эриш тюрсюнню керюб:

— Оў, мен джарлы, чыгыб келеди. — деб аз тауш этиб, тилин чыгъарыб, юсюне чабыб келген уў джылан-дан санлары кыйылгъанча кыйылыб, кюлакълары суў киргенча дуулдай, бир кесекни кыймылдаймай туруб, Мыртазны дженгил ёрлеб келгенин кёрюб, бютеу къарыу болгъанын джыйыб чегелегенлей артына тура келиб, дорбунга кириб кычырды:

— Мыртаз ёрлеб келеди!

Къанамат сюртюб джыя тургъан перданын кюлуна кысыб, дорбунну аллына чыгыб баурланганында, Мыртаз быкыдан ычхыныб аягъын таш тапхыргъа салыб тохдаб тура эди. Стауатха кирген бёрюча, тегерегине къараб ыстылаб, таш джанында юсюне къараб тургъан шокну суукъ къара аузун кёрмей, бойнундан перданын ала, акъыртын атлай ниле берлакыгъа чыкыгъанында, аны келгенине къараб тургъан Къанамат, кюлакъ юзюлгенча, дорбунну таушдан алдырыб, ачы кычырды:

— Не затынг тюшгенди, не излейсе мында, сабыр эт!

Элгениб ёрге секириб, башында бёркю артына чортлай, тауш келген джанына бети саз топракъ болуб къарагъанында, перданын бурну юсюне бурулуб тура эди. Аны эслегенлей бети эрши тюрлениб, кысха кирген ёртенден къачханча, артына туракълай, баурундан джатыб, кёзлери перданын къара хамхотуна аралгъанлай, аякълары бла быкыны излеб тебреди.

Къанамат, Бийнёгерин сыртында къара ырым тамгъа кёсюне кёрюнюб, ачыгъынчы тишлерин кысыб, саргъаала тургъан мангылайгъа тутуб сампалны ычхындырды. Дорбунну аллында атылгъанына кая болгъан бирден тиллешиб гюрюлдегенча ачы тауш этиб, сары мангылайны ортасына кызыл тамгъа тюшюб ташайды. Дорбунну тисю къаягъа кысылыб, шок таушха сескеклениб тургъанлай, чардакъдан джюм машок атылгъанча, Мыртаз бетин къан джууа аллына тюшгенинде, Биймурза элгениб артына туракълаб, аузу кыйыгъына кетиб, бурну юсюне терен сызладан чибин аў джабышыб, бетджаннга къараб, къамчисин силке, дорбунну атаргъа буйрукъ этди. Къурмач чартлагъанча, къатышыб джыйырма шок атылыб, каяланы гюрюлдеген таушдан алындырды. Экинчи шокну Семён алыб, Къанаматны къатына джатыб, Бийнёгер ёре туруб, чабар атча, атаргъа саут табмай къалтырай тургъанлай, бетджандан джызылдаб

келген кѳоргъашын чибинлени бири билегин кѳабды. Саутсуз болуб ызына джуаб кѳайтаралмагъан ачыѳдан, джаралы айюча, тѳегерегин сермеб, узалыб Кѳанатамны ата тургъан шкогун алыргъа узалды, алай болгъанлыкѳгъа Кѳанамат бери бурулуб эрши кѳарагъанында, шкокну кыызгъан сыбызгъысын джибериб артына тохдады.

Кѳанамат атаргъа кызыб, узалыб хазыр орунларында патрон табмай кѳарагъанында, Семѳен патронлары бошалыб бир джанына туруб, Бийнѳегер да артын бери буруб, байланнган билегинден кызарыб кѳан чыгъыб, эки кѳолу бла джелкесинден тутуб, башын ташха кѳаблаб тура эди. Тѳрт джанын кѳазыб атаргъа патрон табмай, ѳрге кѳобмагъанлай, шкокга кѳадалгъанлай, не этерге билмей башын шкокну кѳочхарына салды. Дорбундан атылгъан тохдагъанлай, бетджандан дорбунну тешигине кѳоргъашын жантурну кызыгъдан - кызыгъу кѳуюб тебретиле. Кѳанамат, балчибинлени ортасында джатханча, тѳегерегинде окъ джызылдагъан таушха тынгылаб туруб, башын кѳлтюрюб кычырды:

— Патрон!

Бадимат Кѳанаматны тешген кѳабдалыны хурджунларын кѳармай кетиб сынгар бир патрон табыб, окъла кѳуюлуб дорбунну кѳабыргъасына, атха кѳамчи ургъанча, тауш этиб тийиб джагъыла тургъанларына кѳарамай, башын энгишге да иилтмей, тойда тебсерге чыкыгъанча, келиб патронну Кѳанаматха узатды.

Уллу саугъаны алгъанча алыб, бир кесекни патронну кѳрмеген адамча, тѳегерек айландырыб, перданны кѳочхарын артына тартыб, уалады деб кѳоркыгъанча, акъыртын шкокну ачылыб тургъан аузуна салыб баурланады.

Дорбунну кѳуршалагъанла, анда-мында бир-эки атхан болмаса, бютеѳ атханларын тохдатдыла. Алагъа кѳаршы кѳаты джел тохдаб, кѳара булут таѳуну башындан салыныб челек бла кѳуйгъанча кѳачхы суукъ жантурну кѳуяды. Дорбунда шкок атылгъан тохдагъанында, борсукъ тешикден кѳарагъанча, Биймурза, башын кѳая тюбюнден кѳаратыб, тѳрт джанына сымарлаб кѳараб, кѳзлерин огъары джанында джамчыны тюбюнде Мыртазны ѳлюгюнден джаллатыргъа кѳуреше, акъыртын кѳая тюбюнден чыгъыб, тѳрт кѳат ийилиб, нѳгерлерине бетджанын келиб, таш джанына кысыла айтды:

— Энди ала окълары, отлары таусулуб турадыла, бир бѣлек джаш быкъы бла таяныб кѣкюреклерине перданны треб алыб тюшерге керекди, сиз башына ѳрлегинчи дорбундан башын къаратхан болса, биз былайдан атыб сиз барыгъыз да башына ѳрлегинчи хата этдирмез-биз. Тири джашланы мен бусагъатда таныйым, кеси ыразылыгъы бла барыгъа сюйген кимди?

Стражниклеге кѳшулуб желген омакъ джашланы Мыртаз быкъыдан тѳнгерегенлей да кѳулакъ от алгъанлары, кѳол бла сыдыргъанча кетиб, аны юсюне суукъ джаум да, суугъа уруб алгъанча джибитиб, Биймурзаны айтханын эшитгенлей таш джанына бекден-бек кысыла баргъан болмаса, башын кѳлтюрген адам болмады. Теб-реген заманда, «тауда айланган аман чабырлыланы бусагъат мушдукъул этиб келейик» деб Къыямытны аллында махданган, тѳру аджирни иеси алтын къама, къая тюбюнде къара джамчыны джайылгъанын эслеб, Биймурзаны кѳзюне тюртюлмейим деген кѳркѳууда джибинген бухар беркюн кѳзлерине басыб, аллына сюйелген уллу ташны тюбюнде адам джашынырча тешиги болмагъанына бушуу эте, джуммакъ болуб ташны тюбюне кысылды.

Биймурза къараб туруб нѳгерлеринден башын кѳлтюрген кѳрмей, адам ангыламазча бурну бла бир тукъум ауаз чыгъара, стражниклеге буюрду:

— Бусагъатдан бешѳулен барыб, быкъыгъа миниб бери байлаб тюшюрюгюз!

Джатхан джерлеринден кѳобуб, стражникле тѳгереклерине къараб, бармазгъа сюйгенлерин билдире, джаурунларын уруб джерге къарадыла, алай болгъанлыкъгъа Биймурза таукъ дорданын тургъузуб, башларындан ангишге тик къарагъанында, джуаб этерге кѳркѳуб, дорбуннга туура джерде баурлары бла джерни сибире кетдиле.

Биймурза бетджан джанында къалгъанлагъа, кырым таукъча, кесин кѳбдюрюб, къая тюбюне кысылыргъа бара, ызына бурулуб буюрду:

— Дорбундан башын къаратханны иги марлаб атыгъыз.

Биймурза къая тюбюне ташайгъанлай, бетджан ташланы тюбюне кысылгъанла, кирпичи кѳркѳуу кетгенден сора, чыгъана къабындан башын къаратханча, башларын

чыгырыб төрт джанларына къараб, дорбунга кёзлери джетгенлей быягы бетджан ташланы артына кеслерин джыялгъанларына кёре джоббу болуб кысылдыла.

Къанамат, дорбунну аллында джатыб бетджанда кършалгъанланы кымылдагъанларына къараб туруб, бетджандан быкы таба айырылгъанлада юсю джылтырагъан кёрмей, Биймурза бери келмей къайда квалгъанды деб аны сагышын эте тургъанлай, тюз аллындан, джаз кишдикни мыйыкъларыча, мыйыкълары туруб, бёркюню тёббесине окъала тигилген бир адам, шкогун аллына тутуб, башын къаядан къаратды. Ешюню бери чыкгъанлай, Къанамат марлаб сампалны ычхындыргъанлай, суугъа кёмюлгенча, ызына кычырыкъ этиб ташайды. Дорбундан шкок атылгъанлай, бетджандан бирден атыб тебретиле.

Къанамат юсюн къагъа артына туруб, кенг кюл аязы бла мангылайын сюрте, тегерегине басынган негерлерине рахат сорду:

— Патронларыбызны артлары болду, мындан ары къалай этейик?

Бийнегер къаны кетгенине бети саргытыб, сау кюлу бла джумдуругъун силке айтды:

— Кеч болгъунчу дорбунга джибермей кюрешиб, кёз байланганлай бетджан этиб атхан джерлерине артларындан келиб, чабыб бир белегинден саут сыйыргъанлай, джыйын джаллы эшек сюрюню кыргъанча этиб, патрон квалгъанларын алыб былайдан джалларгъа керекди. Семён айтханларына тынгылаб, магъанасын джарты-кърту айыра, ташха олтуруб, мангылайына таяныб туруб, къарачайча билген сёзлеринден да кюшуб, бир-бирде кюлу бла кёргюзте айтды:

— Биргебизде тышыруу барды, ала бизден кёбдюле, саутлары да эркинди, болушлукъ келтирирге элге да джиберген болурла, къарангы болгъанлай, билдирмей былайдан ызыбызны аджашындыра къораргъа керекбиз. Аладан бир белекни ёлтюрюб кесибизни кырдыргъандан хайыр джокъду, ол джигитликге да саналмайды.

Къанамат мангылайы бла къараб тынгылаб туруб, Бийнегер бла Бадиматха кёзюн джетдире айтды:

— Тюз айтады, кеч болургъа кёб квалмагъанды, кетерге хазырланайык, болмаса къарангыны кючу бла ала

салгъан быкъы бла тюшерге да кюреширбиз, ары деричин мен аланы бир джубатайым, — деб эги къара чебгени таякъгъа чанчыб, башына да кесини бѣркюн къаблаб, кеси къаяны бетджаныга таша болгъан къабыргъасына къысылыб, кийиндирген таягъыны башын дорбундан къаратды.

Къызыу атханларын тохдатыб, бир-бир ата тургъанла дорбундан къаранчха къарагъанлай бирден къуйдула. алай болгъанлыкъгъа Жъанамат, къаранчханы ызына алыб, нѣгерлерине бурулуб, ышара айтды:

— Ала тургъан джерден шок бла атыб ургъан огъай эсенг, бу мазаллы къаранчханы бармакъ таш бла да атыб урайым, аман юзюк эки кѣзлерин къысыб ата болурла. Бийнѣгер! Бери бир-эки таш желтир, былайгъа бегитеим да эрикпинчи ата-ата туурла, мен алагъа къаранчха тутуб турмасам башлары бек кѣбер, — деб къаранчханы дорбунну аллына сюеб, артына туруб, окъла бир-бир келиб чебгениге тийгенлерине къарай айтды:

— Чебгеними зайя этдирдинг деб Ибрахим гурушха этерик болур...

Бу сагъатха деричин Ибрахимни болмагъанын къызыуда джокъламай туруб, къараб къатында кѣрмегенинде, къайгъылы болуб, Бадиматха сорду:

— Ибрахим къайдады?

— Билмейме.

— Бюгюнлю биз дорбунну аллында тургъанбыз, аны кетер джери джокъду, къайры тас болгъанды?

Нѣгерле бир-бирине къараб, бусагъатха деричин джокъламай тургъанларына хар ким ичинден кеси — кесине айыб эте, башларын энишге тутуб, Бадиматны да кѣзлеринден джыламукъла тенгерей, къалайгъа къараргъа билмей дыгаласха кириб тургъанлай, тирменчица юсю букъудан агъарыб, Ибрахим дорбунну къарангысындан чыкъды. Аны кѣргенлей негѣрлери бетлери джарыб, Семѣн чабыб келиб, кесине къыса:

— Къайда эдинг? — деб сорду.

Бармагъына джагъылгъан къанны ариулай, чабырындан чыжгъан баш бармагъы бла суугъан кюнлю къаза айтды:

— Тѣерегибизни алгъанлай, къараб туруб мени хайырым тиерча кѣрмегенимде, былайда чыдаямалыкъ болсакъ къалай къачарыкъбыз деб дорбунну артына деричи

къараргъа суююб, къарангыда тюртюле-тюртюле баргъанымда, ары иги узакъ барыб, дорбунну арты сюренде джарыкъ кёрюб барыб къарагъанымда, къая джарылгъан тешикден джарыкъ ура тура эди. Кюреше кетиб тешикден чыгыб къарагъанымда, арасында суу баргъан уллу ёзен. Къалайы болур деб ышан этиб къараргъа да кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа джангур тубан тауланы басыб къарангы этген эди да къалайы болгъанын айрылмадым. Тешикден сизни чыгъалмазча кёрюб, ташла бла туююб къобарыб кенг этерге кюрешгенме, былайда иш къарыусуз эсе, чыгъаллыкъ болурсуз, — деб дорбун аллында чебгенин эслеб сорду:

— Джибисе мен чебгенин къалай киерикме, нек такъ-гъансыз?

Къанамат башындан сылаб:

— Тёгерегибизни сакълагъан итле эрикмесинле деб салгъанбыз. Хазырланыгъыз, мен бир кёзуб кетейим, — деб барыб къаранчханы кымылдатханлай, быягъынлай къоргъашын джангурну къуйдула. Къанамат иги кёзгъарын кёзгъаб тышындагъыла атаргъа кызгъанларында, Ибрахимни имбашысындан тутта айтды:

— Эски чебгенинги былагъа къояйыкъ, келиб дорбунда джукъ табмай бизге айыб этмесинле, узаймай мен сана бир джараулу чебгенинге борчлу болама.

Ибрахим джелкесин къашыб айтды:

— Анамы къол кыйыны былайда къалгъанына джаным кыйыналады, алай болса да керек эсе къалсын, — деб кетерге хазыр болгъан нёгерлерини алларында тебреди. Къарангыда тюртюле, бир-бирде Семён пашот джандыра, аны джарыгъы бла дорбунну арты сюреннге чыкыгъанларында, тешикден кюндюзгю джарыкъ агъара тура эди. Керти Ибрахим айтханча, бир-бири къолундан тартыб барысы да асыры кыйналмай тышына чыкыгъанларында, джангурну къаты джаугъаны тохдаб, ёзенде къулакъладан кексюл къара тубанла айырылыб, этеклерин чегет башлагъа тийире, таугъа таяныб тебредиле. Таза хауадан кёкюреклерин толтуруб тартыб, чыкыгъан тешиклерин къаты бегите, Къанамат алларында, Бийнегер эм артларында таякыгъа таяна, кенг джерде, Семён къолтугъундан кире, къачыб кысылгъан уяларындагачачылыб, баргъан джолларында, не затха тюбериклери, къайда къонуш табарыкълары къарангы болуб, чауллу ёзеннге айландыла.

Сегизинчи башы.

Эски топракѣбаш юйледен джалан кѣлек, кѣара быдыр сабийле, чартлаб чыгыб, юй аллы тыркыклагѣа басыныб, кечеден кѣалгѣан кѣаты нартиох гырджынны уа-тыб кемире, бурунларындан куолтѣанны буунларына сюрте, ашыкѣ ойнайдыла. Кенгден стражникин келгенин бири эслегенлей, буу сюрюу уучу итни кѣргенлей, юрюлюб кѣачханча, ойнагѣанларын да кѣюуб, кеч эслеб артха кѣалгѣан джылай, кѣалгѣанла кѣачыб илгиздик болуб, юйлерине ташая эдиле.

Уллу суу, джел ургѣаннга кѣре, бир-бирде уллу, бир-бирде азыракѣ таушу келе ёзенледен, кѣулакѣладан эзилгенлени тѣкген джыламулкѣарын джыйыб, ашыгыб кѣораб баргѣанча, чокѣуракѣ кибиб, джай ташыгѣандан ариулана, тюбюнде джаныргѣан хазнасын кѣргюзте, аллына тюбеген уллу ташлагѣа кѣайырыла, инджилиб, эки тюрлю боюнсха кѣлтюрген, ачдан, джарлылыкѣдан, ауруудан кѣырылыб баргѣан халкѣны джылауун эте бара эди.

Уллу джолну ёрге акѣ сакѣаллы, джылтыргѣан, кирден мелте болгѣан эзиуон джабыб, джангы арытылгѣан джабышмакѣ таякѣны белине кѣнденен салыб, сырты бухар бѣркюлени, алтын кѣамалыланы, бѣрю тонлуланы, имбашлары джылтыраб джашил кийим кийгенлени кѣлтюралмай мукгур болуб, бу джуртда кѣблеча, чачылгѣан чабырларындан бармакѣлары кѣараб, атлагѣаны сайын сыртына кѣысхан болжар саламчыгѣы шыбырдаб силкине, эки кир джамаулу машок джюкленген кѣк эшегини ызында, бурунгу кѣарт башы кѣалтырай, кѣзлери джыламулкѣ тѣге кѣызарыб, бойну отха тюнген гыбытча джыйырылыб, кѣк эшек хуна джанында кырдыкга бурулуб мурукту этсе, саурусуна ёшюню бла тюрте бара эди.

Муадзин минараны тешитгинден башын чыгѣарыб, эки кѣолу бла кѣулакѣларына джабышханлай, башын эки джанына силке, бютеу кѣарыуун тамагѣына кѣчюрюб салах тартады. Анга эришгенча, эшикге кѣысдалыргѣа унутулуб кѣалгѣан эшек, баудан кесин билдире, созуб окѣуйду.

Салах тартылгѣанны эшитгенлей уллу-гитче да тар арбазлагѣа кѣуюлуб, бир-биринден хапар биледиле. Тау-

джан гырджын кьоллары бла башындан ычхынган джаўдугъун башын ун джугъу этиб тарта, чалдышда джоббу болуб бир-бирлерине хапар айта тургъан тышырыулагъа кьошула сорду:

— Бир кеб салах тартылды, ким ёлгенди?

Къалгъан тышырыула тынгылаб башларын силке, Токъалны анасы, аузуну муйюшлери кёб сёлешгенден кёксюл шимир болуб, джыллыкъ агъач къабанны азаўуча, къынтыр сары тиши аузун джабса да, джарылгъан эринлерини ортасындан къараб, хапар айта тургъанын юзюб, джангы келиб кьошулгъан Таўджаннга да билдирге ашыгъыб, хапарны аллындан башлады:

— Ол къаны келлик Къанамат элге бир кыйынлыкъ джаўдурады, тургъан джерин билиб тутаргъа баргъанлай, дорбундан атыб Мыртазны хариб ёлтюрюб кетгенди.

Токъалны анасы кьургъакъсыб джарылгъан эринлерин джалаб, суў мылы этиб хапарны джассысына киргинчи, Таўджанны бети кыызарыб, асыры кьуаннгандан джыламукълары келе, кесин тыялмай, джумдуругъун кьол аязына уруб, тегерегине хулгу чача, джюреги бла айтды:

— Ох! Ох! Джарылтыб тургъан кёлюм кенгди! Муратыма джетдим! Тилегим къабыл болду! Курман, садагъа болайым аны ёлтюрген кьоллагъа. Элни этин ашаб, шорпасын ичиб бошарма деб тура эди да, эшда кесинден элимге тюбедими? Ыхы! Онгсузлагъа этгенинг джетдими, энсиз! — деб башындан ычхыныб джерге сюйрелген джаўлугъун джыя, Темуркъаны юйюне ташайды.

Токъалны анасы сейирсиниб, аузун ачыб, аллындан бери туруб тургъан сары азаўун бютеўлей кёгюзте, Таўджанны ызындан эрши къараб айтды:

— Кесин эринден чыкыгъан атлы этиб, таша джюрюб тургъан уялмаз, сен къамарыкъ зат джокъду. Ма, джаным, элни быллайла кючлегендиле да, игилеге ашхылагъа тынгыламай, таякъ башларын тургъузуб, табхан аманлыкъларын этиб айланадыла. Кёремисиз кеси кибиклеге барыб тыгъылды. Тохда уялмагъан, мен сени Къыямыхта айтыб джезинги ачарма, — деб эртде ташайгъан Таўджанны ызындан джаныулады.

Сёзге кьошулмай башларын силкиб тынгылагъан къатынланы бири, джукълана тебреген отну ышырыб джандыргъанча, хапарны кьозгъар джанындан сёз кьошду.

— Оу! Мен джарлы, харам талах салыныб тургъанлай Джантемир бла къалай джорюйдю, бу тийрени береке-ти суу джуугъанча кетгени аны ючюн болур.

Токъалны анасы кёзюн Темуркъаны юйюнден алма-гъанлай, тышырыуу сёз къошханы, ойюлургъа тебреген джарны таякъ бла уруб ойгъанча болуб, мазаллы къара чохуну джаны бла битле джолоучу бола, эки къолу бла узалыб кенчегин джансюеклерине тарта, чыкырмада башлады:

— Джантемир сарашда юйюнден чыгъыб тургъанын керти адамладан эшитгенме. Тюз айтаса, бизде берекет тохдамагъаны аллай уялмазла ючюндю. Тийрени къурутуб тургъаны ючюн, къапчыкыны къыбды бла ичин джарыб къояргъа керекди, — деб Къыямытны юйюне ташайгъанын эслеб, хапарны къалынына тамышыб тургъан къатынла, башларын силке тургъанлай, аланы ёрге суюб, габашлары чырт - мырт эте, джарылгъан табаклары къарала, кенчегин тарта, Къыямытлагъа ташайды.

— Къурусун бу аман тиш, ёлюр тюгю чыкыгъанында да тохдамайды, джерни тюбю бла джорюй болур, ансы бу къадар хапарны да къайдан биледи, — деб сёзю артына джетиб къамагъан къатынланы бири, къапакъ башында адам джыйылгъанны аслам кёрюб, негерлерин ышыра, джаулукъларын хамхотларына тарта, ашыгъыб къысхан белликлери ычхына, этеклери хабур - чубурну къозгъай, кетдиле.

Къыямыт, Мыртазны ёлгенин эшитиб, аягъы джертутмай, юй тюбюнде ёрге-энгиге бара, Мухаммат-Амин да сыртлы шиндикде олтуруб, аллына къараб, кёзю багъыр тазгъа чыракъ барыб тургъанлай, Токъалны анасы босагъадан, джамаулу ашлыкъ хызенча тюшюб, тегерегине къараб, кесин татлы ышартама деб азауун чыгъара, Къыямыт таба къараб:

— Аурууунгу алайым... — деб афенди тургъанлай айталмай джунчуб тутулгъанында, эркин айтыргъа Къыямыт башын силкиб буйрукъ бергенинде, джаулугъуну тышындан теббесин къашый, урларгъа кирген адамча, тегерегине къарай шыбырдады:

— Мыртазны хариб ёлгенин айта тургъанлайыма, ол Джантемирден къалгъан уялмаз Тауджан къатыма келиб «ох» деб къуаныб, тийре къараб тургъанлай, эки этегими башыма къаблыб, юсюме джекириб барады.

Акъяртын селешсе да, босагъа юсюнден бир джаякълаб сыйелиб, джашыртын къабхан ит ызымдан келеди деб къоркъуб къарагъан адамча, дженгил бурулуб артына къараб, Къыямытха иги джуукъ къысыла, бармагъы бла юйню бир къабыргъасын кёргюзге:

— Ол уялмаз бусагъатда, бир ишексиз, хапар айтыргъа Темуркъалагъа тыгъылыб турады.

Къыямыт мыйыжъларына джел этдириб ахсына, афендини къатына джуукъ олтуруб айтды:

— Сени джауунгу да эт джуугъу болмагъа эди, кёремисе хариб муну чабыб келгенин. Не десенг да сют къан джетген адам джуугъуна къайдан джел ургъанын биледи.

Токъалны анасы керти эт джуугъума киргенме деген мурадта уллу кёллю болуб, афенди таба къараб айтды:

— Не этейик кесибиз аман болсакъ да джуукъларыбыз элни тутуругъу бирер адамдыла. Уллу джаш (арт кезюуден бери Къыямытны атын джашырады) ол ёскюзню къатына къысхандан бери, башыбыз кёкге джетгенча, юйюрюбюз бла къуаныб турабыз. Уллу джаш киби багъанабыз болуб бизге не хата барды, намазлыкъда да ол джашасын деб тилек тилегенлей турама.

Афенди кёзлерин эшик артына сыйелген багъыр таздан айырмай, аллына къарагъанлай айтды:

— Къыямыт киби джуугъу болгъан адамны, бир къаласы болгъан кибикиди.

Афендини сёзге къатышханы бла хайырланыргъа умут этиб, Токъалны анасы кеси джарлылыгъындан да унутмай сёз къошду:

— Афенди, аўрууунгу алайым, биреуню кир сууун чачхан заманда, мени да унутма, мен да ёксюзле сакълаб тургъан бир джарлы тышшырыума. Бир-бирде аш-зекат бере келген заманда, мени юсюм бла озуб кетедиле.

Къыямыт, башын эшикден къаратыб, къол булгъаб къатынын чакъыра, бери бурулуб:

— Быладан тыйыншлы бир адам джожъду, керти айтады, афенди, былагъа иги жъарай тур, — деб къатыны аўнай-аўнай юйге киргенлей, босагъа тюбюнде къулагъына шыбырдай, орнуна ынгъычхаб олтуруб, Токъалны анасын сый этиб майрышыргъа кюреше тургъанлай, къоймай къатына олтурта, акъяртын шыбырдады:

— Сени кеси адамыма кёрюб айтма, мен айтхан затны аузунгу джарыб бир адамгъа айтма.

Токъалны анасы къолларын силкиб:

— Огъай, аўрууунгу алайым, айтхан сёзюнг ичимде чирикди, — деб тынгыларгъа джаягъын къолуна таяндырды.

— Сен адамгъа айтмазлыгъынгы да билме, алай болса да джуукъ, тенг болады, кесинге кёрюб айттыргъа джарарыкъ туююдю. Айтылгъан джерге игилик. Ма аллыбызда намаз къылдырыб тургъан афендибиз: «Бир палах джаўдурадыла ол динлерин сатыб къачыб айланганла, аланы бир тутар мадар болмай эсе, китабда чыкыгъаннга кёре, элибизге алах чамланады» деб келиб, сен юйге кирирни аллында оноу эте тура эдик. Энди кадалыб элибизни къыйынлыкъдан къутхарыгъа тебрегенбиз. Сени мага джуукълугъунг бар эсе, Темуркъаны юйюнде не зат сёлешгенлерини тюблерин, къачханла къайда тургъанларын, ким алагъа болушлукъ этгенин, дагъыда Темуркъа кеси къайда джашынганын бююн ингирге манга хапарын табыдыргъа керексе. Биз, эркишиле кибик болмай, тышырыулагъа сабийден—балыкъдан билирге тынч болады. Динибиз ючюн кюрешген заманда джуукъларыбыз да болушлукъ этерге керекдиле, алаймыды, афенди?—деб Мухаммат-Аминнге къарады.

— Алайды, ол хар бир муслиманны борчуду.

Алгъаракъда бурулуб къараргъа турсунмагъан адамла къатларына олтуртуб сёлешгенлерине къуаныб, аракы чабханча, башын тубан кючлеб, Токъалны анасы аузуна келгенни джармалаб башлады:

— Ким да кимди, ёзге уа ол Джантемирден къалгъан уялмамз кюню, кечеси Темуркъаны эси тыгъырыгъындан бери чыкымай, къуш-муш этгенлей турады. Бююн мен Мыртазны ёлгенин айтыр-аймаз бетиме къараб, «охи болду, тилегими кергенме» деб къуаннгандан аягъыны тюбюнде чёб сынмай, Темуркъалагъа ташайыб кетди. Қъасымлары аман юйюр да тюдюле, алай болса да Қъасымны эгешчиги эртеде - ингирде Мёлеханны этегинден кетмейди. Ол Таўджан къанчыкъны тийре бютеу аузгъа алыб турады. Аны амалтын берекетибиз къуруб барады.

Афенди арт сѣзлерин эшитгенлей, къашларын кѣтюре, тѣбен эрини кыысыб, эсине не затны эсе да тюшюре, сорду:

— Керти Джантемир бламы джюрюйдю?

— Ит темир ашайды деселе да ыйнаныр кибики адам-
ладан эшитгеним алайды.

Кыямыт, кесин ышарта, тюлкю кыылыкъгъа кире
айтды:

— Къарт къайыныны къатында уялыб айтмайды
ансы, келин кеси жѣрген болур деб турама, алаймыды?
Уялма да айт!

Олтургъан джеринден ары-бѣри тебджилдеб, афенди
бла Кыямытны джити къарагъанларын кѣлтюралмай
ычхындырды:

— Алайды, аурууунгу алайым, алайды.

Гѣзенни эшигинден туар бюрекча, бети джыйрыкъ-
джыйрык болуб кызарыб чыгыб, Кыямытны къаты-
ны Токъалны анасыны хотасна юч туюмчек этдириб
ашырыб, дженгине илиннген ун кесекни къанджал аякъ-
гъа къагъыб, эрине кынгыыр къарай, джылан сызгыр-
гъаннга ушаш:

— Быланы бери тахдандырыб юйюмю суу бла джуу-
дурдунг, — деб, гаммешча эки джанына ауа, юйден
чыкъды.

Кыямыт, къатыны таба къолун силкиб, афендиге
джити къарай, осмакълаб сорду:

— Харам талах салыныб тургъанлай, къойгъан эри
бла таша джюрюгеннге шерият къалай къарайды?

— Бек эрши къарайды.

— Эрши къаратганыны ызындан этерик затын дже-
нгил огъунакъ этдирирге керекди.

Афенди ѳрге кѣлтюрюле:

— Аны ючюн бир да къоркъма. Элни ортасына бай-
рамджакны джибериб хапарны иги джайгъандан сора...

Кыямыт сакъалын эки джарыб сылай, къашларыны
джаны бла къарай айтды:

— Биягъы сен намаздан чыкыгъанлай ауазны хыршы-
лай келиб айтсанг, башларгъа боллукъду... Темирни
кыызгъаны бла джазаргъа керекди. Эртденбладан бери-

чин Къаншаубийден бир-эки адам чакъыра келгенди, мен ары бир барайым, намазда тюбербиз, — деб эки кюлу бла силкиб хауаны джара, артына бёченги болуб, мюйюшден ташайды.

Ажкъ тауш этиб къартла межгитден чыгъадыла, ала тамакъларын арыта, гулоч таякъларына сакъалларын треб, мал, къош хапарны башлаб, бир къауму да кечигиб чарыкъларын кииб, межгит аллында къанга шиндикге тизилдиле.

Межгитни къабыргъасына кысылыб ишленген мезиртеде къуранны замандан саргъалгъан, букъу къонган къагъытларын, къачда терекден тюшген чапракълача тауш этдире, аудуруб тюрю-тюрю мактам чыгъарыб, магъанасын билмегенлей, аузлары юрениген бла сохдала окъуйдула. Юйню ортасында темир чюйге белибауундан тагъылыб, бети кёгериб бир джамаулу черкесим кенчек сабийчик кымылдагъаны сайын ары-бери чайкъалады.

Къонгур тышлы джукъа китабны окъугъан абадан сохда, къатында къурмач чартлагъанча таушун чыгъарыб, дженгил огъунакъ джашчыкъны къабыргъасындан тюрте, элгендириб:

— Къуранны киндигинден ёрге тутуб окъу, «тил бургъучха» киргенинде афендиге сый келтирмегенсе, Мухаммат-Амин кёрсе, сени да чюйге илиндирир, — деб аны алай айтханы бла эшикни ачылгъаны тенг болуб, афенди босагъандан тюшгенинде, окъуй тургъан джашчыкъны бети - къуту кетиб, къуранны тобукъларындан ёрге кёлтюрюб хамхотуна трей, къачыб тешигине бугъунуб къарагъан джубуранча, къуранны джанындан окъугъанын тохдатмагъанлай, къара кёзлери джылтырай, афендини къолунда кызыл сипиге аралды. Ашыкъмай акъыртын атлаб юйню ортасына деричи келиб тохдаб, ёрге къарай кызыл сипи бла тагъылыб тургъан джашчыкъны къарнындан тюрюб, чюйден алыб юй тюбюне быргъады. Эки къолун сыртына чалышдырыб, сипини ары-бери силкиб ойнай, афенди киргенлей, гыбы къадалгъанча, дерсге къарагъан сохдаланы дерс окъугъанларына кёзюу-кёзюу къарай, юй тюбюнде бурнундан къаны келе тургъан сабийге кёзюню кыйыры бла къараб, ызына айланыб кетди.

Межгитни аллында багъанагъа джиб бла тагъылыб, тюйюле - тюйюле саўрусундан тюгю арытылгъан къара эшек бир-бирде межгит аллында кюн турушда олтургъан хаджилеге, былайгъа нек такъгъанларына сеирсиниб къарагъанча, къарайды. Жиши муну къайгъылы болгъанча кърмей къулакъларын силке ангысыз къараб туруб, онг аягъы бла джерни къагъа, буруу джанында къуруб джыйырыла тебregen ит тил чапракъла бла джубанады. Межгитни тегереги эмда анга туўра юйлени башлары адамдан тыкъ - тыкълама болуб, тышырыула бетлерине джаулукъларын тартыб къарайдыла. Сабийле ойнай келиб аналарыны этеклеринден тарта, акъбурун эшекге не этерге тебregenдиле деб эшек межгит аллына тагъылыб адамла басынганына къайгъылы болуб сорадыла. Аналары кёзлерин эшек тагъылгъан джерден айырмай, аллына кирген адам болса да кърмей къалабыз деген къоркъуда анга къайырыла, этеклерине илинген сабийлени юслеринден айыра: «Зина этген къатыннга келтиргендиле» деб кёзлери уллу джолдан чыкыгъан бёлек тышырыулагъа битиб излепенлерин кърмеселе, аузларындан джаулукъларын бир джанына тарта, уялмазны къачан келтирликдиле деб бир-бирлерине къошбаш болуб сорадыла.

Кайсы кири болгъан юйде эсе да тебси тюбге ычхыннганын билдире, белине тартылгъан айылны башындан тегенеси салына, Токъал къапакъдан чабыб чыкыгъанына, капна тартхан ючлю уаныкча ичин ура, аллына буруу болгъан адамланы хыны тюрте келиб, афендини аллына сюйелиб, джан сюегин къашый айтды:

— Андагъылы бери кюрешебиз, ол бетсиз тышырыу эшигин бегитгенди да ачыб киралмайбыз, — деб аузун джабаргъа унутуб, межгит аллында калидорну багъанасына таянды.

Мухаммат-Амин, кёзлери бла Къыямытны кёзлерине тубей, бери бурулуб межгит аллында эшекни да хунагъа къысыб, басынган халкъ эшитирча абадан ауаз бла Токъалгъа къынгыр къарай айтды:

— Киндиги муслиманнга кесилген адам шерият буюргъан затны ызына къарамай толтурургъа керекди, дин къарнаш! Баргъан ишинги биширмей келгенсе, бу сагъатдан къайтыб эшиклерин пара-чара этиб, нёгер

леринг да, сен да бери келтиригиз, — деб төгерегинде олтургъан хаджи - ходжалагъа къарады.

Токъал багъанадан айырылыб басынганланы араларын джарыб чыгъыб къапакъны энгишге айланганында, аны къайры баргъанын сезген бир бёлек джаланбыдыр сабий къычырыкъдан алыб бир-бири юсюне басына, ызындан къуйулдула.

Басынганла Токъалны ызындан къараб туруб, ол къарамдан ташайгъанында, тышырыуу къалай келтирликлерине сеирсине, бир къауму межгитни төбен джаны къапакъ башына таракъ тишлеча тизилдиле.

Межгитни арбазына туурада юй башларына къаланган тышырыула, бир къаум эркишини къапакъ башына барыб тизилгенлерин кёрюб, бир сеир затны кёрмей къалабыз деген къоркъууда юй башларын къоюб, къапхакъ башына барыр муратда кёлтюрюлдюле, алай болгъанлыкъгъа къараргъа бетджанлары таб болгъанын заманында эсгериб, юй башыны ортасына дери барыб ызларына къайтыб, хар ким къоюб кетген орнун излей, юй башларыны эринлерине джарандыла. «Келтиредиле!» деген тауш чыжыгъанлай, межгит аллы арбазда къалгъан адам бёлекле, тагъылыб тургъан эшекни кеси джангыз къоюб, къапакъ башына къуюлдула. Қъа-нга шиндикде, калидорну ичинде олтургъан хаджи-ходжа, къарт-къуртла таушну эшитгенлей тёзалмай калидорну къапакъгъа туура джанына басындыла. Юй башларына басынган тышырыула, бал чибинлеча джызылдаб, къайгъылы болдула. Джиб бла тагъылыб тургъан къара акъ бурун хайуан бусагъатха деричин төгерегине басыныб тургъан адамла къатындан къораб кеси джангыз къалгъанын ушатмай, аланы ызларындан барыр муратда джибден тартыб кёрдю, алай болгъанлыкъгъа хыны къымылдаб тартханы сайын къытджас джаягъына тийген болмаса ычхынмазча кёргенинде, амалсыздан къапакъ башына бурулуб созуб окъуду. Бир кесек тургъанлай, къапакъ башына калидорну бир къыйырына басынганла ашыгъыш болуб бир-бирин тюрте къараргъа таб джарашханларында, аллында эки тиши тюшген къара чебген узун джаякъ къатын сол джанында, онг джанында Токъалны анасы, къолларында бирер къыбдылары бла аланы орталарында къара чачы тозураб, мор чебгени джибиб юсюне джабыша, чебгенини джер - джери

джылтырыб къара кюлтюмле тюшген джалан эти кё-
роне, джалан аякъ, къан джуугъан онг аягындан
сынчыкылай, бети бояу салынганча къаралыб, къаш-
ларыны тюбюнден улуу къара кёзлери басынган адам-
лагъа джылтырай, башын энишге тутханлай, Тауджан,
артындан Токъал талкъы тил бла белине тюрте, ызла-
рындан уакъ сабийле басынганлай, келе-келиб, хаджи-
лени алларында тохдадыла.

Тауджанны этеклеринден суу агъа, онг аягы бас-
хан калидорну тюбюне тешелген букъу нарат къанга-
ланы кызыл къаннга джуудура, бетинде тырнакъла
салган уакъ джараладан чыкыган къан бла кёзлерин-
ден тёнгереген джыламукъ мынчакъла бетине джагыл-
ган къазан къараны сызла тюшюрюб джууа, бусакъ
терекде тюшмей къалган кюргъакъ чапракыны кычхы
джел ургъанча, бютеу санлары къалтырай, тозураб джи-
биген чачы бетини джартысын джаба, башын энгишге ту-
туб, Мухаммат-Аминни туурасында тохдады. Токъал эр-
кишилени ортасында тохдаб, талкъы тилге таяныб, чыр-
па бёркюн джелкесне тюртюб, маймул мангылайын ача,
омакъланыб хапарны келтиреди:

— Алайына былай уруб эшиклерин уатыб юйюне кир-
генлейиме, билек агъачны арты кииз джайылгъандан
чартлаб чыгыб, мен бир джаныма бурулгунчу юсюме
уруб къачыб чыкъды. Ёлюм къара чабыб мен да ызындан
джетиб этеклеринден тутаргъа тебредим, алай болгъан-
лыкъгъа Къобаннга джуукъ джетген этди да, мен этегин-
ден узалгъанлай суугъа джете джаргамдан секирди. Ме-
ни кюлумда этегини джартысы къалыб суугъа башын
атды. Суугъа кирирге бла кирмезге, къалай этерге бил-
мей кюлумда къалган этек кыйыргъа къараб тургъан-
лайыма, ызыбыздан чабхан джашлада джюзерге бир ус-
да джаш эрлай суугъа секириб туура шоркъалагъа джет-
гинчи ызындан джюзюб тартыб чыгарды. Бююнлю бе-
ри кесин тутдурмай ачыу этген эди да былай суудан
алгъанлай керилиб талкъы тилни узунуча сыладым...—
деб къалай ургъанын кёргюзтюрге талкъы тилни кёлтю-
ре келиб кыйыры трелиб тохдагъанында, нек кёлтю-
рюлмейди деб сеирсиниб бир джанына къарагъанында,
Къасым талкъы тилни учундан тута, ачы эрши къараб
айтды:

— Эшекден да аман эшек!...

Тартыб кьолундан талкы тилин джолгъа быргъаб, адамланы ортасына ташайды.

Омакъланыб айта тургъан хапарын артына деричин айталмагъанына, огъосе Жъасымгъа къайырылыргъа мурат этди эсе да, эринлери таушу чыкъмагъанлай кымылдай, бёркюн джелкесинден мангылайына кёчюре, тегерегине басынганланы джылтырагъан кёзлерин огъурамай, орталарындан сылдыраб чыгыб, Жыямытны туурасына кысылды.

Тауджанны артында сюелиб тургъан Токъалны анасы бла къара чебген, узун джаякъ тишсиз къатын, орам бедишле, кир сёзле табханларын куюб, кыбдыларына тауш этдириб, Тауджан таба джаныулайдыла.

Кыямыт, Тауджан Мухаммат-Аминни аллына сюелгенлей, секириб орнундан ктубуб, джииргенгенча, бурунун чююрюб, этеклерин джыя, бир джанына джаллаб, таягъын Тауджан таба сиккиб, кычыра айтды:

— Бу кир затны аллахны юйюню аллына келтириб тургъаныбызгъа аллах бютеу элге бир чамланмасын, афенди! Этеринги эт да ары дженгил кьорат, — деб таягъы бла калидорну къагъа, михирабны джанында олтуруб тургъан Жъаншаубийни къатына олтурду.

Жъабаргъа хазырланган тиши итлеча, кыбдылары бла темирчилей тургъанла, — Токъалны анасы бла къара чебген, тишсиз узун джаякъ къатын, Жыямытдан кёл табханлай, джыйын джаллы маралны сюре келиб, арыб джыгъылгъанлай юсюне басынганча, Тауджанны юсюне мыллыкларын атыб, башына къадалыб, субай нарат терекни бутакъларын ургъанча, узун къара чачын экиси эки джанындан тутуб, кесиб джерге атдыла.

Тауджан, аякъларыны къатында къанига бояла, кьутас чачы чулгъаныб джатханын кёрюб, кёзлеринден джыламукълары кызыу куюла, кьалтырагъан кьолу бла акъыртын узалыб алыб, джыламукъ куюлгъандан кёзлерине тубан чаба, бир джанына бурулуб юй башында тышырыуладан болушлукъ излегенча къараб, кьургъакъсыгъан эринлери кьалтырай шыбырдады:

— Не ючюн?

Межгитни аллына басынганланы асламысы аны насыбсыз тюрсююне къараб туралмай, башларын энишге тутдула. Бир къаум эллини бир насыбсыз тышырыуу бу кюннге джетдирирге къалай болады, аны аллай бир

не хатасы барды дей тебрегенлери афендини кѳулагына чалышыб, мындан ары озса иш бир терсемеймесин деген кѳоркѳуу джюрегине желиб, ёрге кѳобуб кѳумач тышылы уллу китабны ача, джамагъатха айланыб башлады:

— Бу тышырыу элни ортасына кириб, зина этиб турады, аны амалтын элде битим кѳурургъа, кѳан джауаргъа боллукъду. Алгъын заманлада бир элде быллай, муну кибик бир тышырыу зина этгени ючюн, бир кюн элге ауруу кириб, бютеу эл кѳырылыб кѳалгъанды деб китаб алай айтыб турады. Бу зиначы тышырыуу, шерият айтханча, эшекге миндириб бютеу элге налат бердирмей кѳойсакъ, бизге да ол зат джетерге боллукъду...

Межгит аллына басынганладан биреу:

— Элде кѳызланы буаз этгенлери ючюн афенди бла бери келиб айланган шыйыхны эшекге миндирирге боллукъ тюмюдю!? — деб кѳычырыб ташайды.

Басынганла кѳычырыкъ келген джанына бурулуб кѳарадыла, алай болгъанлыкъгъа ким кѳычыргъанын эслеген табылмады.

Олтургъан джеринден кѳобуб келиб, Кѳыямыт ёшюн уруш эте джекирди:

— Кимди ол, тилин джылан урлукъ? Тутугъуз да бери чыгъарыгъыз, аллайла амалтын бир палах болады, — деб силегейлерин чача, кѳзлерин джандырыб, тауш чыкыгъан джерде басынган эллилеге кѳарады, алай болгъанлыкъгъа ол кѳарагъанлада башларын энгишге тутхан болмаса, биреуно кѳргюзтген болмады. Мадарсыз болуб тѳегерегине кѳараб, излеген заты болмагъанында, кеси аллына мурулдай, таягъын кѳангагъа уруб тыкырдата, Кѳаншаубийни кѳатына олтурду.

Афенди джунчугъанын хорлаб, адамланы бетлерине ачыкъ кѳраялмай, китабха кѳарагъан сылтау бла, аны кѳара чибин уакъ кѳарачыкъла тюшген кѳагъытларын чыкырдатыб аудура тебреди:

— Шайтан, ибилис джюреклерине кириб айланганла ичигизде кѳб болгъандыла, сакъ болугъуз, ала айтханнга кѳарасагъыз, элге гыбы джауарыкъды, — деб бармагъын элни тѳбен джанында Темуркѳа джашагъан тийреге тутуб, — ма бу тийреге шайтан кириб хорлагъанды, берекетлери суу джуугъанча кѳуруб кетгенин кермеймисиз? Бу зина этген тышырыу элни нюрюн ке-

териб турады, анга шерият айтханча болсун, — деб Токъал таба къолун силкиб олтурду.

Уллу джел келирни аллында шаушалгъанча, басынган эллиле даурну тохдатыб, баш энишге къараб тургъанлай, Токъал къачар къоянча, эллилени орталарында Къасымны излей Къыйямыт таба къарагъанлай, джибни туюмчегин ычхындырыб эшекни хазырлады.

Афендини тегерегинде олтургъан хаджиле бир-бирн аузуна чаба айтдыла:

— Быллай уялмазланы ары зиданнга атыб къояргъа керек эди, аны амалтын элни берекети кетиб, ашагъаныбыз ичибизге джукъмайды. Бу джаманны аллыбызгъа суюб турмагъыз да ары къоратыгъыз, — деб олтургъан джерлеринде тебджилдей, ханс сибиркгилеча, сакъалларына чартлагъан силегейлени сылаб кетере, Тауджанны туурасындан бир джанына бурулдула. Элни кир сууу бла джашагъан, Афендини уакъ джумушларын толтуруучу Мустафа, пюх ура келиб, гулоч таягъы бла Тауджанны къарнына хыны тюртюб къычырды:

— Кёремисе аны, этерин этиб дагъыда уялмай къараб тургъанын, — деб калидордан Тауджанны джерге сау аягъы бла тюрте, мезиртеге джаллады.

Басынганланы араларын джарыб, джалан баш, бети кегериб, кёзлери къызарыб джана, аузуну эки джанына акъ кёмюк джабышыб, Джантемир ачы къычырыкъ этиб, джерге узала кесин атды, алай болгъанлыкъгъа эки джанындан суюелиб тургъан стражникле тутуб джибермедиле.

Токъалны анасы бла къара чебген, тишсиз, узун джаякъ къатын тюрте, согъа, Тауджанны эшекге артын аллына айландырыб миндириб, эшекни къарын тюбю бла эки аягъын джантау бла бир-бирине байлаб, джаралы айюча кесин ата тургъан Джантемирни бойнуна джибни къыйрын байлаб, эки стражник эки джанындан тутханлай, Тауджан башын ёрге келтюралмай, эшекни саурусун джыламукълары бла джибите, ызындан адамла тул-тубан басыныб, уллу орамны энгиште айландыла.

Токъалны анасы алларында, къара чебген, тишсиз, узун джаякъ къатындан артха къалама деген къоркъууда, кенчегин тарта, табанлары къаралыб, шырт-шырт эте джюрюш салыб, нёгерлерини ызындан кесин атыб, уакъ орамла сайын бурулуб:

— О ха-хай! озгъун тышырыуу кёрлюк бери чыгъыгъыз! — деб тамагъын бошлаб кычыра, орамдан чыгъыб чалдыш джанында тышырыу джоббу эслегенлей, къара чебген негеринден алгъа барыргъа кюрешиб, джетиб хапарны кысхасы бла айтыб, дагъыда тар чалдышманы бирине бурулады.

Джантемир бойнуна джиб тагъылгъанлай, эки билегинден тутуб келген стражникле бла кюрешгенин тохлатыб, узунуча черкесим кенчегинден тобугъу ачыла, бети саз топракъ болуб, башын энишге тутуб, кынгыр болгъанлай эшекни аллында келеди.

Тыйын тонлу къатынла, къанджалбаш юйледен чыгъыб эшекни юсюнде Тауджаннга тюкюре, къолларын кёкюреклерине чалышдырыб, аузларында ит ёле къарайдыла.

Мёлехан башха этер мадары болмай айырылыб да къалалмай, джылай-джылай эшекни ызындан бара-барыб, кеси аллында сёлешеди:

— Кёбдю термилтгенигиз, бу джарлы тышырыу не хата этгенди? — деб кишиге да къарамагъанлай джылаудан кёбген кёзлерин ууа барады. Бир-бирде башын кёлтюрюб, тегерегине къараб джактылыкъ этер адамларындан кишини кёрмей, кычырыкъ этиб Тауджан таба кесин атса, Токъал къартджыгъача, джетиб хыны тюрте, бир джанына атады. Мёлехан кёбюб кыызаргъан кёзлери бла, ызындан келген кашемер чебгенли, къайыртма этек, къатапа къабдаллы тышырыулагъа къараб, аланы эрши къарагъанларындан джюреги сууса, башын энгишге тутуб, Тауджаннга джюреги ауругъандан кёб къараб туралмай, эшекни ызындан башы къалтырай барады.

Джылтыраб тийген кюн бу къара зорлукъну кёргенинден титиреб къачыб букгъанча, таякълары бла чегет баурну джарыта, кезли тауу артында ташайды. Муадзин минараны тешигинден сугъарылыб, эллилени межгитге чакъыра, таматгын бошлаб кычырды. Элде джыйын джаллыны башчылары Кыгъямыт, Мухаммат-Амич, Быймурза, субайлыкъга абдез алгъанларын кёргюзте, буун илгиклерин эте, энди да эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнде кюле, энди уа къайда не барды деб хауаны иисгей, межгитге таяныб келдиле.

Токъал, ызларындан межгит аллында джетиб, Кыгъямытха не затланы эсе да шыбырдаб, ызына ашыгъын

бурулду. Къыямыт, Токъалны ызындан къараб сакъалын, мыйыкъларын сылаб, кеси аллына ышарыб, тири-тири атлаб, башында джангы аманлыкъланы, джарлылагъа зорлукъланы хазырлай, ол затланы уясы межгитге ташайды.

Тогъузунчу башы.

Намаз бошалыб, адамланы асламысы межгитге чыкъгъанында да, Къыямыт афенди бла Биймурзагъа ичги сёзю болгъанын билдире, къаранчханы джел къалтыратханча башын эки джанына силке, бир-бирде афендини михирабына мангылайы бла къарай, ал сафда олтурады. Къыямыт кетмей бошунагъа олтурмагъанын эслеб, афенди бла Биймурза бир-бирлерине кёз джетдире, уакъ ташланы джерге къотаргъанча, тауш этдириб мынчакъ тартадыла.

Илкичи кийиндиргенча, муадзинни джуумчулукъга тюшген къутине къабдалыны бичимлери къуйругъуна тюшюб, тегерегине ие кёз бла къарай, ючеуленни аслам олтурлукъларын эслеб, межгитни ачхычын кёзлерин джарты джумуб мынчакъ тарта тургъан афендини къатына шыбыртсыз салыб джаллады.

Эшикден муадзинни табаны ташайгъанлай, Къыямыт кёзю, къашы бла Биймурзаны чакъыра, кеси да михирабха джуукъ олтура, къуаниганын тюклю базыкъ бурнуну джыйырылгъаны, тегерегине кызыл аўчабхан кёзлерини джылтырагъанлары белгили эте, тегерегине къарай, Биймурзаны сыртындан къагъа айтды:

— Эте билирге керекди, оноўчу! Орамны ёрге-энишге чабхандан файда джокъду.

Афенди мынчакъ тартханын тохдатыб, Биймурза да къамасындан бир къолу бла джабышханлай башын Къыямыт таба джанына майрышдыра, тынгылаб межгитде юй агъач ашагъан къуртну чыкъырдагъаны болмаса таушсуз болгъанында, Къыямыт ышарыб, къаўдан бетли мыйыкъларыны тюбюнден къарала тебреген азаўларын кёргозте, кесин махдаргъа да унутмай шыбырдады:

— Къарт болсакъ да, энди да биз бир къаум оноучудан эсе джетген кюн тирилик этебиз,—деб мыйыкъларын сыларгъа узалды. Кесине къагъылыб айтылгъанын эслеген Биймурза, сёзю артын кёргюнчю джуаб этерге

базалмай, адам магъанасын ангыламазлай бурун тауш-
ла чыгъарыб, олтургъан джеринде ала къатапа кюйюз-
но аякълары бла бюклей, тебджилдеб баш энгишге
къарады.

Афенди тѣзалмай сѣзню артын билирге ашыгъыб, бар-
макъларын кысыб кѣзюу-кѣзюу чыкырдатханын эслеб,
Кыямыт, аллында табхачыкъда букъу къонуб къалан-
нган къуранлагъа кѣзюню кыйыры джете, къартлыкъ-
дан джыйырыла тебреген къолун джумдурукълаб, онг
къолуну бармагъы бла Биймурзаны кѣзлерини тюбюнде
кесини джумдуругъуну ичин тюрте айтды:

— Ма, ма былайдады... Энди ычхынса, бойнуму тѣ-
герек кесдирирме. Алгъынча сизге ышаныб къоярыкъ
тюлме, прустопха атлы чабдырыб турама, аны оноууна
кѣре, къолун, аягъын байлатыб, алай джиберликме.

Биймурза бла афенди мындан ары тѣзалмай, къуаныб
эки джанындан кысылыб къош-баш болгъанларында,
Кыямыт ычхындырды:

— Ол Темуркъа деген тюклю чабыр къарт итни къо-
лума джыйгъанма.

Нѣгерлерини аллында кѣллерине Къанамат тутул-
гъанды деген келиб тургъанлай, ол болмагъанына къуан-
нганлары бир кесек таркъайса да, аланы тынчлыкъсыз
этиб айланнган къартны къолгъа тюшгенин эшитиб, бет-
лерине джылыу уруб, суйген кѣз бла Кыямытха къа-
раб, бир-бири аузларына чабыб сордула:

— Къайдады, къалай тутулгъанды?

Кыямыт быягъы Биймурзаны бачхасына таш атар-
гъа унутмай, бармагъын аны таба бура, къочхар тери
джурунча, къашларын кере, юрете айтды:

— Аланы ичлеринде кѣзлеринг, къулакъларынг бо-
лургъа керекдиле. Алгъачны кесинден чюй этиб, джарады-
ла, алайды, Биймурза, алайды, — деб башын силке, —
хыбырт тон къаум ичги сѣзлерин санга, манга айтмагъан-
лыкъгъа, кеслери кибиक्леге айтадыла. Аладан бизге кѣз,
къуалакъ боллукъ адамланы къатыбызгъа кысаргъа
керекди. Быллай ишде къайдан болса да бир джуукъ иис
джетген бир бош боюн адамгъа ариу айтыб, бир-бирде
эшикке тѣгер кир суугдан берсенг, кеси киби ушхуур-
сузланы тахсаларын бериб, кеси адамынг болуб къа-
лады.

Кыямыт бир кесек махданчакълыгъы озуб, ала ан-

дан аз билмеген хыйлалыкъланы юретгенне джангы зат айт ансы, ол ыргаджиклени биз да курсун таусханбыз деб ичлеринден ышара, алай болса да Кыямытны кёлю кълалмасын деген муратда ол юретгенге къл салтгъанларын билдире, башларын силкдиле.

Къыямыт, тишлери бла джумдурукъларын бирге кыысыб, онг кълун кюн чыкыгъан джанында таула таба силкиб:

— Тохда-тохда, биягъы Къыямытны джаны сау болса, кълалла джарылыб джутсала да, сени бугъоу сындыр сынатдырмай кълмам, — деб аякъларын тюбюне джыйыб, нёгерлерине айланыб айтды:—биргелерине элталмай кълуб кетген болурла, ол ушхуурсуз къларт итни кесине ушаш Къласым деген джырмачлыны чириген баунда джашырыб турадыла. Бусагъатдан кълун, аягъын байлаб, экинчи кълайтыб Кълбанны сууундан ичмезча этерге керекди, — деб сёзю таусулгъанын билдире, ёрге кълбду.

Афенди, мынчакъларын хурджуна сала, айтды:

— Джыланны башын эзгенча эзерге керекди, аллайла элде болуб бизге тынчылык джокъду.

Биймурза да чебген этеклерини бюкленгенлерин тюзете:

— Тамыры бла кълюдюрюб кълуртургъа керекди, — деб юкюсю да кълш-баш болгъанлай, мыллык излеген джыйын джаллыча, орамны эниште айландыла.

Къыямытны юйюне айланиган орамда ичин ура, бети агъарыб, наршаб уллу бычагъы бутларына тийе, бир кёзю сокъур, бетин чечек чанчакъллагъан стражник, алларына чыгыб, дженгил солугъандан сёзлерин юзе, Биймурзагъа айланыб айтды:

— Сени излеб мен кирмеген джер кълалмады. Тебентин атлы стражник бир кълуйрукълу кълагытны келтириб, сакълал турадыла.

Аны эшитгенлей, юкюсю да тири-тири атлаб правленнге айланган джолгъа бурулуб, Биймурза алларында, эм артында афендини абасы джел этиб орам хабджюклени сууура, правленнге тюшдюле. Биймурза, стражники кълундан тёрт мюйюшюне кълзыл пошот урулгъан пакетни кълуна алыб, бир-эки тегерек айландырыб, джолдан бир джаякълал, пакетни ичинден чыкыгъанны ачыб, Къыямыт бла афенди ызындан кълсха киргенлей,

кыагытны эринлерин кымылдатхан болмаса, таушсуз окъуб тебреди.

Алай этгени Кыямытха ачыу тийиб, таягы бла джол джанына тѣнгереген ташланы хыны тюртюб, тигине кыакъды:

— Сени бу хый-мый кылыгынг кыачан тохдарыкъды? Кимден джашырыб окъугъанлыгынгды? Прустоп манга сенден азмы ышанады? Тохда алаи эсе кѣрейим мен сени... — деб кетер маталлы бир джанына, афендини да дженгине кѣл джетдире, джаллаб тебреди.

Кыямытны ачууланганындан кѣоркѣуб, Биймурза аллына чабыб, кесин ариулай:

— Алай нечик этесе, Кыямыт, сенден джашыргъанлыгым тюлдю, башха адам эшитмесин... — деб бир кесек тутулуб туруб, иги баш алыр сѣз тамбай, нѣгерлери ачыкъ эшитирча, кыагытны ашыгыб окъуб тебреди:

«...Мен джиберген атлылагъа да бир бѣлек ышангылы адам кѣошуб, тутханлайынга огъунакъ кѣолун, аягыын кыаты байлаб джибер. Мындан алда тауда айланган аманлыкъчыла чабыб тюрмеде тургъанланы ычхындыргъанча, бу тутулгъан аманлыкъчыны кѣолунгдан ычхындырсанг...» деб прустопну джазгъанын Кыямыт бла афенди эшитдиле. Алайгъа джетгенлей, Биймурзаны тѣбен эрни кыалтырай, бети агъарыб, алайдан атлаб тебрегенин Кыямыт эслеб тохдатыб, джигине бычакъ бла тюртгенча:

— «Ычхындырсанг» деген сѣзню артындран келгенлеини окъуй бар,—деб афендини аягыын басыб, кѣзюню кыйыры бла кыарады.

Биймурза зытчы-мытчы болуб, бойну джыджым бла бууулгъанча айтды:

— Бош затды, алай кеси кѣуллукъну юсюнден манга джазады...

Биймурзаны кѣолундан кыагытны тартыб алыб окъургъа эсине келиб, джан хурджунларын кыармаб кѣзлюклерин табмагъанына бек бушуу этиб, ачыу болгъанын билдире эрнини кыйыры бла ташны ташха ургъанча хыны:

— Бугъунчакъ ойнай турма да джазылгъанны толусу бла ары окъуй эсенг окъу, — деб кыашларын тюкюмчек этиб, тюкю бурунуна дженгил-дженгил узалды.

Биймурза, ичинде Къыямтыны эртде ёлген атасын, анасын эсине тюшюре, амалсыздан белинде дженген гёрохун ёрге тартаргъа кюрешиб, къоймазлыгъын таныгъанында, тютюн кюйдюрген къаралдым мор эриилери къургъакъсыб, тамагъы буула, къоюб кетген джеринден окъуб башлады:

«...Къолунгдан ычхындырсанг, атаман отделте джазырькъма, сени орнунгдан чыгъарыб Къыямтыны джашы Къандаурну старшинагъа салырча этерикме.

Атасына ушай эсе, ол бизге деменгтили къуллукъчу боллукъду...» деб окъугъанын тохдатыб, мангылайына чыкъгъан терни сыгъыб сюртюб, къашларыны джаны бла мыйыкъ тюбюнде ышара тургъан Къыямтына къарады. «Бир ишексиз прустопха атлы чабдыргъанма дегени, джашырса да, къарт бабас менден тил этиб къагъыт джибериб, мени орнума джашын сугъаргъа кюрешеди» деб кёлюне келиб Къыямтыны къуаныб джайылгъан бетине керилиб урур чакълы бир ачыу болду, алай болса да тохда, ким-кимни терилтсе да кёрёйик деген акъыл кёлюне келиб, ачыуланым эрши тюрленген бетин ышаргъаннга буруб, кесин тюлкюлендире айтды:

— Тогъуз-он джылны уллу бычакъны кёлтюре мен да эрикгенме, Къандаур мени орнума бюгюн олтурса да, къуаныб, бир къурманлыкъ этиб къоярыкъма. Не десенг да башын тутхан адам олтурса, кесин да бизни да къорургъа билликди.

Къыямты баш энишге къараб, адам ангыламазча бурун тауш чыгъарыб, Биймурзаны къолунда къагъытха джюреги хош болмай, таягъы бла ташламы ары-бери тюрте келиб, Биймурзагъа джити къараб, кёлюнде болмагъан затны айтды:

— Бизни джаш къошну, малны къайгъысындан бошаб былайгъа чёгери джокъду. Андан сора да бизге сенден иги старшиналыкъ этер адам да джокъду. Прустопну кёзюм кёргенлей айтырыгъым да олду. Уакъ ишле этиле турурла къагъытны аягъы сюренде не джазылгъанды?— деб Биймурзаны элгендире, тырнагъы ёстен бармагъын, мыллыкчы къушну тырнагъыча, къынгыр этиб къагъытха тюрдю.

Эселеменг кирик этиб, къоярыкъ тюлдю бу къарт къабан деген кёлюне келиб, къагъытны ары-бери бур-

гъан кирик этиб, Къыямыт тохдамай бармагъы бла тюртген джерни суймегенлей окъуду:

«...Патчахлыкъгъа къаршчы болуб кюрешген аманлыкъчылары тутаргъа бизге къанын, джанын аямай кюрешгени ючюн Къыямытха саугъа тилеб энишге джазама. Мени ючюн аны къолун къаты тутуб эл джыйылгъанда айгъакъ эт» деб окъуб бошады. Биймурза не кюрешди эсе да саугъа кесинден Къыямытха джаллагъанына ахсыннганын джашыралмай, къагъытны хыны бюклеб, къоюн хурджуна салды.

Къыямытны къуаннгандан къызыл ау чабхан кезлери джылтыраб, сакъалын сылай, сымарлаб Биймурза къол бермезча кергенинде, анга къынгыр къараб айтды:

— Джанын, къанын аямай, атам хариб да патчахха къуллукъ этгенди, кесим да этеме. Ол бизни кирик малы, джерли адамлары къаласыды. Ол болмаса, бизни элде хыбырт тонлу ушхуурсузла башыбызны ашаб да кетер эдиле. Алаймыды, афенди? — деб нартюхден тойгъан къарт ёгюз ойнагъанча, тургъан джеринде ёрге-ёрге секириб, афендини абасыны кенг дженгинден тутуб силкди. Къыямытны къуаннганы джарагъа туз себгенча ачытыб, баш энишге къараб: «Бусагъатдан Акъ къалагъа бир белек мал тюшюрюрге къошха адам чабдырыб, къайда эсе да ол къарт аманлыкъчыны деменнгили байлаб кесим элтмесем, бу къарт къабан билмей тургъанлайыма тюбюме джылы сууну иерге тебрегенди. Прустопха иги джалатхан болур, кереги бла ат ийе айланган хапары бар эди. Керейик...» — деб келюне келиб, Къыямытха кесин джарашдыра сорду:

— Кеч болгъунчу ол аманлыкъчыны ийерге керекди стражникле хазыр болуб арбазгъа чыкыгъандыла. Къыямыт, къайдады аманлыкъчы тутханма дегенинг?

Къыямыт саугъа келлигине къуанч сагъышха болуб тургъанлай, Токъал быдырын тургъузуб келиб, Къыямытны къатында тургъан хаталы адамла болмагъанларын билиб, тартынмай айтды:

— Къасымны бауна Мёлехан Темуркъагъа ашарыкъ алыб кириб турады. Бусагъатда кесим тешикден къараб керюб келеме, — деб аузун ачыб къысыкъ мангылайыны тюбюнде суукъ къарамлы кезлерин къагъыб тохдады.

Аны эшитгенлей Бийүмурза нёгерлерин джол джанында кёюб, чабыб правлен арбазгъа кирди.

Бир-бирлерине къабыргъаларын бериб, оюлсала да бир-бири юсюне чириклери тюше тургъан топракъ баш юйлени артында къачан эсе да тегерек агъачдан керкилиб этилген эски топракъ баш бау тюгел оюлуб да бошамай, джерге узалгъан бурунгу къартча, аллына гампил болуб турады. Бау ну ийеси Къасым аллында болгъан мюлкюн—бир муйюзсюз инеги бла санауу таусулгъан кёк эшегин бау ну аркъауларын хората кёрюб бери джыйгъанын эртде огъунакъгъа кёйгъанды. Джайгъыда бир иссилеген мал не да сабийле ойнай келиб бир-бирде бир кирселе да, башха бери киши хамхотун урмайды. Алай хайыры таусулгъаныны себебинден джагъа тийре юй кирлерин, багушларын, мал сюйеклеге деричи муну аллына кёуя, кёб кёймай эшикден киралмазча этгендиле. Бау ну неси Къасым атхан болур, бау ну аллы къара чыгъанадан толгъанды. Ол себебден былайгъа кирирге бёк талпымагъан адам, бутума чыгъана кирир деб кьоркъмай, кесин урлукъ тюлдю.

Темуркъа былайгъа джашаргъа кечгенли Мёлехан не да Къасым кёз сакълаб туруб киргенлери болмаса, бир киши аягъын салмайды. Ала баргъанлары болсала да, адам кёрсе, келюне башха джукъ келмесин деген кьоркууда аякъ джолгъа чыкыгъан багъыр кьумгъанны алыб барыб, чёгелеген кибик эте, тегереклерине къараб адам кермеселе, алай киредиле. Кьумгъанны къарагъан кёзю алджатхандан сора да башха джарагъан заты барды. Ары кирген кёйнуна кюлде бишген бир гырджынны салыб, кьумгъан бла бир нартюх биламукъ алыб келеди, ала Темуркъаны бир кюнюне боладыла.

Темуркъа, бу тазгек иис этген баудан эригиб къачыб айланган сабийлери, нёгерлери эсине тюшюб джюреги кыйналса, кьумгъан бла келген биламукъгъа кюлун тийирмей къайтарады. Эркинликге, кюнню джарыгъына, ишге термилиб дыгалас этсе, багъана артында салам мурджарындан чыгыб, чыгъалмаз буруугъа тюшген киикча, бау ну тёрт мюйюшюне барыб тешикледен къарай, терен ахсына айлынады, кюн бузулургъа джел ауруу этгенча, бюгюн джюреги асыры бек кьозгъалгъандан

баўда тэзалмай эшикге чыгыб, кюнню джылтырагъанына кыуана, терен солуй, тегерегине кыараб тургъанлай. Токъалны Кыямытладан юйюне бир кыабджыкыны келтирюб баргъанын керюб, ишге термилгенден юйюне бериб кетерча неда огъары джанында оюлгъан хуаны ишлеб тебрерча болуб, аллына биркесек да атлады, алай болгъанлыкыгъа темир бугъоула эсине тюшюб баргъанын тохдатыб, Токъалны кыабчыкыны тюбюнден сеирсиниб кыынгыр кыараб турмагъа кыюб, ызына айланыб, кёзю боюн агъач этнучю дуббуруна джете, терен ахсыныб, келегини эзиюнден чал бола тебреген кёюрегине керюне, кыангалары джарты джабылгъан кыабырча мутхуз баўгъа кирди.

Саламгъа сыртындан тюшюб дыгаласдан ары-бери аўнай санлары талыб, замандан чириб башындан басхан топракны келтиюралмай, белинден сыныб тюгел юзюлмеген аркыаўгъа кёзлери аралыб тургъанлай. Мёлехан акъыртын келиучюсюча келиб, тегерегине кыазан кыараджагъылыб, батхан кыумгъанны ичи толу биламукъ бла багъана джанына орналтыб, кыойнундан джылы нартых гырджынны чыгъара, Темуркыаны имбашысындан тутта, джумушакъ ауазы бла акъыртын айтды:

— Джанчыкыны атасы, бир аузлансанг! Ач болгъан болурса. Тёбен элге унчукъ излей барыб кечге кыалыб кетдим, — деб бютеу эзилмекликни, инджилмекликни сураты сюелгенча, эринлерин кыабыб, тамагына тыгъылгъан джылаўну тыя, мал джетмей тюзде кыуруб кыалгъан марал кёб башыча, ёрге сюелгенлей, кыоллары ичине батхан кёюрегине чалышдырыб тохдады. Темуркыа, аркыаўну сыннганындан башына себеб табханча, кёзлерин айыралмай бир бёлек заманны кыараб туруб бери бурулгъанында, буруўну тешигинден адам кёзле кыарагъанны эслей, бош керюне болур деген эсине келиб, узалыб кёзлерин ачитхынчы уўуб кыарагъанында, тешикден кёзле ташайыб: «Не хылымылы зат да кёзюме керюне тебрегенди, ёллюк эсем да бу эски баўдан дженгил кыораргъа кюрешейм, ансы алынныкыма» деб акъылына келиб, аўругъан бутун сюйрей, кыобуб барыб баўну кёб уакъ тешиклерини биринден кыарай, ызына келиб гырджынга эриниб узала, Мёлеханнга таймай соруучу сёзлерин сорду:

— Не хапар, тегерекде не кересе?

Мёлехан, ишден джарылгъан къолу бла бетин джибитген джыламукъну сылай, ийилиб къумгъанны эрини аллына сала:

— Не хапар болсун, ол насыбсыз Тауджашны быягъы налатла эринг бла джашайса деб чурум чыгъарыб, болгъанын бузуб, тешиб, къазан къара джагъыб, межгит аллында эшекге миндиргендиле. Эл аллында башым багъа къалмасын деген къоркъууда башын суугъа атахантай, Токъал къаны келлик, чабыб барыб суудан алыб, туююб, къара кесеу этиб, межгит аллына элтгенди. Токъалны анасы бла кеси Къыямытлагъа джюрүчю болуб, хатабыз, къыйыныбыз болмагъанлай юсюбюзге къадалыб, джашаргъа къоймайдыла, — деб джыламсырай келиб, кесин джылаугъа бошламазгъа кюрешиб, тамагъына туююлген туюмчекни джутаргъа кюреше, — ол Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймурза бу джарлы эли тамакъларындан джутуб къоядыла. Ала ол джарлы Тауджаннга джетдирген зарауатлыкъны адам айтыб къолундан келмез, — деди.

Темуркъа гырджынны къыйырындан сындыргъан кесегине кюушене, башын келтюрмей сорду:

— Джантемир'а нете турады?

— Сени джауунг ол этгенни этге эди, юрсенг ауарча болуб айланады.

Мёлехан эрини къатып чөгелеб, нартюх биламукъну теджей къумгъанны келтюрюб Темуркъагъа узатханлай, къулагъына аякъ таушла келиб сесгекли болуб, къулакъ ийиб тынгылады. Эрини не эсе да айтыргъа аузун ачханлай, баууну эшигине сюелген джассы къанга тыкъыдаб тюз юслерине ауб, Биймурза бир бөлөк стражникни аллында гёрохун къолуна алыб, джылан тешикден тилин чыгъарыб суурулгъанча кирди.

Аны кёргенлей, Мёлехан къычырыкъ этиб Темуркъаны бойнундан къадалды.

Биймурза чуругъуну бурну бла уруб, биламукъну теге, къумгъанны чартлатыб, сермеб Мёлеханни бир джанына силдей, Темуркъаны ауруудан эзилиб тургъан санларына гёрохну бурну бла тик тюрте, баудан чыгъарды. Этерин этиб бошагъанында, Токъал стражникини артларындан къараб туруб, Къыямытны юю таба чабыб ташайды.

Биймурза тюртуб джыкъгъаны бла Мёлехан бауда

келюне чабыб кялыб, хоншу тышырыула келиб, суу куйя кетиб кьобаргъандан сора бауда Темуркяны кёрмей чабыб правленнге келгенинде, Биймурза атха миниб стражниклени алларында, Темуркяны кьолун, аягъын бугьоулаб, ат арбагъа салыб эниште тебретдиле. Арбаны ызындан басынган халкыны кычырыгъы бла жарыб джетиб, арбаны артындан тутду, алай болгъанлыкъгъа кызыб тебреген арбагъа миналмай, кёзюне Темуркяны саз бети бла тегереклерине къара кюрен тартыб ичлерине ташайгъан кёзлери кёрюнюб, уллу джолда арбаны ызындан кёлтюрюлген букьуда ташайдыла.

Мёлехан, юсю букьудан толуб, кеси тартыб сойгъан бетинден къан агъа, кычырыкъ эте, арбаны джеталлыгъындан тюнгюлюб ызына бурулгъанында, басынган джамагъат баш энгиште къараб, Къыямыт бир бёлек адамны ичинде:

— Суу челекни тюбю сууда кяалады,—деб хапаргъа кызыб, Мёлехан таба кёзюню кыйырын джетдире, излегенин табханы ючюн, мыллыкдан тоуб эрнигъ-бурнун джалагъан бёрюча, мыйыкъларын, сакъалын сылады.

Къарыусуз юйлени тышырыулары, амалсыз дыгалас эте, Мёлеханны кьолтугъундан кириб, аны джыламугъуна кеслериникин да кьоша, Къасым да ызындан атлаб кёлюн басаргъа кюреше, чирик топракъ баш юйлени ортасы бла тар орамгъа ташайдыла.

Къайгыгъа басынган эллиле амалсыздан баш тебёнлерине къараб туруб, Къанаматдан болушлукъ излегенча, кюн чыкыгъан джанында чал баш таулагъа арала, бурун тауш чыгъара, бирер тар тыгъырыкыны элге сингдиле. Кюбюрню башы ачылгъанча, тегерегин миик таула жиришлеген ёзеннге, кечеге къарангы джабыуун джайыб, кёкню зугул кёрюнген джартысын, къачхы джарыкъ кечени джулдузла кёз кыса, джасагъандыла. Бай юйлени терезелери джарыб, согъумгъа кыргъан малланы балшын, аягъын юйютген иислери кечирек джолда озгъан адамланы бурунларына кириб, ауз сууларын келтиреди.

Къадгъан юйлени бир къаумундан эшик ачылгъан заманда тунакы джарыкъ чыкъса да, эшик этилгенлей къармалыб, кенг ауз оджакъладан чыкыгъан джилтинле болмаса, къарангыгъа ташайдыла.

Къарт Таулан, джалын кёк эшекни сыртында келтириб эски юйюне джарашханлай, Темуркъаны хапарын эшитиб, бир кесекни мукгур болуб, баш энгишиге къараб туруб, джукъ айтмагъанлай чал башын булгъаб, юйню ортасында срилиб бир кесек туруб, бысдырлагъа чырмалыб билек агъачны артында асыралгъан, эски къаурадан этилген сыбызгъысын алыб, юрюб джарашдыра, кёб къыйынлыкъны кёлтюре тохун болгъан сыртын агъач орундукъну ал агъачына таяндыра, нарат отунладан тамызылгъан отха къараб, кёб джашагъан ёмюрюнде джалда сюрюүлени ызындан джюрюб этген кюүлеринден сугъуб тебреди. Къызыудан къызыу согъуб, силегейлери сыбызгъыны бурнундан кюлге агъа, Къандаур ёлтюрген Хамитден юреннген кюүлерине кёчюб аланы согъуб тебрегенинде, кёзлеринден къуюлгъан джыламукъ от джарыкъ бла акъ сакъалында джылтырай, ишден токъмакъла болгъан, джарылгъан бармакълары сыбызгъыны тешиклеринде къызыу джюрюб башладыла. Билген кюүлеринден кёб согъуб, джолоучулукъда арыгъаны хорлаб, сыбызгъыны къыйыры аузунда тургъанлай, бармакълары чыгъыб, джибиген чабырлары от аллында тютюнлей къалкъыды.

Мёлахан, къайтыб юйюне кирирге кёлю бармай, юй артында олтуруб, кёзлери тёбен джанына аралгъанлай, хуна джанына къысылыб, сериунлюкте санаб башын суукъ ташха салыб джылайды.

Онунчу башы.

Эки наратлы къулакъны Мингитау таба къыйырлары бир-бирине къошулуб башланнган къысыкъ сыртлыкъны терен тюшген къар, ёлюкню кебинлегенча, агъартханды. Акъ сабанны ичинде чёб башла чончайгъанча, селтмелт ёсген, кюрт уруучу, мырышгы къайынла къарны тюбюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалан булчукълары къарыусуз къалтырайдыла.

Сыртлыкъны онг джанына джаякълаб, чаул кючлеген жангурланы башында, къар тохдамагъан джерлери кенгден жануар тешиклеча къарала, Мингитау ну этеклерини бири, миик ишленнген къабыргъача, сюелгенди. Былайын къоркъуб, адам аягъы кирмесин деб, сакълагъанча, ыргакъ бурун къушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эрнинден

узакъ джаллай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сёленгенча, санларынга суукъ къалтырауукълукъ сала, ачы тамакъ тауш чыгъарадыла. Сакълауулгъа къалгъанча, бир къауму къая киришде къалыб, бир къауму чаулну ичинде тютюн чыкыгъан уллу ташны туурасында къонаргъа тартына, тегерек бурулуб уцадыла. Аладан къоркъуб джаллагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан къоянчыкъ, узун къулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб таш тюбюне ташайды. Чаул ортасында уллу таш къалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб къаралады. Ташны тюб дорбунунда джашагъанла ташны мангылайыны къаралгъаны суукъ къонакъны чакъырмасын деген къоркъууда бир бёлек джолда джалын уруб къаралтхан джерлерин акъ торпракъ бла сюртгендиле; алай болгъанлыкыгъа бир-эки от этилгенлей быягъычлай къара тюрсюннге киреди.

Таш тюбю доркъунну ортасына от этилиб, къайым чымырталаны тозлары чыкырмаб, чырмала джанадыла. Семённу тюкю чабырларындан къар эрий да отджагъаны джибите, сыртын ташха тирей, салам мурджарда олтуруб, гитче китабчыкыны эшик джарыкыгъа тутуб, не затланы эсе да къадалыб джазады.

Бадимат уллу къар джуммакъны къатына салыб, отхатагъылгъан чоюнчукыгъа кесек-кесек атыб эрийге, ургъан тютюнден джаллата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кёз сууларын чыгъарады. Бийнёгер мюйюшде мушулдаб, тюгю кетмеген туар териден эртденли бери кюрешиб битдирген чабырланы, бир аламат затлагъа къуаннганча къуаныб, къолунда ары-бери буруб, къобуб келиб Семённу кёзюне тутуб, ауазындан махданчагыракъ таушла чыгъа айтды:

— Бу чабырлагъа деменнгили салам салыб бауларын иги кыыссанг, джети таудан ауарса, ма сау джырт! — деб бир уллу саугъаны узатханча берди.

Джаза тургъан китабчыгъын къойнуна сугъа, кёзюу-кёзюу къолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына къарай, керти деменнгили этилгенча таныгъанында, бузламасынла деген муратда мурджаргъа джыйылгъан саламны тюбюне салыб, ышара:

— Сау бол! — деб тау тилге иги танг юренингенине къуана, Бийнёгерни къолун къаты кысыды.

Къанзмат кеси ёлтюрюб келген арыкъкъашха эчкини, эшикден киргенлей быкъыгъа тагъыб, эки билегин ёргс этиб, къоллары суукъдан кёгергенлей сояды. Эчкини терисин сыдыра, кеси-кесине эжиу этиб, мыдах макъам бла джырлайды:

Апсаты да берсин бизге, къолайлы джол чыкъсын.

Апсатыны барды сансыз, санаусуз маллары.

Кёб малынгдан бизге юлюш этсенг'а.

Бийле, байла бирер къысыр инек сойдула,

Биз джарлыланы санга юлюшге къойдула.

Кеси-кесине хайырсызны аузуна кырдык джетмеген-миди деб хатхусун ачыб, ич джау кёрмей, чыгъарыгъындан тюнгюлюб, ичин къатында саламгъа салды.

Быкъыны эм баш бутагъына тагъылгъан шкокга кёзю джетиб, алгъы бурун эжиуно джарашдыра тебреди:

Къара шкокну къуру ыстынга улутма,

Аякъ къыйыныбызны къая раилада къурутма.

Апсатыны барды сары чачлы кызлары,

Аланы да акъ тауладады ызлары...

Джырын бошагъандан сора да эжиуно мурулдай, бурун суун билегине сюрте, киик эчкини арыкътылыгъына мысагъат эте, Семённга бурулуб айтды:

— Бу санга къолай джол азыкълыкъ этерик тюлдю, алай'а къурудан къуйрукъ да игиди дейдиле, къарыусуз болгъан заманда джыртагъа джарарыкъды, — деб къолларына джагъылгъан къанны къар джуммакъла бла сюрте, от джагъагъа олтурду.

Бадимат джанына тийгенин билдире:

— Къыямытны къошундан сюрген туарларынгы элге чачыб келмей, бирин да бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айланнган эчгини не семизлиги болсун, — деб къар суу джылыннган чоюнчукъну кёлтюрюб барыб, ичин этерге джарашды.

Семён къыйырларында суу къайнагъан кёсеулени шыра:

— Бизни ююн хата джокъду, джарлылагъа бергенин иги этгенди.

Къанамат Къыямытны къошундан сюрген туарларын, Семён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён къуаннганына кеси да анга къошулуб къуана, сёзю башха джанына бурдуруб айтды:

— Былайгъа туар сюрюүню алыб келсем, мени сокъмагъым джабылгъынчы Къыямыт эки аякълы парийлерини алыб джетер эди. Бу бѣлек кюнде «Гитче ёзенни» ичинде, бирер чегет талада джашагъан джарлылада джангы эт ашамагъан болмаз, барма къой, бир керилдиле!

Бадимат ичегилени сайлай, бери бурулуб къайырылды:

— Туар сюрюүню келтирмей, бир джангыз хайуанчы чартлата желаенгъа. Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчгиден мен сизге не зат этейим. Тузубуз да джокъду, джашчыкъ да къалды да кетди, бир чырмалмагъа эди, — деб эчги ичден чыкыгъан кирни саламгъа джыйыб, эшикке атаргъа таш тюбю доржъундан чыкыды.

Таудан ургъан суукъ джел акъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышаргъан кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллына къалайды. Ташны къонушунда джашагъанла къар эшик аллыбызны битеб къоймасын деген къоркъууда, ташны эшикке чыкыгъан джангыз тешигини аллы, тирмен ташдан ун къуюлуб ёсгенча, ёсюб тебрегенлей, къадалыб ариулайдыла, алай болгъанлыкыгъа алагъа эришгенча, кѣб турмагъанлай быягъы къар къаланады.

Тѣгерекге бурула, хауда къараул болуб тургъан, къушла Бадимат эшикке мал хатху кесеклени атханын эслеб, таш тюшгенча джерге тюшюб, эслеменлик этиб, мыллык кесеклеге тешикден чыгыб кесин атхан тюлкюню бюсюреусуз джаллата, атылгъан ичегилени сайлаб тебретиле.

Нѣгерле, отха баурларын бериб, чоюнда къызарыб къыйырлары кѣрюне бишген этге суюсюнуб къараб, кѣзлерине, бурунларына тютюн киргенден бурун суулары келе, кѣзлери къызарыб кеслери алларына джылай, башларын къутхара, бирер джанларына буруладыла. Тютюнню иисгеб тургъандан эсе, суукъсураса да артына туругъа фазы болуб, Бийнѣгер ташны чунгуруна къысыла, эки къолун дженглерине кеблей, Къанаматха айланыб айтды:

— Ол кече «Наратлы къолда» болгъан хапарынгы артына джетгинчи къалкыб къалгъанса. Арыгъан хатеринги этиб къойгъанбыз ансы, артын эшитирге тамышыб къалгъанбыз. Мыллыкны алкын дженгил бишерджапы-

сы джокъду, бош тургъаннан эсе хапарны кыйырын бир айтыб къутулсанг, — деб ташны суугъу синген сыртын джылытыргъа джау орунларын хыны кыймылдатды.

Къанамат чыбыкъ кыйыр бла кюлге тамгъала сала:

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдю. Алай бир кесек уакъ даурчукъ болду... — деб айтыргъа сюймегенин билдире, кюлундан кыйыры кюйген чыбыкъ бла чоюннга узалыб, тышына чыкыгъан этлени ызына басды.

Семён, ёсген сакъалына кёзлеринден акыгъан джыламукъланы сюрте, мындан ары ачы тютюнню кёлтюралмай артына тура:

— Айт, айт, мен да эшитирге сюйюб калдым, — деб «къ» харифни кесгин айталмагъанына сакъышлана, Къанаматны имбашысындан тутду.

Къанамат кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын эширге тутуб, кыйыры кюйген чыбыкъ кесек бла кюлде ат тамгъала сала башлады:

— Биз къачыб къутулдукъ деген акъыл бла кюшха кириб тургъанлай, Биймурза джез бычакълы парийлери бла тегерегибизни алыб тургъанлай, бусагъатда ма бу къулакъгъа кирди де Биймурзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли къартны унутханмысыз?

Унутмагъанларын билдире, негерлери башларын силкенгеринде:

— ...Мухаммат-Аминни кюйларындан бир кутамны сюрюб ёзенде джашагъан къарыусуз кюшлагъа чачыб, бир бёлек кечени да джукъламай, келбетли къартны мурджарында таяныб, квалкъый башлаб, кюшну ичи бла бир джыйылгъан адам да къазанны тегерегине басыныб лахор эте тургъанлай, «ойт» деген бир ауаз чыкъды. Эшик юсюне джуукъ тургъан джашланы бири чартлаб эшикке чыгыб, келген кюнакъны кюшха чакъырыб кирди. Адам ортасы болгъан бир къара шинли юсю къарыусуз адам, кюшха кириб адамланы аслам кёргенине джунчуй, тегерегине арала туруб, тамада мурджарны бир кыйырын бошатханларында, кеси аллына ахсына олтурду. Кюнакъгъа суусаб узатдырыб, кюшну иеси аны таба бурулуб сорду:

— Не хапар, кюнакъ, сен айланган, джюрюген джерингде?

Ач болгъанын къазанны къайнагъанына дженгил-
дженгил кёз джетдириб билдире, чал ура тебреген са-
къалын къашый:

— Правленде олтургъан маджаладан башымы алыб,
юйдегим бла былай огъары «Чыгъанакълыда» бир къу-
лакъгъа къысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысын
болгъандыла да, алагъа гырджын джетдирелмей, элге
тюшюб эки элек къуутчукъ тартыб чыгъыб келгенлейиме,
сизни тёбен джаныгъызда ырхы аузундан ётгенлей таш
джанындан чыгъыб биреулен кёкюрегимден шоккну ти-
рей, сабийлерими аузундан юзюб, эшекни сыртындан
тюккю, къолан къабчыкъчыкъ бла къуутчугъуму алыб
кетди.

Хапарын бошаб, мыдах болуб къалгъанланы да джю-
реклери аурута, баш энишге къарагъанында, къошну
иеси, отну къыздыргъанындан джаллай, бетин отдан къол
аязы бла джабыб къорёуларгъа кюреше, сорду:

— Былайда ол тукъум хаталаны этиб айланган ту-
маланныкъ ким болду экен?

Къонакъ кеси къайгъысына болуб, сагъышха терен
батхандан не сорулгъанны айырмай кечигиб:

— Не-е...? — деб къонакъбай таба муал къарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

— Къайдам, мен не билейим, къолайсыз джерде, къа-
ны келлик, мен Къанаматма деб шоккну кёкюрегиме
треди да...

Къайгъылы башын ары-бери силкиб:

— Былай бир къулакъ къыйырында къысылыб, ёле-
къала, бир баш кечиндирир эдим деб тура эдим да, мын-
да да Къанамат деб бир чыкыгъанды да къаныбызны
ичеди. Тубан кёлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юйдегим
къайгъылы болуб тура болур? — деб кёлтюрюле, эшик-
ге къараб къазандан бурнуна эт бишген иис ургъанында,
къургъакъсыгъан эринлерин къымылдата, ач къысхан-
дан кетелмей, ох-ох эте, мурджар агъачха олтурду.

Къошха басынганла манга бла къонакъгъа кёзюу
къараб, къошну иеси келбетли къарт отну бир джанына
къыйырлары кюйюб джыйылгъан кёсеулен джилтин
этдире отха атаргъа кюреше, мыдыхгъа джетиб кюйген
бармагъын аузуна дженгил элте, джыйырылыб отдан
яртына тура айтды:

— Къабджыгъынгы тоналгъанына бек уллу бушуу

этдим, алай'а аны Къанамат этди дегенинге инаналмай-
ма, аны сени кибиклени чарпытыучу кылыгы джокъду.

Къашыргъа узалгъан къолун къолтургъундан чыгъа-
ра, къонакъ кёлю къала айтды:

— Нечик болмайды Къанамат, шоккуну тюз кёкюре-
гиме треб, къабчыкъны эшекни сыртындан сермеб алыб
кетди. Андан сора да Къанамат деген аманлыкъчы иби-
лиске кесин алдатыб, межгитде тургъан къуранланы теб-
леб, таугъа къачыб, аманлыкъ этиб айланады деб джу-
ма намазда афендини аузундан эшитгенме, ол аллай
адам болуб алгъанды мени къабчыгъымы, ансы...

Къара быдыр сабийлери къая джанында чалман
къошда атабыз къуут келтирликди деб джерк бла бо-
ялгъан бирер къашыкъны къолларына алыб сакълаб тур-
гъанлары кёзюне кёрюнуб, сёзюн артына джетдирелмей
кюлге къарады. Къошха басыныб тургъан джашланы
бири, мени къабыргъамдан тюрте, къонакъгъа айланыб
сорду:

— Джаратылгъанлы хаджирет Къанаматны кёрген-
мисе?

Къонакъ, анча кере айландырыб соргъанларына ачыу-
лана, соргъан джашха хыны къарай айтды:

— Къуут къабчыкъны къоратды, не этеме аны кё-
рюб, кёрмегеним таб ол болгъа эди. Былай туарылдым
да къалдым...

Тоналгъан къонакъ джуаб этерге алай чомарт болма-
са да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб ай-
ланнганы джюрегими уллу къыйнаб, кесни «хаджирет,
Къанамат» этиб айланнганны ызын бир табармы эдим
деген муратда:

— Туура къалайда тонады? — деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, къазанны дженгил тю-
шюрюллюгюнден тюнгулмоб, ынгычаб къобуб кетерге
тебреди.

Къонакъбай келбетли къарт гузаба болуб:

— Тохда, тохда кечегиде айыб тюлмюдю къонакъбай
ташларгъа, олтур бери, былайда «Чыгъанакълыгъа» ба-
ралмаймы къаллыкса, — деб къошдан чыгъаргъа тебре-
ген къонакъны этегинден тутуб олтурта, джумуш этген
джашха айтды:

— Къазанынга къара, эт джибиген болур, къонакъ
арыгъанды, тез бол, — деб къошдан чыгыб тегерекге

къарай, къошну тѣбен джанында итни къаты юргенин эшитиб, бир-эки туайлаб, къаблаб чыкъгъан чабырларына къар джыйя къошха кирди.

Къабчыкъны къутхарыб кесин «Къанамат» этиб айланганланы негилерин санаргъа ыразы болуб, къазан отдан тюшюрюлюб, хар ким алларына салам тарта эт ашаргъа болгъанлай, якъыртын сылджыраб чыгыб, атха эрлай джер салыб, башымдан къонакъны «ырхы ауздан ѳтгенлей таш джанында» дегени кетмегенлей, ѳзенни эниште барыб, кесими элден чыкъгъан маталлы этиб, ырхы аузгъа айланыб акъыртын ат джолну тебредим. Атны аякъ тюбюнде юшюген къар джырылдагъан, къулакъдан тюлкю къычыргъан тауш болмаса ѳзенни ичи рахат болуб, ѳзенни басхан тубан да сыртлагъа кѳлтюрюле, мен да ырхы ауздан чыкъдым. Тюз аллымдан бир къаралды, атны юркюте чыгыб, мени таба шкок маталлы бир затны тутуб къычырды:

— Мен хаджирет Къанаматма, бусагъатдан джамчынгы теше бар! — деб тюз аллыма суйелиб тохдады.

Ауазындан ким болгъанын билирге суйюб, кесими тыяргъа кюрешиб, атны аузун тартыб тохдатыб сордум:

— Къанаматны джолда джюрюген джолоучуланы тонагъандан сора башха кары джокъмуду, сен къайсы Къанамат боласа?

Артырагъына туруб, манга тутхан шкок маталлы затын ышаннга тарта, багъыр тазны къакъгъанча, къычырды:

— Кѳб гырылдай турма да, джамчынгы теш да сау, эсен джалла!

Андан ары кесими тыялмай тебджилдеб тебсей тургъан атны аллыма суйелгенни юсюне бошлаб, къамчини башына тартыб тебрегенимде, кесин «Къанамат» этиб мени тонаргъа тебреген аманлыкъчы, къолунда тутхан шкок маталлы затын таякъ тауш этдире джолгъа тюшюрюб, башындан тутханлай, къычырыкъ этиб тебреди.

— Секириб атдан тюшюб, джагъасындан тутуб, хыны къычырдым:

— Бюгечели тонагъан затларынгы бери чыгъар!

Аузундан сѳз чыгъармагъанлай, уллу хыршы ташны артындан къолан къабчыкъны, тонну, эки джамчыны, бир бѳлек джибни алыб чыкъды. Тѣбен джанында танг саргъала, тоноулаб джыйгъан хадджюклерин кесине кѳл-

тюртюб кьошну кьатына джетгенлей, кёлтюрюб бар-
гъанларын джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям
этме, — деб атны бойнундан кьадалды.

Къамчины сабы бла атны бойнундан джаллата:

— Къанамат кимди? — деб соргъанымда, башын
энишге тутуб:

— Къанамат зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Къанаматны танымаймыса?

— Эшитген болмаса, кёрмегенме.

— Не эшитгенсе Къанаматдан?

— Бир кюн эл джыйылгъанда Къызымт Къанамат
хаджирет чыгыб элни тоноул этиб айланады дей эди.

— Къанамат мен кесимме, манга тоноучуду деб ай-
таллыкъмыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир кьой ансы, ёмюрде был-
лай зат этмез эдим, — деб арты бла джаллаб тобреди.

Атымы аманлыкъчыны кьачар джолуна буруб:

— Элни джарлысындан тонагъан хабджюклеринги
кьошну кьатына элт да бусагъатдан кёзюмден ташай!—
деб мен гебдешни аллында атдан тюшерге, тонагъан
хабджджюклерин эрлай кьош джанына атыб, кёлекгеча
кьачыб, итле ызындан кьюугъанлай, кьошну тебен джа-
нына ташайды.

Танг атыб, анда-мында кёкде кьалгъан джулдузла
батаргъа хазырланыб кьалтырай, эртден аяз да кьаты
ура кьошха киргенимде, тоналгъан кьонакъ кьобуб, ке-
чеден кёмюлюб кьалгъан мыдыхланы бир джерге джы-
йыб, от этерге кюреше тура эди. Киргенимни эслемегенча,
мени таба бурулмай, чабыр этген кьолларын кюлге
джуууб эшикге чыкъды.

Ачыракъ болуб четенде манга кьойгъан эт юлюшню
алыб сууукълай кемире тургъанлайыма, алгъы бурун
«тоба, тоба, бу сеирге кьара» деген таушу чыгъа, кьо-
накъны бети жарый, кьошха кириб мурджарлада
джукълагъанланы уята, кьычырыб сорду:

— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, кьолан кьаб-
чыгъым сау-саламат кьолума тюшерикди деб, кьай-
дан табылды?

— Сени тонагъандан сыйырыб келеме.

Кьонакъ ыйнаныргъа бла ыйнанмазгъа билмей,
кьолтугъуна кьашыргъа узала, ышара сорду:

— Ол Къанамат дегенлерини бир джаман аманлыкчы хапары барды, ол къалай къайтарырга унады?

— Сени тонагъан Къанамат тюлдю, Къанамат ма менме, — деб аллына сюйелгенимде, къонакъны бети тюрлениб, артына туруб, башымдан аягъыма деричи сымарлаб белимдеги гёрохну эслегенлей, аллына сюйелген Къанамат болганына ишексиз болуб, башын аллына бир-эки джолда силкиб:

— Джашаунг кёб болсун ким эсенг да, — деб узалыб бойнумдан къучакълады.

Мени бойнуму эки къолу бла къаты къысыб, аузланыб кетер муратда тамада мурджарда къобуб къалыяны тарта тургъан келбетли къонакъбай къартны солджанына чёклю. Келбетли къарт, къалиянны учхунун тырнагъына къагъа, балта бла юзгенча, кесгин айтды:

— Къанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагъыда бир къарачай нёгерлери ючюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланалдыла, — деб отха сюйелген малчы гырджынланы бирин кеси сюртюб къонакъгъа тутдурду.

Мен келбетли киши бла аны къонагъыны къолларын тутуб, ыз аджашдыра ёзенни башына чыкыгъанымда, къолан къабчыкыны иеси эшегини ызындан къууалагъанлай къарамдан ташайды...»

Къанамат хапарын бошаб тохдады. Отда кёсеуле чыкыярдагъан, эшикте боран улугъан, бир-бирде къаргъа къычыргъан болмаса, тауш болмай джурт тынч болду.

Башларына къайнагъан кёмюк джабышыб, иги кесек сууу къуругъан чоюнчукъдан сюйеклери агъара тургъан киик этлеге кёжюн джетдире, Къанамат Бадиматха татлы къараб:

— Тюбюне кетиб къалмагъа эди, тюшюрсенг да болукъду, — деб ийилиб таш тюбюнден чыгыб кериле, созула элге кетген Ибрахимни аллына къараб, келиб кёрмегенинде, ташны доркъунуну аллына къаланнган къарны аякълары бла бир джанына кюрей, таш тюбю къоноушха кирди.

Семён Къанаматны хапарындан бир сёзню ычхындырмай тынгылаб, кесек заманны къатына чёкген Къанаматха бурулуб айтды:

— Сен байланы малларын сюрюб келтириб берген

джарлыла, ол кѣабчыкѣны иеси, сапга аманлыкѣчыды деб кеслери айтхан огъай эсенг, аланы кѣатларында биреу айтса да унамазла. Кѣыямытла не кѣадар кюрешселе да, сени ятынг джарлыланы арасында иги рла чыгъарын тыяллыкѣ тюлдюле.

Семѣнну алай айтханы Кѣанаматны кѣлюн джау сюртгенча джумушатыб, баш энишге кѣараб:

— Сен юретген джолну билгенимча барлыкѣма, — деб Семѣнну кѣатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгѣа кѣалагъан киик этге джарашдыла.

Бийнѣгер базукну джырта келиб:

— Бирер кесек гырджын болса, джарарыкѣ кѣре эдим, — деб Семѣнну аллына ашалаыб салынган джау орунну алыб, джарыкѣгѣа тутуб кѣараб, тѣгерек буруб кыйырын сындыра, саламгѣа атды.

Кѣанамат ашыкѣиликни кемире, ышара сорду:

— Не кѣресе?

— Мен кѣрлюгю кетгенди, — деб нѣгерлерин кюлдюре, саламгѣа куюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб саламгѣа чырмаб эшикге чыкды.

Бийнѣгер сюеклени кенге быргѣаб ызына айланганында, сыртлыкѣда кѣаралгъанны эслеб тохдады. Бир кесек кѣараб тургъанлай, кѣаралгъан уллудан-уллу болуб чаулгѣа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни кѣаралгъан ташайгъан джерге барыб кѣарагъанында, Ибрахим бир сагюнджюню да кѣлтюрюб, кюртге бата да чыгѣа, этеклерин джел сууура келе эди.

Аны эслегенлей Бийнѣгер эрлай ызына, уллу ташны тюбюне чабыб келиб, мекамгѣа кирир-кирмез:

— Ибрахим келеди! — деб кѣуанч болуб кѣычырды.

Ташны тюбюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкѣгъанларында, уллу ташны аллында Ибрахим аякѣлары кѣагѣа тура эди. Эм алгъын джетиб Бадимат кѣарнашыны бойнундан кѣучакѣлады. Аны ызындан Семѣн, бютеу бары да бирер кере Ибрахимни бойнундан кѣучакѣлаб, имбашысындан джамаулу тулугъун ала, таш тюбюне джыйылдыла.

Семѣн, Бадимат кѣарнашыны мыдах бетине джити кѣарагъанын эслеб, Ибрахимге сорду:

— Не хапар элден?

Ибрахим эгечини бетине кѣараялмай отджагѣагѣа олтура:

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду. Бадимат къарнашын мыдах кѣргенине тынгысыз болуб:

— Атам, анам не эте турадыла?—деб сорду.

Ибрахим баш энишге къараб отну ышырыгъа кюреше айтды:

— Этгенлери джокъду, турдыла.

— Атам къалай турады?

— Ол да... джашыныргъа кюрешиб турады.

Ибрахимни ауазын таб кѣрмей, Къанамат сѣзню башха илипиннге бура сорду:

— Быллай бир нек къалыб кетдинг?

— Элден мен чыкыгъанлы юч кюн болады. Келе-келиб кеч болгъанында, аджашырма деген къоркъууда бир къошха бурулгъан эдим да, анда джашы суугъа кетген бир къарт къатын мени таныб: «Джашымы кѣзюнден кѣреме, бир - эки кюнню къалмай боллукъ тюлсе» деб къысханында, къарт адамны мыдах эталмай бу заманнга деричи алада туруб таяна келеме.

— Къалайдагъы къошду, сени къайдан танийдыла?

— Къошлары былайдан узакъ тюлдю. Джашы суугъа кетиб ёлюгюн табалмай айланганлай, мен айрымканда кѣргюзюб табхан эдиле. Андан бери къарт къатын мени кѣрсе, кѣзюне-бурнуна сугъады.

— Къайры бараса деб сормадыламы?

— Былай бир къошха джалгъа барама деген эдим да бизни бла бир кесек тур деб, эки къарт да бек тиле-диле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрахим эгечини къатында кесин къатдырса да, сатбий джюрепин уллу къыйынлыкъ басханын эслеб, Бадимат сезмезча бир джукъ ангылармы эдим деген муратда Къанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрахим, бир кесек тынгылаб туруб, къайын таякъны къыйыры бла кюлню сыза айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери Къыямыт бла афенди, бизге табхан аман сѣзлерин къуюб, элни къобарыб тутдуругъа кюрешиб айланадыла. Бизни тегерегибизде ала бурунларын урмагъан джер джокъду, алай болгъанлыкъгъа бир адамдан тасха табалмайдыла. Орамда мени кѣргенинде, Къыямыт уругъа таягъы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тохдагъанымда, артына

туракъялаб уругъа базалмай, аман табханын къуя, джаныулай кетди. Артыкъсыз да «Чыгъанакълыда» къошлагъа Къыямыт бизни къалайда тургъаныбызны айтдырыгъа ариу айтыб кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа алкъын бир адамдан да туб табмагъанды. Бир-эки кере Биймурза бизни тѳбен джаныбызда, ёзенде, стражниклери бла айланыб къайтханды.

Семѳн Ибрахими хапарындан элни улуу асламы хаджиретлилени джанында болгъанын ангылаб къуанды.

Сѳлешгенлери тохдаб, хар ким кесини сагъышына кирди. Кечеги болгъанын билдире, тюлкю созуб къычырады. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан-къаты уруб, улуу ташны тюбуне юшюген къарны къалаб, къачхынчылашы ташны бир джанына къысыб, кѳллерин тактыр эте, джыйын джаллыча улуйду.

Нѳгерле отну мыдыхларын кюлге кѳмюб, къарны джарыгъы бла тюблерине орун этиб, тап тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатадыла.

Семѳн, кѳзюне къалкъуу кире тебрегенлей джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылыб, бир бѳлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джулдузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дунияны джашауун аз билген, халал нѳгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше, джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кѳлуне келди: «Миик таулары ичинде кеслерини байларына, бийлерине да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, къыйынлыкъда ёсген джарлыла къарангылыкъдан аллында манга бир кесек тѳбелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы къарангыдан джарыкъгъа чыгъа тебрегенлери кѳзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебрегендиле».

Тѳбенден кѳк кюкюреб джашнагъаны джарытханы таулары джарыта тебрегенди. «Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кѳргюзте туругъа керерк эди, алай болгъанлыкъгъа анда мындан эсе бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дунягъа чыгъа-

рыргъа кюрешген коммунист партия урунган таулула-
гъа керекли кюн мени энди да алагъа болушлукъгъа
«джиберир» деб кеси-кесине сѣлеше, секириб къобуб, нѣ-
герлеринден кѣзюн айыралмай бир кесекни къараб туруб,
кѣмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, от та-
мызыб тебреди.

Иги кесекни кюрешиб, Бийнѣгер этген тюклю чабыр-
ланы аякъларына джарашдырыб эшикке чыкъды.

Танг къуруму бла кетер джолуна къарай ызына
къайтханында, уллу ташдан берлакъ джаллаб Къана-
мат, Бийнѣгер, Ибрахим къош-баш болуб, ёрге сюелиб,
башларын энишге тутуб тура эдиле. Семѣн къатларына
келиб къошулгъанында, Къанамат, башын кѣлтюрмей,
мыдах тауш бла айтды:

— Ёлгенди.

Ким ёлгенди деб Семѣн соргъунчу, Бийнѣгер:

— Темуркъа тюрмѣде ёлгенди.

Тѣртюсю да, джумдурукълары къаты къысылыб, баш
энишге къараб бир кесек тургъанлай, Семѣн, джаягъы-
на тѣнгереген джыламукъ тамчышы сюртюб, тунакы ауа-
зы бла шыбырдай айтды:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги кюйюб тур-
гъанындан хайыр джокъду.

Аны айтханына ыразы болуб, тынгылаб туруб, аякъ
тюблеринде къар джырылдай бир-бири ызындан таш
тюбюне джыйылдыла.

Бадимат, Семѣнну джол азыгъын джыйяргъа кюреше
тургъанлай, нѣгерле бир-бири ызындан мыдах киргенле-
рин джюреги ушатмай, къабчыкъны ауз бау бла башын
къыса, сорду:

— Танг атмай къайда айланасыз?

Къанамат ауазын джарыкъ чыгъарыргъа кюреше,
бурдуруб айтды:

— Тѣгерегибизни джел кюртден къалгъанды да, Се-
мѣнну къалайтын кетеригине, джолгъа къараб келебиз.

Къанаматны джуабына джюреги асыры хош болмай,
тѣбен эринин ачитхынчы къаба, богъурдагъы бууулуб,
ауазы тунакы чыгъа:

— Олтуругъуз да аузлангъыз, — деб тюненеден
къалгъан этледен алларына сала, Семѣнга къалгъан-
ладан артыкъ кѣл ашаб, джол азыкъдан къалгъан гыр-
джын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкъды.

Тау джелни кьаты ургъаны тохдамай, кьалын тюшген кьарны ышыкъ джерлеге сибириб джыйяды. Суукъ кьаты тутхандан аузунгу ачханлай, тамагъынгы кысыб ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа кьоймайды. Джюрюген заманда аякъларынг кьозгъагъан кьарны джел бетниге уруб уакъ инеле чапчылгъанча, ачытады. Мингитаулу тюйени сырты маталлы эки дуббуруна кюн тийиб, саргъалтханды. Къая киришледе джашагъан къанатлыла, суукъну истемегенча, хауаны тюрлю таушдан толтуруб, къая киришни тегерегинден узакъ кетмей учадыла.

Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ёзенледе нарат чегетле, акъ кьагъытха кьара мерекеб тёполгенча, кьараладыла.

Бадимат, башын не кьайгъы кючлегенин ачыкъ айыралмаса да, джюрегини ауруб кемирилгени тохдамай, уллу ташны артына кысылыб джылай тургъанлай, негерле Семёну ашыра таш тюбюнден чыгъыб тебрегенлерин кёруб, эрлай этеги бла кёзлерин сюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгъыб, кьалгъанлагъа кьошулду.

Семён башындан аягъына деричи тау киймлеге кийиниб, азыкъ кьабчыкъны сыртына бегите, кьайын таякъгъа таяна, негерлерини араларында кьалайтын баргъанына кьарай, ызларындан джел кьарны боранлата, сыртлыкъгъа джетгенлеринде, Семён, тохдаб негерлерине бурулуб, бир кесекни кьараб туруб, сермеб кёзюу-кёзюу кьаты кьучакълады. Кёзюу Бадиматха джетиб, кьалай этерге билмей артына туракълагъанында, Бадимат, кюртге бата келиб, Семёну белинден кысыб, артына тохдаб, джаулугъуну кыйыры бла кёзлерине узалды. Семён, кетерге кёзю кыймай, бир кесекни негерлерине кьараб туруб, башындан чырпа беркюн алыб силке:

— Сау кьалыгъыз! Башха джарыкъ халда тюберибизге мен ыйнаныбма, — деб бурулуб ызына кьарай да беркюн силке кетди. Сыртлыкъны таусуб чегетни кыйырындан киргенинде да, юч негери кьар дуббурну башында кьарала, этеклерин джел джая тура эдиле.

Терек бутакълагъа тийе да джагъасындан суукъ букъу кьуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакъ этилген кьой джолгъа джарашды.

Сырта ургъан кьаты джелни тылпыуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, кьарларын агъызды.

Бир-бирде чырпы джанындан не да нарат тереклени кьатына кьаланган кюртден кьоян, чартлаб чыгъыб,

ызына къарай къачады. Терекни бутагъына къонуб тур-
гъан къаргъа, адам келгенин эслеб, къанатларын къа-
гъыб бутакъдан акъ унну себе учду. Семён, тири атлам
бла чегетден чыгъыб уллу джолгъа чыкыгъанында да,
бир-бирде ызына, нёгерлерине къарагъанын тохдатмай,
аллында джел къуугъан къар букъуну сюргенлей, нё-
герлери бла кесини ортасында чегет дуббур тюшгенинде,
къарагъанлыкъгъа кёрлюгюнден тюнгюлюб, джолгъа ке-
син салды.

Экинчи kitabны арты.

БАШЛАРЫ
БИРИНЧИ КИТАБ
БИРИНЧИ КЕСЕГИ

	<i>Бетлери</i>
Биринчи башы	5
Экинчи башы	9
Ючюнчю башы	13
Тёртюнчю башы	20
Бешинчи башы	22
Алтынчы башы	25
Джетинчи башы	37
Сегизинчи башы	35
Тогъузунчу башы	44
Онунчу башы	47
Онбиринчи башы	52
Онекинчи башы	64
Онючюнчю башы	66
Онтёртюнчю башы	70
Онбешинчи башы	73
Оналтынчы башы	78
Онджетинчи башы	

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи башы	84
Экинчи башы	91
Ючюнчю башы	101
Тёртюнчю башы	105
Бешинчи башы	111
Алтынчы башы	121
Джетинчи башы	130
Сегизинчи башы	136
Тогъузунчу башы	140
Онунчу башы	143

Онбиринчи башы	147
Онекинчи башы	156
Онючюнчю башы	263
Онтёртюнчю башы	166

ЭКИИНЧИ КИТАБ

Биринчи башы	171
Экинчи башы	194
Ючюнчю башы	202
Тёртюнчю башы	210
Бешинчи башы	247
Алтынчы башы	257
Джетинчи башы	273
Сегизинчи башы	299
Тогъузунчу башы	313
Онунчу башы	323

Хасан Алиевич Алпаев

ЧЕРНЫЙ СУНДУК

Редактор *С. Б. Токаев.*

Оформление художников *Д. Х. Кубанова и Ф. И. Маркова.*

Художественный редактор *Г. В. Куликов.*

Технический редактор *М. Ф. Лебединская.*

Корректор *Д. Х. Кубанов.*

Сдано в набор 25/IX-1957 г. Подписано к печати 11/XI-1957 г.
 Бумага 84x108¹/₃₂. Физ. п. л. 21,25. Ус. п. л. 17,43. Уч. изд. л. 16.
 ВГ 01325. Тираж 10000 экз. Заказ № 3804. Цена 5 руб. 80 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
 г. Черкесск, Дом Советов, комната № 122.

Черкесская типография
 г. Черкесск, Комсомольская 32.

